

ISSN 2306-7365 (Print)

ISSN 2664-0686 (Online)

Индекс 75637

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТИ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ғылыми журналы

№3 (113) 2019

шілде-тамыз-қыркүйек

БАС РЕДАКТОР

биология ғылымдарының докторы, профессор
АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРІКБАЙҰЛЫ

Беркимбаев К.М.	-	Бас редактордың орынбасары, пед. ғ.д., профессор
Пилтен П.	-	Бас редактордың орынбасары, доктор, профессор
Балтабаева А.Ю.	-	Жауапты хатшы, филос.ғ.к., доцент

YAYIN YÖNETMENİ

Prof. Dr.

ABDRASILOV BOLATBEK SERIKBAYULI

Berkimbayev K.M.	-	Yayın yönetmen yardımcısı, Prof.Dr.
Pilten P.	-	Yayın yönetmen yardımcısı, Dr.öğr üyesi
Baltabayeva A. Y.	-	Yayın kurulunun sorumlu sekreteri, Doç.Dr.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор биологических наук, профессор

АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРІКБАЕВИЧ

Беркимбаев К.М.	-	Заместитель главного редактора, д.п.н., профессор
Пилтен П.	-	Заместитель главного редактора, доктор, профессор
Балтабаева А.Ю.	-	Ответственный секретарь, к.филос.н., доцент

CHIEF EDITOR

Professor, doctor of biological sciences

ABDRASILOV BOLATBEK SERIKBAYEVICH

Berkimbayev K.M.	-	Deputy chief editor, Professor, doctor of pedagogical sciences
Pilten P.	-	Deputy chief editor, doctor, Associate Professor
Baltabayeva A.Yu.	-	Responsible secretary, Associate Professor, Ph.D.

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637**. Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online)**.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2018 жылдың 11 желтоқсандағы №1945 және 14 желтоқсандағы №1992 бұйрықтарымен журнал Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне Философия, Тарих және Педагогика, Филология ғылымдары бағыттары бойынша енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığı İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defa Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce, Rusça Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, Uzak ve yakın yabancı ülkeler **İndeks: 75637**. Dergi Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online)**.

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 11/12/2018 tarih ve 1945 sayılı kararı ve 14/12/2018 tarih ve 1992 nolu kararıyla bu dergisi Felsefe, Tarih, Pedagoji ve Filoloji alanlarında KC EBB tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж.

Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский. Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье. **Индекс №75637**. Журнал январь 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 11 декабря 2018 года №1945 и от 14 декабря 2018 года №1992 журнал включен в перечень научных изданий в области Философии, Истории, Педагогике и Филологии, рекомендуемых Комитетом.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate. **№ 232-G Publication: 1 time in 3 months. Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. Index №75637**. The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Pursuant to the Order of the Committee for Control in Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 11, 2018 №1945 and December 14, 2018 №1992, the journal is included in the list of scientific publications in the field of philosophy, history, pedagogy and philology, recommended by the Committee.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/
Умбетов Өмірбек	- тех.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Есімова Шолпан	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ақбасова Аманкүл	- техн.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Абуов Әмірекүл	- филос.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Акйол Хаяти	- доктор, проф. /Түркия/
Бүлбүл Ибрагим	- доктор, проф., /Түркия/
Булуч Бекир	- доктор, проф. /Түркия/
Бөлеев Талант	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Гржибовский Андрей	- м.ғ.д., проф. /Норвегия/
Гелишли Юджел	- доктор, проф. /Түркия/
Демиркөз Мелахат Білге	- доктор, проф., /Түркия/
Жетпісбаева Бахытгүл	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Корнилов Виктор	- п.ғ.д., проф. /Ресей/
Ланди Лиан	- доктор, проф. /Ұлыбритания/
Мейер Бургхард	- доктор, проф. /Германия/
Мырзақұлов Рэтбай	- ф.-м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Мырзалиев Бораш	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Петрова Луиза	- ф.ғ.д., проф. /Ресей/
Ташпынар Мехмет	- доктор, проф. /Түркия/
Турметов Батирхан	- ф.-м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ұзақбаева Сақыпжамал	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Жұрынов Мұрат	- ҚР ҰҒА президенті, академик /Қазақстан/
Йылдыз Мұса	- доктор, проф. /Түркия/
Агаева Файза	- ф.ғ.д., проф. /Әзербайжан/
Атемова Қалипа	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Батырбаев Нұрлан	- з.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Байсалов Жомарт	- п.ғ.д., проф. /Қырғызстан/
Ергөбек Құлбек	- ф.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Еркибаева Гульфайруз	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Григорьев Сергей	- п.ғ.д., проф. /Ресей/
Жетібаев Көпжасар	- т.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Капилла Хосе Э.	- док., проф. /Испания/
Кенжетай Досай	- филос.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Молдалиев Ықылас	- м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Накипов Балғабай	- з.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ниязов Талғат	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Перленбетов Мұқан	- психол.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Сагироғлу Шерөф	- профессор, доктор /Түркия/
Торыбаева Жәмила	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ыдырыс Серікбай	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/

DANIŞMA KURULU

Tomar Cengiz	- Prof. Dr. / Türkiye/
Umbetov Ömirbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Esimova Şolpan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Akbasova Amankül	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Abuov Amrekul	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Akyol Hayati	- Prof. Dr. /Türkiye/
Bülbül İbrahim	- Prof. Dr. / Türkiye/
Buluç Bekir	- Prof. Dr. / Türkiye/
Böleyev Talant	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Grjibovskiy Andrey	- Prof. Dr. / Norveç/
Gelişli Yücel	- Prof. Dr. / Türkiye/
Jetpisbayeva Bahtıgül	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Demirköz Melahat Bilge	- Prof. Dr. / Türkiye/
Kornilov Viktor	- Prof. Dr. / Rusya/
Lundy Lian	- Prof. Dr. / Birleşik Krallık/
Meyer Burghard	- Prof. Dr. / Almanya/
Myrzakulov Ratbay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Myrzaliyev Boras	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Petrova Luyiza	- Prof. Dr. / Rusya/
Taşpınar Mehmet	- Prof. Dr. / Türkiye/
Turmetov Batırhan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Uzakbayeva Sahıpjamal	- Prof. Dr. /Kazakistan/

EDİTÖR KURULU

Jurınov Murat	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. / Türkiye/
Agayeva Fayza	- Prof. Dr. / Azerbaycan/
Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Batırbayev Nurlan	- Prof.Dr. /Kazakistan/
Baysalov Jomart	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Erkibayeva Gulfayruz	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Grigorev Sergey	- Prof. Dr. / Rusya/
Jetibayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kapilla Jose E.	- Prof. Dr. / İspanya/
Kenjetay Dosay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Moldaliyev İkilas	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Nakipov Balgabay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Niyazov Talğat	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Perlenbetov Mukan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sağıroğlu Şeref	- Prof. Dr. / Türkiye/
Tarıbayeva Jamila	- Prof. Dr. /Kazakistan/
İdris Serıkbay	- Prof. Dr. /Kazakistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Томар Женгиз	- доктор, проф. /Турция/
Умбетов Умирбек	- д.тех.н., проф. /Казахстан/
Есимова Шолпан	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Акбасова Аманкул	- д.техн.н., проф. /Казахстан/
Абуов Амрекул	- д.филос.н., проф. /Казахстан/
Акйол Хаяти	- доктор, профессор /Турция/
Булбул Ибрагим	- доктор, проф. /Турция/
Булуч Бекир	- доктор, профес. /Турция/
Болеев Талант	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Гржибовский Андрей	- д.м.н., проф. /Норвегия/
Гелишли Юджел	- доктор, проф. /Турция/
Жетписбаева Бахытгул	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Демиркоз Мелахат Билге	- доктор, проф. /Турция/
Корнилов Виктор	- д.п.н., проф. /Россия /
Ланди Лиан	- доктор, проф. /Великобритания/
Мейер Бургхард	- доктор, проф. /Германия/
Мирзакулов Ратбай	- д.ф.-м.н., проф. /Казахстан/
Мырзалиев Бораш	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Петрова Луиза	- д.ф.н., проф. /Россия /
Ташпынар Мехмет	- доктор, проф. /Турция/
Турметов Батирхан	- д.физ.-м.н., проф. /Казахстан/
Узакбаева Сахипжамал	- д.п.н., проф. /Казахстан/

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Журинов Мурат	- президент НАН РК, академик /Казахстан/
Йылдыз Муса	- доктор, проф. /Турция/
Агаева Файза	- д.ф.н., проф. /Азербайджан/
Атемова Калипа	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Батырбаев Нурлан	- к.ю.н, доцент /Казахстан/
Байсалов Жомарт	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Ергобек Кулбек	- д.ф.н., проф. /Казахстан/
Еркибаева Гульфайруз	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Григорьев Сергей	- д.п.н., проф. /Россия/
Жетибаев Копжасар	- к.и.н., доцент /Казахстан/
Капилла Хосе Э.	- доктор, проф. /Испания/
Кенжетай Досай	- д.филос.н., проф. /Казахстан/
Молдалиев Ыкылас	- д.м.н., проф. /Казахстан/
Накипов Балгабай	- д.ю.н, проф. /Казахстан/
Ниязов Талгат	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Перленбетов Мукан	- д. психол.н., проф. /Казахстан/
Сагироглу Шереф	- доктор, проф. /Турция/
Торыбаева Жамила	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Ыдырыс Серикбай	- д.э.н., проф. /Казахстан/

EDITORIAL BOARD

Tomar Cengiz	-Doctor, prof. /Turkey /
Umbetov Omirbek	-Doctor of Technical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Essimova Sholpan	-Doctor of Economics, prof. /Kazakhstan /
Akbasova Amankul	-Doctor of Technical sciences, prof. /Kazakhstan /
Abuov Amirekul	-Doctor of Philosophy, prof. /Kazakhstan /
Akyol Hayati	-Doctor, prof. /Turkey/
Bulbul Ibrahim	- Doctor, prof. /Turkey /
Buluc Bekir	-Doctor, prof. /Turkey /
Boleyev Talant	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Grjibovsky Andrey	-Doctor of Medical Sciences, prof. /Norway/
Gelisli Yucel	-Doctor, prof. /Turkey/
Zhetpisbayeva Bakhytgul	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Demirkoz Melahat Bilge	- Doctor, prof. /Turkey /
Kornilov Viktor	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. /Russia /
Lundy Lian	-Doctor, prof. /United Kingdom /
Meyer Burghard	-Doctor, prof. /Germany /
Myrzakulov Ratbay	- Doctor of Physical and Mathematical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Myrzaliyev Borash	-Doctor of Economics, prof. /Kazakhstan/
Petrova Luiza	-Doctor of Philology, prof. /Russia /
Taspinar Mehmet	-Doctor, prof. /Turkey /
Turmetov Batyrhan	-Doctor of Physical and Mathematical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Uzakbayeva Sakhipzhamal	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. /Kazakhstan /

EDITORIAL COUNCIL

Zhurynov Murat	-President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, academician /Kazakhstan /
Yildiz Musa	-Doctor, prof. /Turkey /
Agayeva Faiza	-Doctor of Philology, prof. /Azerbaijan /
Atemova Kalypa	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Batyrbayev Nurlan	-Candidate of Law, associate professor / Kazakhstan /
Baysalov Jomart	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Yergobek Kulbek	-Doctor of Philology, prof. /Kazakhstan /
Yerkybayeva Gulfayruz	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Grygoriev Sergey	- Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Russia /
Zhetibayev Kopzhasar	-Candidate of Historical Sciences, associate prof. / Kazakhstan /
Kapilla Hose	-Doctor, prof. /Spain /
Kenzhetay Dosay	-Doctor of Philosophy, prof. / Kazakhstan /
Moldaliyev Ykylas	-Doctor of Medical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Nakipov Balgabay	- Doctor of of Law Sciences. Prof. / Kazakhstan /
Niyazov Talgat	-Doctor of Economics, prof. / Kazakhstan /
Perlenbetov Mukan	-Doctor of Psychology, prof. /Kazakhstan /
Sagiroglu Sheref	- Doctor, prof. /Turkey /
Torybayeva Zhamilya	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Ydyrys Serikbay	-Doctor of Economics, prof./ Kazakhstan /

ӘОЖ 821.512.122(091)

МҒТАР 12.31.11

Т.ЕҢСЕГЕНҰЛЫ¹, С.ТОҚБОЛАТ²

¹филология ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: tokbolat.ensegenuly@ayu.edu.kz

²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті (Қазақстан, Тараз қ.) E-mail: etokbolat@mail.ru

АБАЙДЫҢ «ҚАРА СӨЗІ» ҚАЗАҚТЫҢ ШЫҒЫСТЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙ-ШКІРЛЕРІН ТОЛЫҚТЫРҒАН ШЫҒАРМА

Бұл мақалада Абай Құнанбайұлының «Қара сөздер» атты ой толғаулары көне түркілердің «Ырқ бітіг» - «Алдыңды болжап, бал ашатын кітап» атты өлеңдер жинағымен, шығыстың даналық мұрасы саналған, дала пайғамбары атанған Заратуштра жасаған қасиетті «Авеста» шығармасымен, Қытай халқының Дао философиясының негізін қалаған, әйгілі философ Лао-Цзының «Дао дэ Цзин» деген еңбегімен салыстырыла зерттелінді. Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының жасы «жер ортасына» жеткенде туындатқан «Қара сөздер» атты шығармасы жоғарыда аталған шығыстың даналық мұраларымен деңгейлес екені ғылыми негізде тұжырымдалады. Абайдың философиялық пайымдауларының өзіндік ерекшелігі, өміршеңдігі ашып көрсетіледі.

Кілт сөздер: ой толғамы, қазақ болмысы, ақыл, даналық, түркілік дәстүр, еңбек, білім, ғылым, мақтаншақтық.

T.Ensegenuly¹, S.Tokbolat²

¹Doctor of Philological Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: tokbolat.ensegenuly@ayu.edu.kz

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Taraz State Pedagogical University (Kazakhstan, Taraz) E-mail: etokbolat@mail.ru

WORDS OF EDIFICATION OF ABAY IS A WORK WHICH COMPLEMENTS THE PHILOSOPHICAL THOUGHT OF THE KAZAKHS AND THE EAST

In this article the philosophical thinking of Abay Kunanbaev “Words of edification” is investigated in comparative aspect with the Turkic collections of verses “Yrk-bitig –Book of guessing of the future”, with the priest work “Avesta” which was created by steppe prophet Zaratushtra and was called East wise heritage, and also with “Dao de Jing”, work of famous philosopher Lao Zi which is the founder of fundamentals of Dao philosophy of Chinese people. “Words of edification”, the work of great Kazakh writer Abay Kunanbaeyev, which was made in his old age, is compared equally at the scientific level with above-mentioned East philosophical heritages. Also the specifics, eternity of philosophical thinking of Abay are shown here.

Keywords: Thinking, Kazakh life, reason, wisdom, Turkic tradition, work, knowledge, science, boast.

Т.Енсегенулы¹, С.Токболат²

¹доктор филологических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан) E-mail: tokbolat.ensegenuly@ayu.edu.kz

²кандидат исторических наук, доцент, Таразский государственный педагогический университет (Казахстан, г.Тараз) E-mail: etokbolat@mail.ru

СЛОВА НАЗИДАНИЯ АБАЯ - ПРОИЗВЕДЕНИЕ, ДОПОЛНИВШЕЕ ФИЛОСОФСКИЕ МЫСЛИ КАЗАХОВ И ВОСТОКА

В данной статье философские мышления Абая Кунанбаева «Слова назидания» исследуются в сравнительном аспекте с тюркским сборником стихов «Ырк бітіг» - «Книга гадания будущего»; с сакральным произведением «Авеста», который был создан «степным пророком» Зороатуштрой и был признан интеллектуальным наследием Востока; а также с трудом «Дао дэ Цзин» известного философа, создателя основ философии Дао китайского народа Лао-Цзы. Произведение «Слова назидания» великого казахского поэта Абая Кунанбаева, который был произведен в его преклонном возрасте на научном уровне сопоставляется в равной степени с вышеупомянутыми восточными философскими наследиями. Также были показаны специфика, вечность философских мышлений Абая.

Ключевые слова: мышления, казахский быт, разум, мудрость, тюркская традиция, труд, знание, наука, хвастовство.

Абай Құнанбайұлының «Қара сөз» атты шығармасы қазақ халқының және шығыстың ғасырлар бойы жасалған философиялық ой-пікірлерін толықтырған деуге болады. Ал қазақ халқының философиялық ой-пікірлерінің түп-төркіні бағзы заманда туындаған әлемдік даналық мұралардан бастау алады. Енді осыған ғылыми негізде нақты дәлел келтіру қажет-ақ. Осы саладағы қазақ мамандары бұл күрделі мәселелер төңірегінде талай кезеңдерден бері сөз етіп келеді, бірақ жалпыламалау сияқты.

Түйіп айтқанда, олар ұсынған қазақтың даналық ой-пікірлерінің тарихы екі кезеңнен тұрады. Бірінші кезеңде Анахарсис, Қорқыт, Жүсіп Баласағұни, Қ.А.Ясауи, Әбу Нәсір әл-Фараби, М.Қашқари, т.б. данышпандар даналық дәстүрлерін жасады. Екінші кезеңде қазақ халқының төл дүниетанымы мен философиясы қалыптасып, дамыды, - деп тым ілгеріде-ақ тұжырымдаған. Біз сияқты оқырмандар бұл пікірлерді әлдеқашан жаттап алды.

Бұл айтылған пайымдау, тұжырымдар дұрыс шығар. Бірақ, соған бас игізетін ғылыми қорытындылар мен аналитикалық талдап түсіндіру жетімсіз сияқты. Мысалға, жоғарыда алғашқы болып аталған Анахарсис жөнінде философиялық тұрғыда терең зерттелініп, бір жүйеге түсірілген, мейірлене ұстайтын қомақты еңбек байқалмайды. Бұл орайда құрғақ сөз басымдық танытады. Сол тәрізді, Қорқыт ата ілімі жөнінде де қазақша толымды зерттеу жасалынбағаны белгілі. Соған орай, жоғарыда жинақтап берілген ой-пікірлерге көңіл толмайды, әлі келтелеу сияқты. Бізде де намыс бар ғой, философиясы қалыптаспаған ел тобырлар қатарына жатпай ма?

Турасына көшсек, қазақтың философиялық ой-пікірлерінің түп-төркіні дала пайғамбары атанған Жаратуштра Спитама жасаған, 21 кітап-бөлімнен құралған, поэзия тілінде жазылған, әлемдегі тұңғыш қасиетті кітап «Авеста» кітабында жатыр. Бұл туралы «Авеста» – тәңірлік дін негізі, қазақ әдебиеті мен философиясының архетиптері». [Алматы: «Тоғанай Т», 2018. Тоғызыншы том] атты монографиялық еңбектің «Жаратуштра ілімі түркілер мекендеген аймақта жасалған» деген бөлімнің «Жаратуштра жасаған ілім және қазақ философиясының төркіні» деген тарауда:

«Сырдарияның Арал теңізіне құярлығына жақын өңірде өмір сүрген дала пайғамбары Жаратуштра тудырған, соның есімімен аталған - Зороастризм діні - «Авеста» кітабы түркі-

лердің Тәңірге табыну діні, асыл мұрасы екені анық. Олай болса, көне түркілердің ежелден рухани дүниесіне айналған Тәңірге табыну ілімі - б.д.б. VIII ғасыр ішінде толық жасалынған. Демек, Қорқыт ата табынған ілім, Қорқыт философиясы - Жаратуштра жасаған ілім, Жаратуштра философиясынан бастау алды», - деп жазылған байлам толық негіз болады [1, 238-239-б.]

Бұдан да нақтылап білдірсек, әлем мәдениетін ең жоғары биікке көтерген қасиетті «Авеста» кітабы және оны жасаған Жаратуштра Спитама, ол тудырған түркілер табынған Тәңірлік дін Орта Азияда, Амудария мен Сырдарияның Арал теңізіне құярылығандағы Хорезм өңірінде, ең беріден санағанда б.з.б. VIII ғасырда жасалған. Жаратуштра қалыптастырған Тәңірлік дін ілімін жалғастырушы Қорқыт ата Сыр бойының төменгі ағысындағы Оғыздардың астанасы атанған Жанкент қаласында өмір сүрген. Қорқыт ата уағыздаған түркілердің Тәңірлік дінінің негізгі қағидалары мен уағыздары Сыр бойындағы Қорқыт жайлы аңыздарда біршама сақталған. Бұл туралы «Қорқыт ата - түркілердің рухани кемеңгері» атты монографиялық еңбектегі «Қорқыттың пайғамбарлық келбетін аңыз - әфсаналардың толықтыруы» деген тарауда кеңінен мәлімденген [2, 91-б.]

Жоғарыда жазылғандай, Скиф данасы, текті тұқымнан шыққан ұлы тұлға жайлы біз де оның есімін атаумен тынсақ арға дақ болар, аз ғана мәлімет келтірейік. Қазақ халқының философиялық ой-пікірлерінің бастаулары қатарында тұрған Анахарсис Скифский б.з.б. 625-555 жылдар аралығында өмір сүрген. Бұл жайлы Геродот: «Анахарсис был дядя по отцу скифского царя Иданоириса, сын Гнура, внук Лика и правнук Спаргапейоса», - деп жазады [3, 338-б.]

Анахарсистің өмірінің соңғы түйіні жөнінде М.Байеке: «Отанына оралған Анарыстың өмірі өз елінде Сақ даласында аяқталған. Өлім аузында жатқан Анарыс: «Элладада менің ақылым сақталса, туған елімде қызғаныш құрбаны болдым»,– деп айтыпты [4, 35-б.]

Ал әйгілі ғұлама Анахарсис Скифский жөнінде Ғ.Есімов: «Объективтік идеяны философияда дәлелдемек болған грек ғалымы Платон Анахарсистен үш жүз жыл кейін өмір сүрген, Платон (б.з.б. 424-347) сақ ойшылы Анахарсисті өте құрмет тұтқан»,–деп пайымдайды [5, 5-б.]

Қысқасы, қазақтың философиялық ой-пікірлерінің түп-төркінін энеу қырдың ар жағында көрінген ауыл-аймақтан іздемей, бағзы заманнан, – әлем мәдениетін ең биікке шығарған, көне түркілер табынған Тәңірлік дін негізі жазылған қасиетті «Авеста» кітабынан іздеуіміз керек. Сол күрделі мақсатты жүзеге асыруда біз тарапынан бірнеше монографиялық еңбектер жазылып, ғылыми тұжырымдар жасалды.

Басқасын айтпағанда, Тәңірлік дін негізі жазылған қасиетті «Авеста» шығармасы тайпалық, рулық кезең толық қалыптасқан тұста, көне түркі тайпалары өзара бірігіп күшті мемлекетке айналған кезде дүниеге келді. Бұл шақта түркілер дүниенің төрттен біріндей жерді иемденді. Олардың мәдениеті, өнері, әдебиеті, діні, жазуы қалыптасты, темір қорытумен, кәсіптің бірнеше түрімен айналысты. Малды қолға үйретумен, егін өсірумен шұғылданды. Түркілер жасаған Тәңірлік дін өз жазуын ала келді.

Қазақ халқының ежелден қалыптасқан дала заңдары «Авестадағы» «Жаманшылық жасаушыларға қарсы заң» атты кітабымен етене сабақтас. Бұл туралы «Авестадағы» заңдар жинағы және қазақ әдет-ғұрып қағидалары» атты монографиялық еңбекте: «Авестадағы» «Жаманшылық жасаушыларға қарсы заң» кітабы қазақ халқының фольклорлық мұраларымен сабақтасып жатыр. Мысалға, қазақ халқының «Ертөстік» атты шығармасының негізгі өзегі «Авеста» кітабындағы дуализм»,– деп нақты дәлел келтіріп, ғылыми тұжырым жасалған [6, 38-б.]. Неге? Тағы еске салсақ, «Авеста» шығармасы түркілер табынған Тәңірлік дін негізі болып табылады. Қазақ халқының құрамына енген тайпалар қалыптасқаннан бері Тәңірлік дін қағидаларымен бірге өмір сүріп келеді, дәстүрлері де сол негізде құрылған.

Бұдан да күрделірек мәлімет келтірсек, көне түркілердің даналық шығармаларының бірі «Ырқ бітіг» – «Алдыңды болжап, бал ашатын кітап» атты өлеңдер жинағын оқысаңыз, түркілер мекендеген аймақта туған, дала пайғамбары аталған Жаратуштра жасаған қасиетті «Авеста» шығармасы тағы қайта-қайта еске түседі. Оған қайтадан шұқшия үңілсеңіз, қытайдың Дао философиясының негізін қалаған, есімі дүниеге тараған, «Дао дэ Цзин» атты даналық шығарманы жасаған кемеңгер Лао-Цзы еске оралады [7].

Оның ой мен ақыл, әділдіктен құралған ғажайып еңбегін оқысаңыз көз алдыңызға сол елдің данышпаны, «Лунь юй» атты философиялық толғаудан құралған шығарманың иесі Конфуцзы дана елестейді [8]. Мұның аса құнды еңбегіне зор ынтамен ден қойсаңыз қазақтан шыққан ұлы Абайдың мәңгілік жырлары мен терең ой толғауларға суарылған қара сөздері сәт сайын көмейге тығылып, жоғарыда аталған, есімі дүниеге танылған дара тұлғалармен ой теңестірген Абай Құнанбайұлының бейнесі елес береді. Ал кейде, ол ақиық ақындығымен олардан сәл ерекшеленіп, өзі жасаған аумалы-төкпелі өмірді ақылға салып саралап, еріксіз сүйсіндіретін пайымдаулар жасайды, оқырман санасына алапат жарық төгіп, қалғыған көңілді тебіреніске түсіреді. Расында:

Адасқан күшік секілді

Ұлып жұртқа қайтқан ой, – деп тек қазақ халқының перзенті Абай Құнанбайұлы жойқын қуат бере айтты емес пе? [9,26-б.].

Ежелгі бабалар жасаған «Ырқ бітіг» – «Алдыңды болжап, бал ашатын кітап» атты философиялық өлеңдер жинағын шығыстан шыққан кемеңгерлердің бірнешеуінің шығармаларымен салыстырып талдау жасау барысында ақын Абай Құнанбайұлының қаламынан туған үш-төрт жыр шумақтары мен бірер ғақлиясын, яғни адамзат жүрегіне жаңаша нұр құятын ерен күдіреттілігіне таңдана тамсанып, қызыға, қуана сөз арасында пайдаланған едік. Бұл жартыкеш әрекет екен. Өз жетістігімізді көрмей бүгежектеп қалу үйреншікті әдет қой. Соған орай, көне түркілердің «Ырқ бітіг» – «Алдыңды болжап, бал ашатын кітап» атты даналық шығармасын қазақ ғалымдары онша көп ауызға алмаған, бәлкім, Кеңес дәуіріндегі заман ағымы әсер еткен болар, Абай Құнанбайұлының «Қара сөздер» атты ғақлиясымен салыстыра зерттеуді жөн көрдік.

Барша адам баласының кәдесіне жарап, ғасырлар бойы олардың рухани байлығына айналған авторы жоқ мұраларды да, авторы белгілі құнды шығармаларды да ел ішінен шыққан ақылды, ойлы, парасатты адамдар жасайды. Өйткені, олар қара басының қамы - атақ, мадақ, мансап үшін емес, қай нәрсені де халқының мүддесі үшін, солардың игілігіне айналдыру мақсатында ой азабына түсіп, ұзақ толғаныстан кейін тозбайтындай дүние туындатқанына көзі жеткен соң жұртшылыққа ұсынады. Қысқасы, көне түркілердің «Ырқ бітіг» - «Алдыңды болжап бал ашатын кітап» атты өлеңдер жинағы да, ұлы Абайдың «Қара сөздер» атты шығармасы да адамзаттың асыл қазынасына әлдеқашан айналған аса қымбат дүниелер. Сондықтан осы екі рухани мұраларды салыстыра зерттегенде Абайдың қара сөздерін ретіне қарай ықшамдап пайдаланып, дәлел үшін біршама үзіктер назарға ұсынылады. Әрі соңғы кездері сөз арасында ғана аталып, тасада қалып қойған Абай Құнанбайұлының «Қара сөздер» атты құнды мұрасының сыр-сипатын ашуға талпыныс жасалынады.

Бәрінен бұрын, бүгінгі кітап оқи қоймайтын жұртшылыққа өзіміздің ұлы Абай мұрасын, әсіресе, «Қара сөз» атты қымбат дүниені әр түрлі жолмен жеткізу, оның маңызын санаға жеткенше түсіндіре отырып, жастар назарына шағын көлемді ғақлия мәтіндерін қоса ұсыну және әлемге әйгілі ойшылдардың шығармаларымен салыстыра сөз етіп, Абай Құнанбайұлының ірі ойшыл екенін таныту мақсат етілді. Осылай жасамаса болмайды. Неге? Оған өзіміз кінәлі. Абай Құнанбайұлының «Қара сөз» атты мұрасын әйгілі ғұлама М.Әуезов, профессорлар Қ.Жұмалиев, Х.Сүйіншәлиев және Ы.Дүйсенбаев, М.С.Сильченко, Ғ.Есім,

Р.Сыздық және басқалар зерттеді. Бұлардың көбісі Абайдың қырық бес қара сөзіне түгел талдау жасаған емес, жалпылай немесе мазмұнына қарай топтап, яғни, ғақлияларды тізбектеп атап өтіп, шолу жасаумен тынды.

Ал кейбір зерттеушілер оның «Қара сөздер» атты шығармаларының маңызын төмендетіп көрсетуге дейін барды. Мысалға, белгілі ғалым М.С.Сильченко Абай Құнанбайұлының бұл мұрасын «ғылыми-публицистикалық сипаттағы шығармалар. «Қара сөздер» – ақынның қойын дәптері (записные книжки)», – деген пікір айтумен шектелді [10, 171-198-б.]. Сондай-ақ, белгілі ғалым Р.Сыздық «Қара сөздің тілі қалай өрілген» деген мақаласында М.С. Сильченконың жоғарыда келтірілген тұжырымын осы еңбегіне өзек етеді [11, 527-б.]. Сосын, ол осы зерттеу жұмысында Абайдың қара сөздерін тексергенде М.Әуезовтің айтқан байламын сол қалпында қайталап айтады (11, 533-б.). Атақты тұлғалар Абай Құнанбайұлының «Қара сөздер» атты ғақлиясының құнын төмендететін баға беріп жатқан соң, өзгелер бұл құнды мұраны оқуға онша ынта білдіре қоймайды ғой. Сондықтан, Абайдың бұл даналық шығармаларын қалың жұртшылық санасына жеткізуге күш салуымыз қажет.

Абай Құнанбайұлы «Бірінші сөз» атты ғақлиясын: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып көрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын. Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ», – деген оймен түйіндейді [9, 174-б.].

Ақын Абай Құнанбайұлының қара сөзбен өмірді жырлаған қырық бес бөліктен тұратын шығармасының «Бірінші сөз» атты туындысы – күнделікті қарнының тойғанын ғана көздейтін қарапайым пенденің, немесе қара басының қамын ойлап, қайтсем дүние қуып алға шығам, сол жолда кімді алдап, арқасына мініп, ақысын жеймін, кімді таптап өтіп, табысқа жетем, мансап, билікке жетуде қандай алаяқтықты, екіжүзділікті, қатыгездікті үйренсем екен деген тоғышар жандардың сөзі емес. Бұл табиғат ақылды, ойлы, алғыр, адамгершілігі жоғары етіп жаратқан, сонымен бірге әдепті отбасынан тәлім алған, өмірге өз көзқарасы қалыптасқан, дүниетанымы биік дара тұлғаның ішкі жан дүниесінің ашық сыры, адал пейілі.

Ол өмірдің арпалыстан тұратынын ерте түсініп, дүние жаратылысының қайшылыққа толы екенін ұғып, жақсылық пен жамандықтың үнемі бітіспес шайқаста болатынын толық таныған «қылып жүрген ісінің баянсызын, байлаусызын көрген, бәрі қоршылық екенін білген» нағыз кемел адам. Ізгі ниетті осы Кісі кемеңгерлікке тән қасиетімен мына дүниенің қыр-сырын толық меңгеріп, 45 жасқа жеткенде «қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз» деп ой теңізіне шомылған. Мына сөз жалғыз ғана Абайдың жан дүниесінің, көңіл толқынысының көрінісі емес, әрбір есі бүтін адам солай толғануы керек. Дана Абай «Бірінші сөз» шығармасын жұртшылыққа сол мақсатпен ұсынған, сол ниетте жазған. Көздегені халық санасын ояту.

Табиғат заңдылығына сүйенсек, жердің де, күннің де, айдың да, жұлдыздардың да, әрбір Адамның да өз жолы бар. Сондықтан барша жұрт бір-біріне «Жолың болсын» дейді. Кейде көздеген мақсатына жете алмай қиналғандар «жолым болмай жүр» деп мұңаяды. Олар қайткенмен алға қойған нысанасына жетуге жан сала ұмтылады. Біз де солай жасауымыз керек. Осы «Бірінші сөз» ғақлиясында дана Абай өзінің алдына өмір сүруде таңдап алатын бірнеше жолды ұсынады. Мұнда біз ол Кісіні «Дана Абай» деп әншейін мадақ үшін айтып отырғанымыз жоқ. Көктегі құдірет оны әу баста аса қабілетті етіп жаратты. Бұған қосары-

мыз, ол текті жерден шыққан. Абай бүкіл қазаққа есімі мәлім, жалпы Тобықтыны аузына қаратып, досын да, дұшпанын да ақыл-парасатымен тәнті еткен атақты болыс Құнанбай шаңырағында тәрбиеленген, оны дүниеге әкелген анасы да, шарана сәтінен бауырына басқан әжесі де қазақтың бәйбішесі дәрежесіне көтерілген айрықша тұлғалар.

Сондай-ақ, Құнанбай шаңырағына елдің ең игі жақсылары бас сұғып, қонақ болады. Олар дала дәстүрін, дала мәдениетін, дала кәсібін, ел билеу шараларын түбегейлі меңгерген сахара алыптары. Зерек Абай сәби шағынан сол дуалы ауыздардың сөзін тындап өсті. Сонымен бірге, заман талабына орай Ресей империясының үстемдігі шалқар сахараның қуыс-қолтығына дейін тарап, құмға төккен судай шапшаң сіңіп, ентелей ене берді. Өйткені, әр жаулап алушы мемлекет боданына айналған жұртқа өзінің заңын, дәстүрін, жазуын, тілін, билігін күштеп енгізіп, мәдениетін де ала келеді. Дарынды Абай өмірі сондай кезеңнің ортасында өтті.

Қаһарынан қар жауатын сол империяның саясатына көнбегендердің көбісі қазақ даласына жер аударылды. Олар өз ақылының азабына ұшыраған ойлы, адамгершілігі асқақ адамдар еді. Сол қуғынға түскендердің бәрі дерлік күн өткізу үшін, аштан өлмес ниетпен Құнанбайдай мықтылардың ауылын паналады, Абайдай ақылды, сөз ұғар жастарды бауырына тартып, орыс тілін, мәдениетін, әдебиетін үйретті. Есейе келе Абай бар уақытын игі іске қарай жұмсады, адамгершіліктің, адал, әділдіктің озық қасиеттерін бойына сіңіруге ұмтылды. Жастайынан білуге, білімге, басқаның бойындағы сүйсінерлік жетістіктерді игеруге талпыныс жасады. Қазақ халқының даналығынан шөлі қанғанша сімірді. Өзге елдерден келген адамдарға, әсіресе, биліктегілердің бақылауында жүрген кісілерге жатырқай емес, өзіне жақын тартып, танысу, сырласу ниетімен қарады.

Олармен емен-жарқын әңгімелесу арқылы басқа халықтардың мәдениетін, дәстүрін, әдебиетін, үлгі етер жетістігін барынша бойына сіңіріп, есте сақтады. Ежелден іргелі ел орыстың тілін, жазуын игеруге ерен құштарлық танытты. Сөйтіп сол халықтың озық ісімен, өркениетімен, классикалық шығармаларымен, даналық мұраларымен танысты. А.С.Пушкин, М.Лермонтов, И.Крылов шығармаларына аударма жасау арқылы есте тозбайтын мұра жасаудың тәсілін үйренді. Солардың жазған өлеңдерін оқып, Еуропа әдебиеті, мәдениетімен танысты. Орыс қаламгерлерінің аудармасы арқылы әлемге танылған ойшылдар Ф.Шиллер, И.В.Гете, Дж.Байрон өлеңдерімен танысып, сарқылмас нәр алды. Осылай, дарынды Абайдың дүниетанымы әлемдік деңгейге көтерілді. Бұдан былайғы кезде ол қиян-кескі өмірге даналық көзбен қарап, өз пайымдауын жасады.

Абай Құнанбайұлының «Бірінші сөз» атты туындысы психологиялық шығарма. Жалпылай айтқанда, психология деген – мен, психология деген адам. Ол осы қара сөздерінде өзінің жан дүниесінің сырын қатпар, қыртысына дейін ашып, оқырман алдына жайып салған. Барлық айтпақ ойды түйіп білдірсек, Абай Құнанбайұлының «Бірінші сөз» атты шығармасы түркілердің «Ырқ бітіг» – «Алдыңды болжап, бал ашатын кітап» атты өлеңдер жинағындағы 101-ретпен жазылған туындыдағы:

Енді, менің сүйікті ұлым, ұғып ал дұрыстап:

«Ырқ бітіг» – «Алдыңды болжап бал ашатын кітап»–

Өте тамаша жазба.

Тағдыр–алуан түрлі құдірет.

Бірақ, ол адамға тәуелді,–

деген өлең шумағымен етене сабақтас [12, 145-б.]. Бұл шығармада да адамның ішкі жан дүниесінің сыры ашып көрсетілген. Әділінде, әр кісінің өз жолы, өз мақсаты бар. Соны орындау, көздеген нысанаға жету әркімнің өз қолында. Тағдыр алуан түрлі алапат күш екені рас, бірақ ол адамға тәуелді екені анық. Өйткені, дүниенің иесі адам, оған бағынбайтын кедергі болуы мүмкін емес.

Абай Құнанбайұлының «Екінші сөз» атты ғақлиясының тәрбиелік мәні өте жоғары. Көз жеткізу үшін шығармадан шағын үзінді келтірейік онда: «Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе күлуші еді: «ененді ұрайын кең қолтық, шүлдіреген тәжік. Арқадан үй төбесіне салам деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үкә» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт деген осы» деп. Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «Түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе – шаршап, жаяу жүрсе – демін алады, ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейді, солдат ноғай, қашқын ноғай, башалшық ноғай» деп. Орысқа да күлуші едік: «ауылды көрсе шапқан, жаман сасыр бас орыс» деп. Енді қарап тұрсам, сарттың екпегені жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзімен өзі әуре болып, бірімен бірі ешбір шаһары жауласпайды!», – деп баяндалған [9, 175-б.]. Бұл кемел Абайдың өз халқының аузынан естіп, көңілге түйген сыры.

Абай сол көңіліне тас түйін болып қатқан жәйтті сыртқа шығарып, халқына өз байламын айтып ұсыну үшін «Екінші сөзді» жазған сияқты. Шындығында, ой таразысына салып сараласа, өзіміз біреуге сыртынан мін тағып күлуге, орынсыз кекетуге келгенде алдына жан салмайды екенбіз. Өзгенің қандай мақсатпен тірлік жасап жатқан әрекетінің мәніне үңілмейді екенбіз. Сөйтіп өзімізді басқалардан ақылды санап, кеуде керіп мақтанады екенбіз. Мұндай әдет әлі де бойымызда бар. Абайдың даналық ойының тереңіне енді түсіндік.

Дана Абай ішіндегі мұның әрі қарай жалғап сол сарт жөнінде: «Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп сол айдап кетіп тұрды ғой, орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп бұрын үйреніп кетті. Ноғайларға қарасам, солдатқа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда. Оның малдарына, құзғын тамағымыз үшін, біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз», – деп баяндайды [9, 175-б.].

Әлгі «ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейді» деп өзіміз мазақ қылған ноғай кейін «үсті-басыңнан жаман иіс шығады, шық, сасық қазақ» деп біздің ең бай адамымызды үйінен айдап шығыпты, ұят-ай десеіші. Дана Абай біздің іс-әрекетімізді, ұнамсыз қылығымызды кезіндегі көрші елдердің өмір сүрудегі ізденгіш, тапқыр, жақсы істі шапшаң меңгеріп, алға озған жағымды әрекеттерімен салыстырып, нақты дәлел келтіріп, солардай болып ілгері ұмтылуға ымдайды. Бірақ, оны тыңдар құлақ болса, кәнекей. Бүгінгі күні де әрбір қандастарымыз ақыл, ой, күш-жігерді ел игілігіне сарқа жұмсап, тың жаңалықты өндіріске енгізуге ұмтылса, айлығымыз көбейіп, байлығымызды өзіміз игерер едік.

Шығыс кемеңгерлерін еске алсақ, дана Абайдың «Екінші сөз» атты шығармасының негізгі арқауы Қытай халқының ойшылы Конфуцзының «Лунь юй» кітабының XVI тарауындағы бесінші бабында:

Мақтаншақ, даңғойлық,
Еріншек, маубастық,
Тойшыл, бозбастық–

Зиянды жұбаныш,– деп жазылған ой-толғауымен сабақтас [13, 152-б.]. Ал көне түркілердің «Ырқ бітіг»– «Алдыңды болжап бал аатын кітап» атты өлеңдер жинағындағы 56 және 58-ретпен жазылған жыр шумағымен сарындас [12, 141-б.]. Осылай талдау жасау арқылы Абай Құнанбайұлының кемеңгерлік келбетін айқындай түсуге болады.

Абай Құнанбайұлының «Үшінші сөз» атты туындысын оқып шыққаннан кейін, ұлы Абай қайтадан бүгінгі ұрпағына қарап, елдікке жараспайтын, адамгершіліктен аулақтататын, жалпы ұлтқа үйлеспейтін, өзге жұртқа күлкі, келемеж қылатын ертеден бойға үйір қылып алған бір-біріне қызғаншақтықпен қарап, іштей теріс тілеу жасап, алға озып бара жатса аяқ-

-тан шалу әрекетінен және жалқаулық, ілгері ұмтылмайтын енжарлықтан қашан арыласыздар деп қапалана сөйлеп тұрғандай сезілді. Бұл шығарма алғашқы жолынан: «Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болғанының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не? Һамма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады; әрбір қайратсыз қорқақ, мақтаншақ келеді; әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз надан арсыз келеді; әрбір арсыз, жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады. Осылар біріне бірі достық ойлай ала ма?» -деп жазып өзіне-өзі сұрақ қояды [9, 176-б.].

Ақиқатына жүгінсек, бір-біріне қамқорлық жасау, ақ ниет танытудың жолы бұралаңдау екен. Оған да дана Абайдың: «Малдан айрылғандар көбейсе, қыстауы босар еді деп, мен ананы кедей болса екен деп, ол мені кедей болса екен деп, әуелде ішімізбен қас сағындық. Әрі-беріден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық. Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік «шапты, талады» деген әр түрлі уголовный іс көрсетіп, арыз береді. Өтірік көрмегенін көрдім деуші куәлар да әлдеқашан дайындап қойылған, бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін. Ол болыс болғандар өзі кулық, арамдықпен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам, куларды қадірлейді», – деген тұжырымды сөзі дәлел болады [9, 177-б.].

Сондай-ақ, «Үшінші сөз» атты шығармада ел ішінде мансапқорлық, парақорлық, атаққұмарлық, билікке таласуға байланысты алаяқтықтың жаңаша айла-шарғасы қалыптасқаны да шынайылықпен баяндалады. Бұл мәселе жайлы Абай: «Осы күнде қазақ ішінде «іс білмес, кісі білер» деген мақал шықты. Оның мәнісі: «ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісіңнің амалшы, айлалығынан жетерсің» деген сөз. Қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан-жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң, менің ойыма келеді: халықтың болыстыққа сайланайын деген кісісі пәлен қадерлі орысша образование алған кісі болсын», – деп мәлімдеген [9, 177-б.]. Мұнда дана Абай: «қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып» рухани жағынан әлсіреп бара жатқанын көріп, қапаланып, сол сұрқия әрекет - өршіп кетпестің жолын қарастырып, өзінің пікірін ұсынады. Бодан халықты патшалы Россияның әкімдері қатал тәртіппен билеп тұрған соң, үстем империяға халықтың тұрмыс жағдайын жеткізе алатын оқыған, орысша білетін кісі болыс болғанын қолдайды. Екіншіден, жергілікті халықты билікке таластырып, қырғи-қабақ қылғанша сол болыстыққа патша әкімдерінің өздері тағайындау жасағанын қалайды.

Осы шығармасында Абай: «Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» деп. Оның мәнісі – тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз», – деп баяндаған. Осы келтірілген дәйектемеде Абай қазақ тұрмысына ертеректе енген заң, жарғы, ережелер Ресей билік жасап тұрған заманда олардың талап, міндеттеріне онша сәйкес келмейтінін ескертіп, халықты жалған саяси әрекетпен әбігерге салудың қажет емес екенін атап өтеді. Абай Құнанбайұлы патшалы Россияның айлалы саясаты мен жергілікті жердегі болыстыққа таласу әрекеті тұрғын халықты «бұзықшылыққа тартып» елдің бірлігі, татулығына сына қағыла бастағанын деп басып көрсетеді. Абайдың бұл шығармасының түйіні–адамгершілікті сақтап, адалдықты қорғап, әрбір адамның «Игілікті кісі» болып қалыптасуын уағыздау болып табылады. Бұл жағынан алып қарағанда дана Абайдың осы шығармасы Конфуцзының «Лунь юй» атты еңбегіндегі XII тараудың бірінші бабындағы:

Кісіліктің мәнісі – нәпсіні тыю,

Рәсімді сүйю,- деген ой толғамымен сарындас екені танылады [13,112-б.].

Сондай-ақ, Абайдың мына туындысы көне түркілердің «Ырқ бітіг» атты өлеңдер жинағындағы 10-ретпен орналасқан жырдағы:

Қабан мен аю қарсы түйісті,
Жол бермей екеуі итерісті.
Ақырында бірі жамбасынан шойырылды,
Екіншісі сойдақ тісінен айрылды, –

деген жыр жолдарымен өзектес [12, 136-б.]. Қысқасы, мансапқорлық, өркөкіректік, билікке таласып, ардан аттап өту сияқты әрекеттер асқынып кетсе түбі апатқа ұшырататыны сөзсіз. Біздің халқымыздың «Түсі жылыдан – түңілме» деген аталы сөзі бар, әрине, бекерден-бекер айтылмаса керек. Негізінде, адамның қандай деңгейдегі кісі екенін оның сөйлеген сөзінен, атқарған ісіне қарап білуге болатын сияқты. Ал дана, кемеңгер адамдардың кемел, тау тұлғасын оның артында қалдырған рухани мұраларына, өмірге енгізген керемет жаңалығына қарап бағалауға болады. Былайынша, бір кезеңдерде жұрт аузында жамырай айтылатын данышпан ретінде даңғазалай мадақтау бұл өтпелі марапаттың көрінісі.

Абай Құнанбайұлының «Төртінші сөз» атты ғақлиясын оқығаннан кейін сол туындыға өз әлімізше пайымдау білдіруге дәрменім жетпегендей ұзақ уақыт үнсіз отырып қалдым. Сол сәтте Қытай халқының кемеңгері Конфуцзы Лао-цзымен алғашқы кездесуінен кейін аңыз бойынша үш күн бойы сөйлемей қойғаны еске түсті [12, 100-б.]. Лао-цзы Конфуцзыдан жасы үлкен, нақты деректе солай көрсетілген. Байқасақ, Конфуцзы Лао-цзы жасаған Дао философиясының тұңғығына сүңгіп, өзінше талдау жасап, ұзақ уақыт іштей толғанып, терең ойға батқан екен ғой.

Абай Құнанбайұлының «Төртінші сөз» атты шығармасы да өмірдің сан-алуан көріністері жайлы терең толғаныстан туындаған. Мұның көлемі де шағын, зейін қоя оқып, көңіл дәптеріне түсіріп, сақтап қоюға ыңғайлы. Соған орай оқырманға түсінікті болуы үшін осы дүниені сәл ықшамдап назарға ұсынайық. Онда: «Әрбір байқаған адам білсе керек: күлкі өзі мастық екенін, әрбір мас кісіден ғафил көп өтетұғынын да, әрбір мастың сөйлеген сөзінде бас ауыртатұғынын. Бұлай болғанда, күлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не бір ұят көрерлік істен құр, ғафил көп өткізіп отырса керек. Осындай ғафилдік көп өткізіп, өлмеген кісінің не дүниеде, не ахиретте басы бір ауырмай қалмаса керек.

Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі кәніш болса керек. Енді олай болғанда, үнемі уайым-қайғымен жүре аламыз ба? Үнемі күлмей жүруге жан шыдай ма екен? Жоқ, мен үнемі уайым-қайғыменен бол демеймін. Уайым-қайғысыздығыңа уайым-қайғы қыл дағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет табу керек, һәм қылу керек. Әрбір орынды харекет өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкіменен азайтпа, орынды харекетпен азайт! Шығар есігін таба алмай, уайым-қайғының ішіне кіріп алып, қамалып қалмақ, ол өзі де - бір антұрғандық. Және әрбір жаман кісінің қылығына күлсең, оған рахаттанып күлме, ыза болғаныңнан күл, ызалы күлкі - өзі де қайғы.

Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада, бұ дүниенің рахатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне-бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізеді де, таусылған күнде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды. Қулық-сұмдық, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ-өнерсіз иттің ісі. Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды», - деп баяндалған [9, 178-б.]. Осы туындыдағы Зафил - бейқам, олақ, алаңғайыр; Кәніш - іс-әрекет, жұмыс әрекет; харекет - әрекет іс; Ғибрат - өнеге, үлгі дегенді білдіреді.

Ақиқатты білдірсек, осы шағын ғана шығарманың әрбір жолы терең ойға, философиялық толғам, пайымдауға, саналы жүрекке шөлікпей сініп кетерлік тозбайтын ғибратқа құрылған. Соған сәйкес, бұл туындының алғашқы бастауынан бері қарай әр сөзіне терең үңіліп, әліміз жеткенше талдау жасауға тырысайық. Осы шығарманың алғашқы жолында автор: «күлкі өзі бір мастық екенін» оқырман алдына тартады. Шығармадағы ұсынбақ ойдың

төркініне үңілсек, мұнда күлкіні – мас адамның сандырақ, мылжың сөзіне теңейді. Дана Абайдың осы шығармасы оның «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» деген өлеңімен сарындас. Оған мына жырдағы:

Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат,
Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат.
Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік
Ер табылса жарайды, қылса сұхбат,–

деген өлең шумағы дәлел [9, 99-б.]. Осы туындыда «Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік» деп, қара сөзбен жазылған туындыдағы ұсынған астарлы ойға түйіндей жауап қайтарылған. Сол «Күлкі» деген сөздің ар жағында ой, ақыл, парасат, ар-ұятты онша ескермейтін алаңғасар пенденің бейнесі тұр. Сондай, әншейін бейқам тірі жүрген адамның екі дүниеде де қор болып өтетінін автор ымдайды. Бұл шығармада дін қағидасы бойынша әлгіндей адам о дүниеде де азапқа түсетінін еске салады, оның жарық дүниедегі сиқы анау ғой. Мұнан әрі шығармада «Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек» деген сөз бар. Ойлы адам алдына мақсат пен міндет қояды, соған жету оңай емес. Сондықтан ол іштей толғанып, жолы болмаса, ісі бітпесе уайымға батады.

Ақын Абай айтқандай, ондай жан өмірге сергек, ойлы көзбен қарап, екі дүние талабы бойынша атқарар ісін жинақы, ширақ орындайды. Осы шығармада автор құр қайғыға батып қарап отырмай, «уайым-қайғысыздығына уайым-қайғы қыл дағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет табу керек һам қылу керек» дейді. Ас ішіп, аяқ босату, еріншектік, жалқаулық, салдыр-салақтық, ұйқы құмарлық есті, ойлы адамға жараспайды. Демек, уайым-қайғысыздықтан құтылу–алдына мақсат қойып еңбек ету, жарасымды өмір сүруге ұмтылу болып табылады. Кейде өзіңше уайым-қайғыға батып, бірақ ешқандай әрекетке ұмтылмау, дана Абай айтқандай, «Ол өзі де - бір антұрғандық». Осы шығармада жазылғандай, күлкінің неше түрі бар: жаман кісінің жат қылығын көргенде туатын ызалы күлкі, жақсының жетістігіне сүйсінген қуанышты күлкі, әрине бәрін тізіп шығу мақсат емес шығар, есті адам өзі түсінеді. Дана Абай күлкінің ішіндегі ең азғынын, жиіркеніштісін: «Жүректен күлмейді, қолдан жасап, әдемілік үшін күлетін бояма күлкі» деп нақты атап көрсетеді, яғни, жасанды, парықсыз күлкі.

Осы шығармасында ұлы Абай «Адам баласы жылап туады, кейіп өледі» деп бұл өмірдің болмысын бір ауыз сөзге сыйғызып берген. Расында адам күнделікті тірішілікте жаттанды әрекетпен, бірін-бірі жөнсіз мақтап, бірін-бірі сыртынан да кейде көзінше даттап «босқа жарамсыз қылықпен қор етіп» өмір сүреді. Ал дүниеден өтерде қапаланып опынады. Шығарма авторының «кейіп өледі» деген сөзінің төркіні сол-ау. Мына туындысында Абай Құнанбайұлы жаратушыға, дінге сенуді, табынуды қолдайтынын аңғартады. Қысқасы, осы шығарманы автордың «Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратына сүйеніп, еңбегінді сау» деген сөзімен және ой, ақыл, парасатты қатар ұстап өмір сүру керек деп түйіндеуге болады.

Осындайда еске түседі, кемеңгер Конфуцзының бір шумақ көлеміндегі шап-шағын ойтолғауы, шындығын айтқанда бір романға арқау болғандай, сол сияқты, ұлы Абайдың қара сөздері де сондай деңгейде деуге келеді. Ақынның осы туындысы Конфуцзының «Лунь юй» кітабының XVII тарауының сегізінші бабындағы:

Ақыл, парасатты мұрат ете тұра оқығысы келмесе,
Бұл кінәрат кекірт топастыққа апарады,
Шыншылдықты мұрат ете тұра оқығысы келмесе,
Бұл кінәрат зарарға айналады,– деген ойтолғауымен өзектес [13, 158-б.].

Сол сияқты көне түркілердің «Ырқ бітіг» атты өлеңдер жинағы да терең мағына сыйғызған шағын жыр шумақтарынан тұрады. Осы поэзиялық мұрада дана Абайдың «Төртінші сөз» туындысымен сарындас туындылар баршылық. Мәселен, «Ырқ бітіг» кітабындағы 69-реттегі

шағын өлең:

Елік қайғырды:

Мен не ішіп, не жеймін -деген жыр жолдарынан басталса (12, 142-б.), сол жинақтағы 4-ретпен орналасқан жырдың алғашқы жолы:

Биіктің әміршісімін зулап ұшуға жаратылған,

Ондайда қауырсынымның қамын жеуді білмеймін,

Жан бағуды, жалтақтауды сүймеймін, – деп басталады. Бұл туындылар да философиялық терең ойға құрылған шығармалар.

Абай Құнанбайұлының «Он тоғызыншы сөз» атты туындысының құндылығы баға жетпестей. Мұнда мейірімді, есті, ақылды, мәдениетті, адамгершілігі мол адам тәрбиелеудің шынайы жолы айтылған. Әрбір адам қайта-қайта оқып, көшіріп алып, қалтасына салып жүрсе орынды болар еді, әрі көлемі де шағын, он екі жолдан жасалған. Бұған шынайылықпен көз жеткізіп, зердеге сақтау үшін шығармаға үңілейік.

Бұл туындыда хакім Абай: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып көрсе дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естелік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады.

Мұндай сөзді есіткенде шайқалақтап, шалықтанып, не салбырап, салғырттанып есітсе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, есітіп-есітпей не керек? Осындай сөз танымайтұған елге сөз айтқанша, өзіңді танитұғын шошқаны баққан жақсы деп бір хакім айтқан екен, сол секілді сөз болады»,–деп жазған [9, 195-б.]. Абай атаның бұл қара сөзі Конфуцзының адамды төрт сапаға бөлгендегі: «Төртінші сапаға – қиыншылықтың азабын көрген және біліктілікті тоқымаған, оқымаған жандар жатады»,– деген тұжырымы сәйкес келеді (13, 106-б.). Ақиқатына жүгінсек, кемеңгер Абайдан асырып айту мүлде мүмкін емес. Бізге тек мына шығарманы жаттап алып айтып жүру немесе осы даналық сөзді тасқа ойып жазу ғана қалып тұр.

Келесі «Жиырмасыншы сөз» - Абай Құнанбайұлы жасаған философиялық шығармаларының бірі екен. Ол – «жалығу» деген сөз төркіні. Дана Абай былайынша жұрт мән бермеген, әрбір адам басынан өткерсе де, маңдайына тиіп, тауқыметін тартса да сыр-сипатын, мағынасын айқын ұқпаған сол сөздің құпиясын философиялық тереңдікте ашып берді. Қалай? Мұны ауызбен айтып жеткізу мүмкін емес. Тек аса зеректілікпен әр сөзін қадағалап оқу керек. Олай жасамаса бұл туындыны түгел оқып, көкейіңе тоқымасаң онда мына өмірге түсінбейтін, мәңгірттер қатарына қосылуың мүмкін.

Осы туындыда: «Тағдырдың жарлығын білесіздер – өзгермейді. Пендеде бір іс бар жалығу деген. Ол тағдырда адаммен бірге жаратылған нәрсе, оны адам өзі тапқан емес. Оған бір іліксе, адам баласы құтылмағы қиын. Қайраттанып, сілкіп тастап кетсең де, ақырында тағы келіп жеңеді. Ақылы түгел, ойлы адамның баласы байқаса, осы адам баласының жалықпайтұғын нәрсесі бар ма екен? Тамақтан да, ойыннан да, күлкіден де, мақтаннан да, кербездіктен де, тойдан да, топтан да, қатыннан да көңіл, аз ба, көп пе, жалығады. Оның үшін бәрінің ғайыбын көреді, баянсызын біледі, көңілі бұрынғыдан да суый бастайды.

Дүние бірқалыпты тұрмайды, адамның қуаты, ғұмыры бірқалыпты тұрмайды. Әрбір мақлұққа құдай тағала бірқалыпты тұрмақты берген жоқ. Енді көңіл қайдан бірқалыпты тұрады.

Бірақ осы жалығу деген әрнені көрем деген, көп көрген, дәмін, бағасын, бәрінің де баянсызын біліп кеткен, ойлы адамнан шығады. Соншалық ғұмырының баянсызын, дүниенің әрбір қызығының ақырының шалақтығын көрген-білгендер тіршіліктен де жалықса болады. Бұлай болғанда ақымақтық, қайғысыздық та бір ғанибет екен деп ойлаймын»,– деп жазылған [9, 196-б.].

Кез-келген адам бірқалыпты тіршіліктен, мамандықтан, ішкен тамақтан жалығады. Адам түгілі мал да сондай, бір пішенді алдына сала берсең жемей қояды. Меніңше, жалығу адамзатта

басым, сосын жанды заттардың бәрінде болатын сияқты. Бұған қоса, есті адам өмірдің қысқалығын түсініп, күйбең тіршіліктен жалығуы да ақиқат. Осы шығарма соңында автордың: «Бұлай болғанда ақымақтық, қайғысыздық та бір ғанибет екен деп ойлаймын» дегені – адамзаттың ештеңені ескермегені дұрыс сияқты деп пайымдаған тәрізді. Қалай дегенмен, дана Абай «жалығу» сөзін философиялық термин қатарына қосты деуге болады.

Кейде осы өмір сүрген ортаға қарап отырып, табиғат ғажайыптарына таңдана көз салып, жаңаша ой түюге мәжбүр боласың. Меніңше, өзін қоршаған жаратылысты сырттай ғана аңдап, арғы құпиясына үңілмей-ақ оның пішін, құбылысына және өзгешелігіне түсініп, таныған адамды дана деуге болатын сияқты. Мысалға, кезінде суда тіршілік ететін китке қарап отырып, сүңгуір қайық жасалынды. Ал тікұшақ кәдімгі инеліктің тұп-тура көшірмесі емес пе? Осылай талдау жасау арқылы Абай Құнанбайұлының дара ойшылдық келбетін айқындай түсуге болады. Ал оның философияға құрылған қара сөздерін оқығанда Абай Құнанбайұлының кемеңгерлік тұлғасы ұлғая, ерекшелене түседі. Бұл бағытта ол өз халқынан көп үйреніп, көңілге түйген. Өз жұртына қарап ой толғаған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Еңсегенұлы Т. «Авеста» – тәңірлік дін негізі, қазақ әдебиеті мен философиясының архетиптері. Монография. Оныншы том. -Алматы: Тоғанай Т. 2018.–454 б.
2. Еңсегенұлы Т. Қорқыт ата – түркілердің рухани кемеңгері. Монография. Жетінші том. -Алматы: Тоғанай Т. 2016,–360 б.
3. Геродотъ. История въ девяти книгахъ. Том 1. –М.: Издание А.Г. Кузнецова, 1888.-338-б.
4. Байеке М. Орталық Азия мен Қазақстанның мәсіхшілік тарихы. -Алматы: 2006.–383 б.
5. Есімов Ғ. Хакім Абай. -Алматы: Атамұра, 1994.–217 б.
6. Еңсегенұлы Т. «Авестадағы» заңдар жинағы және қазақ әдет-ғұрып қағидалары. Алматы: Тоғанай Т, 2018.– 347 б.
7. Лао-Цзы. Дао дэ Цзин. -Алматы: Жеті жарғы, 2003.–140 б.
8. Переломов Л.С. «Конфуций «Лунь юй», -М: Вос.л-ра. 1998.–558 с.
9. Абай. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер. -Алматы: Мектеп. 2003.–241 б.
10. Сильченко М.С. Творческая биография Абая. -Алматы: 1957.–266 б.
11. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. -Алматы: Арыс. 2004.–570 б.
12. Еңсегенұлы Т. «Ырқ бітіг». -Алматы: Тоғанай Т. 2012.–326 б.
13. Конфуцзы. Кеңес пен талғам. -Алматы: Қайнар. 2001.–220 б.

REFERENCES

1. Eñsegenuly T. «Avesta» – táńirlik din negizi, qazaq ádebieti men filosofıasynyń arhetipteri. Monografiya. Onynshy tom. -Almaty: Toganay T. 2018. -454 b.
2. Eñsegenuly T. Qorqyt ata – túrkilerdiń rýhanı kemeńgeri. Monografiya. Jetinshi tom. -Almaty: Toganay T. 2016, -360 b.
3. Gerodot. Istoriya v devyati knigah. Tom 1. -M: Izdanie A.G. Kúznetsova, 1888. -338-b.
4. Baieke M. Ortalyq Aziya men Qazaqstannyń másihshilik tarihy. -Almaty: 2006. -383 b.
5. Esimov G. Hakim Abai. -Almaty: Atamura, 1994. –217 b.
6. Eñsegenuly T. «Avestadagy» zańdar jinagy jáne qazaq ádet-guryp qagıdalary. Almaty: Toganay T, 2018. -347 b.
7. Lao-Tszy. Dao de Tszin. -Almaty: Jeti jargy, 2003. -140 b.
8. Perelomov L.S. «Konfýtsıı «Lún ıyı», -M: Vos.l-ra. 1998. -558 s.
9. Abai. Óleńder, poemalar, áydarmalar, qara sózder. -Almaty: Mektep. 2003. -241 b.
10. Silchenko M.S. Tvorcheskaya biografiya Abaya. -Almaty: 1957.-266 b.
11. Syzdyq R. Abai jáne qazaqtıń ulttyq ádebi tili. -Almaty: Arys. 2004. -570 b.
12. Eñsegenuly T. «Yrq bitig». -Almaty: Toganay T. 2012. -326 b.
13. Konfýtszy. Keńes pen talgam. -Almaty: Qainar. 2001. -220 b.

С.Н.БАЙБЕКОВ¹, Р.А.БЕРКЕНОВА², С.М.ШОРМАҚОВА³

¹*техника ғылымдарының докторы, профессор*

Ақпараттық және есептеуіш технологиялар институты (Қазақстан, Астана қ.)

²*филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті (Тараз қ., Қазақстан) E-mail: Agabekkyzy_rabiga@mail.ru*

³*филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті (Тараз қ., Қазақстан) E-mail: Saulet Shormakova@mail.ru*

ШЕШЕНДЕР АТЫНАН АЙТЫЛАТЫН ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ БАЙЫРҒЫ КӨНЕ ЕСЕПТЕРІНДЕГІ МАЗМҰН МЕН МАҒЫНА ЖӘНЕ ХАЛЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАС

Бұл мақалада қазақ шешендерінің атынан айтылған Ұлы Даланың байырғы көне есептерінің әлеуметтік маңыздылығы сөз болады. Далалық есептің мазмұны мен мағынасы ашылып, көне есептердің халықтық сипаты сөз болады. Шешен сөйлеу әлеуметтік қызметтің бір түрі болғандықтан философиялық ойлауға құрылатындығы, философиялық ойлау логика заңдарына сүйенетіндігі, логикадан есеп пайда болатындығы мысалдар арқылы талданған. Шешендердің ой ұшқырлығын сынауда есеп шығарудың маңызды орын алғандығы айтылады. Мұндай есептің қазақ халқында бұрыннан келе жатқанымен әлі күнге шейін зерттелмей жатқандығы да сөз болады.

Кілт сөздер: Ұлы Даланың байырғы көне есептері, шешендік өнер, бір уыс теңгелер, шәкірт, сәйгүлік тұлпар, сом.

S.N. Baybekov¹, R.A. Berkenova², S.M. Shormakova³

¹*Doctor of Technical Sciences, Professor,*

Institute of Information and Computational Technologies (Kazakhstan, Astana)

²*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Taraz Innovative Humanitarian University, (Kazakhstan, Taraz) E-mail: Agabekkyzy_rabiga@mail.ru*

³*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Taraz State Pedagogical University (Taraz, Kazakhstan)*

THE CONTENT AND SIGNIFICANCE AND PUBLIC OPINION OF THE ANCIENT TASKS OF THE GREAT STEPPE, MENTIONED FROM THE NAMES OF THE ORATORS

This article discusses the social significance of the ancient tasks of the Great Steppe, which is represented by Kazakh orators. The essence and significance of the field report is revealed, the national character of ancient tasks is discussed. Since oratory is a type of social function, examples of philosophical thinking, philosophical reasoning based on logical laws, and the origin of tasks from logic were analyzed. Problem solving was used to check the quickness of the speakers. The article also states that such types of tasks that the Kazakh people have from ancient times have not yet been studied.

Keywords: Ancient tasks of the Great Steppe, oratory, one handful of coins, disciple, frisky horses, money.

С.Н.Байбеков¹, Р.А.Беркенова², С.М.Шормакова³

¹доктор технических наук, профессор,

Институт Информационных и вычислительных технологий (г.Астана, Казахстан)

²кандидат филологических наук, доцент, Таразский инновационно-гуманитарный университет
(г.Тараз, Казахстан) E-mail: Agabekkyzy_rabiga@mail.ru

³ кандидат филологических наук, доцент, Таразский государственный педагогический университет
(г.Тараз, Казахстан) E-mail: Saulet Shormakova@mail.ru

СУЩНОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ, НАРОДНЫЙ ХАРАКТЕР В ДРЕВНИХ ЗАДАЧАХ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ, КОТОРЫЕ ПРЕДСТАВЛЯЮТ КАЗАХСКИЕ ОРАТОРЫ

В данной статье рассматривается социальная значимость древних задач Великой степи, которую представляют казахские ораторы. Раскрывается сущность и значение полевого доклада, обсуждается национальный характер древних задач. Так как ораторское искусство является одним из видов социальной функции, были проанализированы примеры философских мышлений, философских рассуждений, основанные на логических законах, а также происхождения задач из логики. Решение задач использовались для того, чтобы проверить резвость ума ораторов. Также в статье говорится о том, что виды задач, которые имеются у казахского народа с древних времен, до сих пор не изучены.

Ключевые слова: древние задачи Великой степи, ораторское искусство, одна горсть монет, ученик, резвые скакуны, сом.

Шешендік сөздердің негізіне тән стильдік тәсілдің бірі – ойды астарлап, жұмбақтап беру. Ұлы Даланың қазақи шешендерінің көбі осы тәсілді ұтымды да жиі қолданған. Ауыз әдебиетінің белгілі бір жанры болып табылатын жұмбақ, қазақ шешендері үшін тұрақты стильдік қолданысқа айналғанын білеміз. Шешендік сөздер стиліндегі жұмбақтардың ролін тани келе, шешендік жұмбақтардың өзін мазмұны мен қолданылу мақсатына, аясына орай бірнеше тақырыпқа жіктеп қарастыруға болады. Жалпы, қазақ халқының жұмбақтарын оның түрлерін сөз еткенде біз жинап, топтастырып, ғылыми зерттеуге бағыттап отырған есептер туралы мәліметтерді кездестірдік. Қазақ жұмбақтарының бір түрі ретінде есептер алғаш 1966ж. сөз болған. Ғалым М.Әбжанов «Қазақ халқының жұмбақтары» [1] деген зерттеу еңбегінде есептерді жұмбақтардың бір түрі ретінде қарастырған. «Есеп жұмбақтар» деп аталған тарауында бұл жұмбақтардың өте аз дамыған түрі екендігін атап өткен. Сонымен бірге есепті ауызекі шығарудың алғашқы түрі болуы тиіс деген пікір айтқан. Рас, біз жинап отырған есептер ауыз әдебиетінің белді бір саласы екені даусыз. Жұмбақ – дедукция және индукция әдістерімен шешілетін математикалық логика есептері екенін ескерсек, халықтың байырғы көне есептері де – фольклордың өзіндік бір тармағы. Өкінішке қарай, бұл тақырып осы күнге дейін бізде ғана емес, барлық елдерде де зерттелмеген, тіпті кейбір елдерде зерттелуі басталмаған проблема. Бұл мақаламызда сол есептердің ішінен шешендер атынан айтылатын есептерді сөз етпекпіз. Ұлы Даланың байырғы көне есептері – қазақ шешендерінің атынан айтылатын аңыздарда қалыптасқан ауыз әдебиетінің бір саласы. Есепке логика керек десек, шешендер де өздерінің бойындағы өнерін логика арқылы дамытқан. Сондықтан да есептердің шешендерге қатысты дүниеге келіп, халық өміріне қызмет етуі заңды. Әрине, көне есептердің барлығы бір мезгілде, яғни, шешендер өмір сүрген заманда ғана туындамаған, ол халықтың қоғамдағы қажеттілігіне байланысты әр түрлі уақытта туындаған. Халық санасымен бірге дамып, оның өміріне, тарихына байланысты туып, соған қатысты күрделеніп отырған. Дегенмен, шешендерге қатысты құрастырылған есептерді, астарлы сөздерді жеке қарастыруды жөн көрдік.

Бізге шешендер атынан жеткен көне есептер бірден есеп болып туындамаған. Оның

шығуына шешендердің тұрмыс тіршілігі, белгілі бір есте қалар ұлағатты оқиғалары, қоғамдық өмірі мен дүниетанымдық көзқарастары әсер еткен. Есептің алғаш есеп болуынан бұрын, осы есеп негізі болған оқиға алдымен аңыз болып қалыптасуы мүмкін, сол аңыздың негізінде есеп дүниеге келеді. Сондықтан да, шешендер атынан айтылған есептердің мазмұны мен мағынасы жас ұрпақтың адами қалыптасуына әсері мол.

Өнердің кәусар туындысы халық өмірінің терең және мөлдір қайнарынан шымырлап шығады да, сол халықтың өзінің рухани сусынына айналады. Шешендерді халық таңдаған, ал шешендер халыққа қызмет жасаған. Шын мәніндегі шешендік өнерде халық даналығының қаймағы сақталған. Демек, шешендік өнердің әлгідей жасампаз күші оның халықтан туып, халық қажетіне жарауында жатыр. Жер бетінде халық бар болса, халық өмірімен біте қайнаған, халық мақсатына қалтқысыз қызмет ететін шешендік өнер де бар. Сондықтан да шешендік өнердің халықтығын, міне, осы тұрғыдан таныған жөн.

Тарихты жасаушы, қоғамды алға бастырып дамытушы ең негізгі, ең белсенді және шешуші күш – халық екенін ескерсек, қоғамдағы материалдық және рухани байлықтарды да жасайтын сол халық. Ол шешендердің шығармашылық күшін, таланты мен өнерін аса жоғары бағалайды. Себебі шешендер халық арасынан шығып, халыққа қызмет етеді. Ал халық олардың шығармашылық таланты мен өнеріне, шығармашылық күшіне ерекше мән береді. Ұлы Даланың байырғы көне есептерін жинау, зерттеу барысында шешендер атынан айтылатын есептердің шығуына өмірдегі бар құбылыс, халықтың тіршілік тірегіне тиек болған табиғи өзгерістер көп әсер еткендігін байқамау мүмкін емес. Көне есептердің қай-қайсысы да, халықтың кәсібі мен күнкөрісіне, шаруашылығына байланысты қажеттіліктен туып, соның шешімдерін есептеп шығаруды, тіпті болмағанда соларды болжауды мақсат еткендігі заңды. Есептің қажеттілігі мен пайдалылығын білген Ұлы Дала шешендері есепті құрастыру мен оны шешуді күнделікті өмірдің мәніне айналдырған. Мұндағы мақсат:

1) есептеуге үйрену, алғырлық, тез ойлау, тез шешім қабылдау, дұрыс пен бұрысты ажырату;

2) Қоғамға қатысты алуан түрлі тақырыпта құрастырылған есептердің мазмұны мен мағынасының мәнін ашып, қазақи қоғамдағы табиғи өзгерістерге бейімделу.

Шешендер атынан айтылған Ұлы Даланың байырғы есептері көне замандық тәсілдер бойынша ауызша құрастырылған. Байырғы есептерді ауызша құрастырудағы негізгі тәсілдердің бірі – осы есептерді тікелей халықтың тұрмыс тіршілігінен алып, оны келесі бір күтілмек жағдайға байланысты өзгерте қатыстырып, күнделікті өмірдегі қарапайым халықтың таным көкжиегін кеңейтіп, дамыта қалыптастыру.

Шешен сөйлеу әлеуметтік қызметтің бір түрі болғандықтан, философиялық ойлауға құрылады, философиялық ойлау логика заңдарына сүйенеді; шешеннің міндеті тыңдаушының айызын қандыру, сезіміне әсер ету болғандықтан, оның сөзінде психологиялық толғаныстар орын алады. Шешендік сөздер – ұлттық сана, ұлттық психологиямен тамырлас. Халықтың ұлттық санасымен бірге өсіп, бірге дамиды, бірге қалыптасады. Шешендердің дәстүрлі ойлау ерекшелігі, табиғатты тануы және оны жұмбақтауы, жұмбақты есеппен байланыстыра танып-білуінің ғылымда алатын маңызы зор. Бұл орайда қазақтың белгілі билері мен шешендерінің айтқан есептерін жинап, ел игілігіне айналдыру ұлттың рухани байлығын дамытуға ықпал ететіндігі, сонымен бірге, Ұлы Дала шешендерінің есептері қазіргі дамыған замандағы есептерден кем түспейтіндігі және өркениеттің өсіп-өркендеуіне әсер ететіндігі сөзсіз.

Қазақ шешендерінің атынан айтылатын есептермен таныса отырып, олардың таным көкжиегінің қандай кең, өрісі қандай биік болғанын байқайсың. Шешендік өнерде аға буын шешендер жас жеткіншектердің ойының алғырлығын, тапқырлығын, қиялының ұшқырлығын сынау мақсатында әр түрлі тапсырмалар беріп отыратын дәстүр болған. Осы дәстүрдің негі-

зінде есептер де беріліп, жастардың зеректігін зерделеген. Сондай есептің бірі – Төле бидің үш шәкірт-бес тақия есебі [2,191-б.]. *«Төле биде 3 қызыл және 2 көк тақия болыпты. Сол тақияларды би алдымен шәкірттеріне көрсетеді де, үш тақияны үш шәкіртіне көрсетпей кигізіп, қалған екеуін жасырып қояды да, тақиялы шәкірттерін бір-біріне қарама-қарсы отырғызады. Әрбір шәкірт өз басында қандай тақия бар екенін білмейді. Бірақ, олардың әрқайысы қарсы отырған екі шәкірт басында қандай тақия бар екенін көріп отырады. Шәкірттерге бір-бірімен сөйлесуге, ымдасуға және басқа да белгі беруге тиым салынады. Ендігі мақсат – әрбір шәкірт өз басында қандай тақия бар екенін анықтау керек. Қызыл алде көк тақия ма?»*

Шешуі.

Есеп шешуін рет-ретімен көрсетейік.

1.Егер қарама-қарсы отырған екі шәкірт бастарында көк тақия болса, онда үшінші шәкірт басында қызыл тақия болғаны. Себебі есеп шарты бойынша көк тақия саны – екеу.

2.Егер қарама-қарсы отырған екі шәкірттің біреуінде қызыл, ал екіншісінде көк тақия болса және онда бұның басында қызыл тақия болғаны. Себебі егер бұның басында көк тақия болса, онда, қызыл тақиялы шәкірт 1-ші амалды пайдаланып, өзінің басында қызыл тақия екенін бірден айтар еді.

3.Енді қарама-қарсы отырған екі шәкірт бастарында қызыл тақия болсын делік. Ол екеуі осы есепті жоғарыда көрсетілген екі амал бойынша шеше алмай үнсіз отыр делік. Демек бұның басында қызыл тақия. Себебі егер бұның басында көк тақия болса, онда қарама-қарсы отырған шәкірттің біреуі 2-амалды пайдаланып, өзінің басында қандай тақия бар екенін бірден айтар еді.

Ел жадында сақталған аңыз бойынша Төле би қасына ілескен көмекші-шәкірттеріне келесі ойлау тәсілімен шешілетін есепті ұсынған екен [2,191-б.].

Төле би киіз үй ішіндегі дастархан бетіне бір уыс теңгелерді шашып жіберіп, шәкірттерімен бірге сыртқа шығады да, бірінші шәкіртін ішке кіргізіп, дастархан бетіндегі теңгелерді араластырып, кез келген үш теңгені теріс аудартыпты. Содан кейін екінші, одан кейін үшінші шәкіртін, сол сияқты барлық шәкіртін бір-бірден ішке кіргізіп, дастархан бетіндегі теңгелерді араластырып, әрқайысына кез келген үш теңгені теріс аудартады да, ең соңғы шәкіртіне үш теңгені теріс аударғаннан кейін, кез келген бір теңгенің бетін орамалмен жаптыртады. Содан кейін барлығы ішке кіреді. Біраз ойланғаннан кейін Төле би орамалмен жабулы теңгенің оң (яғни сандық белгісі жоғары) немесе теріс жатқанын бірден айтады да, шәкірттеріне осыны қалай істегенін шешуді талап етеді. Аңыз бойынша осы логикалық есепті тоғыз жасар Абылай (сол кезде оның жасырын аты – Сабалақ) шешкен екен. Осы сәттен бастап Төле би жасөспірім Абылайға ерекше назар аударып, оның тәрбиесіне және оның өсіп-жетілуіне аса зор көңіл бөліпті деп аяқталады аңыз.

Шешуі.

Егер бастапқы кезде шалқасынан оң жатқан теңгелер саны жұп сан болса, онда кез келген бір теңгені теріс аударғанда оңынан жататын теңгелер саны тақ болу керек. (Мәселен, төңкеріліп теріс жатқан кез келген бір теңгені кері аударса, ол оңынан жатады да, оңынан жататын теңгелер саны бірге артып, олардың барлық саны тақ сан болады. Сол сияқты, егер оңынан жатқан кез келген бір теңгені теріс аударса, ол төңкеріліп теріс аунап түседі де, барлық оңынан жататын теңгелер саны бірге кемиді, яғни олардың жаппай саны тақ сан болады).

Осыдан кейін кез келген тағы ды бір теңгені теріс аударса, онда оңынан жатқан теңгелердің барлық саны қайтадан жұп сан болады. Енді бұдан кейін кез келген үшінші теңгені теріс аударса, онда шалқасынан оң жататын теңгелердің барлық саны қайта айналып тақ сан болады...

осындай зерделі де зерек бала тәрбиелеген Төле биге алғысын айтқан екен. Келесі есеп Әйтеке бидің атынан айтылады. Әйтеке бидің бәйге және көкпар аттары туралы есеп [2,68-б.]. Аңыз бойынша әйгілі Әйтеке бидің алдына жан салмайтын, бәйге біткеннің алдын бермейтін ерекше бәйге аттары мен көкпар десе салым біткеннің бәрін алатын көкпар аттары болыпты. Сонда бір күні Әйтеке биден сізде қанша бәйге және қанша көкпар аттары бар десе, ол: «Мендегі барлық көкпар аттырымның жетіден екісі – бәйге ат (яғни олар көкпар ғана емес бәйге де шаба алатын ат болғаны), ал бәйге аттарымың он үштен екісі – көкпар аты болады», - депті. Сонда ең аз дегенде Әйтеке биде қанша бәйге және көкпар аттары болған?

Есеп шарты бойынша сәйгүліктер саны бүтін және оң сан болу керек. Демек, Әйтеке бидің барлық көкпар аттарының жетіден екісі (2/7) бәйге ат дегені – ол ең аз дегенде жеті көкпар аты бар, солардың екеуі аламанға да жарамды бәйге ат дегені. Сол сияқты Бидің барлық бәйге аттарының он үштен екісі (2/13) көкпар аты дегені – ол ең аз дегенде он үш бәйге аты бар, олардың екеуі салымға да жарамды көкпар аты дегені. Демек, Әйтеке биде 5 таза көкпар және 11 таза бәйге сәйгүлігі бар екені және осыған қоса көкпар мен бәйгеге бірдей жарамды 2 сәйгүлік аты бар екені анық көрініп тұр. Барлығы 19 сәйгүлік.

Бұл есептен қазақ шешендерінің шынында сегіз қырлы, бір сырлы екендігін байқаймыз. Қазақ халқының ертеден келе жатқан кәсібі – сәйгүлікті баптау, бұл шешендердің де айналысқан кәсібі. Байқағанымыздай, осы есептің өзінде бірнеше кәсіп сөз болып тұр. Олар - біріншіден, бәйге аттарын баптау болса, екіншіден, көкпар аттарын баптау. Ол халық тұрмысына қажетті кәсіп, әр түрлі қырынан көрінген. Осы тұрғыдан қарағанда, кәсіпке қатысты құрастырылған байырғы есеп, Әйтеке би өмір сүрген қоғамдық жағдайдың жай-жапсарын ашып, халықтық сипатқа ие болып тұр.

Келесі есеп:

Әйтеке бидің енші бөлу туралы жаңылтпаш есебі [2,72-б.]

Аңыз бойынша әйгілі Әйтеке бидің бүкіл дүние мүлік, алдына жан салмайтын, бәйге біткеннің алдын бермейтін ерекше 20 сәйгүлік тұлпары болыпты.

Әйтеке би қастандық салдарынан 54 жасында дертке ұшырап, дүниеден өтер алдында енші бөлмек мақсатымен: «Осы тұлпарлардың екіден бірін өзімнің балаларыма, төрттен бірін – нағашы жұртыма, ал бестен бірін – қайын жұртыма еншілікке беремін. Мен дүниеден өткен соң, ұрыспай-таласпай бөліп алыңдар» - деп аманат қалдырған екен.

Әйтеке би дүниеден өткен соң балалары тұлпарлардың екіден бірін (яғни 10 тұлпарды), нағашы жұрты - төрттен бірін (яғни 5 тұлпарды), ал қайын жұрты – бестен бірін, яғни 4 тұлпарды бөлісіп алады. Барлығы 19 тұлпар. Сонда бір тұлпар неге бөліске түспей қалды? Ел аң-таң болады. «Әйтеке би барлық тұлпарларды түгелдей еншілікке берген сияқты еді..., неге бір тұлпар артылып қалды? Оны не істейміз?» – деп әлек болады.

Ешкім нақты жауап бере алмаған соң, бір дана қария: «Әйтеке бидің даналығы елден асқан данышпан екені баршаңызға мәлім. Бұл Бидің бізді сынау үшін әдейі беріп отырған тапсырмасы. Сәйгүліктерді өз балаларына ғана бермей, оларды нағашы жұрты мен қайын жұртына бөліп бергені – ол осы үш жұрт жиылып, үш жүзге әйгілі болатын ас өткізіндер, сол аста өтетін бәйгенің бас жүлдесі осы бөліске түспей қалған сәйгүлік болсын» - дегені деп шешеді.

Ел осыған тоқтап, бір жыл өткен соң Әйтеке биге арналған дүркіреген ас беріліп, аламанның бас бәйгесіне 20 тұлпардың ең ерекшесі тігіліп, оны Қаракұмнан келген түрікмен жеңіп алыпты деп аяқталады аңыз...

Ал, бұл есеп осыдан кейін Әйтеке би есебі аталып елден-елге таралып кетеді...

Әйтеке Байбекұлы - Тәуке ханның тұсында өмір сүрген билердің бірі. Кіші жүзден шыққан қазақтың атақты шешен-биі. Қазақ шежіресінде Әйтеке Жалаңтөстің немересі. Ақшаның үшінші баласы Бәйбектен туған. Қазақ руларының басын біріктіріп бір орталыққа

бағындырған және туысқан қазақ, қарақалпақ, қырғыз халықтарын одақтастырып Жоңғар-қалмақ шапқыншылығына қарсы бірыңғай халық майданын құрған Тәуке ханның кеңесші, көмекшілерінің бірі болған. Қазақ жұртының бір орталыққа бағынған іргелі ел болуына ісімен де, сөзімен де зор үлес қосқан. Елдің бірлігін ойлаған шешен ұрпағының бірлікте болуын ойлап енші бөлу есебін осындай мақсатпен құрастырса керек. «Ер жігіттің үш жұрты – өз жұрты, нағашы жұрты және қайын жұрты болады» деген даналыққа сүйеніп, келешекте осындай бірлікте болындар деп, әдейі айтып кеткен. Өз жұртым, күншіл болма, мен балаларыма бәйгелерімнің тең жартысын қалдырдым, ұрпағым да өзім сияқты елдің алды болсын, ел бірлігін сақтасын дегенім. Ағайыныма қалған жылқылар да жетер. Бөліп бергенім сол болсын. Нағашы жұртым, сынама, саған да сәйгүліктен енші беремін, менің шыққан биігіме тілеулес болған сендерсіндер, сендердің де ұрпақтарыңның шығар биігі жоғары болсын. Қайын жұртым, мінеме, сендерге де сәйгүліктен енші бердім. Менің ұрпағымның әрқашан тілеушісі өздерің, мен де сендердің ұрпақтарыңа жақсылық тілеймін. Ал бөліске түспей қалған бәйгенің бас жүлдесі болатын сәйгүлікке халқымның арасынан лайық жан табылып жатса, оның да шығар биігі жоғары болсын. Үш жұртым халықпен бірге бірлікте, татулықта бол деген болу керек.

Шешендік сөздер әлемінен мұндай әлеуметтік сипаттағы есептерді көптеп кездестіруге болады. Себебі, шешендер қоғам қамын жеген қайраткер тұлғалар ретінде әлеуметтік мәселелерге тікелей араласқан. Көзінің тірісінде халықтың бірлігін сақтаған шешен, ұрпағының да халыққа қызмет еткенін, бірлікте тірлік жасағанын қаласа керек. Халықтың арасынан шығып, халықтың қамын жеген шешендерден қалған есептер де халық өмірінің татулығына қызмет етуде. Қазақ халқының көне және байырғы есептері халық фольклорының жеке бір тармағы, табиғи жалғасы болып табылмақ.

Келесі есепте алдыңғы ұрпақтың арлы, ақылды адамдарын үлгі етіп, ұрпаққа берер рухани дүниесінің маңыздысын сол белгілі тұлғалардың атынан айтып, кейінгілерді, келер буынды солардың өнегесімен, өсиетімен тәрбиелейді, өнер-білімге, тапқырлыққа, ой жүйріктігіне баулиды. Сондай ардагер бабаларымыздың бірі – Бөлтірік Әлменұлы. Сөйлесе сөздің шешені атанған атамыздың есімі ең алдымен ділмарлығымен, тапқыр билігімен мәлім.

Бөлтіріктің ақындығы, батырлығы, шешендігі жөнінде ел ішінде аңыз көп. Ал енді оның математикаға жақындығы жөніндегі мәліметтер ғылымда әлі жарық көре қойған жоқ. Халық санасында сақталып, ауызша айтылып келеді. Иә, шешендік өнер терең білім мен біліктіліктен туындайтынын ескерсек, бұл да қазақи тұрмыс-тіршіліктің өзі, қайнаған көзі. Шын мәнінде шешенге әртүрлі мағлұматтарды меңгеру аса қажет. Өйткені шешендік өнердің бүкіл күш-құдіреті тыңдарманның жанын еліктіруде тың оймен жұмсалуды тиіс. Шешен тыңдарманын ойландырып, толғандырып, толқытып, соңында өз дегеніне, діттеген мақсатына жетуге күш-қуатын жұмылдырады. Бөлтірік шешеннің есебі [2,109-б.]:

Есеп шарты: Базарда ту бие бағасы 4 сом, құнан бағасы 3 сом, ал екі құлын 1 сом тұрады. Сонда 100 сомға 100 бас жылқы сатып алу үшін, қанша бие, қанша құнан және қанша құлын алу керек?

Жауабы: 5 бие, 13 құнан және 82 құлын.

Қазақ халқының өмірі төрт түлікке тікелей қатысты болғандықтан шешеннің мұндай есептерді шәкірт тәрбиелеуге пайдалануының екі себебі болса керек.

Біріншісі, тез ойлауға бейімдеу болса, екіншісі, жылқының құнын білу, бағалау, оны жас ерекшелігіне қарай ажыратып, тану. Яғни, біріншісі – тапқырлықты, зеректікті қалыптастыру, екіншісі – адамдардың төрт түлікке байланысты танымын қалыптастыру. Адамның танымының мықтылығы ата-тегінен, халқының ділінен келеді. Бөлтірік шешеннің осы есебіне қарап, шешен танымының қандай кең, өрісі қандай биік болғандығына көз жеткіземіз. Бұл есепті шешуге де осындай өре керек.

Ұлы Дала халқының дүниеге көзқарасы өздері өмір сүріп жатқан қоршаған табиғатпен біте қайнасып отырған. Жылқы малы қазақи тіршіліктің ажырамас бөлігі болғандықтан шешеннің бұл есебі қай қазақтың да делебесін қоздырып, жылқы сатып алуға деген құштарын оятары сөзсіз. Тарих қатпарынды көміліп жатқан Бөлтірік шешеннің тағы бір есебіне назар аударайық. Мұнда шешен тағы да төрт түлікке қатысты сөз қозғайды. Бөлтірік шешен есебі [2,103-б.].

Есеп шарты: Ағайынды екі жігіттің бір қора қойы болады. Бірақ қойлары көбінесе қысырдың жемі болып немесе бір қозыдан артық төлдемей, өсімталдығы онша мардымды болмапты. Сонда ағайынды екі жігіт: «Жесең еті бал, ішсең сүті ем, бақсаң өсімтал» - деп қойларын сатып, орнына ешкі алмақ болады. Базар барса сәті түсіп қойларын жақсы сатады. Санап көрсе орта есеппен алғанда әрбір қойдың бағасы олар сатқан қойдың саны қанша болса, сонша теңгеден болыпты. Барлық ақшаға келгенінше әрқайысы 10 сом тұратын бірнеше ешкі сатып алса, біршама теңге артылып қалады.

Үйлеріне оралған соң ешкілерді теңдей бөлісіп алайын десе бір ешкі артылып қалады. Сонда ағасы артық ешкіні өзіне алып, інісіне осы ешкінің жарты құнына балама етіп артылған ақшаны және оның үстіне бірнеше теңге қосып беріп, екеуі бір-біріне ризашылық білдіріпті. Ертеңіне інісі сол ақшаға бір туша сатып алыпты.

Сонда базарға апарған қойлар саны ең аз дегенде қанша болғаны және інісі ертеңіне тушаны қанша теңгеге сатып алды? Және олар қанша ешкі сатып алды?

Жауабы: Қой саны – 14, қой бағасы – 14 теңге. Ешкі саны – 19, туша бағасы – 8 теңге.

Есеп бар жерде оның шешуі болатыны заңды. Осындай есептерді шешуге әрине терең ой, ұтқыр логика, таза сана қажет. Мұндай есептерді шешкен Ұлы Дала халқының санасының тазалығына шүбә келтіре алмайсың. Есеп қалай қисынды шешілген, жайлауда мал бағып жүргендей боласың, Ұлы Дала жайлауының тыныс-тіршілігінің лебі еседі. Жайлаудағы еркін халық өмірі, ағайын сыйластығы. Сыйластықтың сыйын келтіріп тұрған математикалық сауаттылық пен әділеттілік. Бұл есептің негізінде екі мәселе жатыр: алғашқысы және негізгісі, ол – есепке сауаттылық; екіншісі сыйластық. Бұдан байқағанымыз шешеннің шеберлігі қара сөзден қаймақ айырып, қиыннан қиыстыра айтуында ғана емес, қисынға келетін, шындықпен шендескен, ақиқатпен астасып жататын, парасаты терең, өміршең осындай есептердің өзегінде болса керек.

Осы жерде қалайша осындай бір қарапайым есеп Бөлтірік шешен есебі атты атаумен ел жадында сақталып қалған деген сұрау келеді. Біздің ойымызша, осы есепте кездесетін жағдай, мысалы мал бөлісу, енші бөлісу және тағы сол сияқты бөлістер халық өмірінде жиі-жиі болып тұрады. Кей кезде бөліс даулы болады. Сол кезде халық осындай мәселелерді шешуде шешендерге жүгінген. Көзімізді жеткізіп отырғанымыздай, мұндай есептердің төркіні тереңде жатыр. Шешімі даулы мәселелерді Бөлтірік шешен есеп арқылы да әділ шешіп отырған...

Бөлтірік шешеннің осындай мазмұны бірлікке құрылған есептерінің бірі – Бөлтірік шешеннің асқабақ және әңгелек туралы есебі [2, 111-б.].

Есеп шарты: Жар басынан асқабақ пен әңгелекті бір мезгілде бірдей тастап жіберсек, қайысы тез құлайды?

Есептің шешуі. Бұл сұраққа әдетте үлкен дене (асқабақ) тез құлайды деп жауап береді. Дегенменде, есепті шешу үшін біз де алдымен үлкен дене кіші денеге қарағанда тез құлайды деп есептейік. Осыдан кейін үлкен және кіші денелерді біріктіріп байлап жардан тастасақ онда біріккен дене бастапқы денелердің әрқайысынан үлкен болғандықтан, ол бұрынғы денелерден де тез құлау керек. Екінші жағынан үлкен денеге байланған кіші дененің құлау жылдамдығы аз болғандықтан, ол үлкен денені тежеу керек. Демек, бірігіп байланған денелер орташа жылдамдықпен құлау керек. Қарастырылған екі жағдай нәтижесі бір-біріне

үйлеспей қарама-қайшылық пайда болды. Демек, осы денелер үлкен немесе кішілігіне байланысты болмай, олар бірдей жылдамдықпен құлайды. Сол сияқты өрден дөңгелеткен кез-келген шар тәріздес дене бірдей уақытта құлайды.

Айтпаса да көрініп тұр - қандай керемет логикалық тұжырым!

Бұл жерде айта кететін жағдай. Бөлтірік шешеннің бұл есебі таза физика есебі. Бұл есепті кезінде италия ғалымы Галилей қисайған Пиза мұнарасының төбесінен зеңбірек оқтарын тастай отыра, күрделі тәжірибе арқасында шешкен де, «Ауасыз кеңістікте кез келген дене үлкен-кішілігіне қарамастан бірдей жылдамдықпен құлайды» - деп қағида шығарған. Енді осындай күрделі проблеманы Бөлтірік шешен логика күшімен, ойдың ұшқырлығымен қисынды әрі ешбір қиындықсыз шешуі адамды таң қалдырады. Бәлкім бұл есеп Бөлтірік шешен білетін, бірақ Ұлы Дала кеңістігінде тіпті Галилейге дейін шешілген, бірақ қағаз бетіне түсірілмей, жан жаққа шашырап кеткен Ұлы Дала құндылықтарының бірі болуы мүмкін. Ондай ғылыми құндылықтар санай берсек жетіп артылады. Мәселен, бір-ақ мысал келтірейік.

Қазіргі таңда барлық кітаптар мен лекцияларда Жер Күнді айналатынын алғаш рет Коперник ашты деп айтылады. Ал шын мәнінде осы әлемдік жаңалықты Коперниктен 100 жыл бұрын Ұлықбек ашып дәлелдегенін көп ғалымдар біле бермейді, ал білетіндері бұл туралы ештеме айтпайды... Өкінішті-ақ...

Я, шешендік өнер терең білім мен біліктіліктен туындайтынын ескерсек, бұл пікір нағыз шындықтың өзі болар. Шын мәнінде шешенге әр түрлі мағлұматтарды меңгеру аса қажет. Өйткені шешендік өнердің бүкіл күш-құдіреті тыңдарманның жанын еліктіруде тың оймен жұмсалуды тиіс. Шешен тыңдарманын ойландырып, толғандырып, толқытып балқытып, соңында өз дегеніне, дйттеген мақсатына жетуге күш-қуатын жұмылдырады. Бөлтірік шешеннің есептері де осы мақсатқа құрылған. Шешеннің есепті айту кезіндегі дене қимылы, қол бұлғауы, мегзеуі, көзқарасы да үлкен рөл атқарады. Себебі: мұның өзі шешендік өнерге, осы өнерді меңгерген шешенге тән құбылыс. Сондықтан да тыңдарман ең алдымен шешеннің дауыс ырғағына, бет-әлпетінің өзгерісіне аса мән берген жөн. Осы тұста Бөлтірік шешеннің тағы бір жаңылтпаш есебіне [2, 110-б.] назар аударайықшы.

Есеп шарты. Шешен шәкірттерін шақырып алып қалтасынан әрқайысы 1 тиындық барлығы 9 бақыр тиынды дастархан бетіне үйінді етіп қояды да, осы үйіндіден 4 тиындық бөлек үйінді жасауды сұрайды. Шәкірттері бұлжытпай орындайды. Сонда шешен назарын алғашқы үйіндіге сала отыра шәкірттерінен: «Үйіндіде қанша тиын бар?» - деп сұраса, олар бір ауыздан: «5 бақыр тиын бар» - деп жауап береді. Осыдан кейін Бөлтірік шешен: «Жарайды, енді үйіндіге 3 бақыр тиынды қалай қосқанда барлығы 7 тиын болады» - десе, шәкірттері ары ойланып, бері ойланып: «Бұл мүмкін емес, үйіндіде қалған 5 тиынға 3 тиынды қоссақ барлығы 8 тиын болады, 7 тиын болуы мүмкін емес» - деп шулап кетсе керек. Сол кезде шешен есеп жауабын айтқанда барлығы таң қалыпты.

Сөйтсе шешен: «Үйіндіде қанша тиын бар?» - деп екінші үйіндіні меңзеп тұр екен. «Енді үйіндіге 3 бақыр тиынды қалай қосамыз» - деп тұрғаны алғашқы үйіндіден тағы да 3 тиынды алып, оны екінші үйіндіге қоссақ, барлығы 7 тиын болады дегені екен.

Егер Бөлтірік шешен есептің шартын айта отырып оны өз мимикасымен үйлестіре алмаса, есептің шешуінің мәні кетер еді. Яғни шешен өзінің айтып отырған есебінің табиғатын әдемі іс-қимылымен құпиялап отыр. Осы құпия есептің шешуін табуда қиындық туғызып, шәкірттерінің жаңылуына себепкер болған. Есепте екі жағдайда шешім болуы мүмкін.

1) Бірінші үйіндідегі тиынға 3 тиын қосу керек пе, әлде дәстүр бойынша бұл үйіндіден таға да алу керек пе...

2) Екінші үйіндідегі тиынға бірінші үйіндіден тағы да 3 тиын алып қосу керек.

Шәкірттер осы екі шешімнің біріне тоқталу керек еді, дегенмен, шешен бірінші үйіндіге көз салу арқылы шәкірттерінің назарын сонда аударады. Яғни, есептің құпиясының өзі осында. Ойға зерек шәкірт қандай жағдайда да есептің шешімі болуы керектігін ойлағанда екінші үйіндідегі тиынға назар аударған болар еді. Шешен шәкірттеріне бұл тұста нағыз шешенге тән ойдың тереңдігі мен сезімтал сергек сезім кемшін болды.

Қазақ шешендерінің атынан айтылатын Ұлы Даланың байырғы көне есебі тапқырлықтан туып, шеберлікке ұласқан. Соңғы, Бөлтірік шешеннің атынан айталған есепте шешеннің сөйлеу мимикасындағы «құпия» орынды, ерекше шеберлікпен қолданылған. Осы тұста шешен туа біткен табиғи қасиетін, ойлаудағы алғырлығы мен зеректігін, тағы да ұтымды пайдаланады.

Шешен есептерінің болмысын танытатын факторлар қатарына ойдың терең мағыналылығы, есептегі шешім әділеттілігінің негізділігі, дәлелділігі, әсерлілігі ерекше маңызды. Сонымен бірге, шешен есептеріндегі тіл қолданысынан да көп сырды тануға болады. Қазақ шешендерінің атынан айтылатын Ұлы Даланың көне есептеріндегі идея нақты, қазақи ділге негізделген, есептердегі ойдың тереңдігі мен дәлелділігі, анықтығы мен айқындығы, дәлдігі қандай маңызды болса, сөздің сұлулығы мен бейнелілігі сондай мәнді. Шешен есептерінің қуаты – ойдың тереңдігінде, ойлаудың жүйелілігінде. Шешендердің қай есебін алып қарасақ та оның мазмұны мен мағынасы шынайы, қазақи ділімізден алыстамаған.

Шешендер шығармашылығында логикалық есептердің алатын орны ерекше. Ұлы Дала халқы осындай ерекше қабілетті өнер иелерін қатты құрметтеген. Жай қонақта отырғанда көпті көрген қарттар, шешендер айтқан өнегелі сөздерді, осындай есептерді жас ұрпақтың санасына сіңіріп отырған. Себебі өнегелі сөз бен құпиялы есептер болашақ өсіп-өркендеп, дамып келе жатқан жастарға мирас, көшелі жол, мектеп іспетті болғаны шындық.

Егер байырғы қазақи көне есептер ұрпақтан ұрпаққа, ғасырдан ғасырға қағаз бетіне түсірілмей-ақ халық жадында сақталып келе жатқанын еске алсақ, онда олар халық ауыз әдебиетінің ерекше танымдық нысаны екені түсінікті болады. Олардың мыңдаған жылдар бойы халық жадында мәңгілік орын алған құндылық екені айқындала түседі.

Шешендерге қатысты айтылған Ұлы Даланың байырғы көне есептерінің халықтық сипаты оның терең мазмұнында жатқан түсінік. Халықтық есептің тақырыбынан, белгілі бір тақырып арқылы шешеннің алға қойған мақсатынан бастап, оның шешіміне дейін баратын, шешеннің дүниетанымын, іс-әрекетін қамти келе есептің тілі мен стиліне, эстетикалық идеясына көшетін ұғым. Халықтық – шешендік өнерінің тамыр тартар топырағы. Халықтықты танытуда шешендер атынан айтылатын мазмұн мен мағына, ой тереңдігі, нақтылық бәрі-бәрі орнында тұрған есептердегі халық мақсатын айқындап, оның шешуін шығару халықтық сипатқа саяды.

Ұлы Даланың байырғы көне есептері қоғамдық өмірден үйренуді, ғылыми тұрғыдан терең зерттеуді тілейтін қымбат қазыналардың бірі, бүгінгі фольклортану ғылымына келіп құйған шешен шығармашылығының үлкен бір арнасы. Ұлы Даланың байырғы көне есептері қазақ халқы көшпелі жағдайда, мал шаруашылығын кәсіп еткен бәлкі одан да бұрынғы замандарда қалыптаса бастап, елдің экономикасы, салт-санасы, халық тілі біршама дамып, жанұя мен рулық құрылыс күрделенген кезде өзінің кемеліне жеткен. Демек, шешеннің қоғамдық өмірі, тұрмыс-тіршілігі, әлеуметтік көзқарасы бұл есептердің тууына және ауыз әдебиетінің басқа жанрларымен ықпалдасып дамуына әсер етіп, есепке жаңа мазмұн берген. Сондықтан да бұл есептер өзінің даму жолында талай тарихи дәуірлерді басынан кешірген, талай қоғамдық көзқарастардың елегінен өткен. Өз қоғамында қалыптасқан шешеннің көзқарастары көне есептердің идеялық бағытына, мазмұнына, мағынасына ықпал жасаған, қоғамына қарай адамдар есептерді өздерінің мүддесіне сәйкес құрастырып, оны тұрмыста

пайдаланып отырған. Бұл есептер халықтың ішкі және тысқы тіршілігін ешбір боямасыз көрсететін, халықтың ақыл-ойының өсу процесінен хабар беретін рухани мұрасы.

Ықылым заманнан бастау алған көне есептер халықтың идеясын, арман-мүддесін, әлеуметтік көзқарасын білдіріп отырады. Қазақ шешендерінің атынан айтылған Ұлы Даланың көне есептерін қоғамдық-саяси тұрғыдан қарап, халықтың психологиясын білу жөнінде қазіргі заманда аса қажетті және аса маңызды мәліметтерді алуға болады, байырғы көне есептерді шешіп, пайдаланып, одан үйренген жөн.

Қазақ шешендерінің атынан айтылған Ұлы Даланың көне есептері тарихи оқиғалар ізімен құрастырылған, мазмұны мен мағынасы халықпен бірге жасасып, ауыз әдебиетінің тарихынан ерекше орын алғандықтан, көне есептердің халықтық сипатына әсері мол мәдени мұра.

Ұлы Даланың байырғы көне есептері халықтың өмірімен етене бірлікте өмір сүріп келеді, халықпен бірге өседі, өркен жаяды, дамиды. Сөйтіп ауыз әдебиетінің ең құнды жанрларының біріне айналып, мәңгілік мұра ретінде ғасырлар бойы жасай береді. Оны жасаушы да, сақтаушы да халық.

Бұл мақала Қазақстан Республикасы Оқу және Білім министрлігі Білім комитетінің «Мәңгілік Ел» ғылыми негіздері» атты ғылымды дамытудың басым бағытының Бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде №BR05236075 «*Ұлы Даланың байырғы көне есептерін қазақ халқының қасиетті рухани мұрасы және фольклорлық құндылығы ретінде зерттеу, талдау және жаңа жүйеге келтіру*» атты ғылыми-техникалық бағдарлама бойынша жазылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әбжанов М. Қазақ халқының жұмбақтары. – Алматы: Мектеп, 1966. -67 бет.
2. Байбеков С.С., Тілеухан Б.Қ. Ұлы Даланың байырғы 100 көне есебі. Оқу құралы. – Алматы, 2018. – 225 бет.
3. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984ж. -270 б.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. -255 б.
5. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т.ХVIII. – Алматы: Жазушы, 1985. -349 б.
6. Қасқабасов С. Қазақ фольклорының тарихылығы. – Алматы, 1994, -274 б.
7. Марғұлан Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы, I том. – Алматы, 1994. «Қазақ әдебиетінің тарихы» Бірінші кітап, II том. – Алматы, 1960.
8. Потанина Г.Н. Казахский фольклор в собрании. – Алматы, 1972.
9. Диваев Ә. Қазақ халқының творчествосы. – Алматы, 1989.
10. Байтұрсынұлы А. Шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2003. -300 б.

REFERENCES

1. Ábjanov M. Qazaq halqynyń jumbaqtary. – Almaty: Mektep, 1966. -67 bet.
2. Baibekov S.S., Tileýhan B.Q. Uly Dalanyń baıyrgy 100 kóne esebi. Oqý quraly. –Almaty, 2018. – 225 bet.
3. Qasqabasov S. Qazaqtyń halyq prozasy. – Almaty: Ǵylym, 1984j. -270 b.
4. Qabdolov Z. Sóz óneri. – Almaty: Sanat, 2002. -255 b.
5. Áýezov M. Jıyрма tomdyq shygarmalar jinagy. T.HVIII. -Almaty: Jazyshy, 1985. -349 b.
6. Qasqabasov S. Qazaq folklorynyń tarihilygy. – Almaty, 1994, -274 b.
7. Mar ğ ulan Á. Qazaq ádebietiniń tarihı, I tom. – Almaty, 1994. «Qazaq ádebietiniń tarihı» Birinshi kitap, II tom. –Almaty: 1960.
8. Potanina G.N. Kazahskıı folklor v sobranii. – Almaty, 1972.
9. Divaev Á. Qazaq halqynyń tvorchestvosy. – Almaty, 1989.
10. Baitursynuly A. Shygarmalar jinagy. – Almaty: Alash, 2003. -300 b.

T.A.MERKIBAYEV¹, N.P.SAPARKHOJAYEVA¹, Sh.A.SHORTANBAYEV²

¹PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty)

E-mail: nurgul.saparkhojayeveva@gmail.com

²senior teacher, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty)

BINARY TENSE SYSTEM IN KAZAKH, RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES

The article analyzes the representation of binary tense system in Kazakh, Russian and English languages. The binarity as the universal law of perception of all things is reflected in categorization of the surrounding world, in contradistinction of various phenomena of language and at the conceptual level.

The peculiarities of absolute and relative time representations in grammatical category of tense are analyzed; the oppositions of connection at the level of two interrelated categories of aspect and tense in Russian, Kazakh and English languages are defined.

The field approach with the analysis of semantic and metaphorical oppositions have been applied here in order to research the category of tense. The nuclear conceptual and semantic oppositions, their national linguistic peculiarities connected with polychronism and monochronism of the examined cultures are defined.

In lexical and phraseological "representation of time" the metaphorical component is allocated with such models as "time – eternity"; "time – river/water"; "time – space"; "time – man"; "time – female"; "time – animal" where the binary nature of human perception of surrounding reality is also exhibited.

Keywords: opposition, binarity, category, aspect, function, time, fundamental concept, absolute time, polichronous, monochronic, grammatical category, language units, temporality.

Т.А.Меркибаев¹, Н.П.Сапарходжаева¹, Ш.А.Шортанбаев²

¹PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(Қазақстан, Алматы қ.) E-mail: nurgul.saparkhojayeveva@gmail.com

²аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕКІЛІК УАҚЫТ ЖҮЙЕСІ

Мақалада жұптастық жүйесінің қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі уақыт категориясының репрезентациясы қарастырылады. Бинарлық немесе жұптастық барлық заттардың әмбебап заңы ретінде қоршаған ортаның категориялануы мен тілдегі әр түрлі құбылыстардың қарама-қарсылығында және ұғымдық дәрежеде бейнеленеді.

Грамматикалық уақыт категориясында абсолютті және салыстырмалы уақыт жайлы құбылыстардың бейнесінің ерекшеліктеріне талдау жасалынады, екі өзара байланысты түр және уақыт категорияларының дәрежесінде орыс, қазақ және ағылшын тілдеріндегі тіресім қатынастары анықталады.

Жұмыста уақыт категориясын зерттеу өзіндік зерттеу әдісі арқылы жүргізілгендіктен, семантикалық, метафорикалық тіресімдер мақалада зерттелген. Негізгі ұғымдық және семантикалық тіресімдер, олардың қарастырылып отырған мәдениеттерінің полихрондылығы мен монохрондылығымен байланысты ұлттық тілдің ерекшеліктері анықталған.

Лексикалық-фразеологиялық «уақыт көрінісінде» метафоралық құрамдас бөлік белгіленген, ол келесі модельдерден тұрады: «уақыт – мәңгілік»; «уақыт – өзен»; «уақыт – кеңістік»; «уақыт – адам»; «уақыт – әйел»; «уақыт – жануар» және т.б., оларда адамның

қоршаған ортаны қабылдауының бинарлық сипаты көрінеді.

Кілт сөздер: тілесім, бинарлық, категория, аспект, қызмет, уақыт, фундаменталдық ұғым, абсолютті уақыт, полихрондық, монокрондық, грамматическалық категория, тілдік бірліктер, темпоралдылық.

Т.А.Меркибаев¹, Н.П.Сапарходжаева¹, Ш.А.Шортанбаев²

*¹PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы) E-mail: nurgul.saparkhojayeva@gmail.com*

*²старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы)*

БИНАРНАЯ СИСТЕМА ВРЕМЕНИ НА КАЗАХСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматривается репрезентация системы бинарности в категории времени казахского, русского и английского языков. Бинарность как универсальный закон восприятия всего сущего находит отражение в категоризации окружающего мира и противопоставленности различных явлений в языке и на понятийном уровне.

Анализируются особенности отражения представлений об абсолютном и относительном времени в грамматической категории времени, определяются оппозиции связи на уровне двух взаимосвязанных категорий вида и времени в русском, казахском и английском языках.

В работе применяется полевой подход к исследованию категории времени, в связи с чем в статье изучены семантические, метафорические оппозиции. Определены ядерные понятийные и семантические оппозиции, их национальные языковые особенности, связанные с полихронностью или монокронностью рассматриваемых культур.

В лексико-фразеологическом «представлении времени» выделена метафорическая составляющая, состоящая из таких моделей, как «время – вечность»; «время – река/вода»; «время – пространство»; «время – человек»; «время – женщина»; «время – животное» и др., в которых также проявляется бинарный характер человеческого восприятия окружающей действительности.

Ключевые слова: оппозиция, бинарность, категория, аспект, функция, время, фундаментальное понятие, абсолютное время, полихронность, монокронность, грамматическая категория, языковые единицы, темпоральность.

The binarity – is the fundamental concept, which is a cornerstone of all things, it is the universal law of life. Its dialectics of duality – is a basis of both conceptual and linguistic categories.

The binary opposition is exhibited at all linguistic levels. For example, on phonetic and phonological level - there are oppositions of voiceless and voiced sounds, hardness – softness of consonants; on lexical level - there is an opposition of antonymy; on morphemic and word-formation level - there is an opposition of root and affix morphemes; on grammatical level - there is an opposition of grammatical meanings and forms within the frame of grammatical category.

According to linguists, the conceptual and linguistic (semantic) categories are identical. It does not make sense to oppose semantic categories to conceptual ones out-of-terminological alternativeness in terms of different names of the same phenomenon. It is an opposition of linguistic categories dealing with language units to logical ones, which are not focused on linguistic units (on content of language units or representation of a reality categorization by means of language), but reflect the general norms of world perception without reference to a possibility of their expression

[1, p.47]. A.V.Bondarko does not oppose these categories, noting that linguistic (semantic) categories represent such complex of conceptual categories, which "are in the relation of regular compliance with those language semantic functions in which these categories find their embodiment and specific-language and specific-speech realization" [2, p. 63].

L.M.Vasilyev thinks that conceptual and semantic categories are not identical as "semantic categories, unlike conceptual ones, have language realization, they are embodied in specific linguistic means (lexical and grammatical), unique to each language. They are closely connected with the sphere of connotations, with additional semantic content correlated to figurative thinking, sphere of structural meanings and functions, i.e. to various types of purely language knowledge" [3, p. 43].

Gramme of grammatical categories, word-formation and lexical subclasses of significant words, functional words, syntactic constructions and super segment means act as expression of semantic categories [3, p. 43].

We insist on differences between conceptual and linguistic categories because conceptual categories are considered to be unconditional to this or that specific way of expression (language features).

Language, as we know, acts as the source of conceptualization, categorization and linguistic units, in fact. It is a peculiar way of formatting of the gained knowledge. Verbalization has national and cultural distinctions. "In other words, in language, its central, communicative, epistemic and informative functions are naturally intertwined. Consequently, the research of linguistic categories cannot be conducted in a separation from the cognitive processes generating them. It cannot be conducted without categorization process, which is one of the leading functions of human consciousness" [4, p. 5].

Linguistic category in "a broad sense – is a group of language elements having common features. Linguistic category in the narrow sense – is a sign (parameter), which is splitting the extensive set of homogeneous linguistic units into limited number of noncrossing classes, the members of which are characterized by the same value of this sign (for example, "category of case", "category of animate /inanimate", "category of aspect", "category of voiceless and voiced sounds") [5, p. 215]. Alternatively, in other words, it is the integration of words into these or those groups based on commonality of their lexical and grammatical characteristics.

The term "category" is also used in the narrow sense as one of the manifestations of the mentioned sign, for example "category of accusative case", "category of inanimate", "category of perfective aspect", "category of voiceless sounds", "category of mode" [6].

The binarity is revealed at the conceptual as well as linguistic levels of time category. Time is traditionally perceived as an objective and subjective conceptual category. This opposition reflects human, subjective perception of reality.

What is meant by time?

There is the following definition in Philosophical encyclopedia: "the fundamental concept of human thinking displaying the variability of the world, the procedural nature of its existence, the occurrence in the world not only "things" (objects, subjects), but also events" [7].

According to Efremova's Dictionary, time - is "one of the main - along with space – form of matter existence, denoting the duration of life and the sequence of changing conditions of all material systems and processes in the world" [8].

Time, since ancient period, was an object of investigation. Plato analyzing a concept of time divides all things into existence and formation. The first item - is eternal, the second item exists in time; it appears and disappears in time.

Absolute time, as well as existence is eternal, time "itself without any relation to something external, moves evenly, and can be called as duration" [9, p. 30]. Time cannot be measured.

Relative time has certain duration, it is measured, and it is defined as psychological one, as man and his ideas about the world create its structure. What does it mean?

It is believed that time - is a way to limit the consciousness. The man uses this concept for the timing of the physical processes of the world surrounding us. According to philosophical view, when the person abstracts from his ideas about himself and surrounding world, he finds himself out of the time, he destroys this nonexistent, according to physicists, concept and comprehends what is eternal.

According to N.D. Arutyunova, "time is separable from the man, but the man is inseparable from time. If the sense of the time is based on perception of natural cycles, then mental structures have connected themselves with the linear time dismembered by "a presence point" in the past, future and present, which united it into a single flow. The man adopted the model of the time and inserted into it two difficult and contradictory components: point and movement, the direction of movement. The point moves and the time moves together with the point and the eventful world moves by the line of the time" [10, P.52-53].

The analysis of scientific literature according to the theme of investigation has shown that the allocation of oppositions has a significant value for the description and identification of the nature of linguistic categories.

The grammatical category is based on the relation of opposition; it is the system of the grammatical forms opposed each other with homogenous meanings. The concept of grammatical category and a concept of grammatical opposition are inseparable from each other: these are two sides of the same phenomenon.

O.S. Akhmanova considers opposition as:

1) the distinction of two (or more) homogenous units of language, capable to perform semiological function, i.e. to be semiologically relevant;

2) the division of difficult system of linguistically relevant distinctions into a number of the minimal pairs [11, p. 357]. The transfer of grammatical oppositions, i.e. categorical grammatical oppositions reveal the correlation of these or those grammatical forms in language.

The opposition in linguistics assumes the decomposability of linguistic units of one level (phonemes, morphemes, word meanings); the division of the opposed units into general ("the bases for comparison") and various elements, so-called differential factors [5].

Therefore, in order to analyze the oppositions in the category of time we applied scientific method of comparison, the component and contextual analysis, descriptive, linguocultural and comparative methods.

The scientists use traditional models of time to investigate the language tense: cyclic and linear, modelled in 1899 by M. Guyau [12]. Cyclic time corresponds with cosmological consciousness, but linear time corresponds with historical one: "Cosmological consciousness assumes that in the course of time the same ontologically specified text is constantly circulated... Meanwhile historical consciousness, in principle, assumes linear and irreversible... time" [13, P.32-33].

These models of time define two types of linguistic tense. At the same time, N.D. Arutyunova believes that time in the abstract model is formal, separated from the world and the man: the straight line sets only the sequence of points, but not the sequence of casually connected events [14, p. 688].

American scientist E. Hall allocates two types of cultures depending on orientation in time: "monochronic" and "polychronous". Monochronic cultures are focused on the linear time (the European nations), that is why the punctuality and accurate observance of terms are important for them. Representatives of polychronous cultures (East nations) soften their requirements to fixed periods and punctuality [15].

So, applying methods of the linguacultural, semantic and comparative analysis and taking into

consideration the data in the field of culture research [16; 17; 18], we have concluded that for Kazakh nomads the concept of "time" is defined and was defined (in a certain degree) cyclically. Such phenomena of national culture as *mushel* (a 12-year cycle) and *mushelau* are connected with it (the calendar of 12 years chronology).

Kazakhs still register the "mushelzhas" age. It is not all 12-year cycle, but only a year, which follows the last 12th year of each next cycle, that is 13, 25, 37, 49 years, etc. This year is considered to be dangerous for the person, therefore it is so important to perform good deeds as much as possible, share a crust of bread with people and to make pious acts.

Our ancestors noticed that each 12 years our human body experienced the period of a biological activity.

Number 12 for the Kazakh culture is significant. There are 12 months in a year and 12-year turn around the sun is typical for the Jupiter planet. As the largest planet of solar system with hard rays, Jupiter significantly influences annual climate changes of Earth. These changes with modifications are repeated each 12 years. Such phenomenon is revealed in Kazakh calendar «with» 12 animals.

It was considered that there were 12 significant components in the bodies of the men and animals. Therefore, when Kazakhs wish somebody well, say: "mushe tugel bolsyn" ("Let all your 12 organs be safe") [19].

A peculiar way of time measurement has been connected with nomadic style of life and economic activity. The following definitions of time were rather typical: *Biya sauym*, *bas sauym* (first milking), *koi koralgan mezigil* (time to pen cattle), *Biya bailagan uakyt* (time to tether a horse), *Shai kainatym* (time to boil a water for tea), *sut pisirim* (time to make a milk), *et asym* (time to cook a meat).

The linear perception of time is reflected in the combinations of *yesterday - today - tomorrow* (in Kazakh language: *keshe - bugyn - erten*). These are conceptual and grammatical oppositions of "past, present and future". The linear division of time is transferred to the sphere of grammatical categories. Moreover, the grammatical category of tense is becoming the center of conceptual category of a temporality.

The linguistic category of time is expressed by the tense of the verb, by aspects and lexical units of temporal semantics.

The comparative analysis of tense and aspect categories has allowed us to present the following theoretical statements: the oppositions connected with a concept of time are firstly revealed at the level of categories. Therefore, tense and aspect represent a peculiar grammatical opposition. Time is focused on the moment of speech, on speaker particularly, but aspect is focused on - observer. The observer's figure with a certain temporal position arises from semantics of aspect as opposed to speaker, who arises from a context of the speech act [20]. "The observer defines the situation from the position of its flowing (duration, repeatability and existence of result)" [21, p. 121].

In particular, ternary equipollent opposition presents the category of tense in Russian language. We will specify: it is known that in Russian language three forms and aspectual oppositions in the verb present the linguistic tense at the grammatical level. Verbs of imperfective aspect have the forms of all three tenses (present, past, future), and verbs of perfective aspect have the forms only of two tenses (past and simple future). There is no present tense.

The opposition of imperfective and perfective aspect is presented in Russian verbs of past tense. Past tense of imperfective aspect identifies the fact of the past event, without reference to its end or result. Verbs of past tense of perfective aspect designate the action, which has reached the end. Two forms of past tense create the opposition on the basis of completeness / incompleteness of action or culmination of the action, for example: *I read the book. I have read the book.*

Private oppositions of aspectual classes of verbs specify the main aspectual opposition.

The ways of verbal action viewed as "lexical and grammatical categories of the verbs designating various temporal, quantitative-temporal and productive modifications of action expressed by means of word-formation formants" [22] are the important components of the Russian aspectual verb.

Based on comparative analysis of aspectual specificity of Russian verb, and ways of verbal action designated in modern linguistics, we have allocated the following binary oppositions in a category of tense:

1) telic/atelic verbs (*to build, to paint - to walk, to talk*);

2) verbs with phase semantics: the inchoative verb is opposed to definitive one (*to start talking, to fly up - to be over, to fade*);

3) the verbs different in intensity of action: predicates with the meaning of "continuously, slowly and repeated actions" make opposition to verbs with the meaning of "intensity, sharpness and momentariness of action" (*to deliberate, to walk up and down, to drive about - to push, to blow, to whistle*);

4) static/dynamic verbs (*to lie, to sit - to build, to walk*);

5) verbs of specific/abstract action (*to look for a dog - to look for a meaning of life*);

6) productive/procedural verbs (*to learn, to read, to awake - to be engaged, to dream, to talk*);

7) unilateral/nondirective verbs (*I was running, I was bearing - I ran, I bore*).

In a group of dynamic durational verbs, the additional internal opposition *short procedural dynamic meaning / long procedural dynamic meaning* [23] is identified (*to throw a stone, to show the road / to throw stones, to show photos*).

The relevant present designates the real action coinciding with the speech moment. The following concepts of the relevant present are distinguished:

a) the meaning of the specific action coinciding with the speech moment: *Children **play** in the yard*;

b) *the expanded present: I **study** at the third year of university* – the verbs denote the actions, which are coinciding with the speech moment, but beyond their end;

c) *the constant present* (action constantly coincides with the speech moment): *The earth **rotates** around the Sun* - action constantly coincides with the speech moment [24; 25; 26; 27].

The constant present is opposed to concrete present, for example: *He is listening to classical music ("now"). He listens to classical music ("preference")*.

The irrelevant present identifies the nonlocalized in time activity, which is indifferent to the moment of speech. It can express:

a) *the abstract present* – the action, which is not attached to any point or certain period of the present. It is usually revealed in popular expressions: *We never know what we've got until it's gone*;

b) *the potential present* – forms identify the ability of the person to perform an action, usually it is the qualitative characteristic of the person: *Petya plays the violin well*;

c) *"the scenic present"* - is used in scenic notes;

d) *the figurative present or descriptive present: Just a white forest **blackens**. And the fir turns **green** through hoarfrost, And the small river shines under the ice* (A. Pushkin) [24; 25; 26; 27].

Consequently, it is possible to speak about the opposition of the relevant present to irrelevant one, reflecting the temporal distinctions.

According to linguists, the present tense is the widest temporal plan, as there are present forms in the meaning of the present and the relevant present coinciding with the speech moment [25; 28]. R. Jakobson, thought that "the present itself was not defined within the frame of time" [29, p. 215] – the verbal forms of present tense could be correlated with indicators of past and future tense, showing thereby the connection of the present with the corresponding temporal plans, for example:

I have been waiting for you - since five o'clock. We are working today until seven o'clock of the evening.

Past, present and future tenses are also functioning in Kazakh language. The comparison of their forms demonstrated the existence of the internal oppositions connected with grammatical features of verbal act expression. Therefore, present tense (*osy shak*) in the form of *nak osy shak* (proper present tense) by means of auxiliary verbs *tur/zhatyr* represents the duration of action, for example: *Saule shashyn tarap tyr. "Saule combs her hair (the action is undurable)". Saule shashyn tarap zhatyr. "Saule is combing her hair (the action is durable)".*

The application of the distributive analysis, along with semantic and comparative ones, has allowed to define that auxiliary verbs in Kazakh language of the present tense also express the phase opposition. Therefore, if the action is in the starting point of development, the verb *kele zhatyr* is used, but if the action is in the process of development, the verb - *bara zhatyr* is used. *Ot zhanyp kele zhatyr. "The fire begins to burn".*

Ot zhanyp bara zhatyr. "The fire is burning intensively".

Basym auryp kele zhatyr. "The beginning of headache".

Basym auryp bara zhatyr. "The headache is in the process".

Besides, the present tense allocates the semantic opposition connected with four auxiliary verbs *otyr, zhatyr, tur, zhur*. Depending on the type of auxiliary verb, the form of complicated present tense expresses various semantic nuances.

- **Otyr** points that action happens at the moment of speech (sitting position): *Karim shai iuiip otyr. "Karim is having tea".*

- **Zhatyr** shows the permanent and durable character of the action: *Diana instituta okyp zhatyr. "Diana studies at the institute". Men kele zhatyrmyn. "I go (I keep going)".*

- **Tur** shows the repeatability of action, the action happens now (standing position): *Eki adam soilesip tyr. "Two persons are talking". Sen magan kelip tur. "Come to visit me (regularly)".*

- **Zhur**, it is the same as *zhatyr*. It shows the permanent and repeatable character of the action: *Diana instituta okyp zhur. "Diana studies at the institute". Samat magan kelip zhur. "Samat visits me" [30].*

All these verbs have a general meaning of the durable action.

In the past tense, in the form of obvious past tense (*zhedelotkenshak*) the category of aspect is realized, for example: *men zhazdym – "I wrote/has written".*

Long ago past tense (*buryngy otken shak*) demonstrates the opposition of two forms: certain and uncertain long ago past tense: *men zhazyppyn ("I wrote/has written") / men zhazganmyn ("I wrote/has written")*. The aspectual distinctions are also revealed.

Future time in Kazakh language is defined by grammatical criteria and modal criteria [30]. Respectively the opposition of forms is based on assumption, aim and intention, for example: *Men zhazarmyn. – "I, perhaps, will write" (assumption); Men zhazbakpyn. – "I am going to write" (intention).*

In English language, the system of aspectual-temporal forms includes three tenses - present, past and future of three types – simple (Indefinite), representing the action generally; lasting – prolonged (Continuous), representing the action in its development at the specified moment; completed (Perfect), representing the action in the completed form at the specified moment.

Traditionally, grammarians allocate 16 temporary forms in English language, which are divided into 4 classes: Indefinite, Continuous, Perfect and Perfect Continuous and Future in-the-past. Each of these classes includes three forms of time.

We suppose, that in a category of tense of the English verb there are two main binary oppositions: 1) the opposition of aspectual forms (the lasting / completed action: Continuous, Perfect); 2) the correlation of actions and events with the speech moment (absolute (Indefinite)

/relative tense (Perfect)).

Perfect forms have two oppositions, as it is a transitional category. Its function – is the establishment of close connection between past and present, the denoting of past facts correlating with present tense [31].

Views of scientist according to perfect forms can be arranged into 3 groups:

- 1) perfect – is a special temporal category;
- 2) perfect - is a special aspectual category;
- 3) perfect is neither temporal nor aspectual category [32].

Field approach in investigation of the oppositions in conceptual and linguistic category of tense helps to observe other internal oppositions where the binarity, the universal mechanism of reality perception is revealed. According to A.V. Bondarko, we may have an idea about conceptual fields (i.e. about universal conceptual zones) on the basement of comparison of functional and semantic fields of different languages, as a result of the generalization of the invariant basic signs in the functional and semantic fields of content [33].

Field approach allows to observe the representation of conceptual category of tense not only at the level of grammar (level of grammatical categories), but also at the lexical-phraseological level.

Yu. Levitansky's poem «The time was stopped. The clock was striking» demonstrates that the feeling and perception of time can be defined by not only our consciousness, by emotional state as well:

Time was stopped. The clock was striking,
but time was stopped meanwhile,
*and it was strange to hear at **this time**,*
*that somewhere else the **clock was ticking**. (Yu. Levitansky)*

The time is represented here as objective and subjective category: the objectivity is expressed by his measurement in clock (*the clock was striking, clock was ticking*), and subjectivity was in a phrase, "*time was stopped*".

Linguistic units of time identification are endowed with figurative opposed characteristics: *dark days, years of deprivations and adversities, happy day*.

Lexical equipollent oppositions are presented by adjectives *long/short (day, term); ancient, immemorial times/modern times* and by verbs (*the day) has come (has begun)/has ended*.

Differences in representation of time are visually revealed through lexical identification of concrete temporal periods. It is possible to observe it with the help of concept verbalization "days".

Year and days – the natural phenomena, "consciousness and language fix and identify them, but further fractional partitioning of days, as well as years, depends on human consciousness and language, which reflects it" [34, p. 17].

According to ethnographic data, Slavs in the ancient time divided the year not into four, but into two periods – summer and winter. There are also boundary days-holidays identifying the middle of the summer and winter – Midsummer Day during summer time and Christmas (Christmastide, Epiphany) during winter [35].

The world-view of Russian culture representatives identifies winter and summer as equipollent opposition that it is reflected in the Russian proverbs: "*The summer lays up, the winter eats*", "*There is no harmony between winter and summer*", "*There is frost in winter, there is thunderstorm in summer*", "*The summer could be longer if winter let it be*", "*Lay up in summer, save up in winter*", "*Winter is not summer, it wears a fur coat*", "*There will be a winter, there will be also a summer*", "*There are no alternatives for winter and summer*".

The idea to perceive a day or a year circle as a cycle is the most archaic and was typical for many world languages as it had, according to N.I. Tolstoy, the extra linguistic platform [36]. Division of 24 hours into day and night can also be explained by extra linguistic factors. However,

the "division of day and year cycles into intervals of time and periods – is typical for human's mind perception and experience..." [37, p. 17].

Having studied the conceptual and linguistic categories of tense on the material of Russian language relying on separate fragments of Kazakh and English languages, we have come to the following conclusion:

- first, human perception of the world is binary;
- second, the binarity is revealed at the level of various linguistic oppositions: lexical and grammatical;
- time - is a multidimensional concept, the complexity of its understanding finds various reflection in a peculiar interrelation of two grammatical categories of tense and aspect in Russian, Kazakh and English languages. It demonstrates that linguistic category of tense represents the features of national worldview;
- temporal lexical and metaphorical oppositions demonstrate the preservation the traditional ideas of cyclic time in Russian and Kazakh cultures;
- the binarity at the level of lexical oppositions is shown in the contrast of the beginning/end, movement/statics and also in the speed of the movement;
- metaphorical perception of time generates opposition "eternal/terrestrial" or "eternity/time", based on the idea of absolute and relative time;
- the philosophical nature of time category is reflected at the linguistic level in the form of various metaphorical models. Time - is the person, animal, natural phenomenon, and space and material value.

Thus, the oppositions revealed by us in conceptual and linguistic categories of time show the broad and various understanding and perception and the binary character, which is shown on grammatical, lexical and phraseological levels.

REFERENCES

1. Litvin F.A. About semantic categories of syntax//Semantic categories of language and methods of their analysis. – Ufa, 1985.
2. Bondarko A.V. Principles of functional grammar and issues of aspectology. / Editor-in-chief V.N. Yartseva. 2nd publishing. – M.: "Editorial" of URSS, 2001. – 208 p.
3. Vasilyev L.M. Modern linguistic semantics. – M.: "The higher school", 1990. – 176 p.
4. Boldyrev N.N. Language categories as knowledge format//Issues of cognitive linguistics. – 2006. – No. 2. – P. 5 – 22.
5. Linguistic encyclopedic dictionary. / Editor-in-chief V.N. Yartseva – M.: "Soviet encyclopedia", 1990. – 685 p.
6. Rosenthal D. E., Telenkova M.A. Dictionary- reference of linguistic terms. – M., 1976//<http://www.textologia.ru/slovari/lingvisticheskie-terminy/kategoriya-yazikovaya/?q=486&n=2195>
7. Philosophy. Encyclopedic dictionary. / Edited by A.A. Ivin. – M.: "Gardariki", 2004.//https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy
8. Efremova T.F. New dictionary of Russian language. Lexicon and word-formation//<http://efremova-online.ru/about/>
9. Newton I. Mathematical beginnings of natural philosophy. – M., 1989.
10. Arutyunova N.D. Time: models and metaphors.//Logical analysis of language: Language and time. – M., 1997. – P. 51-61.
11. Akhmanova O.S. Dictionary of linguistic terms. – M.: Publishing house "Soviet Encyclopedia", 1966. – 486 p.
12. Gyuyo M. Origin of the idea of time. – St. Petersburg, 1899.

13. Uspensky B.A. History and semiotics (perception of time as semiotic problem)//Selected works. – Vol.1. – M, 1996. – P. 9-70.
14. Arutyunova N.D. Language and world of the person. – M.: “Languages of the Russian culture”, 1999. – 896 p.
15. Hall Ch.J. Morphology and mind: A unified approach to explanation in linguistics. – L.; N.Y., 1992. – 224 p.
16. Abdigaliyeva G.K. Valuable identification of the Kazakh culture //https://articlekz.com/article/8268
17. Valuable parameters of nomadic ethnoses//http://www.kazportal.kz/tsennostnyie-parametryi-kochevogo-etnosa/
18. Orynbekov M.S. Pre philosophy of proto Kazakhs. – Almaty: Publishing house “Olke”, 1994. – 207 p.
19. The Kazakh traditions of anniversary - mushelzhas//https://kvent.kz/eventopedia/birthday/mushel-zhas.html
20. Paducheva E.V. About compatibility of an adverbial modifier of time with an aspect and tense of a verb: reference point//National Technical Initiative. – 1992. – Series 2. – No. 3. – P. 34 – 40.
21. Sokolova E.E., Gridina N.V. Aspectuality as a pragmatical category//Philological sciences. Issues of the theory and practice. – Tambov: “Diploma”, 2008. – No. 2 (2). – P. 120 – 121.
22. Russian. Encyclopedia. / Editor-in-chief Yu.N. Karaulov. 2nd edition, processed and added – M.: Big Russian encyclopedia; “Drofa”, 1997. – 721 p.
23. Mustayoki A. Concept of aspectuality of the New World//Russian: historical destinies and present time: II International congress of researchers of Russian language//http://www.helsinki.fi/mustajok/pdf/ponjatje_aspektualnosti.pdf.
24. Russian grammar of Academy of Sciences of the USSR//http://rusgram.narod.ru/1490-1515.html
25. Bondarko A.V. Aspect and tense of the Russian verb (meaning and use). – M.: “Education”, 1971. – 239 p.
26. Bondarko A.V. Temporality: Temporal deixis and issues of the meaning of a form of the present//Theory of functional grammar. Temporality. Modality. – L.: “Science”, 1990. – P. 21 – 32.
27. Myrkin V.Ya. An aspect and tense of a verb in the Russian and German languages: (comparative analysis). – L., 1989. – 125 p.
28. Petrukhina E.V. Russian verb: categories of an aspect and tense (in the context of modern linguistic research). – M.: “MAX”. Press, 2009. – 208 p.
29. Jacobson R.O. About structure of the Russian verb // Jacobson R.O. Selected works. – M.: “Progress”, 1985. – P. 210 – 221.
30. Kazhbulatova L. S. Fundamentals of grammar of Kazakh language. – Almaty: Publishing house “LEM”, 2009. – 492 p.
31. Vorontsova G.N. The meaning of a perfect (Present Perfect in modern English): abstract of a thesis of Doctor of Philosophical Science. – M., 1953. – 32 p.
32. Smirnitsky A.I. Morphology of modern English. – M.: “Publishing of literature in foreign languages”, 1959. – 440 p.
33. Bondarko A.V. Functional grammar. – L.: “Science”, 1984. – 136 p.
34. Tolstoy N.I. A magic circle of time (representations of Slavs)//Logical analysis of language: Language and time. – M., 1997. – P. 17 – 27.
35. Mineralov Yu.I. Slavic pagan mythology http://fanread.ru/book/9266027/?page=1
36. Tolstoy N.I. Language and national culture: Sketches on Slavic mythology and ethno linguistics. – M.: Publishing house “Indrik”, 1995. – 512 p.
37. Logical analysis of language: language and time. / Editor-in-chief N.D. Arutyunov, T.E.Janko. -M.: “Indrik”, 1997. -352 p.

Б.С.ӘБЖЕТ

*филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail:bakyt.abzhet@ayu.edu.kz*

**ҚОРҚЫТТЫҢ ШАМАНДЫҚ НАНЫМДАҒЫ ТӘҢІРЛІК
БЕЙНЕСІНІҢ КӨРІНІСТЕРІ МЕН СИПАТТАРЫ**

Автор бұл мақаласында Сыр бойында сақталған Қорқытқа қатысты мифтік әңгімелер мен аңыздардың шығу тарихын саралай келе діни түсініктерден алшақтау, шамандық сенімге қатысты жағы басым екендігіне назар аударады. Алғашқы тәңірлік бейненің қалыптасу кезеңдеріне тоқталады. Архетип бейнесінің өнерге қатысты жағы сөз болады. Қорқыттың дүниеге келуі мен ажалдан қашуы және оның шығарған күйлеріне қатысты аңыздарында алғашқы құдайларға тән көне мифтік ұғымдардың сақталғандығы турасында жан-жақты ғылыми талдаулар жасайды.

Кілт сөздер: Қорқыт, бақсы, кобыз, тәңір, аңыз, Сыр бойы, шаман.

B.S.Abzhet

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan) E-mail:bakyt.abzhet@ayu.edu.kz

**THE APPEARANCE AND CHARACTER OF THE GOD IN KORKYIT'S
SHAMANISTIC CONVICTIONS**

The author in this article draws attention to the predominant side of shamanic convictions and the distance from religious interpretations in the study of the historical origin of mythical tales and legends about Korkyt, preserved in the Syrdarya valley. It is considered to be at the stage of formation of the first image of the creator, as well as image of the archetype of the associated side with art. The author also conducts a detailed scientific analysis of the surviving ancient mythical concepts characteristic of the original gods in the legends related to the birth of Korkyt, the avoidance of death, as well as the kyuis he composed.

Keywords: Korkyt, healer, kobyz, God, legend, the Syrdarya valley, shaman.

Б.С.Абжет

*кандидат филологических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжа Ахмеда Ясауи (Казахстан, г.Туркестан) E-mail:bakyt.abzhet@ayu.edu.kz*

**ОБЛИК И ХАРАКТЕР ВСЕВЫШНЕГО В ШАМАНСКИХ
УБЕЖДЕНИЯХ КОРКЫТА**

Автор в данной статье обращает внимание на преобладающую сторону шаманского убеждения и отдаление от религиозных толкований при исследовании исторического происхождения мифических рассказов и легенд о Коркыте, сохранившихся в долине Сырдарьи. Остановливается на стадиях формирования образа творца. Рассматривается образ архетипа по отношению к искусству. Также автор проводит подробный научный анализ сохранившихся древних мифических понятий, характерных первоначальным богам, легенда, связанных с появлением на свет Коркыта, избеганием смерти, а также связанных с кюями, которые он сочинил.

Ключевые слова: Коркыт, бақсы, кобыз, Всевышний, легенда, долина Сырдарьи, шаман.

Түркі халықтары ішінде Қорқыт секілді жалпыға бірдей мәшһүр болған, ол жайлы аңыздары шартарапқа кең таралған тұлғаны кездестіру қиын. Қорқыттың атағы ислам діні тарай бастаған кезеңге сәйкес келгендіктен түркі жұртында тараған аңыздардың өзі де екі түрлі боп келеді. Батысқа қарай көшкен оғыз тайпалары кезінде Қорқытқа қатысты аңыздарды өзімен бірге ала кеткенімен, оларда сақталған негізгі идея Қорқыт алғашқы мұсылман дінін қабылдаған тарихи тұлға ретінде қалыптасып қалған бейнесі жазба деректер арқылы көрініс тауып отырады. Сыр бойында мекен еткен қыпшақ тайпалары арасында бақсылардың пірі әрі сәуегей көріпкел, керемет емші әрі әулие сипатында айтылады. Дала қазақтарының ұғымында бұрынғы көне ұғымдар жақсы сақталғандықтан ол туралы аңыздардың көбі бұрынғы қазақтардың мифтік ұғымына сәйкес келеді. Түріктер мен әзербайжандар Қорқыт атаны алғашқы ислам дінін таратушы діни қайраткер ретінде қарастырса, қазақ, өзбек, түрікмен, қарақалпақ, қырғыз секілді Орта Азия мен Қазақстанда тұратын түркі халықтары оны көбіне бақсылардың пірі, шамандық нанымның өкілі ретінде сипаттау түсінігі көбірек белең алғандығын көреміз. Бізде мифтік сарындар басым боп келетіні өтірік емес. Қорқыт жайлы жазба деректер шығыс ғұламаларының еңбектерінде де ұшырасып отырады. Қорқыт абыздың ел ішіндегі беделі жайлы кезінде атақты шайыр Ә.Науаидың өзі былай деп пікір айтқан: «Бетінде нұр жауғыр Қорқыт ата еді, түркі ұлысы арасында одан даңқты, одан асқан кісі жоқ еді. Оның даңқы ешкімге жеткізбейтін еді. Өзгешелігі, данышпандық атының көп шығуы, неше жыл өзінен бұрынғыны білуі, неше жыл өзінен соңғыны, келешекті айтып беруі, оның таң қаларлық нақыл сөздері осы күнге дейін бар» [1, 56-б.].

Қорқыт атаның халықтың шексіз ықыласына ие болуының сыры тек қана көріпкелдігі мен бақсы болғандығында жатпаса керек. Бір жағы IX-XI ғасырларда Сыр бойында қалалардың бой көтеріп, сәулет өнерінің дамуы, музыкалық аспаптардың жетілуі мен күй жанрының дүниеге келуі, қобызда орындаған Қорқыттың күйшілік шеберлігі, жыр жанрының дамуы мен оғыз-қыпшақ жырларының Қорқыт маңайында цикльді жырларды құрауының өзі Қорқыттың атағын асқақтатуға қызмет етті деуге болады. Сыр бойындағы қалалардың тез дамуы, сауда-саттық арқылы мәдени байланыстардың артуы арқасында дала мәдениеті мен қала мәдениеті арасындағы өзара үйлесімділіктің жақсы жолға қойылуы негізінде Қорқыт секілді далалық тұлғаның қала мәдениетіне тигізген әсері ғасырлар бойы түркі халықтарының жадында мықты сақталып қалған. Қалалық мәдениетке бейімделе бастаған оғыз тайпалары кезінде Сыр бойында бірнеше қамалдар тұрғызған болатын. Көшпелі дәстүрде өмір сүретін қыпшақ тайпалары ислам дінін ертерек қабылдай бастаған осы оғыз тайпаларымен тығыз араласа жүріп жаңа мәдениеттің қалыптасып келе жатқандығын аңғарды. Осындай ауыс-түйістердің бәрі Қорқыт бейнесінің айналасына топталып жатқан еді.

Бір жағы тәңіршілдік сеніміндегі қыпшақ тайпалары мен исламды қабылдаған оғыз тайпалары арасындағы пікір қайшылығын өзара ұштастыру жолында Қорқыттың абыздық бейнесі кейін оны әулие, бақсылардың пірі, болашақты болжайтын көріпкел деңгейіне дейін көтергенге ұқсайды. Қорқыт туралы тараған аңыздар мен кейбір жазба деректерге қарап, оның тарихта нақты болғандығы не аңызға құрылған жинақы образ екендігін ажырату жолында көптеген ғылыми еңбектер жазылды. Сонда да әлі күнге шейін оның нақты қай жылдары туғандығы турасында қорқыттанушы ғалымдардың арасында бірізділік жоқ. «Қорқыт Ата кітабы» XV ғасырларда жинақталғандықтан онда ислам дінінің тигізген әсері мен іздері байқалып отырады. Ал, Сыр бойында туған Қорқыт аңыздарының дені тәңіршілдік сенімге қатысты дүниелер болып келеді. Қорқыт Ата туралы аңыздар мен мифтік әңгімелерді байыптап қарап отырғанымызда онда тәңірлік құдай бейнесіне қатысты қалыптасқан түсініктер, аналық және аталық құдайлардың образдық үлгілері қылаң беріп

қалып жатады. Мұндай мифтік әңгімелердің шығу төркіні алғашқы қауымдық құрылысы мен кейінгі тайпалық қоғамның өмір сүру кезеңдерінен сақталған көне нанымдардың қалдықтары қазіргі күнге шейін ел жадында қалып қойған. Жалпы Қорқыт жайлы айтылатын аңыздарды кейінгі дәуір, яғни еркек кіндіктерінің үстемдікке ие бола бастаған, қалалық мәдениеттің дами бастаған тұсында дүниеге келген аңыздар деп қарастыруға болады.

Қорқыттың дүниеге келуі көне мотивке жатады. Қорқыттың туылуы туралы сақталған көне аңыздың шығу төркіні шамандық тәңірінің реликті бейнесінен келіп шыққан болуы керек. Оның дүниеге келуінің өзінде тәңірлік сипаттың белең алатындығын көруге болады. Мысалы, Құдай бейнесінің сәуле ретінде жерге түсуі, нұрдың сипатын құдіретті етіп бейнелеу үшін айналаның астан-кестенін шығарып, адамдардың үрей құшағында болғандығы туралы көне діндерде сақталған түсініктер кездеседі. Соның бірі яхудиелердің «Таурат» кітабында айтылатын Мұса пайғамбардың Синай тауында құдаймен тілдескен сәтін былайша бейнелейді: «Адамдар таудан жырақта жиылып тұрады, таудың басына от пен жалынға оранған Яхве түседі.

Үшінші күн дегенде, таң атқанда күн күркіреп, найзағай ойнайды, тау басын қалың бұлт басып, күшті керней даусы естіледі. Қосындағы бүкіл халық қорқыныштан дірілдейді. Сосын, Мұса қасындағы халқын Құдаймен кездесу үшін тау етегіне жинайды. Синай тауы, Құдай (Яхве) оған отқа оранып енген кезде түгел бықсып жанып тұрды, пештен шыққан жалындай таудан түтін будақтап шығып, бүкіл тау теңселіп тұрды» [2, 34 б.].

Демек, Яхве құдайдың жерге түсуі үшін үш күн уақыт керек, ол жай ғана түспейді таудың басын қалың бұлт басады, найзағай ойнайды, айналаның барлығы құдайдың құдіретіне шыдамай күлге айналады. Синай тауы отқа оранып, бүкіл тау теңселіп кетеді екен. Мұндай суреттеу Қорқыт атаға да қатысты.

Фольклор жинаушы Ә.Қайнарбаев Сыр бойынан жинаған аңызда Қорқыттың тууы туралы мынадай дерек келтіреді: «Ол дүниеге келер алдында анасы құланның жаясына жерік болып, жерігі бір жылда әрең қаныпты. Анасы Қорқытты құрсағында үш жыл тоғыз күн көтеріп, жылына бір рет толғақ қысып тарайтын болыпты. Ақырында туатын жылы тоғыз күн толғатып үш күн үш түн қараңғылық болып, қара жаңбыр, қара дауыл соғып біреуді-біреу көре алмай елі-жұрты қатты қорқынышқа ұшырапты. Сол қараңғылық қорқынышта туғандықтан атын Қорқыт қойыпты. Туған кезде Қорқыттың тісі, тілі шығып сөйлей туыпты-мыс.

Қорқыттың туған жері Әзіреттің Қаратауы мен Сырдың аралығындағы бір таудың қойнауында туған екен. Туғаннан соң ол тауға Қараспан деп ат қойылыпты. Оған дәлел ел аузындағы ескі аңызда айтылатын мынадай сөз шумақтары бар екен:

Қорқыт туар кезінде
Қараспанды су алған,
Қара жерді құм алған.
Туарда қорқып ел-жұрты,
Туған соң әбден қуанған!-

деп айтылатұғын өткен атақты қобызшылар мен дәрбеті бақсылардың қобызға қосып сарнап айтатын сөздерінің бастамасы екен» [3, 3-9-бб.].

Яхудиелер Яхве құдайын үш күн күтсе, оғыз-қыпшақтар Қорқыттың дүниеге келуін үш жыл күтеді. Екеуінде де жақындық бары байқалып тұр. Тәңірлік сенім бойынша бүкіл бақсылардың пірі, тәңірдің жердегі өкілі, халықты тура жолға бастаушы көсемі жай ғана туыла салмайды. Демек, көне сенім бойынша оның дүниеге келуі де тәңірлік сипаттың бір түріне жатады. Қорқыт жастайынан жаратушының тылсым дүниесін халыққа үн арқылы жеткізу үшін ғажап аспап ойлап табады. Қобызда ойнап отырып дүниедегі жан-жануарларды да құстарды да өзіне тәнті етумен болады. Осылайша Тәңірінің құдіретін күй арқылы жеткі-

зуші дәнекер кейпінде көрініс берген.

Мысалы:

Жыраудың үлкен пірі Қорқыт ата,

Бата алған тамам бақсы асқан ата.

Таң қалып жұрттың бәрі тұрады екен,

Қобыз алып Қорқыт ата күй тартқанда.

Ерте кездерден-ақ ел арасында «қырықтың бірі – қыдыр», «көп тілегі қабыл» деген секілді ырымдар сақталып қалған. Жалпы түркі жұрты ерте дәуірлерден-ақ ел басқарған хандарын Құдайдың жердегі көлеңкесі, қасиет қонған киелі адам деп түсінген. Оның қасында жүретін кеңесшісі әрі ақылгөй абыздарды да тылсым күшпен байланысы бар, келешекті болжайтын құдірет иесі деген түсініктер орын алған. Қобыз тартып тылсым күшпен байланыс орнататын абыздар мен бақсылар Тәңірі мен адамдар арасындағы елші, хабар әкелуші миссиясын орындайтын болған. Сондықтан да абыздан бата сұрау салты ерте кезеңдерде қалыптасқан, бұл әсіресе «Қорқыт ата кітабында» жақсы көрініс тапқан. Қорқыттың күй тартып Сырдарияның ағысын тоқтатқандығы туралы аңызды келтіре отырып Е.Тұрсынов мынадай тұжырым айтады: «Демек, аңыздың бұл айтқандары да бақсы ойынының тәртібіне сайма-сай келіп отыр. Күйді құмартып тыңдап отырған бүкіл аң, құс, өзен, т.с.с. – жер, су иелері, жалпы табиғат иелері, бақсының күй тартып, сарын айтып шақырған жын-перілері екендігін байқау қиын емес. Бақсы күй тартып, сарын айтқанда, шалғай жерлерде, өлілер дүниесі мен жоғары дүниеде тұратын жын, аруақтарын, тірілер дүниесін мекендейтін, тау-тастарда, өзен-суларда, орман-шөлдерде тұратын «иелерді» жиналындар деп шақырады»[4,237-238-бб.].

Ертедегі адамдар жауға шапса да, аңға шықса да бақсының сарынынсыз жолға шықпайтын болған. Олардың түсінігінде бақсылар әр жердің киелерімен қобызда, даңғарада сарын ойнау арқылы тілдесе отырып жолға шығуға болатындығын не болмайтындығын болжап, қауіптің қай тұстан келетіндігін айтып сәуегейлік жасайтын қасиетке ие. Қобыздың ерекше киесі турасында Ә.Қоңыратбаев мынадай тұжырым жасайды: «Енді бір аңызда ат бәйгесіне қыз тігілгенде, Қорқыт қобызын қосып, қыз жеңіп алған екен делінеді. Бақсылар, жыраулар қобызбен сарнағанда, дауыл тұрып, алты қанат үй шайқалыпты. Осындай жыр, күй әруағы бар адамдарға қонады дейтін әңгімелер ел аузында көп. Ондай аңыздар әрбір күйші, жырау, ақын жөнінде айтылады. Ертеде музыка, поэзия культі діннен күшті болған. Мысалы, Қорқыт жырларында батырлар жауға тиер кезде қобыз ойналған. Жау қолына түскен Бәмсі-Байрақ (Алпамыс) өзін іздеп келген оғыз батырларын қобзынан таниды» [5, 447-448-бб.].

Ерте кезеңдерде адамдар айға, күнге табынған тұста бақсылықты негізінен әйелдер орындаған. Қорқыт дәуірінде әйел бақсылардың орнын еркек бақсылар басып, олардың пірі Қорқыт ата болған. Сыр бойында қалалық мәдениеттің дами бастауы мен ислам дінінің орнығу салдары бұл жерлерде бұрынғы Ай құдайына табынатын ғұндар дәуірінен сақталған көне нанымдарды біржола күйретеді. Оғыз тайпаларының кезінде Айға табынғандығы жайлы белгілер «Оғызнама» кітабында көрініс тапқан. Тәңірімен байланысқа шығып, тылсым күштермен сөйлесетін әйел бақсылар тарих сахнасынан біржола кетеді. Әйел бақсылар христиан, ислам діні орнықпаған Алтай, Сібір секілді халықтарында ғана сақталып қалғаны белгілі. Сыр бойындағы әйел бақсылардың жойылуы туралы аңыз Қорқытқа қатысты аңыздарда реликті түрде сақталып отырған. Соның бірі былайша айтылады: «Қорқыт өлімге мойын ұсынбай, Сыр суының үстіне Желмаясының жабуын төсеп, қобызын толассыз сарнатып отырады екен дейді. Қара қобызын сарнатып отырғанда ажал маңайына жолай алмапты. Қобыз дауысы жеті күндік жерге жетіп, дүниенің бәрін сүттей ұйытса керек. Күндердің күнінде қиян шалғайда жатқан арқадағы бір ауылдың серуен құрып жүрген қырық

қызы Қорқыт қобызының даусын естиді. Естулері мұң екен, қырық қыздың тұла бойы қорғасындай балқып, қобыздың талып жеткен үніне ынтыға құлақ түріп, өзге дүниені ұмыта ынтығады. Сол халде күндік жерден талып жеткен қобыз дауысын бетке алып жүріп кетеді. Жүрген сайын үні айқындалған қобыз сазы қырық қызды одан сайын баурап, үздіге шақырғандай болады. Қобыз даусына ынтыға ұмтылған қырық қыз күн жүреді, түн жүреді. Жүрген сайын күйдің алапаты асқақтап, құдіреті артып одан сайын баурай түседі. Қамсыз шыққан қырық қыз сол бетінде Бетбақ деп аталатын елсіз-күнсіз шөлге тап болады. Табандары тілініп, еріндері кезеріп, жол азабынан гөрі шөл азабы жандарына батады. Бірақ, қыр астынан естілгендей сарнаған қобыз үні қыздардың сұлделерін сүйрелеп, сұңқылдай шақырады.

Ақыры қырық қыздың отыз тоғызы Бетпақтың шөліне шыдамай, әбден титықтап, шөлден өледі. Тек бір қыз ғана тандайы кеуіп, табанының ойылғандығына қарамастан Сырдың жағасына жетіп, Қорқыттың қарасын көргенде ес-түссіз құлайды.

Қорқыт ақсақ қыздың аузына су тамызып, басын сүйеп, мән-жайды сұрап біледі. Басқа қыздардың шөл азабын тартып, жолда қалғанын естіп пұшайман болады.

Кейін жаңағы Арқадан арып-ашып жеткен ақсақ қызбен Қорқыт көңіл жарастырып, соған үйленген екен.

Арқадағы қырық қызға талып жеткен Қорқыт қобызының сарыны ұрпақтан-ұрпаққа «Сарын» деген күй болып жетеді.

Күні бүгінге дейін Арқада, Ұлытаудың батысында, Дулығалы Жыланшық өзенінің сол жақ жағалауында Сарын жеткен деген шоқы бар. Жергілікті халық бұл шоқыны Сарын тауы деп те атайды.

Ал, Қорқыт көңіл қосқан ақсақ қыздың бейіті Қорқыт бейітінің солтүстігінде, Арқа жағында күні бүгінге дейін бар. Жергілікті халық бұл бейітті «Ақсақ қыздың мұнарасы» деп атайды»[1, 108-б.].

Түрік ғалымы Mehmet Emin BARS ең ежелгі дәуірлерде тәңірі бейнесінің қалыптасу дәуірінде сөз қозғай отырып, «Деде Қорқыт кітабында» көрініс тапқан Қорқыт бейнесінің архетип түрінде ұшырасып отыратындығына баса назар аударады: «Her arketipin aydınlık ve karanlık olmak üzere iki yüzü vardır. Dünyaya gelen her insan arketiplere sahiptir. Arketipler herkesi kapsayan bir yapıdır. Edebî ürünlerin içerisinde arketipik simgeler çokça karşımıza çıkar. Bu anlatılar, insanın ruhsal varlığının sembolik imgelerini içinde barındırır. “Başlangıçta, mitsel bir tutum takınarak inanışlar manzumesi şeklinde görülen arketipler, ilâhi menşeli dinlerin ortaya çıkmasıyla birlikte ‘mitopoetik’ bir nitelik kazanarak sanatın alanında görünmeye başlamıştır” (Özcan 2003: 104). Bu çalışmada Dede Korkut anlatılarından Deli Dumrul hikâyesinin arketipsel sembolizm bakımından bir değerlendirilmesi yapılmıştır» [6, 60-б.]. (Әрбір архетиптің екі жағы қараңғы және жарық түрі бар. Әлемге келген әр адамның архетипі болады. Архетип деген барлық нәрсені қамтитын құрылым. Әсіресе әдеби шығармаларда архетипті символдар молынан ұшырасып отырады. Баяндау барысында адамдар рухани болмыстың символы ретінде көрініс береді. "Бастапқыда архетип екіжақты қатынасты ескере отырып, тәңірлік бейнеде көріне бастайды, сосын өнер саласында байқалады, дәудің атрибутында пайда болуы арқылы тәңірлік діннің шығу кезеңін білдіреді. Бұл зерттеуде Қорқыт Ата Домрул тарихында архетиптің символы ретінде баяндалған).

Қазақ даласында да күй өнері арқылы Қорқыттың тәңірлік бейнелері бастапқы қалпында сақтала білген. Күй тартып Тәңірімен тілдесуді бақсылар «сарын» деп атаған. Мұндағы «Сар» моңғол тілінде ай дегенді білдіреді [7, 411-б.]. Сарын ай құдайына мадақ айтуды білдірсе, бақсылар сарынында айтылатын «сары қыз» Ай құдайының жер бетіне түсетін қызы деген ұғым болған. Сары қыз перінің қызы кейпінде жерге түсіп Айдын шалқар көлге суға түсетін кезде Баба түкті шашты Әзиз оның қызына үйленеді. «Қорқыт ата кіта-

бында» Төбекөз туралы жырда бұл діни түсінік жақсы көрініс тапқан. Ай қызының жердегі еркек кіндікпен жақындасуы және одан бала табуы кейінгі кезеңдегі көрініске жатады. Бұл көрініс «Едіге» жырына да кіріккен. Бұны әйел құдайының еркек құдай алдындағы шарасыздыққа түсу кейпінен туған мотивке жатқызуға болады. Дінтанушы К.Армстронг мұндай шарасыздықты былайша түсіндіреді: «Алғашқы қауымдық құрылыста әйелдердің көп жағдайда еркектерден үстем тұрғаны шүбәсіз. Көне діндердегі ұлы әйел құдайлардың беделі әйел затына деген құрметті айқын аңғартады. Бірақ қалалардың пайда болуы және дамуы жауапкершілік қабілеті мен білек күші сынды еркекке тән қасиеттердің маңызын арттырды. Әйелдер өркениетті әлемнің жаңа кезеңінде шетке шығарылып, қоғамның төменгі сатысына ығыстырылды [2, 61-б.].

Қорқыттың періден тууының өзі матриархат заманының сенімінен шығатындығы турасында академик С.Қасқабасов: "Кейбір текстерде Қорқыт перінің қызынан, көрден шыққан диюдан, акку құстан туған болып көрсетіледі... Қорқыттың тууына байланысты бұл айтылғандардың бәрі – матриархат заманында тотемизмге негізделіп қалыптасқан адамның керемет болып туатындығына сенудің өзгерген түрлері" [1, 677-б.],-деп дәлелдейді.

Қорқыт өмір сүрген кезең қалалық мәдениеттің Сыр бойында қалыптаса бастаған дәуірімен тұстас келеді. Түрік қағанаты тұсында бұрынғы айға, күнге табынатын көне сенімдер өз қасиетінен айрылып қалды, түркі қауымы үшін Көк Тәңірі бәрінен жоғары көтеріліп, абсолюттік жаратушы деңгейінде ең үлкен тәңірі дейгейінде санаға берік орныққан еді. Оның үстіне ислам дінінің түркі тайпалары арасында орныға бастауы бұрынғы тәңірлік сенімдегі әйел бақсылардың айға табынушылық салтын біржола күйретіп жіберген болатын. Дегенмен, бұрынғы ескі нанымдардың кейбір жұрнақтары Қорқытқа қатысты айтылатын аңыздарда сақталып қалғандығы байқалады.

Академик Ә.Марғұлан былай дейді: "Сырдария бойындағы ескі мәдениет қалдықтарын зерттеуші ғалымдардың айтуынша, Қарахан, Оғыз дәуірі Орта Азия өлкесінде қала салу, сәулет көркейтуде ең бір көрнекті дәуір болады. Олардың айтуынша, күмбезді үй, мұнарасы биік сарай, жалпы сәулет өнерінің көркемі, көбінесе, осы айтқан Қарахан, Оғыз дәуірінде болған. Міне, осы жағдайда Қорқыт пен Оғыз ханның аттарына байланысты сұлу ертегі - жыр туады (Оғызнаме)" [8, 179-б.].

Ислам дінінің келуі бұрынғы түркілердің әлемнің жаратылысы туралы ұғымына айтарлықтай өзгерістер алып келді. Д.Кенжетай бұл кезеңдегі өзгерістер турасында былай дейді: «Исламды қабылдауда ескі түркілік дүниетаным мен құндылықтық жүйенің маңызы зор болды. Бұрын ескі түркілік дүниетанымда әлем мәңгілік деп есептелетін болса, исламнан кейін әлем өткінші сипатқа ие болды. Бұрынғы әлемді кеңістіктерге бөлу арқылы мәнге айналған құндылықтар жүйесі тұтастыққа жетіп, барлық әлемдік қабаттар, кеңістіктер мен бағыттар Алланың ақиқатына, сипаттарына, сонымен қатар моральдық орындар мен дәрежелерге айналды» [9, 13-б.].

Бұрын шамандық сенім бойынша үш әлемді еркін аралай беретін бақсылардың тылсым дүниесі туралы түсінік ислам түсінігіне сәйкес өзгерістерге ұшырай бастады. Пәни дүниенің өткіншілігі мен бақилық дүниенің мәңгілігі арасында тұрған сынаққа қатысты пайымдар, өлім мен тағдыр секілді Алла тарапынан әр адамның пешенесіне жазылып қойылған бұлжымас ережелер бақсылық түсініктерге қарсы ауыр соққы боп тиді. Қорқыттың өлімнен қашуы туралы аңыздың да шығу тарихы көне мифпен, бақсылық дүниетаныммен ұштасып жатқандығын байқауға болады. Шамандық сенім бойынша шамандық ағаш (бәйтерек) аспан мен жерді байланыстырып тұрған өмір ағашы ретінде бейнеленеді. Әлемнің төрт тарабы тұңғыш сумен көмкерілген. Үлкен өзендер бастауын жоғарыдан, яғни ғарыштан алады деген түсінік болған. Ол турасында Е.М.Мелетинский былай дейді: «Солтүстік халықтарының шамандық мифологиясында (функциясы жағынан әлемдік ағашқа, шамандық дінге ктерге

жақын) жоғары мен төменді, аспан мен жерді байланыстырып тұратын шамандық өзен болады деген көзқарас бар; демек, су басы – жоғарғы әлем, ал су аяғы төменгі әлем болып саналады. Осыған сәйкес су аяғы көп жағдайда төменгі әлем орналасқан жақпен теңестіріледі (көпшілігінде солтүстік айтылады)» [10, 217-б.].

Қорқыттың өлімнен қашып әлемнің төрт тарабын шарлауы, өлімнен қашуы бақсылық түсініктегі үш әлемді қобызға мініп шарлайтын тылсыммен қатысты ұғымдарды білдіреді. Қорқыттың су бетінде қалқып отырып өз ажалын күтуі, ажалдың жылан кейпінде келіп оны шағып өлтіруі де көне нанымдарда бар дүниелер, онысы күн құдайының әр күні жер астындағы жыландар мекендейтін қара өзенге барып жоғалуы туралы көне египеттік мифке жақындайды. Мұндай түсініктер байырғы халықтардың мифтік пайымдарында кездесе береді: «Мифологические истоки образа Коркута, согласно мифологическим разработкам О.Сулейменова, восходят к древнеегипетским мифологическим представлениям. Коркут – Нг. hvt – Старое Солнце. «Каждый вечер Нг. hvt спускается в подземный мир, где течет черная река – убежища водного змея Р-р. Старый Нг. hvt погибает в схватке со змеей» [11, 180-б.].

Көп жағдайда Қорқытқа қатысты туған аңыздардың исламға дейін көптеген ғасырлар бұрын дүниеге келген көне мифтерден, әлемнің жаратылысы жайлы тас, қола дәуірлерінде қалыптасқан ескілікті ұғымдардан бастау алатындығын көреміз. Қорқыт ажалдан қашып астындағы Желмаясын сойып, оның терісінен шанақ жасап, қобызын сарнатып судың үстінде қалқып отырады. Көне сенім бойынша сойылған малдың терісінде ұйықтау, сол арқылы тәңірімен түсінде тілдесу, су иесімен байланысқа түсудің тылсым түсініктерінің барлығы Қорқытқа қатысты аңыздарда көрініс тауып отырған. Мұндай түсініктердің кезінде еуропалықтар арасында болғандығы турасында Дж. Фрезер мынадай түсінік береді: «Так, прорицатель Калхас был почитаем в Дриуме, в Апулии, и обращавшиеся к его помощи люди приносили в жертву черного барана и спали на шкуре животного. Другим древним и почитаемым в Италии оракулом был оракул Фавна, и обращение к нему происходило аналогичным образом: вопрошающий закалывал овцу, расстилал на земле ее шкуру и ложился на ней спать, чтобы во сне получить ответ. Если верно, что оракул, как есть основание думать, находился в священной роще близ водопада в Тибуре, то мрачные тени деревьев и шум падающей воды могли внушить пилигриму чувство религиозного благоговения и повлиять на сновидение. Небольшой круглый храм, который и теперь еще возвышается над водопадом, был, по-видимому, тем самым местом, где бог полей и лесов якобы нашептывал ответы в уши спящих паломников» [12, 157-б.].

Шамандар тәңірінің аянын халыққа жеткізу үшін бақсылық ойынға түсіп, түрлі кимылдар жасап даңғырасына, қобызына мініп үш әлемді аралайтын болған. Түсінде жындармен, аруақпен, тәңірімен кездескен соң тәңірінің айтқан әмірін тылсым байланысқа түсу арқылы естен тана құлаған кезінде, яғни, түсінде естиді де оны халыққа жеткізіп отырады. Бақсы сарынында «Су аяғы Қорқыт», «Су аяғы құрдым» деп Сырдың төменгі ағысын Қорқытпен байланыстырады. «Қазақтың «дүниенің төрт бұрышы» деген сөзі осы мифтік ұғымға меңзейді. Оның үстіне архаикалық мифтерде тегістікті басынан аяғына дейін (яғни жоғарғы бұрышынан төменгі бұрышына дейін) байланыстырып тұратын нәрсе – өзен болса (бұл жерде өзен үш вертикальді әлемді байланыстырып тұратын космостық ағаш сияқты), ондай түсінік қазақ арасында да із қалдырған. Әдетте, қазақтар «су басы», «су аяғы» деп қана қоймайды, сонымен бірге «суды өрлеп», «су аяғы құрдымға кетті...» деп те айтады. Мұндағы «су басы», «суды өрлеуі» – жоғарғы жақ та, «су аяғы», «құрдым» – төменгі жақ» [13, 88-б.].

Бақсылардың пірі болған соң ондай адамдар көзге көрінбеген аруақ күйінде адамдарға қолдау жасайды деп ұғынған. Халық арасында «Өлі десем, өлі емес, тірі десем, тірі емес күй

атасы – Қорқыт» деген бақсылар сарыны сақталған. Мұндағы «Құт» сөзі үш әлемді аралайтын бақсылардың о дүниеден қайтатын жаны дегенді білдіреді. Соның үшін де Қорқыттың жаны ешқашан өлмек емес. Бақсылардың пірі өлілер дүниесіне кеткен аурудың жанын қайтарушы, ауруларды емдеуші сипатқа ие. Мұндай ұғым шамандық сенімде кеңінен тараған. «В первом – шаман, видимо, в начале камлания живописно охарактеризовал Нижний мир и главных его владык, подчеркнул, что именно туда отправлялись люди после своей смерти. В конце рассказа указал на возможность шаманов «вернуть» из того мира кут (души) людей, болевших самыми тяжкими недугами (№ 137)» [14, 28-б.].

Өлілер әлемі немесе жер асты әлемі туралы түсініктер соңғы кезеңдерге шейін Сібір, Алтай халықтарында жақсы сақталғаны мәлім. «Сахалардың ұғымында бақсы өзені және әлем ағашы туралы ұғымдардың қабаттасып кеткенін аңғаруға болады: олар әлем ағашының тамырлары өлілер дүниесінде, өлілер теңізінде, дiңгегі тірілер дүниесінде, бұтақтары жоғарғы дүниеде деп түсінген. Киктей ойуун «Тайахтах Салақ хатын» (Таяқты Салақ қатын) деген қызының аруағына арнап сарын айтқанда: «Ағаш қабығынан жасалған қайыққа мініп, өлілер суымен жүзейік!» - деп сарнаған» [4, 231-б.].

Қорқыт атаның ажалының жыланнан келуінің өзі арнайы зерттеуді қажет ететін дүниелердің бірі. Бұл жердегі жыланнан қорқу, ажалды жылан бейнесінде берудің мәніне айрықша көңіл аударғанымыз дұрыс. Қазақтың көптеген көне аңыздарында тұтас бір қаланың ажалы жыланнан келуі немесе кереметті әуиенің өзі жыланға қауқар көрсете алмауында терең мән жатыр. Қорқыт қанша жыл ажалдан қашса да соңында өзін қалт жібермей бағып тұрған жыланға еш араша жасай алмай, амалсыздан мысы құриды. Ол туралы «Сиыршы мен Қорқыт» атты аңызда айтылады, онда былай деп келтірілген: «Дария ортасында Қорқыт қобызын тартып отыра береді. Бір кезде дария жағасын шандатқан жылан суға түсіп, Қорқытқа жақындай түседі. Дариядан әудем жерде ақ таяғына сүйеніп тұрған сиыршыны көріп, Қорқыт былай дейді:

«Уай, адам баласы, мен қысылғанға қол ұшын берген Қорқыт едім. Ажалым анау жыланнан болар, түрі жаман. Халыққа сәлем айт. Мен өлгеннен кейін осы дария жағасына жақын қоярсыздар», деп аманатын айтыпты.

Қорқыт өлгеннен кейін сүйегін халық болып бірігіп, сиыршыға аманат еткен жеріне - осы Сырдария жағасына қойған екен» [15, 3-9-бб.].

Қорқыт атаға қаратылып айтылатын осы бір аңызға ұқсас аңыздар қазақ даласында кездесіп отырады. Соның бірі Төле би ауданы, Балдыберек ауылының жоғарғы жағындағы «Шүңкілдек» деп аталатын жайлауға қатысты аңыздың желісі де ұқсас болып келеді. Аңыздың айтылуына қарағанда ертеде сол жайлауды мекендеген бір бай болған екен. Байдың үйір-үйір жылқысы, қазына толы алтыны болса керек. Сонша дәулетті адам болса да өзі қарақұрттан қорқатын әрі даусы шіңкілдеп шығатын адам екен. Еріккен бай бір күні ауылындағы бақсыны шақырып алып өзіне бал аштырыпты. Бақсы байдың тамырын ұстапты да оның ажалы қарақұрттан келетіндігін айтыпты. Қарақұрттың ыстық жерде жүретінін білетін бай төскейі салқын тау етегіндегі Сімбілдіге қарай көшіп кетеді. Біраз жыл таудың етегінде жайлаған бай төмендегі елге түсейін десе қарақұрттан қорқып, салқын әрі малға жайлы сол жайлауда отыра беріпті. Өзіне қажетті заттарды төмендегі ауылдан адам жіберіп алдырып отыруды дағдыға айналдырған екен. Шілденің ыстық күнінде бай бір жеміске ынтасы ауып, базарға адам жіберіп жеміс-жидек пен жүзім алдырыпты. Сөйтсе сол жүзімдер арасында бір қарақұрт та өрмелеп келген екен. Байқаусызда жүзімге қолын салған бай сол қарақұрттың шағуынан жан тәсілім еткен екен дейді. Ажалы қарақұрттан болған байды сол жерге жерлепті. Сол кезден бастап сол жайлау «Шүңкілдек» деп аталған екен [16, 58-59-бб.].

Бұл екі аңыздың да шығу төркіні бір-біріне жақын келеді. Бірі жыланнан қорқып қашса, екіншісі қарақұрттан қашады. Алайда екеуінің де ажалына сол жәндіктер себепші болады.

Сыр бойында бой көтерген қалалар ішінде әулиенің ашуы арқасында бір елдің жойылуы жөнінде аңыздар кездеседі. Оның алғашқысы – Бегім ана оқиғасына байланысты. Бегім ана Жанкентті билеген Санжар ханның жұбайы болған екен дейді аңызда. Оның пәктігіне күмән келтірген хан құлдың сөзіне еріп, әйелінің екі қолын шауып, зынданға тастайды. Бегім ананың әкесі – Қарабура әулие оқиға барысына қатысты Жанкент қаласына келеді. Ол қызының ақ екеніне көз жеткізіп, Санжар ханға наразы екенін білдіреді. Күйеу баласы хандық құрған Жанкент қаласы содан кейін жыландар шабуылынан жермен-жексен қирапты деп айтылады. Тарихи деректерге келгенде сол кезде өмір сүрген қыпшақ тайпалары ішінде жылан культіне табынған тайпалардың болғандығы туралы да айтылады. Оғыз тайпалары мен қыпшақ тайпалары арасында болған қақтығыстар кезінде қыпшақтар туында жылан бейнесі болған. Жалпы қазақтар үшін ордалы жыландар киелі әрі тылсым дүниемен байланысы бар мақұлық ретінде қарастырылатыны бар және бұл ұғым осы күнге шейін халық арасында жақсы сақталып қалған. Үнді және Иран дереккөздеріне сүйенсек түркі халықтарын жылан ұғымымен сәйкестендіре қарағанын көреміз. Үнді мифологиясында былай дейді: «Нагалар Брахманың балалары және олар арий тайпасынан шыққан, нагалар бірнеше руға бөлінеді, олардың кейбірі мыналар: Такшак, Ахи, т.б. Такшак руының (Taksaka) атына орай такшак сөзі жылан нәсілінен дегенді білдіреді. Көшпелі моңғол елінің тошарыс «Тоcharis» және Такуир (Takuir) тайпалары да осы жылан сөзінен алынған, сонымен бірге Түркістан елінің аты да осы Такур «Takuir» тайпасынан келіп шыққан.

Такшактардан бөлек күш-қуаты орасан күшті тағы бір тайпаның аты – «Ахи» деп аталады. Ол «ажи» (аси, ази) сөзінің өзгерген түрі. Ажи тайпасының негізін қалаушы патшаның аты Веретра (Viritra) оның лақабы Дахак болған. Дахак шағатын әрі қорқынышты жыланның бір түрі» [17, 162-б.].

Иран ғалымының пайымдауынша, жалпы түрік деген атаудың өзі кезінде жылан деген сөзден шыққандығын айтады. Ендеше кезінде түркі тайпалары шамандық наным орныққанға дейінгі кезеңде жылан культін қастерлегенге ұқсайды. Сонда көшпелі түркілер өзі өмір сүрген үйді де орда деп, құрған мемлекетін де үлкен орда деп атауының өзі кезінде ордалы жыланмен байланысты қарастырса керек. Қорқыт атаға қатысты аңыздар ішінде жыланға қатысты айтылатын ұғымдардың көп болуының өзі сол кезеңдердегі жыланға қатысты көне халық жадында сақталып қалған көне түсініктердің қалдықтары болса керек.

Сыр бойында сақталған Қорқыт туралы аңыздарды саралай келе бұл аңыздардың шығу төркіні ислам түсініктерінен бұрын қалыптасқан шамандық нанымдармен тікелей байланысты екендігін аңғарамыз. Өлімнен қашып желмаясымен дүниенің төрт тарабын шарлауының өзі бақсылардың даңғараға не қобызға отырып алып дүниені тылсым арқылы шарлайтындығы жайлы түсініктің өзгеріске түскен түрі кейін халық арасында аңыз ретінде сақталып қалған. Қобызбен күй тартуы арқылы су үстінде қалқып тұру, ажалдың оған жолай алмауы секілді аңыздардың шамандық сенімдегі күй арқылы жындармен, тәңірімен трансқа түсуінен келіп шыққан дүниелер екендігін пайымдауға болады. Қорыта айтқанда, Қорқыт туралы халық арасында сақталған аңыздардың шығу төркіні сонау Орталық Азия кеңістігінде тамырын тереңге жайып үлгерген шамандық жайлы түсінік пен әлемнің жаратылысы, алғашқы құдайлар турасындағы мифтік сенімдердің біржола жойылып кетпей, кейінгі кезге шейін ислам құндылықтарымен қатар өмір сүріп келуі арқасында жақсы сақталып қалудың салдарынан келіп шыққан түсініктер деп қарауымызға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ / Бас редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1999.

2. Армстронг К. Иудаизм, христиандық пен исламдағы 4000 жылдық ізденіс: Құдайтану баяны. – Алматы: "Ұлттық аударма бюросы" Қоғамдық қоры, 2018. - 432 бет.
3. Қорқыт ата жайлы. М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба орталығы. 917/13-14 бума.
4. Қазақ фольклорының типологиясы. – Түркістан: Тұран, 2009. – 376 бет.
5. Қоңыратбаев Ә. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «МерСал» Баспа үйі, 2004. -Т.1. Фольклортану мәселелері. – 2004. – 554 бет.
6. Mehmet Emin Bars. Deli dumrul anlatisinin arketipsel sembolizm Bakimindan çözümlenmesi/ Sutad, Güz 2018; (44): 57-75 E-ISSN: 2458-9071 MILLI Folklor dergisi, PK 336, Ankara, Yenisehr 06420, Turkey.
7. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы: Алатау, 2007. - III том. - 488 бет.
8. Базылхан Б. Моңғолша-қазақша сөздік. – Улаанбаатар-Өлгий, 1984.
9. Кенжетай Д. Түркі ислам философиясының мәні / «Түркі дүниесіндегі ислам ғылымының рөлі» атты халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. – Түркістан: Тұран, 2012. -222-бет.
10. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. «Главная редакция восточной литературы». – Москва: Наука, 1976. - 408 с.
11. Кондыбай С. Полное собрание сочинений 5-том. Казахская мифология. Краткий словарь. Эстетика ладшафтов Мангыстау. – Алматы: Арыс, 2001. – 472 с.
12. Джеймс Джордж Фрэйзер «Фольклор в Ветхом завете», серия «Библиотека атеистической литературы». –Москва: Изд-во политической литературы, 1989. –300 с.
13. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
14. Якутские мифы = Саха ес-номахторо / Сост. Н.А.Алексеев. – Новосибирск: Наука, 2004.– 451 с.
15. БҒМ Ғылым комитеті М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорынан алынған аңыз. 917/13-14 бума. 3-9 беттер.
16. Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша экспедиция материалдары: (энциклопедиялық жинақ). – Түркістан, 2017. - 234 бет.
17. Махваш Вахед Дуст. Фирдоусидің «Шаһнамасындағы» мифологиялық кейіпкерлер. – Тегеран: Сороуш пресс, 2000. – 500 бет.

REFERENCES

1. «Qorqyt Ata» ensiklopedialyq jinaq / Bas redaktor Á.Nysanbaev. – Almaty: «Qazaq ensiklopediasy» Bas redaktshasy, 1999.
2. Armstrong K. Iýdaizm, hristiandyq pen islamda ǵ y 4000 jyldyq izdenis: Qudaitany baiany. – Almaty: "Ulttyq aýdarma byrosy" Qogamdyq qory, 2018. - 432 bet.
3. Qorqyt ata jaily. M.Áýezov atyndagy Ádebiet jáne óner institýtynyń Qoljazba ortalygy. 917/13-14 býma.
4. Qazaq folklorynyń tipologiasy. – Túrkiстан: Turan, 2009. – 376 bet.
5. Qońyratbaev Á. Kóp tomdyq shygarmalar jinagy. – Almaty: «MerSal» Baspa úii, 2004. - T.1. Folklortany máseleleri. – 2004. – 554 bet.
6. Mehmet Emin Bars. Deli dumrul anlatisinin arketipsel sembolizm bakimindan çözümlenmesi/ sutad, Güz 2018; (44): 57-75 E-ISSN: 2458-9071 MILLI folklor dergisi, PK 336,

Ankara, yenisehr 06420, Turkey.

7. Margulan Á.H. Shygarmalary. – Almaty: Alataý, 2007. - III tom. - 488 bet.

8. Bazylhan B. Моңғолша-қазақша сөздік. – Ылаанбаатар-Óлғи, 1984.

9. Kenjetai D. Túrki ıslam filosofıasynyń máni / «Túrki dúńiesindegi ıslam gylymynyń róli» atty halyqaralyq gylymı konferentsıa materialdarynyń jınagy. – Túrkiistan: Turan, 2012. - 222-bet.

10. Meletinskiı E.M. Poetika mıfa. «Glavnaia redaktsıa vostochnoi literatýry». – Moskva: Naýka, 1976.- 408 s.

11. Kondybai S. Polnoe sobranie sochinenıı 5-tom. Kazahskaıa mıfologıa. Kratkıı slovar. Estetika ladshaftov Mangystaý. – Almaty: Arys, 2001. – 472 s.

12. Djeıms Djordj Frezer «Folklor v Vethom zavete», serıa «Bıblioteka ateısticheskoı literatýry». Moskva: Izdatelstvo politicheskoi literatýry, 1989. – 300 s.

13. Qasqabasov S. Qazaqtıń halyq prozasy. – Almaty: Ğylym, 1984. – 272 b.

14. Iakýtskie mıfy = Saha es-nomohtoro / Sost. N.A. Alekseev. – Novosıbrsk: Naýka, 2004. – 451 s.

15. BĜM Ğylym komiteti M.Áyezov atyndagy Ádebiet jáne óner institýtynyń Qoljazba qorynan alyngan ańyz. 917/13-14 býma. 3-9 better.

16. Ońtústik Qazaqstan oblysy boıynsha ekspeditsıa materialdary: (entsiklopedıialyq jınaq). – Túrkiistan, 2017, -234 bet.

17. Mahvash Vahed Dýst. Firdoýsıdıń «Shahnamasyndagy» mıfologıualyq keıipkerler. – Tegeran: Soroýsh press, 2000. – 500 bet.

М.А.ШЕРИМБЕТОВА

*оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail:meruert.sherimbetova@ayu.edu.kz*

**«ТРИСТАН МЕН ИЗОЛЬДА» ЖӘНЕ «ҚОЗЫ КӨРПЕШ-БАЯН СҰЛУ»
ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАР ТАБИҒАТЫ**

Мақалада француз елінің ортағасырлық рыцарьлар (серілер) жырына жататын, алайда ғашықтық жайлы көп суреттелетін «Тристан мен Изольда» шығармасы мен қазақ халқының ғашықтық жырының мәңгілік үлгісі болған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырына салыстырулар жүргізілген. Бір-біріне туыс емес екі елдің ғашықтық жырларының ел арасындағы нұсқаларындағы көркемдік ерекшеліктері қарастырылған. Сонымен қатар, екі шығармадағы образдар жүйесіне және ономастикалық атаулар табиғатына талдау жасалды. «Тристан мен Изольда» және «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» жырларының ортақ белгілер қатарында кейбір сарындарды, кейіпкерлерді, олардың атрибуттарын, сондай-ақ, жанрлық ерекшеліктерін айтуға болады. Бір-бірінен салт-дәстүрінде, тұрмыс-тіршілігінде, әдет-ғұрпында ұқсастығы жоқ, бірі герман тілдер тобына, ал екіншісі түркі тілдер тобына жататын екі елдің ғашықтық шығармаларында айтарлықтай ұқсастықтары бар екендігі салыстыра айтылған.

Кілт сөздер: ономастика, топонимдер, Корнуолс, Тинтажель, Тристан тасы, Моруа орманы, Шұбарайғыр, Домбыралы, Мөншақты, Шоқтерек.

M.A.Sherymbetova

*Teacher, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkistan, Kazakhstan)
E-mail:meruert.sherimbetova@ayu.edu.kz*

**THE NATURE OF THE ONOMASTIC NAMES OF POEMS «TRISTAN AND
ISOLDE» AND «KOZY KORPESH-BAYAN SULU»**

Some peculiarities of toponyms of “Tristan and Isolde” referring to medieval French knights eposes that relates much about love and “Kozy-Korpesh – Bayan sulu”, an eternal symbol of the Kazakh love eposes, are considered in this article. As a result, much information about the versions and emergence histories of two lyric poems relating two different countries were given and their fictional peculiarities were examined. At the same time, the system of images in two works was investigated and the nature of the onomastic names was analyzed. The general features of “Tristan and Isolde” and “Kozy-Korpesh-Bayan sulu” are some motifs, characters, their attributes and genre peculiarities.

Keywords: onomastics, toponymy, Cornwalls, Tintagel, Tristan stone, Morua forest, Shubaraigyr, Dombyraly, Monshakty, Shokterek.

М.А.Шеримбетова

преподаватель, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи
(Казахстан, г.Туркестан) E-mail: meruert.sherimbetova@ayu.edu.kz

АНАЛИЗ ОНОМАСТИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ «ТРИСТАН И ИЗОЛЬДА» И «КОЗЫ КОРПЕШ-БАЯН СУЛУ»

В этой статье рассматривается анализ ономастических природных названий двух произведений, рыцарского романа «Тристан и Изольда» и сказания казахского народа о прекрасной любви «Козы Корпеш-Баян сулу», созданных народами, совершенно непохожих друг на друга. В статье выявлено, что в романе «Тристан и Изольда» и сказании «Козы Корпеш-Баян сулу» особенностями сходства являются образы героев, атрибутика, жанровое построение. Эти произведения двух народов о великой любви очень схожи, несмотря на различия в обычаях, традициях, привычках жизнедеятельности, несмотря даже на то, что одно создано в германской группе языков, другое - в тюркской группе языков.

Ключевые слова: ономастика, топонимы, Корнуолс, Тинтажель, камень Тристана, лес Моруа, Шубарайгыр, Домбыралы, Моншакты, Шоктерек.

Кез-келген елдің өткені мен бүгінінің сабақтастығы оның ономастикалық атаулары арқылы көрініс табады. Әр елдің ономастикалық атаулары сол халықтың сан ғасырлық тарихынан сыр шертеді. Ономастика негізінен тіліміздегі жалқы есімдерді зерттейді. Ғалым Э.М.Мурзаев өзінің «Очерки топонимики» деген еңбегінде тіл білімінің ономастика саласы кез-келген халықтың тарихи оқиғаларын, олардың қалыптасқан жер-су атауларын, ойлау қасиетін қамтиды деп көрсетеді. Ол өзінің зерттеуінде былай деп ой қорытады: «В ономиической лексике любого языка можно обнаружить ее древнейшую часть. Ономиическая лексика относится к продуктам наиболее древнего периода. В нем отражена специфика миропонимания и образа мышления, многообразия образных представлений, чувственных впечатлений» [1,8-б.].

Біз зерттеу нысанына алған бір-біріне туыс емес екі елдің, француз халқының «Тристан мен Изольда» шығармасы мен қазақ халқының «Қозы Көрпеш- Баян сұлу» ғашықтық жыры да өз халықтарының тарихи, құнды жәдігерлері.

«Тристан мен Изольда» - XII ғасырдағы рыцарлар жырына жататын, сүйіспеншілік, ғашықтық аса көп дәріптелетін орта ғасырлық француз жырларының бірі.

XIII-XIV ғасырдағы лиро-эпос жырларының ішінде тақырыбы, оқиғасы, құрылысы жағынан ерекше орын алатын және халық арасына көп тараған - Қозы Көрпеш – Баян сұлу жайындағы жыр. Бұл жыр бір-біріне ғашық болған екі жастың өмірі жайлы баяндайтын дастан емес. Ол сонымен қатар, қоғамдық мәні бар әңгімелерді қамтыған, халықтың өткен өміріндегі тұрмыс салтын бейнелейтін жыр.

«Тристан мен Изольда» жырының шығу төркіні Ирландия жері мен кельттік Шотландиядан бастау алады. Оған жырдағы көптеген батырлардың есімдері мен жер-су аттары тарихи дәлел бола алады: Лоонуа (Leonois) және Моруа (Morgois) орманы Шотландияда орналасқан. Тинтажель (Tintagel) сарайының қабырғалары да қазіргі Корнуолл (Cornwall) жағалауында бүгінгі күнге дейін сақталған.VI ғасырда билік құрған патшалардың ішінде Марк патша болған. Сонымен қатар ескі кельттік жырларда Тристан есімі жиі кездеседі.

Сол дәуірдегі жонглёрлер (ақын, жыршылар) Уэльс және Корнуолл жерінде жырға өзгерістер енгізіп, дамытып отырған. Жырдың негізгі желісі бойынша ғасырлар бойында көптеген ақын-жазушылар өз нұсқаларын ұсынады.

Зерттеу межесіне алынған «Тристан мен Изольда» және «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырларының бір ғажайып жері - олардың ерте кездегі тарихта болған шын оқиғадан пайда болғандығында. Екі жырда да көптеген қазірге дейін сақталған ономастикалық атаулар кездеседі.

Біз «Тристан мен Изольда» және «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырларындағы ономастикалық атауларды тізіп, соның ішінде әсіресе, топоним мен антропонимдерді зерделеуге тырыстық. Алдымен екі жырда кездесетін ономастикалық атауларды тізіп көрейік:

Кесте

	«Тристан мен Изольда»	«Қозы Көрпеш-Баян сұлу»
Топонимдер	Корнуолс, Лоонуа, Тинтажель, Канозль қамалы, Ирландия, Әулие Самсон аралы, Тристан тасы, Моруа орманы, Уэльс, Бретань, Сен-Любень, Авалон аралы, Карэ, қауіпті Брод, Ақ жазық, Вейзефорд, Гауа	Ертіс, Шыршық, Жамшы, Ақдария өзендері, Әзірет тауы, Мұз тауы, Ұзынбұлақ, Көкшетау, Құсмұрын, Аягөз, Сандықтас, Жорға, Жауыр тауы, Шұбарайғыр, Домбыралы, Моншақты, Шоқтерек, Мейізек тауы, Қарқаралы тауы, Баянауыл, Шідерті өзені, Өлеңті, Түмен, Балталы, Бағаналы, Қаратау, Тарбағатай, Жәйтөбе
Антропонимдер	Тристан, Изольда, Марк, Ривален, Роальд, Морхольт, Бранжъен, Бланшефлер, Динас, Хоэль, Каэрдин, Гувернал, Огрин, Андрет, Генедон, Гондоин, Деноален	Қарабай, Сарыбай, Қозы көрпеш, Баян, Қодар, Айбас, Тайлақ би, Манап хан, Тазша, Ай, Таңсық, Ысты, Телеу, Жаңыл, Көсемсары, Нұрқара, Бұланқара, Мамабике, Қаракөз, Қаратоқа, Күліп
Зоонимдер	Хюсден, Пти-Крю	Күреңкөй, Ақбуыршын, Көкбуыршын, Зерлі қой
Этнонимдер	Нант	Ноғай, қалмақ
Астронимдер	Орион, Люцифер	
Теонимдер	Евангелия, Вифлеем	Жаббар құдай
Хрематоним	«Без промаха» садағы	

Кестеде берілгендей екі жырда да топоним, антропоним, зооним және этнонимді ономастикалық атаулар кездеседі. Алдымен топонимдерге шолу жасайық. Екі жырда да топонимді әрбір атаудың өз тарихы, дүниеге келу себебі бар.

«Тристан мен Изольда» жырындағы Корнуолс жері - қазіргі Англияның оңтүстік - батысындағы түбек. Ол оңтүстік шығысында Ла-Манш бұғазымен, солтүстік батысында Атлант мұхитымен шектеседі. Корнуолс атауы туыс тілдердің әртүрлі екі терминінен алынған. Корнуолс сөзінің «корн (corn)» деген түбірі Кельт халқының Корнови (Cornovii) тайпасының аты болса, екінші бөлімі «уолс (walls)» көне ағылшын тілінде «шетелдік немесе Уэльстік адам» дегенді білдіреді. Англо-Саксон Хрониклі негізінде XIX ғасырда жасалған «саксондық Англия» картасында «Корнуэлас (Cornweallas)» деп көрсетіледі [2,158 б.].

Корнуолс түбегінде «Тристан мен Изольда» жырындағы басты іс-әрекеттер өтетін қабырғалары осы уақытқа дейін сақталған Тинтажель қамалы орналасқан. Қамалдың салынуы жайлы ғалымдар көптеген пікірлер айтады. Ғалымдардың көпшілігі нормандық Плантагенет династиясының өкілі Реджинальд есімімен байланыстырады. Түбекте бұл қамалдың салынуы ешқандай стратегиялық немесе әскери жорықтарға қатысы жоқ болғандықтан, Реджинальд мұны аңызға айналған ата-бабаларының рухына арнап салдырған деген болжам бар. Корнуолл түбегі жылдар бойында саксондық, нормандық билеушілердің қолына өтсе де, көне кельттік мифология сақталған. Артур патша жайлы романдарда да

Тинтажель қамалы жайлы айтылады. Сонымен қатар сақталған тарихи деректер қамалдың XIV ғасырда жөндеуден өткенін дәлелдейді. Топонимді атауларды зерттеушілерге Тинтажель атауының этимологиясын түсіндіруде қиындық туғызады. Атаудың корнуоллдық түбірі «*Dun*» сөзінің мағынасы «*Fort*» яғни, «қамал» дегенді білдіреді десе, зерттеуші Оливер Падел өзінің жер-су атауларын зерттеу кітабында «*Dun*» + «*tagell*» мағынасы «*narrow place*» дегенді алға тартады [3,48 б.]. Ал қазіргі уақытта Англияның Атлант мұхиты жағалауында Корнуолл жерінде Тинтажель атауымен (Tintagel немесе Trevena) көне корнуоллдық тілде «*Tre war Venydh – таудағы ауыл*» деген мағынаны беретін мемлекеттік аймақ бар.

Жырда басты сюжеттердің басым көпшілігі осы Тинтажель қамалында өтеді. Тристанның нағашысы Марк патша осы қамалда отырып ел билейді. Тристан мен Изольданың арасындағы махаббат қамалға келген соң да жандана түседі. Марк патша Тинтажель сарайында екі ғашықтың махаббатын әшкерелейді. Жырдың соңында да Марк патша бір-біріне жете алмай сағыныштан үзілген Тристан мен Изольданы Тинтажель сарайына жерлейді.

Тристанның туған жері – Лоонойс (Lyonesse, Leonois) кей нұсқаларда Лоонуа патшалығы деп беріледі. Артурлық жырларда жиі кездесетін Лоонуа патшалығының пайда болуы туралы нақты мәліметтер аз. Зерттеулерге қарағанда Бретань мен Нормандия шекарасындағы Сен-Пол-де-Леон қаласына қарасты аймақ немесе қазіргі Шотландиядағы Лотиан графтығы деп есептелінеді. Келесі топтағы зерттеушілер Тристан жайлы оқиғадан кейін Лоонойс қамалы теңіз суымен жуылып кеткен дейді. Оның географиялық орны әлі күнге дейін толық анықталмаса да, ғалымдар Лоонойс атауын француздың Léoneis немесе Léonois (ертеректе Loönois) сөздерімен байланыстырады. Алайда Елизавет I патшайымның билігі кезінде ономастикалық атаулар көбірек зерттелініп, Лоонойс атауының түбі корнуоллдық «*Lethowsow*» деген тағы бір версиясы пайда болады. Ағылшын тіліндегі аудармасы "the milky ones", бұғазды әрдайым таза, мөлдір теңіздің ақ сулары қоршап жатқан деген мағынаны білдіреді [4,162-б.].

«Тристан мен Изольда» жырының тарихи оқиғаға сүйеніп жазылғандығының тағы бір дәлелі - Тристан тасы немесе Тристанның секірген тасы (Tristan Stone). Шығармада Марк патша сиқыршы Фросиннің көмегімен Тристан мен Изольданың махаббаттарын әшкерелейді. Бізаланған Марк, Тристанның ақталғанына қарамастан, елдің салты бойынша екеуін ел алдында өртемеуші болады. Феодалдық ортағасырда жазалау үкімдері мен іс-әрекеттері ел алдында өтетін болған. Жазалаудан Тристан биік мұнарадан секіріп түсіп, Изольданы құтқарып, Моруа орманына қашып тығылады. «Тристан секірген тас» деген осыдан қалса керек. Тристан тасының көптеген дәлелдемелері VI ғасырға жетелейді. Ол биіктігі 2,7 метр болатын гранит тас. Оның негізгі орны 1980 жылға дейін Полкерис (Pallkeris) айлағына таман жағажайда болатын. Корнуолл басшысы қатынас жолдары мен жаңа ғимараттар салу мақсатында бұл құнды жәдігерді жылжытуға рұқсат береді. Ал қазіргі уақытта Корнуоллдағы «Дор (Dore)» қамалына жақын Фоуэй (Fowey) алқабында орналасқан. Тастың бетінде көне латын тілінде жазылған «*DRVSTANVS HIC IACIT CVNOWORI FILIVS*» деген екі қатар жазу сақталған. Қазіргі ағылшын тілінде мағынасы «*Drustan lies here, of Cunomorus the son*» (яғни, Друстан осында жатыр, Куноморостың баласы) дегенді білдіреді. XVI ғасырда зерттеуші Джон Леланд жазудың үшінші қатарын зерттеп тапты: *CVM DOMINA OUSILLA* («with the lady Ousilla яғни, Оусила бикешпен бірге»). «Оусила (Ousilla) корнуоллдық Есилт қыз есімінің латынданған түрі», - дейді зерттеуші. Үшінші қатардың анық көрінбей жоғалып кетуін зерттеуші соңғы үш ғасыр бойы орнынан жылжытылып қозғалуы мен ауа-райының себебінен деп қорытындылайды [5, 141-б.].

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының барлық нұсқаларында кездесетін Қарабайдың көшіп жүрген жолындағы жер аттары назар аудартады. Жырда Сарыарқаның белгілі деген жер-су атаулары аталады. Жоғарыдағы кестеде көрсетілген Аягөз, Жауыр тауы, Жамшы, Қарқаралы, Баянауыл, Қараөткел, Түмен, Өлеңті, Шідерті, Бетпақдала, Шу өзені, Өзірет тауы деген жерлер - Қарабайдың көшіп жүрген жолдары. В.Радлов нұсқасында Қарабай Аягөзден тағы ары қарай шығып, Жорға, Шұбарайғыр, Тарбағатай тауларына келеді, одан кейін Ертіс бойынан көшіп, Іле өзеніне келеді, одан Шыршық, Өзірет тауында Шу өзенінің бойына жайғасады [6,88-91-б.]. Бұл жерде Қарабай түйелерінің жағдайы болмай, қайтадан Арқаға көшіп баруды арман етеді. Алайда тоқсан мың жылқысымен Бетпақдаланың ұзақ шөлін кесіп өту Қарабайға қиындық туғызады:

«Дамыл жоқ та, тыным жоқ көше берді,
Көше-көше тауысты талай жерді.
Алатаудың ар жағымен Іле барып,
Іледен тау жағалап Шыршық барды.
Одан көшіп барады Сыр бойына
Ол жерде көп уақыт тура алмады.
Сары Арқаны сағынып қайта көшті
Бетпақтың даласынан өту қайда,
Қайта көшіп Шуға әрең жетті» [7,237-б.].

Сонымен қатар, Балталы - Мұз теңізіне жақын маңдағы байтақ жайлау, әдемі табиғатты жер. Бұл жазғы әдемі үй жасау үшін ылғи балта алып жүру әдет болғандықтан, қойылған ат болса керек. Қарабай көшкенде, Ай мен Таңсық туған елді, өскен жерді қимай Балталы жерін әнге қосып, әдемі суреттейді:

«Балталы, Бағаналы ел аман бол!
Бақалы, балдырғанды көл аман бол!
Кірім жуып, кіндігім кескен жерім,
Ойнап, күліп ер жеткен жер аман бол.....
Тайлақтың елі, аман бол, қалған елі,
Аман бол, қалың ағаш, аққан селі.
Теруші ем еріккенде ермек етіп,
Еспе жиде, алма ағаш көлеңкелі.
Ұзын өлке, жота мен төбе, аман бол,
Тайлақ би ел жақсысы, көп аман бол!
Изенді, мық жусанды, бетегелі,
Ақ көде, малға шүйгін шөп аман бол!» [7,114-б.]

Қарапайым заттарға эстетикалық, көркемдік құндылық дарытып, оларды топонимикалық аңызға айналдыру секілді құбылыс ақын-жыршылардың шеберлігі болып табылады. Сол секілді жырдағы ең бір әдемі топонимиялық сюжеттер Айбас ердің саяхаттарына байланысты кездеседі. Айбас Қарабайдың еліне келген соң, Баянның жалғыз тілегі Қозы Көрпешке қосылу екенін біліп, Баянның бір тоғыз (тон, жүзік, сандық толы мата) сәлемдемелік заттары мен алтын домбырасын алып, еліне қайтады. Бұл қадірлі тартуларды Айбас үйіне жеткізе алмай, жол-жөнекей жоғалтып отырады. Халық аңызы Алтынсандық, Қарқара (Қарқаралы), Домбыра (Домбыралы), Моншақ (Моншақты) секілді атауларды Баян сәлемдемелері түсіп қалған жерлер деп есептейді. Айбас алып келе жатқан заттардың жол-жөнекей түсіп қалуы топонимикалық аңыздардың дүниеге келуіне себеп болады:

«Айбас құл адасқанын енді білді,
Ғарып жанын қыз үшін отқа салды.
Итішпестің жонынан шыққан күні,

Екі қалың ағашқа душар болды.
Домбырасы, моншағы түсіп қалып,
Домбыралы-Моншақты сонан қалды.
Баянның алтын сандық түсіп қалып,
Алтын сандық, Ақшатау сонан қалды.
Баянның туған жерінде демін алып,
Баянауыл деген тау содан қалды
Тоқырауын – Бақаайғыр тоқтаған жер,
Жәмші де ақ жәмшісі түсіп қалды....
Баянның қарқарасы түсіп қалып,
Қарқаралы – Қазылық сонан қалды
Ай қараңғы, күн бұлт, дауыл болды,
Бақа айғырдың белі ісіп жауыр болды.
Үш күн жатып айғырын жазып алып,
Жауыр бұғы деген тау сонан қалды» [7,304-б.].

Осылай жыршылар Айбас серіні адастыра отырып, қазақтың біраз жерін аралатады. Түркі тілдес жырлардың ономастикасында жер-су атауларын білдіретін -ты, -ті, -ды, -ді, -лы, -лі жұрнақтары жиі қолданылады. «Сөз жасау моделіне байланысты эпос топонимдерінің ішінен көзге түсетіндері -ты, -ті, -ды, -ді, -лы, -лі моделі бойынша жасалған топонимдер». [8,146-б.]. Бұл үлгі «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырында Шөжеден кейін Айбасты көп қыдыртатын жыршының бірі Жанак ақын нұсқасында анық көрсетілген:

«Көктаймен батыр Айбас төмен шапты,
Мәнісін таман жолдың оймен тапты.
...Қыздың берген белбеуі түсіп қалып
«Қызыл белбеу», «Құба жон» қоя сапты
...Қыздың берген жалауы түсіп қалып,
«Абыралы», «Жалаулы» қоя сапты.
...Қыздың берген мейізі түсіп қалып,
«Мейізгек» деп тау атын қоя сапты.
... Қыздың берген қарқарасы түсіп қалып,
«Қарқаралы» тау атын қоя сапты.
Жанындағы шідері түсіп қалып,
«Шідерлі» деген өзен содан қапты» [7,129-б.], - деп, осылай әрбір затқа

бір атау қойылып кете береді. Жоғарыдағы Шідер+ті, Домбыра+лы, Абыра+лы, Моншақ+ты, Шідер+лі, Жалау+лы, Қарқара+лы деген атаулар осының мысалы.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының ерте кезде шын оқиғадан пайда болғандығына тағы бір дәлел - Қарабайдың үш қызының атымен айтылатын жер, тау, өзендер атаулары. Олардың аңызы осы күнге дейін сақталған.

Баянның атымен аталатын «Баян жүрек» тауы Баян мен Қозы Көрпештің жиі қосылып сүйіскен жері делінеді. Баянның ақылды апаларының есімдерімен аталатын Аягөзге құятын екі өзеннің бірінің аты – Айтаңсық, бірінің аты – Айғыз. Сонымен қатар, Таңсық атты елдімекен де бар. Бұлардың барлығы бір кездегі тарихта болған оқиғаны еске түсіреді.

Бәйтерек – мифтік аңыздарда дәстүрлі наным-сенім ретінде жиі кездесетін кейіпкер. Ол аспанмен тілдескен, оқшау өсетін, құдаймен байланыстыратын биік ағаш ретінде бейнеленеді. Ал «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы Бәйтерек образы Шоқтерек арқылы берілген. Жырдың алтын өрнекті ескерткіш ретінде сақталған түрінде Шоқтеректің және екі жастың бейнесі келтірілген. «Шоқтеректі» суреттейтін бұл алтын ескерткіш XVIII ғасырда Ертіс өзенінің Алтай тауына жақын маңнан табылған. Ғалымдардың зерттеуі бойынша,

ескертіште бейнеленген ескі жазуларда Шоқтерек «көшпелі елдің демалатын ағаш түбі» деп берілген.

Шоқтерек жырда Қозының күш жиып, шынығатын жері, өзімен бірге атының да тынығатын киелі орны. Ең бастысы ол – Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың қызық көріп, ғашықтық өмірмен танысқан, екеуінің махаббат туын тігіп, екі жүректің біріккен жері. Шоқтерек Қозы Көрпештің көп күндер ұйқыға батып, ғажайып түс көретін, өзінің сүйген қалыңдығымен кездесіп, махаббаттарына куә болады. Тіпті, Қодардың қолынан өлген Қозы әр нұсқада Шоқтеректің түбінен табылады және қалыңдығы Баян Шоқтеректің түбінде отырып қайғырады, кей нұсқаларда тіпті осы киелі ағаштың түбінде қайта тіріледі. Атап айтар болсақ, Шөже нұсқасында 3 күнге, В.Радлов нұсқасында 7 айға Баян құдайға жалбарынып, тірілтеді. Оның өзі Шоқтеректің көктегі әлеммен байланыстылығын ұғындыратын тәрізді. Шоқтерек атты жер қазақтардың айтуынан жазып алған академик И.П.Фальктің жазбаларына қарағанда, Қозы Көрпеш - Баян сұлу мұнарасынан 8 шақырымдай солтүстік-батыста орналасқан. Ал Ә.Х.Марғұлан жазбаларына қарағанда, Шоқтерек деген атау Орталық Қазақстанда Атасу бойында да кездеседі дейді [9,16-б.].

Орта ғасырлық фольклорлық шығармаларда жануарлар образы көптеп кездесетін болған. Сүйгеніне жете алмай жүрген, сағыныштан қайғы арқалаған ғашықтардың табысуына осы жануарлар себепші болатын кездері де аз емес.

Тіл білімі сөздігінде: «зооним» сөзіне (грек. зоон-жануар+ опума, онома-ат, атау, есім), яғни жан-жануарлардың лақап, бүркеншік аттарын зерттейді деген түсініктеме берілген. Зоонимика – ономастиканың ең жас салаларының бірі ретінде, зоонимдер, жануарлардың жеке аттары туралы зерттейтін ғылым. Қазақ ономастигі, ғалым Т.Жанұзақтың еңбегінде былай деп атап көрсетеді: «... қазақ тіліндегі зоонимдер, басқа халықтық зоонимдері секілді, жүз жылдар бойында жасалған. Олардың дамуы, ономастиканың басқа бөлігі, атап айтқанда антропонимика мен топонимиканың эволюциясымен тығыз байланысты. Ғалымдардың пайымдауынша, зоонимдер – жануарлар атаулары жеке және топтық болуы мүмкін. Қазақ тілінде жеке атаулар (лақап) негізінде үй жануарлары мен құс атауларына тән болса, ал топтық атаулар жеке атаулармен қоса, жабайы жануарлар мен құстардың жалпы атауларына тән. Жануарлар, құстардың топтық жалпы атаулары антропонимика, топоним, этнонимдер жасауда ерекше маңызды. Қазіргі таңда жануарлардың лақап аттары жеке шаруашылық қожалықтарында өте кең қолданыс тапқан. Мысалы, Маңғаз (сиыр), Дауыл (жылқы), Атаман (өгіз), Ақбақай (сиыр және атқа байланысты). Үй жануарлары мен адамдар арасындағы өзара қарым-қатынас, бір-біріне деген үйірсеңдік көнеде қалыптасқан дәстүр ретінде халықтық эпос, аңыздар, ертегі, мақал-мәтел, теңеу, метафора, фразеологиялық тіркестерде көрініс алған» [10, 312-б]. Мұндай біздің жырларымыздағы ономастикалық зоонимді атаулар –Зерлі қой, Хюсден, Пти-Крю иттері.

Зерлі қой – алтын әшекейлі қой малы. «Зер» деп ертеде қазақ қыздарының мұрнына тағылатын кішкентай алтын сақинаны айтқан. Бұл зердің тарихы ерте заманнан, яғни Ұлы далада б.з.д. II мыңжылдықта өмір сүрген арья және тур заманынан бастау алады. Сонымен бірге «алтын зерелі қой» бейнесі гректің ескі аңыздарында жақсы сақталған. Қазақ аңыз – ертегілерінде адамша сөйлейтін, қанатымен ұшатын жылқы образы жиі кездеседі, ал адамша сөйлейтін өзге тіршілік иелері аз. Жырдағы екі ғашық та халық қиялынан туындаған Баян сұлудың зерлі тоқтысының «көмегімен» кездеседі. Зерлі қой Қозы Көрпештің келгенін танып, қатты қуанады.

Қозыға мен (зерлі қой) ақсақ болып далада қалайын, Баян іздеп келгенде сенің келгенінді айтып сүйінші сұрайын деп кеңес береді. Ол Қозының келгенін елдің алдымен сезіп Баянға айтатын тіршілік иесі ретінде бейнеленеді:

«-Апеке, не бересің енді,

Күрең атты жездемді көрдім» [7,313-б.], - дейді.

Қозы мен Баян далада жатып қалған зерлі қойды іздеп шығып, сол арада бірін-бірі біліп, табысады.

Хюсден-Тристанның ақылды иті. Жырда Тристанның итіне көп мән беріледі. Моруа орманында аңшылықпен айналысқанда Хюсденге үрмей аңға шығуды үйретеді. Аңшылықта жүрген басқа адамдардың көзіне түспеу мақсатында, өз қауіпсіздіктері үшін Хюсденді үрмей аңның ізіне түсуді үйретеді. Жыршылар бұл кейіпкерді өте ақылды, өз қожайынына адал етіп суреттеген. Тіпті есі ауысқан адам кейінде келген Тристанды ғашығы алтыншашты Изольда да танымай жатқанда, тек Хюсден ғана таниды.

Пти-Крю – өте әдемі, әр түрлі түсті, адамды өзіне қызықтыратын, көңіл-күйді мойнындағы сылдырмақ ойыншығымен көтеретін кішкентай ит. Ол сағыныштан қайғырып Изольдадан алыста жүрген Тристанды өмірге қайта әкеледі. Изольда патшамен қайта табысқан соң Тристан көрші елдерге саяхаттап кетеді. Алайда Изольдаға деген махаббаты арта түсіп сағыныштан мұңға беріледі. Уэльстегі Жилен герцогтің қамалында қайғысын өте күлкілі, нәзік, жібек жүнді, сиқырлы ит ұмыттырады. Оны шығармада өте әсірелеп былай суреттеген: «Никто не был бы в состоянии достаточно искусными словами описать ее свойства и красоту. Шерсть ее отливала столь чудесно расположенными цветами, что нельзя было назвать ее масти: сначала ее шея казалась белее снега, круп зеленее трилистника, один бок – красный, точно пурпурный, другой – желтый, как шафран, живот – голубой, как лазурь, спина – розоватая; но если посмотреть на нее подольше, все эти цвета начинали плясать в глазах, сливаясь в какой-то один оттенок, то белый, то зеленый, желтый, голубой или пурпурный, – то более темный, то посветлее. На шее у нее подвязана была на золотой цепочке погремушка такого веселого, ясного и нежного звона, что от звуков ее сердце Тристана умилилось, успокоилось, и горе его растаяло. Исчезли из памяти все беды, вынесенные ради королевы, – такова была волшебная сила погремушки; сердце, слыша ее звон, такой нежный, веселый и ясный, забывало всякое горе [11,184-б.] ». Осыншалықты әдемі, сиқырлы итті Авалон аралының періштесі Жилен герцогке сыйға тартқан. Авалон аралы – кельттік танымда эльфтердің, періштелердің, сонымен бірге, олардың таңдауы түскен батырлары өмір сүретін арал.

Енді антропонимдерге шолу жасайық:

Баян - көне дүниедегі жаратушы, хақ, құдай образының әдеби өңделген түрі. Бұл атаудың түп-тамыры «бай», ол қасиет, құт, байлық деген мағынада қолданылады. Байана – жер-су иесі, ол адамды, жер бетіндегі аң-құс, ағаш-шөп, т.б. жарылқаушы негізгі күш, құдырет. Біз көбінесе «бай» ұғымының әлеуметтік мағынасына ғана көңіл аударып, оның түп мағынасын ескере бермейміз.

«Байана» туралы алғашқы жазба деректер М.Қашқаридің «Сөздігінде» арғу тайпаларына қатысты кездеседі. Сонымен қатар, «Байана» түркі-моңғол тілдес халықтардың көпшілігінде бар ұғым. Мәселен: Алтай телеуіттерінде ол аспан (көк) құдайларының басшысы, ортақ атауы. Соның ішінде жиі қолданатыны «Готай пайана» - найзағай, жаңбыр мен бұршақтың иесі, бұлт түрінде көрінеді. «Байанаға» баласы жоқ жандар сиынады, байананы «ене йайачы» деп атайды, оған арнап құрбандық шалады. Егер осыдан кейін балалы болса, онда «ол бала туралы «өрөгө пайанадан йайылған бала» яғни көктегі құдай арқылы жіберілген бала» деп айтатын болған.

Қазақ ішінде «байана» құдайына табыну ұмытылғанымен де биік таулардың бауырындағы үңгірлерге барып «байанаға» тәуәп ету, құрбандық шалу, сырқатқа шипа, баласызға перзент сұрау дәстүрі әлі жалғасып келеді. Сол себептен тау үңгірлерінің көпшілігі «әулие», Байананың қасиетті үйі ретінде есептеледі. Сондай қасиетті орынның бірі Баянауылдағы Әулиетас үңгірін атауға болады. Н.Коншин «Баянауылдан Қарқаралыға

дейін» деп аталатын жол жазбасында Әулиетасқа табынып, түнеп жатқан, зияратқа келген адамдарды, олардың құрбандық шалғанын, үңгірдің ішінде шырақ жағып, соның лапылдаған жалынына шомылатыны туралы жазған.

Этнографиялық деректер қазақ тіліндегі «бәйтерек», «бәйшешек», «байғыз» (байқұс), «бәйбіше», «бәйтөбет», т.б. ұғымдар қалай болғанда да «бай (байана)» ұғымының мағынасына тікелей байланысты болса керек деп сипаттайды. Ол үлкендікті, қасиеттілікті білдіреді. Жиі қолданылатын сөздің бірі «баян» – құтты, берекені, молдықты білдіреді және «байана» сөзінен тікелей туындайды.

Изольда - кельттік есім. Ағылшын тіліндегі нұсқаларда Isolde, Iseult, Isolt, Iseut, Isoud, Ysolde, Yseut, Ysoud, Essyllt деп әртүрлі айтылады. Изольда антропонимі кельттің «эссильт» сөзінен шыққан, «ең әдемі» деген мағынаны білдіреді. Зерттеуші ғалымдар герман тіліндегі Ишильд және Исвальда есімдерімен байланыстырады. Зерттеуші Патрик Ханкс Изольда есімін тереңірек зерттеп, Иза, Исида, Эльза, Элиза, Изабель, Исида-Авель деген есімдерімен сәйкестендіреді [12,89-б.]. Біздің кейіпкерімізді барлық адамға өмір сыйлайтын кіршіксіз таза Жан әулие Исидаға теңейді. Изольда Ясон жайлы жырдағы Медея, Тесей туралы мифтегі Ариадна секілді емшіліктің магиялық өнерін жақсы білетін, Ирландия патшасының қызы.

Қозы Көрпеш - көне дүниеден сақталған күрделі атау. Қозы Көрпеш атауының екінші компонентінен бастар болсақ, «Көр» - түркі-моңғол тілдерінде жиі кездесетін атау (Көрұғлы, Қорқыт, т.б. түрлерінде). Негізінен халықтық этимологияда «көрді» нақты, яғни адам қойылатын шұңқыр, мәйітке арнайы дайындалған орын деп түсінеді. Шын мәнінде «көр»-дің түбірі шумер тіліндегі «көр (кур)» - таулы жер, ұлы жер, ұлы дала, оның тұрғындары деген ұғымды білдіреді. Шумер кезеңінен (IV мың жылдық) арий дәуіріне дейін қасиетті жер саналған «көр» (қор) сөзінің қазақ тіліндегі мағынасы «қорық» деген мағынаға сәйкес келеді. «Қор» – «көрдің» ауыспалы түрі, аса оғаш болмаса керек. Көрдің көрпеш атануы– бір мағыналы екі сөздің қайталануынан деп жорамалдауға болады: көр-қор(қорық) - пеш (бейіш) - сонда Көрпеш шығады.

Қозы ұғымы біз білетін қойдың төлі қозы мағынасында емес. Қозы – үнді-еуропалық тілдерде патшалық әулет, патша, билік деген ұғымдарға дөп келеді. Қазақта кең тараған Қазылық сөзіне бұл тұрғыдан патшалар мекені, қозғалыс орталығы деген мағына беру керек. «Қозы» сөзі етістік ретінде қозғалыс, тіршілікті білдіреді: қозғау, қозғалыс, қозу, қоза.

Қозы Көрпеш пен Баян ұғымдарын қорытындыласақ, Қозы Көрпештің Баян сұлуға деген махаббаты адамның Құдіретке (Құдайға) деген сезімі. Байана осы құдыретті күштің иесі, оның мекені Жер-Су, ондағы қасиетті әулие үңгірлер осы күштің жинақталған орындары.

«Тристан мен Изольда» жырындағы Тристанның этимологиясына келер болсақ, Тристан (кейде Тристрам, Тристрем, Тристрант) есімі кельт халқынан шыққан. Оның ежелгі Корндық, Уэльстік тілдердегі мағынасы «өткір жүзді қылыш» дегенді білдіреді. Ежелгі пикттік патшаларының арасында жиі кездесетін Дрест немесе Друст (Drest or Drust) есімі «Пикттік жылнамада» Тристан деп алынған. VII-IX ғасырларда ел билеген пикттік Дрест немесе Друст есімді ерлігі мен атағы бүкіл елге жайылған патшалары болған. Бұл жөнінде пикттік патшаның елге қауіп төндірген дәу құбыжықпен айқасқандығы жөнінде аңыз да бар. Тағы бір мәліметтерге сүйенсек, тарихта болған Тристан 780 жылдары ел билеген пикттік Талорк патшаның ұлы әрі ханзадасы болған. Ол Шотландия елінің Хайландс (Highlands) бөлігіндегі Төртінші өзеннің (Forth river) солтүстігінде өмір сүрген. Зерттеуші ғалымдардың айтуынша, жыр труверлер арқылы Уэльс жеріне жеткенде Друст есімі Друстанға өзгерген. Ал бұл есім латын тілінде «tristeza» яғни қайғылы, мұңды дегенді білдіріп, жырда анасының қайғылы ауыр жағдайда босанғаны жөнінде мәлімет береді. Зерттеуші ғалымдардың келесі

бір тобы VI ғасырда Тристан есімді пикттік әулие әкей болған дейді. Оған қоса, б.э.д. 870 жылдары Әулие Гелл шіркеуінде Тристан есімді шіркеулік заңға қатысты іс-құжаттарға жауапты қызметкер болған дейді. Тарихта Друстан есімі XIII ғасырда Артур патшаның кеңесшілерінің бірі ретінде аталады. Ал З.Эйснер «Тристан» антропонимін «Друст» сөзінен шыққан дейді. Зерттеушінің ойынша Тристан жайлы жырды VIII ғасырда өмір сүрген Ирландтық шіркеу қызметкері құрастырып жинаған. Сол дәуірдегі Ирландтық шіркеу қызметкерлері Грек және Рим әдебиеттерімен де таныс болған. Өйткені жырда Грек мифологиясының элементтері қолданылған деп тұжырымдайды [13,37-б.].

Сарыбай – көне заманда көбінесе батысқа қатысты ұғым ретінде қолданылса, Қарабай - өте көне символикалық образ ретінде «қара» – шығыс деген түсінікті береді. Жырда да біз Қарабайды Сарыбайға қарағанда шығыстан кездестіреміз:

«Қызымды жетім ұлға бермеймін» деп

Қарабай көше қашты халқыменен, [7,32-б.] – деп Аягөзге көшеді.

«Қара» сөзінің әр түрлі мағыналары бар. Бірақ соның ішінде ең көп кездесетіні түр-түсті білдіру, қарапайым қара халықты білдіру, қара елді, көпті білдіру. Осының ішінде соңғысы Қарабай образына сәйкес.

Ай мен Таңсық образдарының ұғымы халықтың көне дүниенің табиғат әлемі туралы түсініктерінен туындаған. Ерте кезеңдегі жаратылыс ілімінде Байана құдайдың маңындағы Әлем жарықтары - ай мен күн деп саналған. Тәңірі - әлемнің ең жарық жұлдызы Күнмен, Байана Аймен байланысты, ал енді Ай мен Күннің ауысар тұсы – Таң. Бұл көшпелі халықтың табиғат туралы дүниетанымдық көзқарасын білдіреді. Сонымен Ай және Таңсық ұғымдары жырға көне мифтік түсініктерден келіп енген қаһармандар. Олар әлемнің, жаратылыстың, әлем қарама-қайшылығы (жер мен көк, жарық пен қараңғылық), тіршілігі туралы қалыптасқан мифтердің элементтері.

Шығармалардағы антропонимдерді қорытындылай келе, «Тристан мен Изольда және Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырларындағы антропонимдерге қатысты мынандай ерекшеліктерді атап өтуге болады:

1. «Қозы көрпеш-Баян сұлу» жырында кездесетін мына есімдер: Таңсық, Айбас, Қодар, Қаратоқа, Бұланқара, Нұрқара, Көсемсары, Ай, Күліп, сол секілді «Тристан мен Изольда» жырында Морхольт, Бланшефлер, Динас, Хоэль, Каэрдин, Огрин, Генедон, Гондоин, Деноален деген есімдер бүгінде қолданылмайды, не сирек кездеседі.

2. Көп жағдайда кісі есімдерінің алдынан да артынан да анықтауыштардың қолдан-ылуы: «Қозы Көрпеш-Баян сұлуда» Қыз Баян, Ер Қозы, Ер Күліп, Нұрқара би, Тайлақ би, Сарыбай хан, Қодар мұндар, Айбас сері, Манап хан, т.б. болса, «Тристан мен Изольда» жырында алтыншашты Изольда, батыр Тристан, ақсауақ Изольда, Гувернал сенімді, Марк патша, Хоэль патша, сұлу Бранжъен, Морхольт дәу, т.б. болып келеді.

Кейде жырлардың контекстеріне байланысты кейіпкерлердің атына жағымсыз анықта-ма тенеулер, жағымсыздарының есіміне жағымды тенеулер кездеседі. Мысалы: қу Тристан, айлакер Тристан, кекшіл Изольда, қорқақ Андрет, сатқын Андрет, қатыгез Марк, жауыз Марк, қарапайым Огрин делінсе, «Қозы Көрпеш-Баян сұлуда» сұм Баян, қу Баян, Қодар батыр, Қодар мырза, Қодаржан, Қодекең, Баян сұлу, Ақ Баян, Қодар құл, Қодар мұндар, Қодар сұм, Қодар кәпір, т.б. деп айтылады. Сонымен қатар жырда кісі аттарын еркелету, құрметтеу қосымшаларымен жиі кездесе-ді: Қозыке, Қозыжан, Қозыкең, Баянжан, т.б. Алайда бұл тек «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырына ғана тән.

Сөз соңында айтарымыз, мағынасы беймәлім, шығу төркіні жұмбақ кейбір топонимдер мен антропонимдерді зерттеп анықтау, саралау олардың тұңғық сырын ашады, құпия жайын айқындай түседі. Ал әрбір осындай тілдік құбылыстардың шығу төркінін, пайда болу тарихын анықтау барысында күтпеген жаңалықтарға тап болуымыз ықтимал. Өйткені тіліміздегі әр атауды, әрбір есімді қоятын да, атайтын да, түстейтін де дана халқымыздың өзі. Демек, әрбір тілде, белгілі бір тілдік қолданыстарда өзіндік дәрежеде халық тілі, мәдениеті мен әдет-ғұрпы, таным-түсінігі,

әлеуметтік қоғамының ізі мен бедер белгісі бары сөзсіз. Олай болса, ономастиканың сан салалы маңызды мәселелеріне зейін қойып, әлеуметтік лингвистикалық қыр-сырын ашып, зерттей білу, лайықты еңбектер беру келелі де зәру мәселелердің бірі болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – Москва: Мысль, 1974. -382 стр.
2. Watts V. The Cambridge Dictionary of English Place-names. – England: Cambridge University Press, 2010. -p.778.
3. Padel O.J. A Popular Dictionary of Cornish Place-names. – Nottingham: English Place-Name Society, 1985. -349 p.
4. Bivar A.D.H. «Lyonnesse: The Evolution of a Fable: Modern Philology» Volume 50. - Chicago: The University of Chicago Press, -170 p.
5. Weatherhill C. Cornovia: Ancient sites of Cornwall and Scilly 4000 BC -1000 AD. - Halsgrove, 2011. -160 p.
6. Шеримбетова М.А. «Тристан мен Изольда» және «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырларының нұсқаларындағы ерекшеліктер // Ясауи университетінің хабаршысы, №1(87), 2014. 88-91 б.
7. Қозы Көрпеш-Баян сұлу. / Құрастырғандар: Жолдасбеков М., Қасқабасов С. – Астана: Фолиант, 2002. -696 б.
8. Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселері. – Алматы: Ана тілі, 1998. -304 б.
9. Марғұлан Ә. Қозы Көрпеш-Баян сұлу кешені. – Алматы: Өнер, 1994. -32 б.
10. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. – Астана: 1С-Сервис, 2006. - 399 б.
11. Бедье Ж. Тристан и Изольда. / Перевод с франц. А.А.Веселовского. – Москва: Аргус, 1993. -240 стр.
12. Hanks P., Hodges F. Oxford Dictionary of First Names. – New York: Oxford University press, 2003. – p. 434.
13. Eisner S. The Tristan Legend. A Study in Sources. – Chicago: Northwestern University Press, 1969. - p.52.

REFERENCES

1. Murzaev E.M. Ocherky toponimiki. – Moskva: Mysl, 1974. - 382 str.
2. Watts V. The Cambridge Dictionary of English Place-names. – England: Cambridge University Press, 2010. – p.778.
3. Padel O.J. A Popular Dictionary of Cornish Place-names. – Nottingham: English Place-Name Society, 1985. -349 p.
4. Bivar A. D. H. «Lyonnesse: The Evolution of a Fable: Modern Philology». Volume 50. – Chicago: The University of Chicago Press, -170 p.
5. Weatherhill C. Cornovia: Ancient sites of Cornwall and Scilly 4000 BC –1000 AD. – Halsgrove, 2011. -160 p.
6. Sherimbetova M.A. «Tristam men Izolda» zhane «Kozy Korpesh-Bayan sulu» zhyrlarynyn nuskalaryndagy erekshelekter». // Yasawi universitetinin khabarshysy, №1(87), 2014. -88-91 bb.
7. Kozy Korpesh-Bayan sulu. / Kurastyrgandar: Zholdasbekov M., Kaskabasov S. – Astana: Foliant, 2002. -696 b.
8. Kaidarov A. Kazak tilinin ozekti maseleleri. – Almaty: Ana tili, 1998. -304 b.
9. Margulan A. Kozy Korpesh-Bayan sulu kesheni. – Almaty: Oner, 1991.
10. Zhanuzak T. Kazak onomastikasy. – Astana: 1С-Servis, 2006. - 399 b.
11. Bedie Zh. Tristan i Izolda. / Perevod s francs. A.A.Veselovskogo. – Moskva: Argus, 1993.- 240 b.
12. Hanks P., Hodges F. Oxford Dictionary of First Names. – New York: Oxford University press, 2003. -p. 434.
13. Eisner S. The Tristan Legend. A Study in Sources. -Chicago: Northwestern University Press, 1969. - p.52.

Г.Р.НҮРЕКЕШОВА

филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қазақстан, Қызылорда қ.)

E-mail: Gulnaz_N71@mail.ru

АҒЫЛШЫН-ҚАЗАҚ-ҚЫТАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МИФОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕЛЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ

Мақалада ағылшын, қазақ, қытай халықтарының көне мәдени мұрасы болып саналатын мифологиялық шығармалары тілдік тұрғыда қарастырылады. Ұлттық мәдениеттің қайнар көзі мифологиялық шығармалардағы мифологемалардың лингвомәдени ерекшелігін анықтау арқылы тілдік құбылыстардың табиғатын, қолданылуын, семантикалық жағынан өзгеріске ұшырауын, ұлттық танымды меңзейтін ұлттық-мәдени ерекшелігін айқындайтын танымдық ақпараттарды жан-жақты зерттеу қазіргі таңда өзектілігімен маңызды екендігі мақалада үш тілде салыстыра-салғастыра отырып сараланады. Бастауын мифтік ойлаудан алып, қазіргі көркем шығармаларда да жалғасын тауып келе жатқан мифологиялық бейнелердің жасампаздығымен қатар, ұлттық дүниетанымды көрсетуде, танытуда тілдің ғаламдық бейнесін айқындауда таптырмас құрал екені зерделенеді.

Кілт сөздер: мифологема, мифологияландыру, құндылықтар, ұлттық сана, мәдени рух, анимистік болжам, этникалық стереотип.

G.R.Nurekeshova

*Candidate of Philological Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda State University
(Kazakhstan, Kyzylorda) E-mail: Gulnaz_N71@mail.ru*

NATIONAL CHARACTER OF MYTHOLOGICAL IMAGES IN ENGLISH-KAZAKH-CHINESE WORKS

Mythological works that are the ancient cultural heritage of the Anglo-Kazakh-Chinese peoples are considered in the article from the language point of view.

Important relevance of comprehensive study of nature and the application of linguistic phenomena by determining the linguocultural features of mythologems in mythological works that are the source of national culture, the semantic transformations, the study of cognitive information that determine the national and cultural characteristics which point to national consciousness is analyzed in this article in three languages. Along with creativity, originating from mythical reflections and continuing in contemporary works of art, mythological images have been studied as an indispensable tool in the study and presentation of national identity in defining the global image of the language.

Keywords: mythologeme, mythology, values, national consciousness, cultural spirit, anomic representation, ethnic stereotype.

Г.Р.Нурекешова

кандидат филологических наук, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (Казахстан, г.Кызылорда) E-mail: Gulnaz_N71@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР МИФОЛОГИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ В АНГЛО-КАЗАХСКО-КИТАЙСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

В статье с языковой точки зрения рассматриваются мифологические произведения, являющиеся древним культурным наследием англо-казахско-китайских народов.

О важной актуальности на сегодняшний день всестороннего изучения природы и применения языковых явлений путем определения лингвокультурных особенностей мифологем в мифологических произведениях, являющихся источником национальной культуры, семантических преобразований, изучения познавательных сведений, определяющих национально-культурные особенности, указывающие на национальное сознание проанализировано в статье на трех языках. Наряду с созидательностью, берущей свое начало с мифических размышлений и продолжающихся в современных художественных произведениях, мифологические образы изучены как незаменимый инструмент в изучении и представлении национального произведения в определении глобального образа языка.

Ключевые слова: мифологема, мифология, ценности, национальное сознание, культурный дух, анимистическое представление, этнический стереотип.

Адам дүниетанымы кеңістікті танып білуден жинақталады. Адам баласының білімі, көрген-білгені, ақылы, ойы мен оның рухани дүниесін, өмірлік тәжірибесін сөйлейтін тілінен бөлмей, тілдік әлемімен бірге қоса қарастыру, нақтырақ айтсақ, кез келген халықтың тілінде ұлттық-мәдени сипатта зерттеу – қазіргі заманғы тіл білімінің ең негізгі мәселелерінің бірі. Тіл қазынасындағы ұлттардың тұрмыс-тіршілігі мен өмір-тәжірибелерінен хабар беретін, олардың мифтік санасын танытатын, тілімізде кездесетін құрамында мифологемалары бар мақал-мәтелдерді, фразеологизмдерді, аңыз-әңгімелер мен ертегілерді, т.б. дүниенің тілдік бейнесінде қарастыру маңызды мәселе болмақ. Олай болатын себебі, тіл – дүниетаныммен тығыз байланысты ұғым. Кез келген ұлттың өзіне ғана тән дүниетанымдық түсініктері болады. Ұлттық дүниетаным – қандай да бір ұлттың басқаларға ұқсамайтын өмір сүру дағдысы, адам және сол дүниедегі тіршілігіне деген көзқарасы.

Демек, тілде әр халыққа тән ұлттық дүниетаным көрініс тауып отырады. Мифологияда сыртқы дүние мен адам, ой мен сезім, зат пен идея, объективтік және субъективтік дүниелер арасында айқын шекара болмайды. Адамзат баласының өнері мен мәдениетінің тарихында уақыт туралы мифологиялық және философиялық ұғымдар маңызды рөл атқарып келеді. Бұл ұғымдардың пайда болу себебінің өзі әлеуметтік өмірмен тығыз байланысты екендігі белгілі. Мысалы, мифтік сана туралы А.Лосев былай деп жазады: «Әрине, ғылыми түсінік тұрғысынан алғанда, мифология – қиялдан шыққан дүние. Алайда, мифтік сана туралы қиялдан шыққан әлем деп айтуға мүлдем болмайды. Мифті қиялдың жемісі ретінде емес, нағыз шынайы өмірдің өзі деп қабылдау қажет» [1]. Олай болса, тіл – ойлаудың құралы, ал ойлау, яғни таным – шындық дүниенің бейнесі. Бұл ғалам бейнесінің тілден көрініс табуы, яғни ғалам туралы ақпаратты тілдік таңбалар арқылы айқындау – ғаламның тілдік бейнесі деген ұғымды тудырады. Ғаламның тілдік бейнесінде адамның ғалам туралы түсініктері ғана емес, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі сияқты ұлттық дүниетанымымен қатар, оның мифтік санасы да көрініс тауып отырады.

Мифтің теориясы әлі күнге дейін толық құрылмағанымен миф туралы әр түрлі

концепциялар, болжамдар ХІХ ғасырдың ортасынан бері қалыптаса бастаған. Солардың ішінде Э.Тейлордың, Г.Спенсердің, В.Вундттың, К.Г.Юнгтың, Р.Барттың, Дж.Фрезердің, Ф.Лосевтің және Қазақстан зерттеушілері Б.М.Тлеубердиев, Б.Ақбердиева, С.Е.Керімбаевалардың да ғылыми тұспалдары бар.

Ағылшын, қазақ, қытай тілдерінің терең құрылымдарында жатқан, біртұтастық пен кешенділік сипатқа тән ойлау жүйесін тілдік заңдылықтар шеңберінде ғана анықтау мүмкін емес. Тіл мен танымды жіктеп қарамай, оны процесс ретінде сабақтастықта қарау, академик Ә.Т.Қайдар ұсынған “тіл мен ұлт біртұтас” немесе “адамды тіл әлемі арқылы тану” деген қағидаға сүйену, жұмыстың өзектілігін айқындайды [2].

Миф ғалам мен адам туралы, Құдайлар мен құбыжықтар туралы, рухтар мен әруақтар, алғашқы адамдар мен батыр сипатты пенделер туралы түсінік. Ертедегі адам мифті ойдан шығарылған ертегі деп емес, керісінше, бүкіл дүниенің жалғыз ақиқаты деп білген.

Миф – бүгінгі ғылымның, өнердің, мәдениеттің бастапқы, бір-бірінен ажыратылмаған сатысы. Мұндай ажыраспаған күйді ғылымда әдетте синкреттілік дейді. Мысалы, ертегі мен жырдың басында миф жатыр, яғни бүгінгі ертегі мен жырды байыптап қарап, белгілі бір заңдылықтарға сүйене саралай отырып, ежелгі түсініктерді сұрыптап, бөліп шығаруға болады.

Ағылшын, қытай және қазақ халқы әр қилы заманнан өтіп, сұрыптала сұлуланып, жинала сақталып, бүгінгі күнге жеткен көл-көсір фольклоры бар халықтар. Ғалымдар арасында мифтің пайда болуы мен бар болғандығы жайында нақты бір жүйедегі пікір жоқ. Тек мифке қатысты табиғи құбылыстың таңбалық бейнесі, тарихи оқиғалар туралы естелік, ырымдарды суреттейтін сиқырлы әңгіме, адамның сана-сезімінде (психикасында) болып жататын өмірлік құбылыстардың бейнесі, бейнелену барысы ретіндегі топшылаулар мен тұжырымдар ғана айтылады. Әйтсе де мифтің адамға әсері болатыны соншалық, мифтік кейіпкерлер осы күнге дейін адамзат санасында сақталған және түрлі елдің мәдениеті мен өнерінде рухани қызмет етіп, мәдени рухтағы адамдардың (әсіресе, өнер адамдарының) өмірінде өзіндік мәнін көрсетуде.

Бір сөзбен айтқанда, өзін қоршаған заттар мен құбылыстарды алғашқы қауымдық адам өзінің тікелей қандас туысы ретінде қабылдайды. Бұл дүниені мифологияландыруға алып келеді: мифологияландыру - айнала қоршаған дүниені *жандандыру, оған жан бітіру*, содан соң оны түсіндіру – танымдық қажеттіліктерден келіп туындайтын процесс.

Таратып айтқанда, бұл процесс дүниені адами-өлшемдік деңгейде тұңғыш концептуализациялау идеясына, дүниенің мифологиялық моделін адамзаттық өлшем тұрғысынан жасап шығаруға алғышарт болып табылады.

Мифтік сананың логикасын зерттеушілердің ішінде француз ғалымы К.Леви-Стросс қай кезде де ойлау тәсілдері, ойлау қабілеттілігі бірдей болған деген көзқарас ұстанса, Л.Леви-Брюль басқаша пікірді ұсынады: “Алғашқы қауымдық адамдар дүниеге біздің көзімізбен қарайды, бірақ қабылдағанда басқаша сана-сезіммен қабылдайды” [2].

Миф - әдеби жырлардың туындауына жол салды. Дүниежүзі халықтарының тарихи дамуындағы мифологиялық жүйелерде кездесетін бір-біріне өте ұқсас, ортақ принциптермен және ортақ заңдылықтармен анықталады, олар мифтің универсалдық сипатын көрсететін мифтік архетиптер, архитектуралық мен құрылымындағы ауыспалы сюжеттер, сондай-ақ кейіпкерлер, «жасампаз қаһармандардың» (ру көсемдері, ру иелері) белгілі бір типологиясы. Грек әдебиетіндегі күдіретті күштердің қақтығысын суреттейтін «Одиссей» мен «Илиада» батырлық жырларының негізі – мифологияда. Сол Адам мифтерді өзі ойлап табады да, соларға өзі ерікті түрде бағынады. Мифтік бейнені түсіндіруде бір нәрсені көтермелеу, күдірет тұту белгілері бар. Ал қазақ халқында мифологиялық сана қабатында дүниеге келген алғашқы эпостық «Ер Төстік», «Төлеген батыр», «Сұр мерген», «Қара мерген», т.с.с. жырлар

бертінде ертегіге айналған. Қытай мифологиясының негізінде де Хуань Ди мен Янь Ди аңыздары пайда болған.

Қазіргі кезеңдегі жалпы тіл білімінде тілдің танымдық тегіне ерекше мән беріліп зерттеле бастауы ағылшын-қазақ-қытай тілдеріндегі тіл мен танымның, тіл мен ойлаудың ең байырғы формасының бірі мифтік танымды тереңірек зерттеуді қажет етеді.

Сонымен ағылшын-қазақ-қытай тілдеріндегі мифологиялық бейнелердің ұқсастығы мен айырмашылығына тоқталсақ. Мысалға алар болсақ, Англияның ұлттық дүние бейнесі ауа мен су үйлесімімен айқындалады, ел – арал мен кеме, ал оны бәріне өз күшімен қолы жеткен (selfmade man) адам басқарады. Тәжірибе мен техника елінде ой да тіл де парадоксальды. Англияда қайшылықтардан қорықпайды, ой мен таным қайшылығы шыдамдылық пен радикалдылықпен реттеледі. Ағылшын ақиқат пен қиял арасында тамаша үйлесімде өмір сүргенімен, ал қытай ұғымында көп құдайлық басым болған. Қытай халқы арғы аталары өлгеннен кейінгі өмірге қатты сеніп қабірге марқұмның жеке заттары мен тамағын бірге көмген. Бұл сенім біздің халқымызда да қалыптасқан. Сонымен қатар адам баласын балшықтан жаратып оған жан берген дегенде түсінік бар.

Қазақ әдебиетінде бет әлпеті сүйкімсіз, мінез-құлқы өте нашар адамды «жалмауыз кемпір, мыстан» деп айтады, яғни жағымсыз кейіпкер ретінде қабылдаймыз. Ағылшын тіліндегі «witch - ведьма» жақын. Енді оларды дифференциалды белгі бойынша салыстырсақ, сыртқы келбеттері, мінездерінің ерекшеліктері бойынша және прецеденттік жағдай арқылы маңыздануы осы прецеденттік есімдердің сәйкестігін көрсетеді.

Қазақ әдебиетіндегі Қыз Жібек пен Төлеген, ағылшын әдебиетіндегі Romeo and Juliet, қытай әдебиетінен Діңгек Құшқан деген кейіпкерлер таза, шынайы, бірақ бақытсыз, баянсыз махаббатың кейіпкерлері ретінде қалыптасып, сақталған. Ағылшын әдебиетінде widow – жесір әйел ретінде кең мағлұмат берсе, ал қазақ мәдениетінде ондай персонаждың жетім қалған баланы сол отбасындағы туған-туысқандарының асырап алатындығымен мәлім.

Бірінші әйелдерінен (бәйбішеден) қалған балаларды соңғы әйелдері (тоқалдар) немесе әпкелері асырап, өз балаларынан кем көрмеген. Сондықтан болар, қазақ мәдениетінде мұндай жағымсыз кейіпкер болмаған. Қытай ұғымында олардың бәрі де жарық дүниеге бейкүнә байланыс нәтижесінде келеді. Мысалы, индіктердің түпкі анасы кездейсоқ, қасиетті Қанкүрең Құстың жұмыртқасын жұтқаннан, бірінші Чжоустың анасы Дэудің ізін басып кеткеннен аяғы ауыр болады. Алғашқы адам туралы осы айтылғандар бір кезде «адам өз атасын білмей, тек анасын білді» деген. Бұл алғашқы аналық дәуірдің санадағы сарқыншағы іспеттес.

Ағылшын, орыс әдебиеттерінде Злая мачеха деген прецеденттік есім бар («Морозко», «Рапунцель»), ал қазақ мәдениетінде ондай персонаж жоқ, себебі жетім қалған баланы сол отбасындағы туған-туысқандар асырап алған. Бірінші әйелдерінен (бәйбішеден) қалған балаларды соңғы әйелдері (тоқалдар) немесе әпкелері асырап, өз балаларынан кем көрмеген. Сондықтан болар, қазақ мәдениетінде мұндай жағымсыз кейіпкер болмаған.

Тұрар Рысқұлов, Admiral Nelson, Шин Жи Хуан (真嗣华) - халық қаһармандары, отан үшін ұмытылмас ерлік жасаған. Қазақ тілінде Қожа Насыр, ағылшын тілінде Joker, қытай тілінде 滑稽角色 (Huájī juése) атты есімдер көңілді, бірақ сенімсіз, байыпсыз адамды білдіреді, яғни мінез ерекшеліктері бойынша ұқсас келеді.

Қазақтардың ұлттық санасы оның өзіне тән ұлттық құндылықтарын бағамдау мен ұлттық мінезінің көрінісі, яғни менталитеті арқылы танылады. Ұлттық менталитеті қазақтардың табиғи-географиялық өмір сүру бейініне, шаруашылықты жүргізу жағдайына, көшпенді өмір салтына, жүздік және рулық туыстық қарым-қатынас жүйесіне негізделген ұлттық құрылымның ерекшелігіне байланысты қалыптасқан. Этностар менталитетінің бар-

лығы бірдей дәрежеде айқын көрініс таппайды, бұл жағдай белгілі бір халықтың табиғи-географиялық өмір сүру және еңбек ету жағдайына, сол ұлттың ішкі құрылымдық ерекшелігіне және жүріп өткен қоғамдық-экономикалық формация жүйесіне байланысты болады. Айталық, қазақ халқының өзін қоршаған ортаны етене түсінуі мен қабылдауы өмір-тіршілік болмысының табиғи сипаты, олардың санасында уақыт пен кеңістік және адамның ішкі рухани әлемі, өмірдің мәні, адамгершілік-этикалық нормалары жайында ерекше түсінік қалыптастырды.

Қазақ халқының менталитетіне әртүрлі тарихи кезеңдерде қалыптасқан мынадай белгілер тән: патронимизм, кеңестік менталитет әсері, патернализм, өз мемлекетіне деген құрмет сезім, ұлттық сананың көтерілуі, көпұлтты қоғам жағдайында ұлттық құндылықтардың өзекті мәселеге айналуы, сонымен қатар мемлекет ұстанған даму бағытын деген сыни көзқарас, нарықтық қатынас жағдайындағы жаңа құрылымдық өзгерістерге тосырқай қарау, қоғамдағы кейбір жат көріністерге, атап айтқанда, «жаңа» қазақтарға деген теріс көзқарас, тек ұлттық-мәдени құндылықтар аясында шектеліп қалмай, Евразия кеңістігінде өмір сүріп жатқан басқа да ұлттар мен ұлыстардың ұлттық құндылықтарын құрметтеу, «жаманнан жирене отырып, жақсыдан үйрену» үрдісі, т.б.

Кез келген ұлттың менталитеті оның мінезі мен тілінен айқын көрінеді. Қазақтың ұлттық мінезіне *аңғалдық* пен *сенгіштік*, *қарапайымдылық* пен *кеңпейілділік* қасиеттері тән.

Қазақтарға ежелден тән дәстүрлі стереотиптердің бірі *қонақжайлылық*. Олардың көптеген ғасырлар барысында қалыптасқан бұл қасиеті қай заманда да шетелдік саяхатшылар мен ғалымдарды таңдай қағарлықтай тамсандырғаны тарихта жазылып қалған ақиқат.

Қазақ халқына тән стереотиптік мінез-құлық пен қасиеттердің қатарына кіретін *қонақжайлылық* паремиологиялық қорда барынша сипатталған. Ежелден қонақжай, бауырмал халқымыздың *қонақты сөзбен тойдыра алмайсың* деген қағидамен қонағына *«астындағы жалғыз атын сойып берер»* деген мақалы осы қасиетті танытады. Наным-сенімдерінің негізінде олардың тілдік санасы айқын бейнеленген. Соның ішінде тұрақты сөз тіркестерінде тілдік сана берік орныққан деп айтуға болады. Сан ғасырлық тарихы бар, қазіргі кезде ең іргелі ұлттардың бірі болып саналатын ұлы Қытай халқының мәдениетінде де, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыпында, тіпті халықтың әдебиетінде наным-сенімдердің көріністерін көптеп кездестіреміз. Мәселен, «Қызыл сарайдағы түс», «Су бойында» романдарында ежелгі қытай мәдениеті мен салт-дәстүрін, наным-сенімдерін ашып көрсетеді.

Ағылшын жазушысы Джон Толкиннің 1937 ж. жарық көрген «The Hobbit, or There and Back Again» атты повесі ағылшын дүние бейнесінің айқын көрінісі. Ағылшын ұлтына жиі телінетін этникалық стереотиптердің шынайы не жаңсақтығын зерттеу мақсатында аталған повестің Бильбо есімді бас кейіпкерінің образы алынды [3, 287-б.]:

«Жалпы алғанда, мен хоббитпін (бойым биіктеу демесек). Мен ағаштарды, бақтарды және механикалық өзгеріске ұшырамаған ауылдың кең жазықтарын сүйемін. Мен түтікпен темекі тартамын және қарапайым ауылдық тамақты сүйсіне жеймін. Кестеленген көкірекшеңі ұнатамын және оны біздің сүреңсіз күндерімізде киіп жүруден қаймыққан емеспін. Менде тым қарапайым, ақкөңіл әзілқойлық бар, кеш ұйықтаймын және кеш тұрамын, әрине, егер орайы келсе. Айтарлықтай көп саяхат жасамаймын. Уэльсті (әрине, мына шахталар мен теңіз жағалауындағы жағымсыз курорттар құрылысынан кейін қалған дүниені) және валл тілін сүйемін, бірақ Уэльсте көп жылдан бері болғаным жоқ. Ирландияда жиі боламын (Эйрада – оңтүстік Ирландияда), бұл аралды және оның тұрғындарының көпшілігін жақсы көремін, бірақ осы ирланд тілі менде жиірекші тудырады» (Дж. Р.Р.Толкин) [4].

Ағылшындар ұлттық мінездерінің көптеген белгілерімен өздерінің арғы ата-бабаларына:

сакстар мен кельттерге борышты. Саксондық белгілер өзіне-өзі сенімді, тәуелсіз, еркіндікті сүйетін Джон Буль образында нақтылы көрсетілген. Ал Қытайлықтар болмыс құпиялары мен өмір мен өлім мәселелерінен гөрі жарылқаушыларға бас иіп, оларға еліктеуді өздерінің қасиетті парызы деп санайды. Қытайлықтар өмірді құдайдың табиғаттан тыс күштерінің сыйы екендігіне кеміл сеніп, дүниедегінің бәрі ұдай қозғалыста болады және жарықпен қараңғылық атты екі космостық күштердің өзара қақтығысынан әлем ұдайы өзгеріп отырады деп есептеген.

Ағылшын, қазақ, қытай тілдеріндегі мифологиялық бейнелердің ұқсастығын айқындар болсақ, қазақ халқындағы киелі деп қастерлейтін Ұмай Ана сияқты ежелгі гректерде де Гера атты құдай анасы болса, қытай халқында Сиван Му деп аталатын Ана патшасы болған. Сонымен қатар, қытай халқында әр жылға жануарлар тағайындап 12 жылды әр түрлі жануарлар есімімен атаған. Олар: тышқан, бұқа, жолбарыс, қоян, айдаһар, жылан, жылқы, қой, мешін, қораз, ит, доңыз.

Қазақ халқында матриархат кезеңіндегі “ата” термині туыстық-қандық мағынада емес, ол *тотем* немесе *көсем* мағынасында қолданылады. Патриархат дәуірінде “ата” сөзі қандық-туысқандық мағынаға ауысады. Сонда біздің тілімізде сақталып қалған төрт түлік мал иелерінің: *Шопан ата*, *Зеңгі баба*, *Қамбар ата*, *Шекшек ата* атауларындағы *ата* сөзі о баста *тотем*, *көсем*, *ие* мағыналарында жұмсалған. Қытай халқы да ежелгі гректерде шаруашылықтың әр саласының, егіншіліктің, мал шаруашылығының, аңшылықтың, қолөнердің әрқайсысының қамқоршы құдайлары бар деп санаған. Ағылшындықтардың бір ерекшелігі олардың шарасыз жағдайларда *оптимистік* танытуы. Қуанғанын көрсете қоймайтын ағылшындық, керісінше, ауыр жағдайларда өзін көрсете алады, дәлірек айтсақ оған бей-жай қарай алмайды. Дәл осындай қиын минуттарда оның әзілмен астасқан оптимизмі көрінеді. Оның жолы болмаса, шағымданбайды, өзінің тауқыметін біреулерге тоқпалауға жоқ. Ағылшындық жағымсыз нәрселердің өзін жеңілдете алатын дарын иесі, егер олар өте көп болса, тіпті елеп-ескермеуге де әзір.

«Киелі Қазақтың Мәңгі елі – реалды географияда емес, біздің санамыз бен түйсігімізде, яғни әрбір қазақтың ішінде орналасқан, әбден тұмшаланып, шаң басып, танылмай жатқан «ішкі елімізде». Міне, мифология – осындай кеңістікті қайтадан танып білуге жол ашып беретін кілттердің ішіндегі негізгісі. Қазіргімізді, өздеріміздің кім екенімізді (яғни, мұсылмандығымызды) естен шығармай, өткен заманның ұмыт болған қабаттарының бетін аршып алуға, естен шыққан Рухты, Киені, Ділді, Танымды еске түсіруге мүмкіндік беретін әдіс те - осы мифология» деп жазады өзінің зерттеулерінде көрнекті мифолог С.Қондыбай [5, 39-43-бб.].

Қазақтың көне халық ертегілері арқылы жақын таныс кейіпкерлер: жезтырнақ, мыстан кемпір, дию, ергежейлі сияқты бірқатары қазіргі кезде ұмыт бола бастаған, алайда заманында кең тараған аңыздарға негіз болған. Ағылшын жазушысы Джон Толкиннің «The Hobbit, or There and Back Again» повесінен ағылшын дүние бейнесінің айқын көрсеткішін төменгі перілікті білдіретін мифологемаларды таба аламыз [6]. Төменгі мифологияға тәңірлік мәртебесі жоқ мифтік тіршілік иелері жатады.

Эльфтер Ұлыбританияға ағылшындық сакстармен бірге келген және перілерді біртіндеп алмастырған табиғаттан тыс тіршілік иелерінің жалпы атауы болып табылады.

Үлкен Эддалар Liosalfar халқы - жағымды және қайырымды жарқын эльфтар туралы және Dockalfar халқы – жер асты озбыр, қара пиғылды эльфтарды тілге тиек етеді.

Ағылшын тілінде elf – locks – «эльф бұрымы» – шатасқан шаштар, elf – attows – «эльф жебесі» – тас үйінділер, elf – shot – «сиқырланған» мәніндегі эльф атысы сөздері elf-тен шыққан туынды сөздер (1-сурет).

Кез келген көне мифологияда адамды қоршаған әлем белгілі бір атрибуттар, қызметтер және қасиеттер аямай берілген, ғажайып күш түрінде беріледі. Dwarfтар - «ергежейлілер»-германдық пұтқа табынушылық мифологиясының маңызды құрамдасы. Кішкентай перілер адамдар мен рухтар арасындағы аралық орынға ие.

Ергежейлілердің нышандары түрлі-түсті капюшондар (both with blue hoods), күміс белбеулер (silver belts), сарғылт сақалдар (yellow beards), құрал-саймандары бар қап пен күрек (a bag of tools and a spade). Ергежейлілер тау бөктеріне үлкен залдар мен шеберханалар салған. Олар онда алтын және бағалы металдар өндірген. Ергежейлілер тек байлығымен емес, сонымен бірге ұсталық шеберліктерімен де сыйлы болған. Dwarf мифологемасы еңбекқорлық, табандылық, өз ісіне берілгендік сияқты қасиеттерді білдіреді.

«Goblin» мифологемасының тарихы өз кезегінде бірнеше дәуірден өтіп отыр. XII ғасырда латын сөзі «gobelinus» (гоблин) француз қаласының ізін аңдып жүрген рухтың есімі ретінде қолданылды. Мүмкін, ол шағым ретіндегі «Gobel» (қазір Gobeau) жалқы есімінің кішірейте айту нұсқасы болар, өз кезегінде гректің «kobalos» сөзімен, латын тіліндегі «sobalus» – рух – тоқтату, қиын, есер (проказник) сөзімен төркіндес болып отыр. Ағылшын-нормандық «gobelin» сөзі норман диалектісінде әлі күнге дейін сақталған. Гоблин үйде де, шахтада да, қуыстарда да өмір сүреді. Гоблин – жауыз тіршілік иесі. Аңыздарда гоблиндер

атқоралардан аттарды ұрлап, солармен түні бойы жүйіткітіп, аттарды шаршатқан екен. Бұл аттардың таң атар атпастан балбырап тұрғандығынан байқауға болады. Гоблиндер нәрестелерді де ұрлаған және орнына ұсқынсыздарын (подменыш) қалдырып, ауыстырып отырған деген аңыздарда айтылады. Ертегі мәнмәтінінде гоблиндер терең үңгірлерде өмір сүретін қатыгез жауынгерлер болып табылады.

Dragon өз бастауын латындық «dracon, draco» - айдаһар деген сөзден алады. Бұл сөз «ашық, жарқыраған» мағынасындағы көне ағылшындық «torht» сөзімен төркіндес болып табылады (2-сурет).

Алғашқы айдаһарлар сумен байланыстырылған, өйткені рептилиядан шыққан. Дегенмен ортағасырлық ертегілерде айдаһарлар құрлықтағы тіршілік иелері ретінде қабылданған.

Ағылшын айдаһарларын кейде «knucker» немесе «nucker» деп атайды. Бұл сөз ағылшын-саксондық «nicor» (су құбыжығы) деген сөзіне келеді және көне ағылшындық «Беовульф» батырлық поэмасында еске түсіріледі [7].

Қытай халқында Хуан-ди жердің сиқырлы күштерінің жанды бейнесі саналған. Көне шығармаларда осы екі ағайындының сұрапыл шайқастары туралы миф бар (3-сурет). Шайқаста Хуан-ди жеңіп шығады. Негізінде от пен жердің күресі туралы ұғымдар жатыр деп болжауға болады. Аңыз бойынша, бір күні қызыл құс

тұмсығына дәнге толы тоғыз масақты қыстырып әкеледі. Құс дәндерді түсіріп алады. Янь-ди оларды жерге отырғызады. Өсіп шыққан дәндердің дәмін көрген жан мәңгі өмір сүреді. Адамдардың түп атасы Фуси деген батыр деседі. Ол адамдарға аңшылық пен балық аулауды үйреткен гусли аспабын ойлап тапқан, ет пісіруді үйреткен, үйлену ережелерін қалыптастырған деп саналады. Янь-дидің көмекшісі Чжумин жазғы ауа райына басшылық еткен [8, 119-б.].

Си Ван Му (縫制它) түркі халқындағы Ұмай ана келбеттес, екеуінің де қызметі ұқсас (4-сурет). Оның бет-бейнесі: құйрығы барыс, тісі жолбарыс, ұзын шашты әйел заты ретінде сипат алады. Тұйқы шашына түрлі түсті шаншулар қыстырып жүретін, нақты қай жыныста болғаны анықталмаған бейне. Тек оның ұзын шашына қарап оны «әйел» деп ойлаған [9].

Ғалымдардың айтуынша, мифтердің негізінде анимистік болжам жатыр, себебі мифтерде жансыз заттар жандылар ретінде қарастырылып, жанға ие болады. Жандылардың іс-қимылдарын оңай түрде түсіндіруге

болады [10].

Міне, мифология – ертеден келе жатқан кеңістікті қайтадан танып білуге жол ашып беретін кілт. Өткен заманның ұмыт болуға айналған қабаттарының бетін аршып, танымды еске түсіруге мүмкіндік беретін мифология қазіргі таңда да өзектілігімен ерекшеленеді.

Адамзат мәдениетінің бастау тегі мифологиялық таным-түсініктерден нәр алады. Қандай да бір этностың ұлттық-мәдени ерекшелігі, дүниеге көзқарасы, салт-санасы, әдет-ғұрпы, танымы, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі сияқты ғалам туралы түсініктері, әлемның ұлттық бейнесімен қатар, оның мифтік санасында да көрініс тауып отырады.

Дүниенің тілдік бейнесін жасауда ағылшын, қазақ, қытай тілдеріндегі мифологиялық бейнелердің орны мен маңызы ерекше. Зерттеулерден соң мынадай қорытындыға қол жеткізілді:

1. Дүниенің мифологиялық бейнесінің көзі – мифология - ұжымдық сананың дискреттік бірлігі, өйткені ол жекелеген халықтың ұлттық мәдени ерекшелігін көрсетеді.

2. Дүниенің тілдік көрінісі адамның дүние туралы түсінігін бейнелейтін стереотиптерде, тұрақты бейнелерде жүзеге асырылады. Ұлттық сипат - қандай да бір ұлттың сол елдің мәдени және тарихи дамуы әсерінен қалыптасатын мінез-құлық, салт-дәстүр, дағдыларының жиынтығы.

Тіл мен ойлау байланысына қатысты тілді тек ойды жай білдіруші құрал ғана емес, ойды құрастырушы, өз бойына сіңірген ұлттық рухты жеткізуші құрал. Мифтік таным байырғы адамдардың дүниені қарапайым түрдегі объективті тануының алғашқы сатысы ғана емес, дүниені өзіндік табиғатымен субъективті тануының да көрінісі. “Ғаламдық бейне” ұғымы тілмен тығыз байланыста қарастырылды.

«Ұлттық мінез» және «стереотип» ұғымдары кең мағынасында белгілі бір ұлттың мәдени және тарихи ортасының ықпалына қатысты қалыптасатын болғандықтан, өзара ұқсас терминдер болып келеді. Айырмашылығы сол ұлттық мінез ұғымы бүтіннің бөлшегі ретінде стереотипті қоса қамтитын тектік (родтық) болып табылады. Ағылшындардың тектік ұлттық мінезіне байыптылық, тәртіпке бағынғыш, т.б. қасиеттері тән болса, ал қазақтар қонақжай, кеңпейіл, момын ұлт ретінде танымал. Аталып өткен ұлттық мінез сипаттарына сәйкес ағылшын және қазақ қоғамдарында сол ұлттар жайында түрлі мәдени стереотиптер қалып-

тасады.

Әрбір тiл дүниенi өзiнше бейнелеп, бедерлейдi, яғни өзiнше концептуализациялайды. Әрбір тiлдiң өзiндiк тiлдiк бейнесi бар дейтiн болсақ, тiлдiк тұлға да тiлдiк бейненiң мазмұнын ұғынықты жеткiзе бiлуi тиiс. Осыдан келiп, тiлде бейнеленген дүниенi түсiну мен түйсiнудiң адамзатқа ғана тән көрiнiсi айқындалады. Тiл, ең алдымен мифологиялық, сонан соң ұжымдық стереотиптiк және прецеденттiк түсiнiктердi бейнелей отырып, адамзат санасының ой қорыту қызметiн көрсетедi. Мифологемалар сол ұлттың дүние бейнесiнiң iргетасы болып есептеледi. Оны талдап түсiну сол ұлттың ұлттық мәдениетiнiң ерекшелiгiн танытуға жәрдемдеседi.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТIЗIМI

1. Ақбердиева Б. Сөз мағыналарындағы мифологиялық элементтер // Тiл тарихы және сөз табиғаты. – Алматы: Ғылым, 1997. -59-63 б.
2. Қайдар Ә. Қазақ тiлiнiң өзектi мәселелерi. – Алматы: Ана тiлi, 1998.
3. Tolkien J.R.R. The Hobbit. – М.: Юпитер-Интер, 2003. –287 с.
4. "Tolkien's Hobbit fetches £60,000". *BBC News*. 18 March 2008. Retrieved, 6 June, 2008.
5. Қондыбай С. Тiл элементтерiнiң қалыптасуындағы мифтiк танымның рөлi // Қазақ тiл бiлiмi: Ұрпақтар жалғасағы мен дәстүр сабақтастығы. – Алматы: Арыс, 1999. 39-43 б.
6. Drout, Michael D.C., Tolkien J.R.R. *Encyclopedia: Scholarship and Critical Assessment*. Routledge. ed. (2007). ISBN 0-4159-6942-5.
7. Қасқабасов С. Қазақ мифi және әлемдiк мифология // Жұлдыз, 1998. -№12.
8. Ақбердиева Б. Лексика-фразеологиялық жүйедегi мифтiк-танымдық құрылымдар. Филол. ғыл. кан. дис. – Алматы: А.Байтұрсынұлы ат. Тiл бiлiмi институты, 2000. - 119 б.
9. Ыбраев Ш. Қорқыт және шаманизм // Қорқыт Ата. Энциклопедиялық жинақ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. – 595 б.
10. Ислам А. Тiл мен ойлаудың екi жақты бiрлiгi танымдық ғылымында // Тiлтаным. – Алматы, 2003. - № 2. -70-74 б.
11. Қасқабасов С. Қазақ мифi және әлемдiк мифология // Жұлдыз, 1998. №12.

REFERENCES

1. Aqberdieva B. Sóz magynalaryndagy mifologualyq elementter // Til tarihy jáne sóz tabıgaty. – Almaty: Gylym, 1997. -59-63 b.
2. Qaidar Á. Qazaq tiliniń ózekti máseleleri. – Almaty: Ana tili, 1998.
3. Tolkien J.R.R. The Hobbit. – М.: Iypiter-Inter, 2003. –287 s.
4. "Tolkien's Hobbit fetches £60,000". *BBC News*. 18 March 2008. Retrieved, 6 June, 2008.
5. Qondybai S. Til elementgeriniń qalyptasýyndagy miftik tanymnyń róli // Qazaq til bilimi: Urpaqtar jalgastagy men dástúr sabaqtastygy. – Almaty: Arys, 1999, 39-43 b.
6. Drout, Michael D.C., Tolkien J.R.R. *Encyclopedia: Scholarship and Critical Assessment*. Routledge. ed. (2007). ISBN 0-4159-6942-5.
7. Qasqabasov S. Qazaq mifi jáne álemdik mifologua // Juldyz, 1998. -№12.
8. Aqberdieva B. Leksika-frazeologualyq júiedegi miftik-tanymdyq qurylymdar. Filol. gyl. kan. dis. – Almaty: A.Baitursynuly at. Til bilimi instıtıtýty, 2000. - 119 b.
9. Ybraev Sh. Qorqyt jáne shamanizm // Qorqyt Ata. Entsiklopedualyq jinaq. – Almaty: Qazaq entsiklopediasy, 1999. – 595 b.
10. Islam A. Til men oılaýdyń eki jaqty birligi tanymdyq gylimynda // Tiltanym. – Almaty, 2003. - № 2. -70-74 b.
11. Qasqabasov S. Qazaq mifi jáne álemdik mifologua // Juldyz, 1998. - №12.

УДК 008.001.14; 008(091)

ГРНТИ 02.91.00; 13.09.00

А.Ю.БАЛТАБАЕВА¹, О.П.КОБЗЕВА², И.ШАКИРОВ³

¹кандидат философских наук, ассоциированный профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан)

E-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz

²доктор исторических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека (Узбекистан, г.Ташкент) E-mail: Piterpenk@mail.ru

³PhD докторант Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека (Узбекистан, г.Ташкент) E-mail: Piterpenk@mail.ru

ТРАНСФОРМАЦИЯ КУЛЬТОВ И ОБРАЗОВ БОЖЕСТВ НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ В ИСЛАМСКИЙ ПЕРИОД

Активный обмен информацией между народами и цивилизациями являлся и является непременным условием развития человеческого общества. Особую роль в этом процессе играли караванные дороги, с древности соединяющие народы и государства, служившие проводниками как экономического, так и культурного обмена и взаимодействия между цивилизациями. Одной из примечательных таких дорог, история которой вызывает неугасаемый интерес на протяжении двух последних столетий, является Великий Шелковый путь, связывающий в древности и средневековье Китай, Индию, Центральную Азию, Средний и Ближний Восток, Европу.

Великий шелковый путь оказал большое влияние и на формирование и трансформацию мифических, легендарных и божественных образов в различных регионах Евразийского материка. В данной статье будет рассмотрена трансформация культов и образов божеств Великого Шелкового пути исламского периода на культуру народов Центральной Азии.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, трансформация, культы, божества, мифы, предания.

A.Yu.Baltabayeva¹, O.P.Kobzeva², I.Shakirov³

¹ Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan) E-mail: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz

² Doctor of Historical Sciences, Professor, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek (Uzbekistan, Tashkent) E-mail: Piterpenk@mail.ru

³ PhD doctoral student, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek (Uzbekistan, Tashkent) E-mail: Piterpenk@mail.ru

TRANSFORMATION OF CULTS AND IMAGES OF DIVINEMS ON THE GREAT SILK ROAD IN THE ISLAMIC PERIOD

The active exchange of information between peoples and civilizations was and is an indispensable condition for the development of human society. A special role in this process has been played by caravan roads, which since ancient times have united peoples and states, which have served as guides for both economic and cultural exchange and interaction between civilizations. One of such remarkable roads, the history of which is of unquenchable interest³ over the past two centuries, is the Great Silk Road, linking in ancient times and medieval China, India, Central Asia, Middle and Middle East, Europe.

The Great Silk Road had a great influence on the formation and transformation of mythical, legendary and divine images in various regions of the Eurasian continent. This article will examine

the transformation of cults and images of the deities of the Great Silk Road of the Islamic period to the culture of the peoples of Central Asia.

Keywords: Great Silk Road, transformation, cults, deities, myths, traditions.

А.Ю.Балгабаева¹, О.П.Кобзева², И.Шакиров³

¹ философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.)

² тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасының Мирзо Улугбек атындағы Ұлттық университеті (Өзбекстан, Ташкент қ.)

³ Өзбекстан Республикасының Мирзо Улугбек атындағы Ұлттық университетінің докторанты (Өзбекстан, Ташкент қ.)

ИСЛАМ ДӘУІРІНДЕГІ ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНДАҒЫ ТӘҢІРЛІК БЕЙНЕ МЕН ТАБЫНУШЫЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Адамдар мен өркениет арасындағы белсенді ақпарат алмасу адамзат қоғам дамуының міндетті шарты болып табылады. Осы үрдістегі ерекше рөл, ежелгі дәуірден бері, экономикалық және мәдени алмасу мен өркениеттер арасындағы өзара іс-қимыл үшін басшылық ететін халықтар мен мемлекеттерді біріктірген керуен жолдары. Тарихы соңғы екі ғасырда шексіз қызығушылық танытқан осындай маңызды жолдардың бірі ежелгі дәуір мен орта ғасырдағы Қытай, Үндістан, Орталық Азия, Орта және Таяу Шығыс, Еуропамен байланыстыратын Ұлы Жібек жолы.

Ұлы Жібек жолы Еуразия құрлығының әр түрлі аймақтарында аңызға айналған және Құдайдың бейнесін қалыптастыруға және трансформациялауға (өзгеруіне) зор ықпал етті. Бұл мақалада ислам кезеңінің Ұлы Жібек жолы құдайларының кескіндері мен бейнелері Орталық Азия халықтарының мәдениетіне трансформациясы зерттеледі.

Кілт сөздер: Ұлы Жібек жолы, трансформация, дін, тәңірлер, мифтер, дәстүрлер.

Сильная трансформация мифических и божественных образов на Великом Шелковом пути (ВШП) происходит в исламский период. Как известно арабы из Мекки, Медины, Хиджаза активно участвовали в международной торговле по Шелковому пути еще в домусульманский период. Пророк Мухаммед (570-632) в составе мекканских караванов отправлялся в Сирию, Иран, Византию, Эфиопию, и другие страны, где помимо торговли, знакомился с жизнью и духовной культурой различных народов.

Обсуждение и результаты. До ислама в Южной Аравии существовали различные культы, поклонение луне – мужскому божеству, одержало верх над поклонением солнцу – женскому божеству. Арабские боги Ассар, Син, Накрух напоминают вавилонских богов Иштар, Сина, Макру, не говоря уже о множестве других божеств, среди которых есть одна богиня-мать по имени Лат или Илат. Последняя, встречается у арабов северо-запада, в частности в Хиджазе, вместе с Ваддом, Уззой, Хубалом и другими божествами.

Примечательно, что идолы аль-Алат, аль-Манат, аль-Узза олицетворяли божества женского рода, и их нередко называли «дочерями бога». На них были навешаны серьги, кольца и другие украшения, а также они были одеты в дорогие платья.

Кроме того богиню аль-Уззу почитали в образе священной акации, а богиню аль-Манат - в виде большого камня.

Такие божества как: Вадд, Сава, Ягус и Наср также были в числе почитаемых богов. Вадд - олицетворял небо и был изображен в виде мужчины, Сава - в виде женщины, Ягус - льва, Яук - лошади, Наср - коршуна. Почиталось божество в виде большого деревянного голубя [1, 13-14-с.]. В честь богов на алтарях сжигали благовония. Лица и руки идолов

омывали благовонной водой, медом, соком саккуры и кровью жертвенных животных. Над специальными жертвенными камнями, закалывали верблюдов, быков, овец и коз. Идолам молились стоя, сопровождая молитву поясными и земными поклонами, земные поклоны означали достать до земли пальцами, то есть, упасть на свое лицо.

Следует упомянуть и культ бетиллов – стоямя поставленных камней, подобных менгирам – продолговатые неотесанные камни, поставленные вертикально. Последователи этого культа бетиллов периодически устраивали процессии – весной и осенью, обходили вокруг бетила, прикасаясь к нему, чтобы получить часть той силы, которая была заключена в нем. Два таких камня сохранились до сих пор в священной ограде мекканского храма: «черный камень» и «макам Ибрахим». Арабы до хиджры признавали только общественные формы религии, редкие проявления которой вполне удовлетворяли религиозное чувство. Бетиллы часто встречаются парами (Исаф-Наила, Лат-Узза) – дуализм, которому ислам противопоставил свой строжайший монотеизм. Были бетиллы, стоявшие постоянно на определенных местах, и передвижные. В последнем случае они сопутствовали племени и в сражении играли роль палладия, над ними воздвигали балдахины и перевозили их на верблюде, считавшемся священным. Вокруг этого балдахина прорицатели и в особенности пифии, сестры еврейских предсказательниц били в барабаны и выкрикивали заклятья в форме «садж»- рифмованные фразы с размеренными ритмами, с резкими, стремительными ассонансами [2, 18-19-с.].

Наряду с культом бетиллов существовал культ мертвых, в особенности предков. Никогда люди не проезжали мимо погребений, не прибавив камня или ветвей к той груде, которая уже покрывала могилу, считалось самым большим несчастьем умереть вдали от своего племени. Обычно погребение сопровождалась жертвоприношением.

Основу доисламских верований составлял дух рода. Или, точнее, религия семьи – чувство, порождавшее все тенденции, из которых возникло состояние джахилийи, что означает «грубость», в противоположность хилму – состоянию человека, руководящегося разумом и моралью. Понятия морали заключались в форме – мурувва - смелость и великодушие, смелость для защиты своего племени, великодушие по отношению к врагу за исключением кровной мести, широкое гостеприимство, верность данному слову. Однако голод часто толкал на жестокости, девочек часто зарывали живыми в землю.

Но самое важное место в духовной жизни домусульманских арабов занимает Храм (дом бога), который из-за своей кубической формы получил у арабов название Кааба, и расположенный рядом с ним источник Замзам.

Существует легенда, по которой, сын Ибрахима от рабыни Хаджар Исмаил, был отправлен со своей матерью в изгнание в Аравию. Но ребенок выжил, от ударов его ноги появился источник Замзам. И в дальнейшем Ибрахим и Исмаил построят храм возле источника [1, 4-с.].

Арабы, почитали храм Каабу, видя в нем «дом бога». Каабе приносили дары, перед входом в храм снимали обувь, стены мазали кровью, вешали на них красивые материи. Вокруг Каабы совершали семикратные обхождения, прикасаясь к черному камню, вделанному в ее стену.

Почитание святых является важной составляющей духовной жизни людей, убежденность в том, что обратившись, к предку покровителю совершаешь благой поступок, вселяет в человека надежду на возможность получить благословение и поддержку предков. И даже в век информационных технологий, данный вопрос остается актуальным, поскольку затрагивает как вопросы религии, духовной культуры, так и личных интересов человека.

Также известны богини вызывания дождя и грома, к ним обращались во время проведения обряда вызывания дождя. Аллат – древнеарабская богиня неба и дождя [3,252-с.].

В мифологии узбеков известна Суткъатын (Сус-хотин), к которой обращаются во время вызывания дождя, а также Момо–Кульдурок. В таджикской мифологии женское божество – Кампир – Старуха, которая производит гром. В некоторых районах Таджикистана известна Оджуз – отождествляющаяся с зимой, морозом и холодом. Она считается хозяйкой семи дней до весеннего равноденствия (Навруза) [3, 131-132]. По случаю воскресения природы весной, в день весеннего равноденствия, устаивалось празднество – Навруз, считалось, что в это день старуха умерла.

Интересен факт, о том что, в Бухаре до распространения ислама на месте мавзолея суфийского шейха Бахоуддина Накшбанди, на месте мечети располагался языческий храм, с которым был связан архаичный праздник "красной розы", который ежегодно справлялся у мазара. Название связано с культом умирающего бога, кровь которого, якобы, появляется ежегодно в кроваво-красных лепестках роз.

Внутри стен мавзолея лежит поваленная древняя шелковица, которая, по преданию, выросла из посоха Бахауддина. Считается, если пролезть под ней, желание обязательно сбудется. Также трехкратное посещение мавзолея Накшбанди приравнивается хаджу в Мекку [4, 34].

В дальнейшем культ об умирающей и воскресающей природе слился с циклом легенд о Сиявуше (герое национального эпоса), как о божестве, олицетворяющем умирающую и воскресающую природу. Жители Бухары сложили песни «кин-е Сиявуш (месть за Сиявуша)», в которых оплакивали смерть Сиявуша. Также верили что Сиявуш, похоронен у одних из ворот Бухары, и в день нового года – Навруза, до восхода солнца бухарские маги закалывали одного петуха [5, 146-с.]. Ю.А.Рапопорт отмечает, что гробницей Сиявуша считали восточные ворота Бухары [6, 61-с.]. Также в Самарканде был распространен культ небесного отрока, который умер в седьмой месяц, а тело его было утеряно. Когда наступает седьмой месяц (июль), служители культа надевают черные одежды и с причитаниями и слезами, босиком расходятся в разные стороны в поисках тела умершего. В Согде и Самарканде, строились специальные храмы предков, куда в особые дни съезжались согдийские правители [7, 38-39-с.].

Также считается что, Сиявуш является богом-спутником богини Анахиты, символом умирающей и воскресающей природы [8, 115-с.]. В Хорезме Сиявуш – древнее божество воскресающей природы. Он также считается основателем хорезмийской династии Афригидов. Сиявуш считался также предком Аршакидов, возможно и большинства других среднеазиатских династий [6, 83-с.].

С праздником Навруз, связаны многочисленные торжества цветов, собственно и сам Навруз - есть воплощение праздника посвященного новой жизни и возобновляющейся природы.

Примечателен, праздник христиан-мелькитов - праздник роз, отмечаемый и Хорезме. Также праздники цветов были распространены среди узбеков и таджиков. В горных селениях Нураты проводили «праздник красных роз», в Ферганской долине «праздник тюльпана», в Самарканде «праздник цветка айвы», в Зарафшанской долине «бойчечак гулгардони», в Бухаре в честь цветов и пения соловья «гули гардони булбулжон» [9, 52-3-сс.]. В различных регионах праздники посвящались разным цветам: бойчечаку (подснежнику), кизгалдок (маку), лола (тюльпану) и другим полевым цветам. На раннем этапе истории Средней Азии, праздники цветов представляли целый цикл, охватывая весь основной вегетативный сезон.

В Центральной Азии цветок тюльпана ассоциировался с возрождающими силами природы и праздником Навруз, являлся символом воскресающей природы [7, 13-с.]. Гранат являлся символом плодородия. Цветок граната-был символом Анахиты [6, 82-с.].

Примечательно что, праздник красной розы «сайли-гули-сурх» отмечаемый в Бухаре,

отмечался по разным дворам в течении недели, жители одевались в новые одежды, дарили друг другу цветы. Это время было удобным для помолвок и свадеб. В Хиве праздник красной розы, проводился возле мазаров. Праздник проводился со специальным обрядом, женщины готовили шавлю (рисовую кашу), и раздавали всем желающим. Мужчины как и женщины держали в руках розы, украшали себя этими цветами. В завершающей части празднества, над мазаром поднимали шест с новым полотнищем «алям», висевшим до следующего праздника [6, 54-с.].

С деревьями и другими растениями также было связано много легенд и традиций. Деревья и саженцы, имели семантическую нагрузку. Посадка деревьев являлась также ритуальным действием, которое помогало стать лучше, счастливее, здоровее, способствовало благосостоянию, рождению ребенка, укреплению дома и прочее. Мироззрение, связанное с деревом, объединяло такие понятия, как земля и небо, жизнь и смерть, и заключало в себе все многообразие явлений и таинств окружающего мира. У многих народов при строительстве на месте дома зафиксировано установление дерева, что «безусловно связано с той концептуальной схемой, которую принято называть «мировым деревом» [10, 99-с.].

Необходимо отметить влияние деревьев на людей, к ним обращались как к святым духам, их почитали, некоторые деревья нельзя было срубить. У кара-киргизов, чтобы зачать ребенка, бесплодная женщина катается по земле под одинокой яблоней [11, 120-с.]. У таджиков Средней Азии существует обряд, проводимый ранней весной. Когда юноши, совершив омовение, шли в горы, где выбирали дерево, один из видов можжевельника или малого кедра, древесину которого не точат насекомые. На избранное дерево брызгали вином и маслом, ели под деревом хлеб и фрукты, после чего срезали дерево и несли его домой. Дерево ставили на камень близ реки, где проводили празднество с принесением в жертву козла, праздник заканчивали всеобщим омовением в реке. После обряда, каждый мужчина брал по ветке от обрядового дерева к себе домой. Супруга обливала листья вином и водой после чего клала их на огонь, а ветку посыпала мукой и вешала к потолку, где она висела целый год [12, 60-61-с.].

Также почитали и тутовое дерево, существует легенда что, во время половодья река Сансар принесла тутовую ветку, которая пустила корни и превратилась в дерево. Считается что, на этом месте возникло святилище Тутли-ота. Здесь до сих пор, бесплодные женщины собирают камешки по количеству желаемых детей, и после рождения детей камешки привозят обратно. А бакши-момо (шаманки) разводят костры, на котором сжигают две шелковые ленточки. Пеплом мажут лицо в трех местах: переносица, под левым глазом, левым виском [13, 127-128-сс.].

Существует и другая легенда, которая гласит, что один из пророков, преследуемый неверными, укрылся от них в тутовом дереве, которое расступилось, а потом опять сомкнулось. Кто-то выдал пророка преследователям, дерево срубили, пророка убили, и его кровь окрасила древесину в красный цвет. В связи с этим одни, дерево считают «нечистым», другие напротив видят в нем частичку святости [10, 100-с.].

С утверждением религии ислам, в религиозных представлениях населения Средней Азии, кроме мусульманских верований, были отражены разнообразные домусульманские культы и обряды, хотя и видоизмененные, но тесно связанные с исламом и сосуществовавшие с ним. К числу их относятся культы предков святых покровителей. К одним из наиболее ярких представителей культа святых относится Хазрати Хызр - покровитель и помощник, хранитель «живой воды».

Хызр (Хызр аль-ахдар - Пророк Хызр) - один из наиболее популярных персонажей мусульманской мифологии, буквально означает зеленый цвет, который является священным цветом у арабов. В Средней Азии его называют Хазрати Хызр и представляют себе в облике

благочестивого старца, одаряющего изобилием и счастьем тех, кто его воочию увидит [14, 565-с.]. В некоторых мусульманских странах считается, что он оберегает людей от пожаров, наводнений и укусов насекомых.

Святой Хызр выступает в качестве старца на белом коне с длинной белой бородой, облаченный в зеленый плащ. На голове зеленая чалма, а в руке он держит длинное копьё.

Образ Хызра известен также в суфийском учении как святой покровитель, всадник на белом коне с огненным копьём в руке [15, 171-с.]. Считается, что некоторые суфии получили посвящение от Хызра [16].

Порой святой Хызр выступает в роли помощника - путевода, приходящего на выручку герою в самые трудные ситуации, которые могут с ним произойти. Так существует рассказ о путешествии Искандера Зулькарнайна (Александра Македонского) в сопровождении Хызра к «Горе бессмертия».

В арабских народных сирах (героический эпос) [17, 116-120-сс.], Хызр постоянно предстает в виде всадника с копьём в руке. Часто в руках Хызра огненное копьё, которым он поражает неверных язычников и колдунов, также он появляется в сновидениях героев сиры, призывая к вере.

Хызр в народных романах постоянно приходит на помощь героям, помогает одолеть врагов в бою, также поит героя водой, чтобы тот не погиб от жажды в пустыне. Советует герою не бояться женитьбы на царице джинов Асма пери (женское божество, дух), дает герою заколдованный камешек, благодаря которому отпадает желание к еде и воде [15, 173-с.]. Так Хызр выступает в качестве доброго колдуна – хранителя талисманов из камня. Также можно проследить связь образа святого Хызра с водной стихией и божеством Эр Хубби.

Как известно, поклонение священному камню встречается у арабов. В турецких сказках сары, сабур – «камень терпения». У тюркских народов также встречаются священные камни яда (джада), позволяющие вызвать дождь. В суфизме также используют камни. Так, например, суфий накшбанди [7, 71-с.] совершая моления, кладет перед собою камешки гальки числом семь.

В учениях о предопределении (кадар), Хызр является к главным героям и предсказывает судьбу великих воинов, победителей над язычниками.

В Средней Азии поклонение святому старцу Хазрати Хызру покровителю путешественников, легендарному обладателю «живой воды», также велико. Этому свидетельствует мечеть Хазрет-Хызр - культовое сооружение в Самарканде на южной оконечности Афрасиаба [18, 57-71-сс.]. Не случайно на Востоке Хазрат Хызр связан с духом вод – источниками глобальной фертильности и очищения [19, 153-158-сс.]. При культовом здании в Самарканде привлекает внимание колодец святой воды («колодец» в Узбекистане чаще обозначается тюркским словом кудук, у таджиков чох). Он стоит в безлюдном месте у края кладбища на холме, здесь часто читают молитвы, прежде чем зайти в мечеть.

По поверию колодец данного мазара связан подземным путем с другим колодцем, который находится в мемориальном ансамбле Шахи Зинда [20]. Существует легенда, что двоюродный брат Пророка Мухаммада КусамибнАббас пал в бою при взятии Самарканда арабскими войсками и был обезглавлен. Но произошло чудо, спустя некоторое время тело хазрата встает с места, берет свою отрубленную голову и спускается в указанный колодец, где якобы живет и по сей день. Так, Шахи Зинда, в буквальном переводе означающее «Живой Царь», от созвучного ему названия Чохи Зинда, т.е. буквально «живой колодец» или «колодец живой воды».

В связи с легендой о Кусаме ибн Аббасе можно проследить параллель с легендами о святом Хызре, в которой святой Хызр иногда предстает подобием «всадника без головы».

В Ферганской долине существует культ Хызр-бува. В представлениях населения Фер-

ганской долины, как и у других народов Средней Азии, Хызр является святым, исполняющим благие желания, протягивающим руку помощи, указывающим путь заблудившимся, облегчающим затруднительное положение [21, 20-22-с.]. Удачливых, успешных людей население долины называло «Хызрназар», «Хызр суйганодам» (букв. «человек на которого упал взор Хызра», т.е. любимый Хызром).

Также следует выделить традиционные земледельческие обряды и поверия, а также святых покровителей земледелия. На протяжении веков земледельцами был накоплен огромный массив знаний, опыта, навыков, методов и скрупулезных фенологических наблюдений. В основе всего формировались своеобразные земледельческие традиции и обрядность. Следует отметить, что важное значение в данных традициях имеют религиозно-мифологические верования и ритуалы. В целом, земледельческие обряды и обычаи есть часть уникальных явлений народного мышления, и целый комплекс соответствующих правил, заклинаний, причитаний, примет и символов [22, 212-с.].

Среди своеобразных местных традиций агрокультуры важное практическое значение имеет обряд «шох мойлар» – ритуальное смазывание жиром рогов быка при первой вспашке полей. Вывод первого коша в поле связан с надеждами на удачный сезон сева, будущий богатый урожай и на плодородие в целом [23, 84-с.]. В кишлаке Каптархона Ферганского района в прежние времена в день вывода первого коша в поле земледельцы надевали новую одежду и стремились провести этот день в радости и за изобильным дастарханом [12, 20-22-сс.]. По обычаю первый кош сопровождал один из самых уважаемых старейшин кишлака.

У народов Средней Азии существовал и сохранился в настоящее время культ первого земледельца - Бобо-Дехкана, научившего людей возделывать и засеивать землю [24, 9-с.]. В представлениях местных земледельцев Бобо-Дехкан – труженик, вознаграждающий добросовестный честный труд богатым урожаем [25, 115-116-сс.].

В каждой области обычно имеется одно или несколько почитаемых мест связанных с духом умерших святых – «мазар» или мавзолей известного суфийского святого. В эти места приходят поклониться, обращаются с просьбами и благодарностями. На местах захоронений святых проводят обряды, читают молитвы, готовят ритуальные блюда.

В этом плане большой интерес представляет культово-мемориальный комплекс «Занги-ота» расположенный в 15 км от Ташкента в селении с одноименным названием, существует обычай в год мучала (то есть когда человеку исполнялось 12, 24, 36 и т.д.) совершить паломничество в Занги-оту.

Святой шейх Занги-ота (Ойходжа) («Черный отец», покровитель пастухов) и его жена Анбар-биби, жили в XIII веке. Шейх был из семьи суфиев – последователей тариката Ходжи Ахмада Яссави.

Основное здание, а именно мавзолей-усыпальница над могилой Занги-оты, построено по приказу Амира Темура. В XVIII веке сооружены медресе и мечеть, а в начале XX века возведен минарет.

Существует предание о том, что Амир Темура решил построить мавзолей над могилой Ходжи Ахмада Яссави в городе Туркестан. После того как начались работы, постройки постоянно рушилось, тогда была установлена охрана. Однажды, ночной сторож увидел синего быка, который растоптал и разбросал кирпичи. Далее Амиру Темуру во сне явился старец, сказавший, чтобы тот отдал сначала дань уважения Занги-оте, а потом возвел мавзолей Ахмаду Яссави.

Недалеко от мавзолея Занги-оты расположено место захоронения жены суфия Анбар-она.

Анбар-она широко почитается на всей территории Узбекистана, особенно в Хорезме, где в ее образе угадываются черты зороастрийской покровительницы воды и плодородия

Ардвисуры Анахиты. Анбар-она является покровительницей женщин и женских занятий, жена Хаким-ота, а после его смерти покровительница крупного рогатого скота Зенги Боба. К Анбар-она обращаются за помощью повитухи, знахарки, шаманки. С именем Анбар-она также связывают возникновение обряда, посвященного стимулировать произрастание посевов и изготовление весеннего кушанья из проросшей пшеницы – сумаляк [26, 26-с.].

Также, существуют миф о долгих странствиях Амбар-она в поисках сына Хубби-Ходжи. Иногда ее отождествляют с голубем и связывают с более древними божествами – покровителями женщин [27, 296-с.]. Так известно, что образ голубя был посвящен Анахите.

Одна из легенд, связанных с Анбар-она, относится к странному дереву, растущему рядом с ее мавзолеем в комплексе Занги-ота. По форме ветвистый ствол отдаленно напоминает традиционный деревянный гребень, каким пользовались в старину узбекские женщины, и легенда утверждает, что выросло необычное дерево из случайно оброненного гребня Анбар-она. Также существует обряд с вениками, каждый желающий может подмести дорожку, ведущую вокруг усыпальницы, загадав при этом желание.

В Бухаре находится мазар святого Чашма-Аюба, покровителя пастухов бараньих стад, построенный XII веке [7, 72-с.]. В центре мазара, под одним из куполов имеется колодец – чашма. Существует легенда, по которой колодец появился на том месте, где ударил посохом пророк Аюб (Иов). Население считает воду из этого колодца исцеляющей.

Претерпел изменения под воздействием ислама и культ «момо», у тюркских народов символизировавший дух женщин-предков и богинь. В своем первоначальном образе “момо” отождествляет жизненные силы, природу, что связано с представлением о рождении детей, сельской работе, обработкой земли, водными ресурсами. Культ «момо» представляет высшее начало, воплощенное в женском образе.

Показательно, что словом «момо» в таджикско-узбекской и казахской среде называют матерей, повитух, женщин осуществляющих функцию сакральной защиты невест во время свадебного церемониала (янга), уважаемых пожилых женщин, шаманок, часто оно прибавляется к имени святой.

У узбеков известна Момо Хаво - прародительница Ева. Известна Хавва супруга Адама что, соответствует библейской Еве. По преданиям Хавва уговорила Адама вкусить запретный плод, предварительно напоив его вином. В дальнейшем в мусульманской мифологии Хавва и Адам, после изгнания из рая встретились около Мекки, где жили, умерли и похоронены. По другой версии Хавва похоронена в Джидде, как мать – прародительница человечества [7, 277-с.].

В образах таких женских святых как Анахита-Ардисура, Альбасти, Биби-Сешанба и Биби-Мушкулькушод, Биби Фатима эти явления непосредственно связаны с культом матери, плодородия и природы.

О.А.Сухарева уделяла особое внимание проблеме происхождения женских образов. В частности, исследуя представления местных жителей о духах момо, она предположила, что этот образ восходит к образу женских предков, культ которых «на определенной ступени истории, должен был существовать в той или иной форме у всех народов», а все иные роли этого персонажа, могли появиться лишь сравнительно недавно, в результате разрушений прежних верований [28]. Считается что, Момо это дух умерших предков, который охраняет живых от всяких бед. Так или иначе культ «момо» символизировал дух женщин-предков и богинь, добрых которые защищали и оберегали или злых существующих чтобы наказать провинившихся, а также созданных чтобы предупреждать о чем либо. В своем первоначальном образе “момо” символизирует жизненные силы, природу, что связано с представлением о рождении детей, сельской работе, обработкой земли, водными ресурсами. Культ «момо» представляет высшее начало, воплощенное в женском образе.

Образ Момо восходит к представлениям о всеобщей прародительнице — одного из аспектов Великой Богини-матери, являющегося своего рода проекцией последней стадии жизни женщины, ассоциирующейся с пожилой, седой женщиной, ночью, холодным временем года, умирающей природой, убывающей луной [29].

Также Момо являются помощницами шаманок. По таджикским и казахским поверьям, имеют облик благообразных женщин, одетых в белое. «Момо» часто прилагается к именам других мифологических персонажей, например Момо-Кульдурок и Момо-Гулдураг (дух производящий гром), Момо-Хаво (прабабушка Ева), у туркмен (Гаррымама). В некоторых селениях Момо-дух, поселяющийся в доме и проказничающий [30, 10-40-сс.].

Известно множество наименований духов «Момо», применительно к месту обитания. Существует, Момои калон-Катта момо – руководитель всех духов Момо, Йулчи момо - покровительница в поездках и дорогах, Элчи момо - поддерживающая и помогающая живым, Хабарбар момо - оповещающая, Хабарбиёр момо - вестница, предупреждающая о предстоящем, Тук момо - всегда навещаемый дух, Гунг момо - дух глухонемых женщин, Момо пушти или Момо мероси - дух родителей и родственников, занимающихся шаманством, Гумчи момо - помогающие найти потерянное и пропавших людей, Кул момо – фея золы, Гул момо - фея цветка, Сувчи момо - русалка, Учуни момо - приносящая болезнь нечистым людям, Хасуд момо - голодающий дух из-за жадности и халатности, Мечкай момо - дух обжора, Кинна момо - наносящий вред взглядм, Рудапо момо - очень худой и страшны дух, Шалпар момо - дух забирающий силу и энергию, Кук момо и Кора момо или Сарик момо - злые духи, Ок момо - добрый и великодушный дух, Хунхор момо - кровососущий дух, Кашмири момо - обучающий волшебству и магии, Аломон момо - групповые духи, Шалойим момо - дух приносящий вред новорожденным и пытающийся их убить, Титти момо, Очил момо, Гулсун момо, Ёзил момо и Тувчиг момо - покровительницы беременных женщин.

Момо бывает доброй и злой. Как правило, имена злых духов «момо» открыто не называются людьми. Их обобщают, исходя из характера (зиёл-захмат, балбахт, лаьноти) что означает (вред, проклятый, несчастный). Также известно что словами «момо» именовались болезни «Кизилик-момо» - краснуха, «Кора-момо» - ветрянка. Среди народа также бытует изречение, если ты нечист, то момо на тебя взвалит груз. Человек с грузом должен был приносить в жертву барана, козу или испечь чалтак (блинчик, пустышку) и прочитать молитву [31, 71-73].

С распространением ислама произошел новый скачек в сложение духовной культуры и традиции тюркского мира, который привел к развитию и трансформации местных культов.

Заключение. Религия ислам оказала непосредственное влияние на социальную и духовную жизнь ирано- и тюрко язычных народов. Несмотря на завоевания и смену идеологии, тюркский мир смог сохранить и воплотить в религии ислам, высшее духовное содержание переданное предками.

Основные черты культовой системы тюркских народов, отражались в развитии культа великого божества и культа матери - земли, а также представлении идеи смерти и воскрешения духов, задабривания духов стихий природы. Несомненно, с божеством плодородия связывали и культ предков, духов стихий (воды, огня) а также покровителей определенных профессий, связанных с сельским хозяйством и ремеслом.

На начальном этапе, связанным со сложением исламской культуры (XI- нач. XIII вв.), привнесенная арабами эстетика, воспринятая и усвоенная местными народами, смогла объединить и адаптировать к собственным интересам различные элементы, ставшие впоследствии классикой исламского искусства [32, 142-с.].

Соседство с исламским миром и духовно-мировоззренческие общности в исламе и

тенгрианстве (культ Тенгри) повлияло на принятие тюрками ислама.

В Средней Азии X – XII вв. ведущую роль в политической жизни больше играют правители и династии тюрского происхождения (Газневиды, Караханиды, Сельджукиды) [33, 162-с.], тем не менее, в самом искусстве и духовной культуре, особенно в мусульманский период происходит синтез культур различных народов, чему также способствовал Великий Шелковый Путь.

Ислам объединил различные этнические традиции, прежде всего ирано- и тюркоязычных народов, в единую культуру, симбиз окончил складывать в Мавераннахре к XVв., и прежде всего на примере городской культуры, в то время сельские районы сохраняли выраженные этнические особенности.

В эпоху Амира Темура и Темуридов для иновлияний складывается гораздо более благоприятная атмосфера: господствовавшая в обществе религиозная и этническая толерантность, светскость культуры и искусства благоприятствовали к обращению к традициям иных культур. Особое внимание в контексте сложения и эволюции культуры и искусства средневекового Востока привлекает Иран. В культуре Ирана и Маверанахра прослеживается влияние тюрской эстетики, и наоборот арабесковый декор на темуридской керамике является подражанием персидским образцам.

В начале XVI века, когда крупнейший культурный центр Темуридской державы Герат был завоеван Шейбани-ханом, происходил постоянный приток тюрков, а с ними приходили и новые культурные и религиозные мировоззрения и идеи.

Трудно переоценить огромную, незаменимую роль Великого Шелкового пути как международной транспортной артерии древности, связывавшей такие страны и регионы, как Китай, Индия и Центральная Азия, Средний и Ближний Восток, Средиземноморье. Этот путь обеспечивал не только торговые связи между указанными территориями, но и информационный диалог между континентами и странами, служил проводником для быстрого распространения новых технологий и новаций (производство шелка, фарфора, пороха, бумаги и многого другого), сельскохозяйственных культур и агротехнологий, а также культурных ценностей, создавая тем самым условия для межкультурного и технологического обмена.

Особую роль играло взаимообогащение народов разных стран научными знаниями и достижениями. По маршрутам Великого шелкового пути в Европу и обратно в Азию поступали сведения о деятельности ученых и мыслителей Востока и Запада, формировался практический доступ к трудам, идеям и открытиям таких великих ученых античности, как Сократ, Платон, Аристотель, Птолемей и другие. Особенно следует подчеркнуть популяризацию традиций, духовных и культурных образов, формировавшихся и складывающихся на пространстве ВШП. Так, на ВШП шел активный процесс развития науки, культуры, дипломатии и собственно торговли, последующие имели свои истоки, традиции в большей степени связанные с историей существовавших обрядов, обычаев с культом божеств и мифических образов.

Исследования последних лет значительно прояснили вопрос происхождения и развития ВШП, в отношении экономики и культуры. Однако одним из перспективных аспектов изучения и исследования, на наш взгляд, остается проблема происхождения и эволюции культов духовных и мифических божеств. На его трассах в частности, в регионе Центральной Азии на протяжении многих тысячелетий происходили значительные трансформации образов святых, божеств и персонажей местного пантеона. Это было связано с взаимодействием культур, взаимным обменом традиций и обычаев, распространением легенд и сказаний. Что было отражено в социальной и культурной жизни общества.

В поликультурной среде, при быстрых темпах развития научного и экономического потенциала, а также интеграции в мировое сообщество, очень важно сохранить традиционные духовные ценности, понять их истоки и бережно хранить память о них. Глубокое познание наших исторических корней, восстановление национальных традиций, есть важнейшая и неотъемлемая задача, поставленная перед учеными всего тюркского мира.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Вахтин Ю.Б. Жизнь пророка Мухаммеда. – Т.: Ташполиграфкомбинат, 1991. -С.13-14.
2. Массэ А. Ислам. Очерки истории. – М.: Изд. Восточной литературы, 1963. – С. 18-19.
3. Валянская. О. П. Женщина в мифах и легендах.//Энциклопедический словарь – Т.: Шарк, 1992. - С. 252.
4. Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. – Т., 1996. – С. 35. См также: Ртвеладзе Э. В. Мусульманские святые Узбекистана. – Т., 1996. – С. 34.
5. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – М., 1983. – С. 146.
6. Рапорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма. – М. 1971. – С. 61.
7. Дервиш Р.А., Левтеева Л.Г., Мусакаева А. Памятники истории, религии и культуры в Узбекистане. – Т., Укитувчи. 1994. – С. 38-39
8. Джабборов И. Дресвянская Г. Духи, святые, боги Средней Азии. – Т. 1993. – С. 115.
9. Карабаев У. Этнокультура (Традиционная народная культура). – Т. Шарк, 2005. – С.52-53.
10. Зунунова Г.Ш. Материальная культура узбеков Ташкента: трансформация традиций (XX - начало XXI в.). Т.: Extremum-press, 2013. - С. 99
11. Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1984. – С. 120.
12. Зеленин Д. Деревья – тотемы в сказаниях и обрядах европейских народов. – М., 1937. –С. 60-61.
13. Шевяков А. Культурный фольклор на шелковом Пути. //На Среднеазиатских трассах Великого Шелкового Пути. Очерки истории и культуры. – Т. 1990. – С. 127-128.
14. Пиотровский М.Б., Мифологический словарь. – М., 1990. - С. 565. //http://kavpolit.com.
15. Ибрагимов Н. Культ «святых» в исламе по арабским источникам XII-XIV вв. (арабская народная сира и «Путешествие» Ибн Баттуты) // Ислам в истории народов востока. - М., 1986. – С. 171.
16. Эрнст. К. Суфизм // www. Universalinternetlibrary.
17. Мухтаров Т., Муталова Г. Типология и национальные особенности арабского героического эпоса. //Вестник Челябинского государственного университета. – Челябинск, 2011. № 21. – С. 116-120.
18. Самарканд. Музей под открытым небом. – Т. 1986. - С. 57-71.
19. Рахимов Р.Р. Георгий и Хидр: некоторые параллели в народных образах христианского и мусульманского святых // Христианство в регионах мира. – СПб.: 2002. – С. 153-158.
20. Рахимов Р.Р., Терлецкий Н.С. Живые родники и колодцы Центральной Азии//Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. www. Kunstkamera.ru.
21. Исоков З.С. Характерные особенности традиционного земледельческого хозяйства Ферганской долины в конце XIX - начале XX века (характеристика и анализ хозяйственно-культурных традиций): Автореф. дис. канд. наук. – Т., 2011. – С. 20-22.

22. Аширов А. “Авесто” ва деҳқончилик анъаналари хусусида айрим мулоҳазалар // *О‘zbekistonda ijtimoiy fanlar*. – Тошкент, 2005. – №. 1-2. – Б. 212.
23. Жўраев М. Ўзбек халқ аграр маросимлари тизимида “шоҳ мойлар” ёки “биринчи қўш” удуми / *Ўзбекистон худудида деҳқончилик маданиятининг тарихий илдиэлари ва замонавий жараёнлар*. – Тошкент, 2006. – Б. 84.
24. Мухиддинов И. Обряды и обычаи, связанные с земледелием у памирских таджиков Вахана и Ишкашима в XIX – начале XX в. // *СЭ*. – М. 1973. – № 3. – С. 9.
25. Бартольд В.В. Ислам. – ПГ., 1918. – С. 115-116.
26. Валянская О.П. Женщина в мифах и легендах. // *Энциклопедический словарь*. – Т.: Шарк, 1992. – С. 26.
27. Горшунова О.В. Узбекская женщина, социальный статус, семья, религия. По материалам Ферганской долины. – М., 2006. – С. 296.
28. Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков // *Домусульманские верования и обряды в Средней Азии*. – М., 1975.
29. Горшунова О.В. Женское божество в системе религиозно-мировоззренческих представлений народов Средней Азии. // www.uzluga.ru/potrd.
30. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. – М., 1970. – С. 10-40. // www.ml.volny.edu/dic.
31. Нарзуллаева Д.С. Интерпретация образа «Момо» в узбекском фольклоре. // *Вестник Челябинского государственного университета*. 2011. – №28 (243). – С. 71-73. // <http://cyberleninka.ru/article/n/interpretatsiya-obraza-momo-v-uzbekskom-folklore>.
32. Гюль. Э. Диалог культур в искусстве Узбекистана. Античность и средневековье. – Т.: Mir-Inform, 2005. – С. 142.
33. Абусейтова М. Ислам в Казахстане: история и современность // *Казахстан и современный мир*. – Казахстан. 2003, № 3 (6). – С.162.

REFERENCES

1. Vakhtin Yu.B. Zhizn' proroka Mukhammeda. – Т.: Tashpoligrafkombinat, 1991. –S.13-14.
2. Masse A. Islam. Ocherki istorii. – М.: Izd. Vostochnoy literatury, 1963. – S. 18-19
3. Valyanskaya. O.P. Zhenshchina v mifakh i legendakh. // *Entsiklopedicheskiy slovar'* – Т.: Shark, 1992. – S. 252 .
4. Sukhareva O.A. Islam v Uzbekistane. – Т., 1996. – S. 35. Sm takzhe: Rtveldze E. V. Musul'manskiye svyatyni Uzbekistana. – Т., 1996. – S. 34.
5. Korogly Kh.G. Vzaimosvyazi eposa narodov Sredney Azii, Irana i Azerbaydzhana. – М., 1983. – S. 146.
6. Rapoport Yu. A. Iz istorii religii drevnego Khorezma. – М. 1971. – S. 61.
7. Dervish R.A., Levteyeva L.G., Musakayeva A. Pamyatniki istorii, religii i kul'tury v Uzbekistane. – Т., Ukituvchi. 1994. – S. 38-39.
8. Dzhabborov I. Dresvyanskaya G. Dukhi, svyatyue, bogi Sredney Azii. – Т. 1993. – S. 115
9. Karabayev U. Etnokul'tura (Traditsionnaya narodnaya kul'tura). –Т.: Shark, 2005. –S.52-53.
10. Zununova G. Sh. Material'naya kul'tura uzbekov Tashkenta: transformatsiya traditsiy (XX - nachalo XXI v.). Т.: Extremum-press, 2013. – S. 99.
11. Frezer D.D. Zolotaya vetv'. – М.: Politizdat, 1984. – S. 120.
12. Zelenin D. Derev'ya – totemy v skazaniyakh i obryadakh yevropeyskikh narodov. – М., 1937. –S. 60-61.
13. Shevyakov A. Kul'tovyy fol'klor na shelkovom Puti. // *Na Sredneaziatskikh trassakh Velikogo Shelkovogo Puti. Ocherki istorii i kul'tury*. – Т. 1990. – S. 127-128.
14. Piotrovskiy M.B., Mifologicheskiy slovar'. – М., 1990. – S. 565. // <http://kavpolit.com>.

15. Ibragimov N. Kul't «svyatykh» v islame po arabским istochnikam XII-XIV vv. (arabskaya narodnaya sira i «Puteshestviye» Ibn Battuty). //Islam v istorii narodov vostoka. - M., 1986. – S. 171
16. Ernst. K. Sufizm. // www. Universalinternetlibrary.
17. Mukhtarov T., Mutalova G. Tipologiya i natsional'nyye osobennosti arabskogo geroicheskogo eposa. //Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. - Chelyabinsk, 2011. № 21. – S. 116-120.
18. Samarkand. Muzei pod otkrytym nebom. – T. 1986. - S. 57-71.
19. Rakhimov R.R. Georgiy i Khidr: nekotoryye paralleli v narodnykh obrazakh khristianskogo i musul'manskogo svyatykh // Khristianstvo v regionakh mira. – SPb.: 2002. – S. 153-158.
20. Rakhimov R.R., Terletskiy N.S. Zhivyye rodniki i kolodtsy Tsentral'noy Azii // Elektronnaya biblioteka Muzeya antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera) RAN. www. Kunstkamera.ru.
21. Isokov Z.S. Kharakternyye osobennosti traditsionnogo zemledel'cheskogo khozyaystva Ferganskoy doliny v kontse XIX - nachale XX veka (kharakteristika i analiz khozyaystvenno-kul'turnykh traditsiy): Avtoref. dis. kand. nauk. – T., 2011. – S. 20-22.
22. Ashirov A. “Avesto” va dexkonchilik an"analari khususida ayrim muloxazalar // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. – Toshkent, 2005. – №. 1-2. – B. 212.
23. Zhūrayev M. Ūzbek khalk agrar marosimlari tizimida “shokh moylar” yoki “birinchi kŷsh” udumi / Ūzbekiston xududida dexkonchilik madaniyatining tarikhiiy ildizlari va zamonaviy zharayonlar. – Toshkent, 2006. – B. 84.
24. Mukhiddinov I. Obryady i obychai, svyazannyye s zemledeliyem u pamirskikh tadjhikov Vakhana i Ishkashima v KH1KH – nachale KHKH v. // SE. – M. 1973. – № 3. – S. 9.
25. Bartol'd V.V. Islam. – PG., 1918. – S. 115-116.
26. Valyanskaya O.P. Zhenshchina v mifakh i legendakh. //Entsiklopedicheskiy slovar'. - T.: Shark, 1992. - S. 26.
27. Gorshunova O.V. Uzbeksкая zhenshchina, sotsial'nyy status, sem'ya, religiya. Po materialam Ferganskoy doliny. – M., 2006. – S. 296
28. Sukhareva O.A. Perezhitki demonologii i shamanstva u ravninnykh tadjhikov // Domusul'manskiye verovaniya i obryady v Sredney Azii. – M., 1975.
29. Gorshunova O.V. Zhenskoye bozhestvo v sisteme religiozno-mirovozzrencheskikh predstavleniy narodov Sredney Azii. //www.uzluga.ru/potrd.
30. Basilov V. N. Kul't svyatykh v islame. - M., 1970. - S. 10-40. // www. ml.volny.edu/dic.
31. Narzullayeva D.S. Interpretatsiya obraza «Momo» v uzbekskom fol'klore. // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. 2011. - № 28 (243). – S. 71-73. //http://cyberleninka.ru/article/n/interpretatsiya-obraza-momo-v-uzbekskom-folklore
32. Gyul'. E. Dialog kul'tur v iskusstve Uzbekistana. Antichnost' i srednevekov'ye. - T.: Mir-Inform, 2005. – S. 142.
33. Abuseitova M. Islam v Kazakhstane: istoriya i sovremennost' //Kazakhstan i sovremennyy mir. – Kazakhstan. 2003, № 3 (6). - S.162.

Ж.Е.НУРМАТОВ

*PhD доктор, доцент м.а., Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz*

**ХАНАФИ ҒАЛЫМЫ БУРХАНИДДИН ӘЛ-МАРҒИНАНИДІҢ
ФИҚХ ҒЫЛЫМЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ**

Орта Азия және Хорасан аймағынан шыққан ғалымдар ислам ғылымдарының қалыптасуы мен дамуында маңызды рөл атқарған. Әсіресе, Қараханиттер кезеңінен бастап Самарқанд және Бұхара қалалары маңызды ғылым орталықтарына айналған. Тарихи деректерге қарағанымызда осы аймақтарда фикх, хадис, кәлам, тәпсір, тасаууф сияқты әртүрлі бағыттағы ғалымдардың шыққандығын байқауға болады. Солардың ішінен қазіргі Өзбекстанның Фарғана аймағындағы Марғинан қаласында туылған Бурханиддин әл-Марғинаниді атап өтуге болады. Ол мұсылман әлемінде ғана емес батыста да танымал болған ханафи мазхабының ғалымы болып табылады. Ол ислам құқығы тарихында өзінің «әл-Хидая» атты еңбегімен танымал болған. «Әл-Хидая» ағылшын, орыс, түрік және т.б. тілдерге аударылған ханафи мазхабының құнды еңбегі болып табылады. Оның бұл еңбегіне көптеген шархтар мен түсіндірмелер жасалған. Мақалада Бурханиддин әл-Марғинанидің фикх іліміне қосқан үлесі туралы сөз қозғалып, оның «әл-Хидая» атты еңбегінің ерекшеліктеріне талдау жасалады.

Кілт сөздер: Орта Азия, ислам ғылымдары, Бурханиддин әл-Марғинани, әл-Хидая, Ханафилік, Матуридилік, фикх.

Zh.Y.Nurmatov

*PhD, Acting Associate Professor, International Kazakh-Turkish University of Ahmet Yassawi
(Kazakhstan, Turkistan) E-mail: zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz*

**THE CONTRIBUTION OF THE HANAFI SCHOLAR BURHANID AL-
MARGINANI TO THE SCIENCE OF FIQH**

Scientists from Central Asia and the Khorasan region have played an important role in the formation and development of Islamic sciences. Especially in the Karakhanid period, the cities of Samarkand and Bukhara became important research centers. Looking at historical data, we see that scientists from different areas are emerging in these regions, such as fiqh, hadith, kalam, tafsir and tasavuf. Burkhanid al-Marginani, born in Marghinan, Fergana district of Uzbekistan. He is a scientist of the Hanafi Mazhab not only in the Muslim world, but also in the West. He was known for his work in the history of Islamic law “Al-Hidayah”. Al-Hidayah is a valuable merit of the Hanafi Mazhab, translated into English, Russian, Turkish and other languages. In his work sets of translations and interpretations were made. This article discusses the contribution of Burkhanid al-Marginani to the study of fiqh and analyzes the peculiarities of his work “Al-Hidayah”.

Keywords: Central Asia, Islamic sciences, Burkhanid al-Marginani, al-Hidayah, Hanafism, Maturidism, Fiqh.

Ж.Е.Нурматов

*PhD, и.о.доцента, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави
(Казахстан, г.Туркестан) E-mail: zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz*

ВКЛАД ХАНАФИТСКОГО УЧЕНОГО БУРХАНИДА АЛЬ-МАРГИНАНИ В НАУКУ О ФИКХЕ

Ученые из Центральной Азии и Хорасанского региона сыграли важную роль в становлении и развитии исламских наук. Особенно в период Караханидов города Самарканд и Бухара стали важными научными центрами. Рассматривая исторические данные, мы видим, что в этих регионах появляются ученые из разных областей, таких как фикх, хадис, калам, тафсири тасаввуф. Бурханид аль-Маргинани, родившийся в Маргинане Ферганского района Узбекистана, является одним из них. Он ученый Ханафитского Мазхаба не только в мусульманском мире, но и на Западе. Он был известен своим трудом в истории исламского права «Аль-Хидайя». Аль-Хидайя - это ценная заслуга ханафитского Мазхаба, переведенная на английский, русский, турецкий и другие языки. В его труде было сделано множество переводов и толкований. В данной статье рассматривается вклад Бурханида аль-Маргинани в изучение фикха и анализируются особенности его работы аль-Хидайя.

Ключевые слова: Центральная Азия, исламские науки, Бурханид аль-Маргинани, аль-Хидайя, Ханафизм, Матуридизм, фикх.

Кіріспе

Ханафи фикхы бойынша ең маңызды дереккөздердің бірі Бурханиддин әл-Маргинанидің «Әл-Хидая» еңбегі болып табылады. Бурханиддин әл-Маргинани Орталық Азияда Ханафи фикх дәстүрі бойынша еңбек жазған маңызды факихтерден болып табылады. Оның өмір сүрген кезеңі Селжуклылар, Қараханиттер және Қарақытайлар арасындағы саяси таққа таласқа сахна болған кезеңге тұспа-тұс келеді. Бурханиддин әл-Маргинани сол кездегі Ханафи бағытындағы ғалым, ұстаздардан тәлім алған. Оның «әл-Хидая» атты еңбегі сол кезден бастап ғылым ошақтарында оқытылып қысқа уақыт ішінде Анатолия және Домаск сияқты аймақтарға кең таралған. Кейінірек Османлы медреселеріндегі жүгінетін маңызды қайнар көзге айналған. Бұл еңбек жазылғаннан бастап бүгінге дейін Ханафи мазхабының ең сенімді еңбектерінен болған, медреселерде үздіксіз дәріс кітабы ретінде оқытылған. Бұл кітапқа көптеген шархтар мен хашиялар (түсіндірмелер) жазылған.

Елімізде дәстүрлі діни таныммыз саналатын ханафилік, матуридилік ілімі туралы зерттеулер бір ізге түсіп келеді. Біздің мақаламыз да осы тақырыптағы зерттеулердің жалғасы болып табылады. Тақырыпқа қатысты А.О.Қариев, Мұрат Шимшек, Мұртаза Көсе және т.б. шетелдік ғалымдар зерттеу жүргізген. Алайда елімізде бұл саладағы зерттеулер шектеулі болғандықтан ханафилік мазхабының негізгі өкілі әл-Маргинанидің рухани мұрасын зерттеу қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Мақалада әуелі Орта Азияда ислам ғылымдарының қалыптасуы және Ханафи-Матуриди ғалымдары мен еңбектері кезеңдерге бөліп қарастырылады. Сондай-ақ Бурханиддин әл-Маргинанидің өмір баяны, ұстаздары мен шәкірттері туралы сөз қозғалады. Оның фикх саласындағы еңбектері тізімделіп, әл-Хидая еңбегінің ерекшеліктеріне талдау жасалады.

Орта Азияда ислам ғылымдарының қалыптасуы

Орта Азия халықтарының ислам дінімен алғашқы кездесуі Хз. Омар кезеңінде мұсылман әскерлерінің Хорасан аймақтарына кіруімен басталған. Хз. Оспан кезеңіндегі

жеңістер мен Муауия кезеңіндегі Мауараннахр аймағының мұсылман мемлекеттерінің қол астына кіруі арқылы бұл аймақта ислам діні кең тарала бастады. Осыдан кейін Мауараннахр аймағында дін ғалымдары пайда бола бастады. Қарахан мемлекеті кезеңінде, әсіресе Бұхара және Самарқанд қалалары ғылым орталығына айналды. Осылайша ислами ғылымдардың дамуымен қатар Мауараннахрдың негізгі қалаларында мұсылман ғалымдары пайда болды. Өзге мұсылман әлемі секілді бұл аймақтардағы кейбір қалалар маңызды ғылым орталықтарына айналды. Осылайша, бұл қалалар атақты ғалымдардың есімдерімен бірге қолданысқа енді. Бұл қалалардың ішінен Бұхара, Самарқанд, Тирмиз, Шаш, Неса, Серахс, Нәсаф, Буст, Херат, Балх, Тус, Мәру және Нисабур сияқты қалаларды атап өтуге болады [1, s. 648].

Мауараннахр аймағындағы өмір сүрген халықтар ислам дінін қабылдағаннан кейін ғылыми зерттеу жұмыстарына ерекше көңіл бөлді. Тарихи деректерге қарағанымызда осы аймақтарда фикх, хадис, кәлам, тәпсір, тасаууф сияқты әртүрлі бағыттағы ғалымдардың көп шыққандығын байқауға болады. Орта Азиядағы тәпсір саласындағы шыққан ғалымдардан Имам Матуридидің «Тәуилатул кұранын», Замахшаридің «Кәшшафын», Нәсәфидің «Тейсирін» ерекше атап өтуге болады. Ислам дінінің қысқа уақыт ішінде осы аймақтарға таралуынан кейін Мауараннахр аймағының ғылым ошақтарында маңызды мухаддис және муфассир ғалымдар ортаға шықты. Хадис ілімінің отаны Хижаз аймағы болса да, хадис саласы бойынша маңызды еңбек жазған ғалымдардың Орта Азия мен Хорасан-Мауараннахр аймағынан шығуы көпшілікті таңқалдырады. «Кутубис Ситтә» деген атаумен танымал алты хадис кітабының авторларының барлығы осы аймақтардан шыққан ғалымдар болып табылады. Ислам сенім негіздерінің нақтылануы, ақыл мен нақылды ұштастыру арқылы жазылған кәламдық мәселелердің шешімі Мауараннахр аймағындағы мутәкаллимдер тарапынан қолға алынған. Олар тек қана кәламдық еңбектер жазып қана қоймай, исламның сенім, ғибадат және ахлақ тақырыптарына қатысты мәселелерді сол аймақтың діни-мәдени ерекшеліктері мен қажеттіліктеріне қарай жаңадан түсіндірген. Бұл үрдісті жүйеге келтіріп, ақли жолмен негіздеуге тырысқан Ханафи жолын ары қарай дамытушысы Имам Матуриди еді. Матуриди іліміне қатысты жазылған құнды әрі маңызды еңбектер осы аймақтарда пайда болған [1, 649-б.].

Мауараннахр аймағында исламдық ғылымдардың ішінде фикх саласындағы ғалымдардың үлесін ерекше атап өтуге болады. Фикх тарихын оқығанымызда мұсылман әлеміндегі ең кең таралған Ханафи фикх мектебінің қалыптасуы мен дамуында Мауараннахр аймағынан шыққан ғалымдардың үлесі зор.

Мауараннахрда ислам діні VIII ғасырдың басынан бастап орныға бастады. Алайда бұл жерге ислам дінінің таралуы оңай болған жоқ. Арабтарға қарсы күрес VIII ғасырдың орталарына дейін жалғасты. 730 жылдардағы Сыр бойындағы түрік халықтарының және 751 жылғы Талас соғысындағы қытай әскерлерінің жеңілуінен кейін Түркістан аймағында араб-мұсылмандардың билігі орнықты [2].

Түрік халықтарының өте тығыз қоныстанған Мауараннахр аймағы барлық исламдық ғылым салалары бойынша, әсіресе құқық (фикх) саласы бойынша дамыған өңір болып есептеледі. Алғашқы мұсылман мемлекеті саналатын Қараханиттер кезеңінде Түрік халықтары фикх ілімінің дамуына өз үлесін қосып отырды. Осы кезеңдерде үш жүзге жуық фақих мамандар жетілген. 350-ден астам фикх саласына қатысты еңбектер жазылған. Олардың ішінде Ханафи фикх саласына қатысты еңбектердің саны 98 пайызды құраған [1, 670-б.].

Арабтар Мауараннахрды жаулап алғаннан бастап XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығына дейінгі бес ғасырлық кезеңде жергілікті халықтың мәдени және рухани өмірінде өте үлкен өзгерістер орын алды. Бұл кезеңдерде ғылымның барлық салалары

бойынша жоғары деңгейдегі зерттеулер мен жаңалықтарға қол жеткізді. Осылайша Маураннахрдың әлемдік мәдениетке қосқан үлесін көрсетті. Жалпы айтқанда Орталық Азиядан шыққан ғалымдардың ислам әлеміне қосқан үлесі арқылы VIII-XII ғасырлар арасында мұсылман мемлекеттеріндегі мәдени даму тұрғысынан маңызды орынға ие болды. Атап айтар болсақ, Абу Абдулла Мухаммед ибн Муса әл-Харазми, Абул Аббас Ахмет ибн Касир әл-Фарғани, Абу Абдулла Мухаммед ибн Исмаил ибн Ибрахим әл-Бухари, Абу Иса Мухаммед ибн Савра ибн Муса әт-Тирмизи, Абу Наср Мухаммед ибн Мухаммед ибн Узлуғ Тархан әл-Фараби, Абу Райхан Мухаммед ибн Ахмет әл-Бируни, Абу Али Хусейін ибн Абдулла ибн Сина, Бурханиддин Али ибн Абу Бәкір ибн Абдулжәлил әл-Фарғани әл Марғинани және т.б. көптеген ғалымдар ортаға шықты.

Орталық Азиядан шыққан фикх саласындағы ғалымдар Әбу Ханифаның шәкірттері Әбу Юсуф және Мухаммедтен келген кітаптарды негізге алып, оларды шарх жасаумен айналысқан. Сондықтан да сол аймақ халқының 99 пайызы іс-әрекетте Ханафи мазхабын және сенімде Матуриди мазхабын ұстанған болатын.

Орталық Азиядағы мәдени өмір жоғарыдағы көрсетілген себептердің нәтижесінде қарқынды түрде дамыды. Осы мәдени өзгерістердің ішінде фикх ғылымының орны мен маңызы өте зор болды. Өйткені фикх ғылымы, мұсылмандардың өмір сүру тәрізі мен шарифат өлшемдеріне сәйкес болуын қамтамасыз ететін маңызды ислам ғылымдарының ішіндегі негізгі саласы болып табылады. Ислам дініне дейінгі жергілікті халықтың салт-дәстүрлері мен әлеуметтік-құқықтық мәселелердің исламның негізгі өлшемдеріне сай келуіне немесе келмеуіне байланысты фикхтық ережелермен нақтылануы Маураннахр аймағында осы ғылым саласының маңыздылығын күшейте түсті [3, 13-б.].

IX-X ғасырлар арасында фикх ғылымының негізгі ережелері мен қағидаттары қалыптасты. Осы уақыттан бастап мұсылмандар қоғамда болуы ықтимал барлық құқықтық мәселелердің шешімінің мужтахит имамдар тарапынан қарастырылғандығын және бұдан кейінгі мәселелер сол мазхабтар шеңберінде қаралатындығын алға тартып, жаңа мазхабты қалыптастыру деңгейіндегі ижтихат мәселесінің тоқтатылғанын барлық мазхаб ғалымдары ресми түрде болмаса да бір ауыздан келісімге келген.

Мазхабтың негізін салушы мужтахиттерден кейін келген ғалымдар белгілі бір мазхабты ұстанып соның шеңберінде оны дамытуға және қоғамдық өмірде оны қолдануға тырысқан. Бұлар ижтихат дәуірі кезеңінде өмір сүрген білімі терең ғалымдар болатын. Олардың ғылыми дәрежесі кейбір фикхтық мазхабтың негізін салушы Әбу Ханифа сынды ғалымдардың көзқарасынан басқаша үкім шығаруға жеткілікті болса да, олар Ханафи мазхабы өлшемдерін қабылдап, сол жолды ары қарай дамытуға тырысқан. Сондықтан да бұларға мазхаб мужтахиттері деп атаған. Ханафи мазхабы бойынша факих ғалымдарды негізгі бес топқа бөліп қарастыруға болады:

Біріншісі – мазхаб мужтахиді. Бұған Ханафи мазхабындағы имам Әбу Юсуф, имам Мухаммед ибн әл-Хасан әш-Шайбани, Зүфәр ибн әл-Хузәйл жатады.

Екіншісі – Муқаййид немесе кейбір мәселелердің мужтахиді. Бұл ғалымдар мазхаб имамдары жауап бермеген мәселелер бойынша үкім шығара алатын факихтер болып табылады. Бұл топқа Әбул Хасан Убәйдулла ибн әл-Хасан әл-Кархи, Шамсулаиммә Әбдулазиз ибн Ахмет әл-Халуани, Шамсулаиммә Мухаммед ибн Ахмет әс-Сарахси сынды ғалымдар жатады.

Үшіншісі – тахриж ғалымдары, бұлар фикхтық ережелерге түсіндірме жасап, түсініксіз мәселелерді түсіндіре алатын ғалымдар болып табылады.

Төртіншісі – Таржих ғалымдары, бұлар риуаяттар ішінде абзалын тандауға дәрежесі жететін ғалымдар болып табылады. Бұлардың ішіндегі ең атақтылары Әбул Хасан Ахмет ибн Мухаммед әл-Құдури, Бурханиддин әл-Марғинани және т.б. ғалымдар жатады [3, 22-б.].

Осы кезеңнен бастап фикх саласындағы жазылған кітаптар белгілі бір мазхаб шеңберінде жазылды. Сондықтан да зерттелген жұмыстар көбінесе зерттеушінің өз мазхабына және пікірлеріне қатысты болды. Басқа мазхабтарға сілтеме жасау сирек кездесті [4].

Орта Азиядан шыққан Ханафи ғалымдарын және олардың негізгі еңбектерін төмендегідей тізімдеуге болады:

X ғасыр ханафи ғалымдары

1. Әбу Мансур Мухаммед б. Мухаммед б. Махмуд имам Матуриди (333-944).

Еңбектері: «Тәуилатул құран», «Китабут таухид», «Китабул мақалат», «Шарху жамиус сағир», «Китабул жәдәл фи усулил фикх», «Бәйану уәһмил мутазилә», «Рәддул усулил хамсә лил Бахили», «Рәддул карамита».

2. Әбул Қасым Исхақ б. Мухаммед б. Исмаил әс-Самарқанди (342/953). Деректерде имам Матуридиден кәлам және фикх дәрсін алғандығы айтылады. Қазылық қызметіндегі әділ үкімдері себебінен «әл-Хаким әс-самарқанди» лақабымен де танымал. Еңбегі: «әр-Рәд ала асхабил һәуа».

3. Әбу Али Ахмет б. Мухаммед б. Исхақ әш-Шаши (344/955). Атақты ханафи ғалымы. Шаш (Ташкент) қаласында дүниеге келген. «Усулуш Шаши» еңбегімен танымал.

4. Әбул Хасан Али б. Саид әр-Рустуфәғни (345/956). Самарқандтың Рустуфәғни ауылында дүниеге келген ханафи фикх және кәлам ғалымы. Ол имам Матуридидің ең атақты шәкірттерінен болып оның көзқарастарын Әбул Муин ән-Нәсафи және Нуреддин әс-Сабуни сияқты Матуриди ғалымдары еңбектерінде нақыл еткен. Еңбектері: «Иршади мухтәди фи усулид дин», «әз-Зеуаид уәл феуаид», «әл-Фәтауа».

5. Әбул Ләйс әс-Самарқанди. Имамүл Худа деген атпен танымал ханафи фикх және кәлам ғалымы. Еңбектері: «Бустанул Арифин», «Тәнбехул ғафилийн», «Уйунул месаил».

XI ғасыр ханафи ғалымдары

1. Әбул Аббас Жафер б. Мухаммед б. әл-Мутәз әл-Мустағфири ән-Нәсафи (432/1041). Мәуреннахр дан шыққан атақты ханафи фикх және хадис ғалымы. Еңбектері: «Тыббун нәби», «Фезаилул құран». «Китабул мунасебат», «Марифатус сахабә», «Шәмаилун нәби», «Тарихи Самарқанд».

2. Әбу Али әс-Самарқанди (450/1058). Еңбегі: «Мәжмуул фәтауа уә жамиул асғар».

3. Әбул Хасан Рукнул-Ислам Али б. Хусейін б. Мухаммед әс-Сұғди (461/1068). Самарқандтың жанындағы Сұғди ауылынан шыққан атақты ханафи ғалымы. Еңбектері: «ән-Нутеффил фәтауа», «Шәрхус сиярил кәбир», «Феуаид», «Шәрху әдәбил қәди лил Хассаф».

4. Әбу Наср Ахмет б. Мансур әл-Исфижаби (480/1087). Ханафи фикх ғалымы: Еңбектері: «Шәрху кафил хақим», «Шәрху мухтасарут Тахауи» (Сүлеймания кітапханасында қолжазба), «Шәрхул жамиил кәбир».

5. Әбул Хасан Али б. Мухаммед б. Хусейін б. Абдулкерим Фахрул ислам Әбул Юср әл-Пездеуи (482/1089). Атақты ханафи фикх ғалымы. Еңбектері: «Усули Пездеуи», «Шәрхуз зиядат», «Мәбсул фил фәтауа», «Шәрхул жамиус сағир», «Шәрху фикхул әқбар», «Мәбсут фил фәтауа». Пездеуидің осы еңбектерінің арасында «Усули Пездеуи» өзінен кейінгі ханафи ғалымдарына негізгі дереккөз еңбек болған. Осы еңбектің бір неше шарх, түсіндірмелері жасалынған. Оның «Фахрул ислам» лақаб аты да болған. Самарқандта Ханафи фикхына байланысты маңызды еңбектер жазған [5].

6. Әбу Бәкір Мухаммед б. Хусейін б. Мухаммед әл-Бұхари Бәкір Хахерзаде (483/1090). Бұхарада өмір сүрген атақты ханафи мазхабы ғалымдарынан болып табылады. «Шарху Мухтасарил Құдури» (Сүлеймания кітапханасында қолжазба еңбек болып табылады), «Шәрхул жамиул кәбир», «Әл Мәбсут», әл-Мухтасар фил фәтауа».

7. Әбу Бәкір Мухаммед б. Әби Сәһл Ахмет әс-Сарахси (483-1090). Ханафи фикх ғалымдарынан болып «Шәйхул әимма» лақабымен де танымал. Еңбектері: «әл- Мәбсут». Бұл

еңбек Әбу Ханифаның шәкірті имам Мухаммедтің «Захирур риуая» еңбектерінен жинақтаған «әл-Кафи» атты еңбегінің шархы (түсіндірмесі) болып табылады. Бұдан басқа әс-Сарахсидің «Шәрху Сиярул кәбир», «Усулис Сарахси», «ән-Нүкәт», «Шәрху жамиус сағир» атты еңбектері де бар.

XII ғасыр ханафи ғалымдары

1. Әбу Бәкір Мухаммед б. Ибрахим б. Энуш. Б. Ибрахим әл-Хасири әл Бұхари (500/1107). Ханафи мазхабының фикх саласындағы ғалымдарынан болып табылады. Еңбегі: «Хауил Хасири фил фуру (Сулеймания кітапханасында қолжазба күйінде сақтаулы)».

2. Әбул Муин Меймун б. Мухаммед б. Мухаммед ән-Нәсафи (508-1115). Ханафи фикх және кәлам ғалымдарынан болып табылады. Еңбектері: «Тәбсиратул Әдиллә», «Әт-Тәмхид ли қауаидут таухид», «Бахрул кәлам», «әл-Умдә фи усулид дин».

3. Әбул Фадл әз-Зәренгири әл-Бұхари (512/1036). Атақты ханафи мазхабы ғалымдарынан болып табылады. Бұхара маңайындағы Зәренгир ауылында дүниеге келген. Ол өз елінде «Кішкентай Әбу Ханифа» атымен де танымал болған.

4. Әбу Саид Рукниддин месуд б. Хусейін б. Хасан б. Мухаммед б. Ибрахим әл-Кушани (520/1126). Атақты ханафи ғалымдарынан болып, Самарқандқа 12 шақырым қашықтықтағы Кушан ауылында дүниеге келген. Танымал ханафи ғалымдардан дәріс алған. «Әл-Мухтасарул Мәсуди» атты еңбегімен белгілі.

5. Әбу Али Имадуддин Хусейін б. Али б. Абил Қасым әл-Ламиши (522/1128). Ханафи фикх ғалымдарынан, Фарғана маңайындағы Ламиш ауылында дүниеге келген. «Уақиатул Ламиши», «әз-Зиядат уә әл-Фәтауа» атты еңбектерімен танымал [6, 63 б].

6. Али б. Мухаммед б. Исмаил б. Али б. Ахмет әл-Исфижаби әс-Самарқанди (535/1140). Исфижабта (Сайрам) туылған, Самарқандта өмір сүрген. Марғинанидің ұстазы болып табылады. «Шәрху Мухтасарут Тахауи», «әл-Мәбсут» атты еңбектерімен танымал.

7. Әбу Мухаммед Хусамуддин Омар б. Абдулазиз б. Омар б. Мазе әл-Бұхари (536/1141). Бұл кісі өз кезеңінде Мәуреннахрдың атақты ханафи ғалымдарынан болған. Садрушшахид, Хусамушшахид сияқты лақаб аттармен де белгілі. Еңбектері: «әл-Фәтауал кубра», «Әл фәтауас суғра».

8. Әбу Хафс Нежмуддин Омар б. Мухаммед б. Ахмед б. Исмаил ән-Нәсафи (537/1142). Фикх, кәлам, тәпсір саласындағы танымал ханафи ғалымы. «Ақайдун Нәсафия», «әл-Манзуматун Нәсафия фил хилаф», «әт-Тейсир фи Илмит Тәфсир», «әл-Қанд фи зикри (марифәти) улемаи Самарқанд», «Гилбетут Таләбә», «Тухфәтул Мулук», «әл-Хасаил фил Мәсаил», «Фәтауан Нәсафи», «әл-Хасаил фил Фуру» сияқты кітаптарымен белгілі.

9. Әбу Бәкір Алауддин Мухаммед б. Ахмед әс-Самарқанди (539/1144). Бұл кісі Әбул Юср әл-Пездеуи және Әбул Муин ән-Нәсафиден фикх дәрісін алған. «Тухфәтул фуқеха», «Мизанул усул» атты еңбектерімен танымал.

10. Әбул Қасым Насыруддин Мухаммед б. Юсуф б. Мухаммед б. Али әл-Алеуи әл-Хусейни әл Медени әс-Самарқанди (556/1161). Фикх саласындағы ханафи ғалымдарынан. Ол «Әл-Мултекат фи фәтауал ханафийә», «ән-Нафи», «Жамиул фәтауа» сияқты еңбектерімен белгілі.

11. Нуреддин әс-Сабуни (580/1184). Ханафи мазхабы фикх және кәлам ғалымдарынан болып табылады. Нуреддин әс-Сабунидің әсіресе кәлам саласындағы жазған еңбектері ислам әлеміне кең таралған. Ол кәлам іліміндегі түсінілуі қиын кейбір мәселелерді қарапайым тілмен жеткізуге тырысқан. Ол өзінің «әл-Бидая» атты еңбегінде әһли сүннет, Матуридилік сенім негіздерін түсіндіреді.

12. Әбу Наср Зейнуддин Ахмет б. Мухаммед б. Омар әл-Аттаби әл-Бұхари (586/1190). Белгілі Мәуреннахр ханафи ғалымдарынан болып табылады. Бұхараның Аттабия немесе Дарул Аттаб аймағында туылғандықтан Аттаби лақаб атымен де танымал. Еңбектері:

«Фәтуатул Аттабия, Жамиул фикх», «Шәрхуз зиядат», «Шәрхул жамиул кәбир», «Шәрхул жамиус сағир», «Тәфсирул құран».

13. Әбул Хасан Бурханиддин Али б. Әбу Бәкір б. Абдулжәлил әл Фарғани әл-Марғинани әр-Риштани (539/1197). Ханафи мазхабының атақты ғалымы, мужтахид. Оның негізгі еңбектерінен «әл-Хидая», «Мухтасарун неуазил», «әт-Тәжнис уәл мәзид фил фәтауа» атты кітаптарын атап өтуге болады [3, 111-112 б]. Мақаланың келесі бөлімінде әл-Марғинанидің еңбектері мен фикх ғылымына қосқан үлесі кеңірек баяндалады.

XIII ғасыр ханафи ғалымдары

1. Әбул Мехамид Жемалуддин Махмуд б. Ахмед б. Абдуссейид б. Осман әл-Хасири әл-Бухари (636/1238). Атақты ханафи фикх ғалымы. Еңбектері: «әт-Тахрир (Шәрхул жамиил кәбир)», «әт-Тариқатул Хасирия фи илмил хилаф бәйнәш Шафийә уәл Ханәфийә», «әл-Хайрул матлуб фил фикх», «Шархул жамиис сағир», «Шәрхус сиярил кәбир».

2. Әбул Уәжд Шемсуддин Мухаммед б. Абдуссеттар б. Мухаммед әл-Кердери (642/1244). Харезм маңындағы Кердер қаласында туылған атақты ханафи ғалымы. Оның «әр-Рәд уәл интисар ли Әби Ханифа», «Китаб фир рәд ала мән йуанид Әба Ханифа» атты Әбу Ханифаны қорғау мақсатында жазған шағын еңбектері күнімізге дейін жетіп келген.

3. Хамидуддин Али б. Мухаммед б. Али әд-Дарир әл-Бұхари (666/1268). Тәпсір, фикх және кәлам саласындағы атақты ханафи ғалымдарынан болып табылады. Ол «Хашиятул хидая», «Хашия ала усулил Пездеуи», «Шәрхун Нафи» атты еңбектерімен танымал.

XIV ғасыр ханафи ғалымдары

1. Әбул Ала Шамсуддин махмуд б. Әбу Бәкір әл-Келабази әл-Бұхари (700/1300). Ханафи мазхабф фикх және хадис ғалымы. Еңбектері: «Дауус сираж», «Хуллаул Кәраиз фи феннил фераиз», «Тәлкихул әфхам фи шархи мәсаили зәуил архам».

2. Әбул Бәракат Хафизуддин Абдуллаһ б. Ахмет. Б. Махмуд ән-Нәсафи (710/1310). «Кәнзуд дәқайк», «Менарул әнуар», «Медарикут тәнзил уа хақайкут тәуил», «Кәшфул асрар», «әл-Кафи», «әл-Мустасфа», «Шәрхул умдә».

3. Хусамеддин Хусейін б. Али б. Хажжаж әс-Сығнақи (714/1314). Белгілі ханафи фикх ғалымдарынан болып табылады. Оның «ән-Нихая» атты еңбегі «әл-Хидаяға» жасалған алғашқы шарх болып табылады. Туркиядағы Сулеймания кітапханасында және Эдине Селимия және Маниса халық кітапханаларында көптеген нұсқасының сақталуы бұл еңбектің Анатолияда кең таралғандығын көрсетеді. Еңбектері: «әл-Уафи шарху Мунтахабил Ахсикеси», «әл-Кафи шәрху Усулил Пездеуи», «әт-Тесдит шәрхут Темхид фи қауаидит таухид», «әл-Мууассал».

4. Қиуамуддин әл-Итқани (758/1357). Еңбектері: «Ғаятул Баян», «Әт-Тәбйин», «Рисале фи тәрки рафил йәдәйн» [6, 145-б].

Бурханиддин әл-Марғинанидің фикх ғылымына қосқан үлесі

Бурханиддин әл-Марғинани 1117 жылы Өзбекістанның Фарғана аймағындағы Марғинан қаласында туылған. Марғинани Қарахан мемлекеті кезеңіндегі Мауараннахр аймағындағы фикх саласындағы ғалымдардан болып табылады. Ол тек қана фикх саласында емес сондай-ақ тәпсір, хадис және басқа да ислам ғылымдары бойынша білікті ғалым болатын. «Әл-Хидая» еңбегі оның фикх саласындағы маңызды еңбегі болып табылады.

Бурханиддин әл-Марғинанидің «Әл-Хидая» еңбегі XVIII ғасырда Чарлез Хамилтон тарапынан ағылшын тіліне аударылған болатын. Осылайша әл-Марғинани батыс әлеміне де танымал болған мұсылман құқықшыларынан болған. Алайда Чарлез Хамилтон бұл еңбекті түрнұсқасынан, яғни араб тілінен емес алғашқы кезде аударылған парсы тіліндегі нұсқасынан аударған. Әрине аударма түпнұсқадан аударылмағандықтан негізгі мағынадан алшақтап кейбір ауытқулар байқалуы мүмкін. Сол себептен болар оның ағылшын тіліндегі аудармасы Еуропа әлемінде қатты сынға алынған [7].

Марғинанидің ұстаздары

Бурханиддин әл-Марғинани өзінің саласындағы маман ұстаздардан дәріс алған. Ұстаздары арасында фикх, хадис, тәпсір, ақида және кәлам саласындағы атақты ғалымдар болған. Олардың арасынан төмендегілерді ерекше атап өтуге болады:

1. Нежмуддин Әбу Хафс ән-Насафи (1068-1142). Бұл кісі де ханафи мазхабының атақты ғалымдарынан, фикх, кәлам және тәпсір саласының маманы болған. Осы салаға қатысты оның жүзден астам еңбектері болған. Деректерде Марғинани ең алғаш рет фикх ілімін осы кісіден алғандығы айтылады. Әбу Хафс ән-Насафи Пездеуидің шәкірті болатын. «Тарихи Бұхара», «әл-Манзуматун Нәсәфия фи илми хилаф», «әл-Хасаил фил фуру», «әт-Тейсир фи илмил усул» оның негізгі еңбектерінен болып табылады.

2. Садрус Шахид Хусамуддин Омар б. Омар б. Абдулазиз (1090-1141). Бұл кісі Марғинанидің Әбу Хафс ән-Насафиден кейінгі маңызды ұстаздарынан болып табылады. Оның негізгі еңбектерінен «әл-Фәтауас суғра», «Әл-Фәтауал кубра», «әл-Жамиус сағир» сияқты еңбектерін атап өтуге болады.

3. Зияуддин Мухаммед б. Хусейн әл Бандажи (1150). «Тухфетул фукаха» еңбегінің авторы Алауддин Самарқандидің шәкірті болып келеді.

Марғинанидің шәкірттері

Бурханиддин әл-Марғинани, Мауараннахрдағы исламдық ғылымның дамуына үлес қосқан көптеген атақты шәкірт дайыдаған. Олар әсіресе Ханафи мазхабының таралуына өз еңбегін сіңірген. Олардың ішінен негізгілері төмендегідей:

1. Шәмсул Әимма әл-Кердери- (1203-1244). Бұл кісі Ханафи ғалымдарының ішінде ең атақтылардан болып есептеледі. Ол Самарқандта Бурханиддин әл-Марғинаниден, Харезмда ханафи ғалымы Мутарризиден, Бұхарада Бәруддин Уәрсекиден дәріс алған. әл-Кердери, «әл-Хидая» еңбегін халыққа оқып түсіндірген кісілердің бірі болатын. Оның «Фәтауал Кердери» атты фикх саласындағы маңызды еңбегі бар [8, 126].

2. Бурханул Ислам әз-Зернужи. Ол «Талимул мутаалим тариқатут тааллум» атты еңбегімен танымал. Оның бұл кітабы көптеген ғасырлар бойы ислам әлемінде тәлім-тәрбие саласындағы қолданылған негізгі еңбек болатын.

3. Низамуддин Омар. Марғинанидің ұлы, сол кезеңнің фикх саласындағы ғалымдарынан болған.

Марғинанидің еңбектері

Деректерге жүгінсек Бурханиддин әл-Марғинанидің еңбектерінің барлығы фикх саласына қатысты болған.

1. Бидаятул мубтеда, Фикх ғылымындағы фуру тақырыптарына қатысты жазылған еңбек. Ол бұл еңбекті жазу барысында Қудуридін «Мухтасар» еңбегін, Имам Мухаммед Шайбанидің «әл-Жамиус сағир» еңбектерін негізге алған. Марғинани бұл еңбектің кіріспесінде еңбектің жазылуы туралы былай дейді: «Әуелі, фикхтың бүкіл тақырыптарын қамтитын көлемі кішкентай, мазмұны ауқымды кітап жазуды ойладым. Кейін Қудуридін «Мухтасар» еңбегі қолыма тиді. Бұл кітап қысқа әрі нұсқа болатын. Сол кездері ғасырымыздың ғалымдары өз шәкірттеріне әл-Жамиус сағирді жаттатып жатқанын байқадым. Олай болса, осы екі кітапты бірлестіре отырып, бір кітап жазуға шешім қабылдадым. Бұл кітапты Бидаятул Мубтеди деп атадым. Оған кейінірек шарх жазып, «Кифаятул мунтехи» атауын бердім. Ең соңында оны қысқартып «әл-Хидая» деп атадым.

2. әл-Хидая. Он үш жыл ішінде жазылған бұл еңбек әл-Бидая кітабының шархы болып табылады. Бұл кітап Ханафи фикхының негізгі кітаптарынан болып табылады. Еңбек екі томнан тұрады. Осы еңбекті жазу барысында Бурханиддин әл-Марғинани үздіксіз ораза ұстағандығы деректерде келтірілген.

3. Кифаятул мунтехи. Марғинанидің жоғарыда айтып өткеніміздей Бидаятул Мубтеди

еңбегіне жазылған шарх кітабы болып табылады.

4. Тежнис уәл мәзид фил фетауа. Бұл еңбек пәтуалар жиынтығынан тұрады.
5. Мухтасарун Неуазил.
6. Китабул фераиз [9, 352-б.].

Маргинанидің «әл-Хидая» атты еңбегінің маңыздылығы

Әл-Хидая еңбегі хыжри VI ғасырдан бастап Мауараннахр, Таяу шығыс және Анатолия ғалымдары арасында үлкен маңызға ие болған. Медреселерде негізгі дәріс кітабы ретінде оқытылған [10]. Қазы және муфтилердің үнемі жүгінетін кітабы болған. Әл-Хидая еңбегі белгілі кезеңдерде бір неше тілдерге аударылған. 1234 жылы Калькуттада басылып шығарылған. 1888 жылы Қазанда, 1927 жылы Бомбайда басылып шығарылған. 1870 жылы Лондон қаласында Чарлес Хамилтон тарапынан ағылшын тіліне аударылған. 1957 жылы Лахор қаласында басылып шығарылған. 1982 жылы Хасан Эге тарапынан, ал 1986 жылы Ахмет Мейлани тарапынан түрік тіліне аударылған. 1893 жылы ағылшын тіліндегі аудармасын негізге ала отырып орыс тіліне аударылған.

Әл-Хидая еңбегінің ерекшеліктері

Жоғарыда айтып өткеніміздей, әл-Хидая еңбегі «Бидая» кітабының шархы болып табылады. Негізгі мәтін жақшаның ішінде беріліп кейін оның түсіндірмесі жасалады. Мәтіндерде Құдуридің Мухтасар еңбегі және Жамиус сағир еңбектеріндегі мәселелер орын алған [9, 354-б.]. Маргинани, Бидая еңбегін шарх жасау барысында мәселелерге дәлел келтіру мақсатында аят пен хадистерді пайдаланып отырған. Әл-Маргинани Бидая еңбегінде аят пен хадистерді өте аз пайдаланған. Ал әл-Хидаяда болса мәселеге ақли және нақли дәлелдер келтіріп талдау жасалынған.

Әл-Маргинани әл-Хидая еңбегінде кейбір арнайы терминдерді қолданған. Мысалы, ол өзінің пікірін қолдайтын замандас ғалымдар мен бұрынғы ғалымдарды келтіре отырып Самарқанд машайихи тіркесін қолданады. Маргинани тақырыптарды түсіндіру барысында имам Сарахси, Имам Әбу Мансур әл-Матуриди, Әбу Лайс Самарқанди сияқты ғалымдардың көзқарастарын да пайдаланған.

Әл-Маргинани тақырыптарды түсіндіру барысында ең әуелі имам Ағзам Әбу Ханифаның, кейін шәкірттері Әбу Юсуф және Мухаммедтің, одан кейін кейде имам Зуфардың көзқарастарына тоқталады. Сонымен қатар әл-Хидая еңбегі тек қана ханафи мазхабының көзқарастарымен шектелмеген. Өзге де мазхаб имамдарының, атап айтқанда имам Малик, имам Шафи сияқты ғалымдардың көзқарастарын да келтіріп отырған. Осы тұрғыдан алғанда әл-Хидая кітабы салыстырмалы мазхабтардың фикх кітабы деп айтуға да болады. Бұл еңбектің тағы да бір ерекшелігі, еңбекте Ахмед б. Ханбалдың көзқарастары берілмеген. Маргинани кейде сахабалардың, Хз.Омардың, Ибн Масудтың және өзге де сахабалардың сөздерін дәлел ретінде келтіріп отырған [9, 355-б.].

Мысалы, әл-Маргинани умра құлшылығының имам Шафидің көзқарасы бойынша парыз екендігін айтады. Өйткені ол кісі Хз. Пайғамбардың «Қажылық парыз болғаны сияқты умра да парыз» (Дарақутни, Китабул Хаж, 219) деген хадисін дәлел келтірген. Әл-Маргинани болса осы тұжырымға қарсы Ханафи мазхабының тақырыпқа қатысты мына хадисін «Қажылық парыз және умра татавву (парыз емес)» (Ибн Маже, Китабул менасик, 44) келтіріп умраның парыз емес сүннет екендігін тілге тиек етеді [11].

Әл-Хидая еңбегі өзінен бұрын жазылған және ауқымды еңбегі Кифаятул мунтехи еңбегінің түйіні болғандықтан, бұл кітапта кейде жабық мағынадағы сөйлемдер де кездесіп жатады. Негізінде классикалық фикх кітаптарының барлығы «тахарат» бабымен басталып «фераиз» тақырыптарымен аяқталған. Алайда әл-Хидая еңбегінде фераиз мәселелері жазылмаған. Еңбекте әл-Маргинани ханафи мазхабының ең көп қолданған истихсан дәлелін жиі қолданған және бұған дәлелдемелерді де келтіріп отырған.

Ханафи ғалымдары арасында маңызды орынға ие болған әл-Марғинанидің «әл-Хидая» еңбегі өзінен кейінгі көптеген еңбектерге негізгі дереккөз болған. Оның бұл еңбегі туралы әртүрлі оң пікірлер айтылған. Мысалға, «Құран өзінен бұрынғы кітаптарды насх жасағаны сияқты «әл-Хидая» да өзінен бұрынғы жазылған кітаптарды насх еткен. Оның ережелеріне берік бол, оның жолынан адаспа сол кезде адасушылықтан құтыласың» [9, 357-б].

Әл-Хидая еңбегіне жазылған шархтар

Әл-Хидая еңбегіне мұсылман фикх ғалымдары тарапынан көптеген шархтар жазылған. Катиб Челеби, «әл-Хидая» еңбегіне 60-тан астам шарх жасалынғандығын алға тартады. Ал ендігі кезекте «әл-Хидаяға» жазылған шархтардың ең атақтыларына қысқаша тоқталайық.

1. Хашиятул Хидая. Әл-Хаббази тарапынан жазылған. Бұл кісі Абдулазиз әл-Бухариден дәріс алған, Домаск қаласындағы медреселерде сабақ бергендігі айтылады.

2. Китабул Ғайе. Шамсуддин Әбул Аббас Ахмет б. Ибрахим б. Абдулғани әс-Суружи тарапынан шарх жасалынған. Ол Мысырда қазы болып қызмет атқарған және сол жерде қайтыс болған.

3. Китабун Нихая. Хусамеддин әс-Сығнақи тарапынан жазылған шарх кітабы. Ол Ханафи мазхабының атақты фикх ғалымдарынан болып Бағдат медреселерінде дәріс берген. Кейінірек Шамға барып көптеген шәкірт дайындаған және Халеп қаласында дүние салған.

4. әл-Уикаятур Риуая мин Месаиліл Хидая. Махмуд б. Убейдулла әл-Махбуби. Бұл еңбек әл-Хидаядан тандалған кейбір мәселелерді ғана алған.

5. Ғаятул Баян. Оның авторы Қиуамуддин Әмір Катиб әл-Итқани болып табылады. Әл-Итқани, ханафи мазхабының атақты фикх ғалымдарынан болып табылады. Бұл еңбек 26 жыл бойы жазылғандығы айтылады.

6. Әл Бинаяфи Шархи Хидая. Бұл еңбектің авторы Бедруддин Хафиз әл Айни болып табылады. Ол әл-Хидаяға шарх жазу барысында өзінен бұрынғы жазылған шархтардан да пайдаланған.

Әл-Хидая еңбегінде Мухаммед пайғамбардың хадистері өте көп қолданылған. Сондықтан да ғалымдар әл-Хидаяда кездесетін хадистерді зерттеп арнайы кітап жазып отырған. Төменде осы тақырыпқа қатысты зерттеулердің бір нешеуін атап өтеміз:

1. Әл-Иная би марифати Ахадисил Хидая, фи тахрижи ахадиси хидая. Оның авторы Мухиддин Абдулқадир Мухаммед әл-Қураши болып табылады.

2. әл-Кифаяти фи марифати Ахадисил Хидая. Бұл еңбектің авторы Ибнут Туркмани Алауддин әл-Мардини болып табылады.

3. Әд-Дирая фи мунтехаби Тахрижи Ахадисил Хидая. Бұл еңбектің авторы Ахмет б. Али Ибн Хажар әл-Асқалани болып табылады.

Ислам ғылымдарының қалыптасуы мен даму тарихында Орта Азия мен Хорасан аймағынан шыққан ғұламалардың рөлі орасан зор. Олар ислам ғылымдарының әртүрлі бағытында маңызды әрі құнды еңбек жазып қалдырған. Солардың бірі Бурханиддин әл-Марғинанидің ислам құқығы саласындағы жазған «әл-Хидая» еңбегі болып табылады.

Марғинани Қарахан мемлекеті кезеңінде өмір сүрген ханафи ғалымдарынан болып фикх саласындағы жазған еңбектерімен танымал болған. Оның туып өскен жері көптеген ханафи ғалымдарының шыққан Мауараннахр аймағы болып табылады.

Марғинани фикх саласында маңызды еңбектер жазған. Олардың арасында күнімізге дейін кейбір еңбектері жетіп келген. Кейбір еңбектері өкінішке орай қолжазба күйінде сақталған. Оның ханафи бағытындағы жазған «әл-Хидая» еңбегі күнімізге дейін өзінің

құндылығын сақтап келе жатыр. Он үш жыл ішінде жазылған бұл еңбек, өзінен кейінгі осы саладағы ғалымдарға маңызды дереккөз болған. Бұл еңбекке көптеген хашия (түсіндірме) және шархтар жазылып келген. Сондай-ақ әл-Хидая еңбегі ислам әлемінің түкпір-түкпіріне таралып, медреселерде негізгі дәріс кітабы ретінде оқытылған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Yıldırım, Ahmet, “Orta Asya’da İslami İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, Orta Asya’da İslam II, Ankara-Türkistan, 2012, s. 648
2. Бартольд В.В. История Туркестана. Бартольд В.В. Собр. Соч. в 9т. –М., 1963. Т.П, Ч. I. С.118
3. Қориев О.А., Фарғона фикх мактаби ва Бурхонуддин ал-Марғинович, Фан нашриети, Тошкент, 2009, 13 б.
4. Cebeci, İsmail, “Change In The Modern Practice Of *Ijtihad* The Case of Islamic Finance”, *Иlahiyat Studies*, Bursa Иlahiyat Foundation, Volume 3 Number 2 Summer/Fall 2012, p. 159
5. Муминов А. Ханафитской мазхаб в истории Центральной Азии. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015. - 140 с.
6. Özel, Ahmet, Hanefi Fıkıh Alimleri, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara, 2017.
7. Showkat Hussain, Charles Hamilton’s Translation of *Al-Hidayah*: A Critical Assessment In Socio-Legal Context, *International Journal of Research in Humanities, Arts and Literature*, Vol. 6, Issue 8, Aug 2018, 317-318
8. Şimşek, Murat, “Bir Hanefi Klasığı: Merginani’nin el-Hidayesi ve Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, XII, № 23, 2014, ss. 279-381.
9. Köse, Murtaza, “Ferganalı Bir Hukukçu Merginani ve Hidaye Adlı Eseri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, № 17, 2001, ss. 345-363.
10. James E. Baldwin. “Prostitution, Islamic Law and Ottoman Societies”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 55 (2012), p. 122.
11. Burhaniddin al-Marginani, *al-Hidayahsharhu Bidayetil Mubtedi*. - С. 2. Pakistan, 1997, s. 298.

Б.С.АДЫРБЕК¹, Ш.К.ЕРГОБЕК²

¹кандидат исторических наук, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан)*

²кандидат юридических наук, *ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г.Алматы)*

E-mail: shyngys.ergobek@mail.ru

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ПРИКЛАДНОГО ЕВРАЗИЙСТВА МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ И ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ В СТАНОВЛЕНИИ КОНЦЕПЦИИ ЕВРАЗИЙСТВА

В статье рассмотрены вопросы соотношения теоретического и прикладного евразийства на примере империи Чингис хана, Золотой орды и государства Тимуридов. Как часто мы задаемся вопросами причинно-следственной связи определенного научно-теоретического понятия и исторического события? Между тем причинно-следственная связь очевидна. Она связана как с конкретным применением научной терминологии, так и видением ее основателей проблем научного познания. Вот такими тесно переплетающимися явлениями стали империя Чингис-хана, Золотая орда, государство Тимуридов и понятие евразийства. В конкретном историческом аспекте евразийцы пытались осознать и дать оценку революционным идеям, которые восторжествовали в когда-то могучей Российской империи. Поводов для самоанализа было более чем достаточно. Понимание свершившегося факта вне исторического контекста было не возможно и не целесообразно. Статья посвящена анализу понятия государственности в евразийстве, выявлению причин и следствия возникновения данной мысли на примере анализа отдельных исторических явлений. Сравнительный анализ понятия государственности выявил четкую связь между возникновением идеи евразийства и его историческими предпосылками.

Ключевые слова: Евразийство, поликультурное общество, империя, государственность, человек, Золотая орда, Восток, Запад, третий путь.

B.S.Adyrbek¹, Sh.K.Yergobek²

¹*Candidate of Historical Sciences,*

Khoja Akhmed Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan)

²*Candidate of Jurisprudence Sciences, Associate Professor*

Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty) E-mail: shyngys.ergobek@mail.ru

ROLE AND IMPORTANCE OF APPLIED EURASIANISM OF THE TURKIC STATES AND MONGOLIAN EMPIRE IN THE FOUNDATION OF THE CONCEPT OF THE EURASIANISM

The article discusses the relationship of theoretical and applied Eurasianism on the example of the empire of Chinggis Khan, the Golden Horde and the Timurid state. How often do we ask questions of causation of a certain scientific and theoretical concept and historical event? Meanwhile, causation is obvious. It is connected both with the concrete application of scientific terminology and the vision of its founders of the problems of scientific knowledge. The Chinggis Khan empire, the Golden Horde, the Timurid state and the concept of Eurasianism became such closely intertwining phenomena. In a concrete historical aspect, the Eurasians tried to realize and evaluate the revolutionary ideas that triumphed in the once mighty Russian Empire. The reasons for self-examination was more than enough. Understanding the fait accompli outside the historical

context was not possible and not advisable. The article is devoted to the analysis of the concept of statehood in Eurasianism, identifying the causes and consequences of the emergence of this idea on the example of the analysis of individual historical phenomena. A comparative analysis of the concept of statehood revealed a clear link between the emergence of the idea of Eurasianism and its historical prerequisites.

Keywords: eurasianism, polyculture society, statehood, person, Golden Horde, East, West, third way.

Б.С.Адырбек¹, Ш.Қ.Ергөбек²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.)

²заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.), E-mail: shyngys.ergobek@mail.ru

МОҢҒОЛ ИМПЕРИЯСЫ МЕН ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ ҚОЛДАНБАЛЫ ЕУРАЗИЯШЫЛДЫҚТЫҢ ЕУРАЗИЯШЫЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАМАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ОРНЫ

Мақалада теориялық және қолданбалы еуразияшылдықтың арақатынасы Шыңғыс хан империясы, Алтын орда мемлекеті мен Тимуридтер мемлекеті тәжірибесі негізінде сараланған. Біз белгілі бір саяси және құқықтық ілімнің пайда болуы мен қалыптасуына ықпал еткен тарихи фактілерге жіті баға бере аламыз ба? Ал ол байланыс айқын. Әдетте, белгілі бір тарихи құбылыс осы саладағы танымның қалыптасуына түрткі болады. Ол нақты ғылыми терминологиямен қатар, идеяның негізін қалаушылардың тарихи оқиғаларды саралау арқылы белгілі ғылыми тұжырымға келуіне ықпал етеді. Осындай құбылыстардың бірі Шыңғыс хан империясы, Алтын орда, Тимуридтер мемлекеті мен еуразиялық ілімнің арасында айқын көрініс табады. Еуразияшылдар байырғы қуатты Ресей империясында, белгілі тарихи кезеңде қоғамда басымдыққа жеткен революциялық идеялардың пайда болуына не ықпал еткендігін саралауға тырысты. Тарихи құбылыстың ішкі табиғатын саралауға деген себептер өте көп болатын. Орын алған құбылысты тарихи контекст тысында қарастыру мағынасыз, әрі мүмкін емес болатын. Мақала еуразияшылдық тұжырымдамадағы мемлекеттік ұғымын жекелеген тарихи мысалдардың негізінде сараптауға арналған. Мемлекеттілік ұғымының салыстырмалы сараптамасы еуразияшылдық идеясының пайда болуы мен оның тарихи алғышарттарының арасындағы тығыз байланысты айқындап берді.

Кілт сөздер: еуразияшылдық, полимәдени қоғам, мемлекеттілік, адам, Алтын орда, Шығыс, Батыс, үшінші жол.

Введение

Причиной конкретного социального явления в исторической перспективе могут стать факторы, которые имели место быть. Таковыми факторами были войны, государства, возникавшие и исчезающие на политической карте мира, таковыми могли быть историческое и культурное наследие. Трансформация общества и государства являясь интересным явлением, которое до сих пор привлекает интерес большого количества ученых. Сравнительно-правовой анализ современного государства и права показывает что за конкретным явлением имеет место быть конкретная концепция произошедшая от воздействия различных географических экономических и политических факторов. Являются ли эти факторы ключевыми как для определения вектора государственного развития, так и сквозь призму осознания собственного бытия. Данная статья посвящена анализу в исторической перспективе становления и развития идеи евразийства и влияние на нее

крупных государственных образований на территории Евразий.

На протяжении столетий историческая наука и как ее междисциплинарное основание, наука истории политических и правовых учений, активно занималось изучением вопроса идей государственного строительства крупных государственных образований. Значительное место в этой системе научных исследований занимает пространство Евразии. Евразийство как течение политической и правовой мысли, зародившееся в начале XX века безусловно, было вдохновлено большими тюркскими государствами образованными на пространстве Евразий. Возникновение идеи евразийства тесно связано с переосмыслением роли таких государственных образований как Монгольская империя, Государство Тимуридов и рядом других политико-правовых образований. В целом, концепция евразийства строится на смеси и идее взаимного влияния славянской культуры тюркской, которая послужила своего рода симбиозом для нахождения собственного пути развития стран в данном регионе. «Eurasianism can be defined as an ideology which affirms that Russia and its "margins" occupy a median position between Europe and Asia, that their specific features have to do with their culture being a "mix" born of the fusion of Slavic and Turko-Muslim peoples, and that Russia should specifically highlight its Asian features. Eurasianism rejects the view that Russia is on the periphery of Europe, and on the contrary interprets the country's geographic location as grounds for a kind of messianic "third way" [1].

Методы исследования. Основой для исследования послужили метод сравнительного анализа. Также был использован исторический метод исследования и метод философского познания. Как известно, евразийская проблема является междисциплинарной проблемой, имеющей глубокие корни в исторической, географической, экономической, политической и юридической науке. Очевидно, что имея под собой глубокие философские корни, евразийство было, в первую очередь попыткой осознания собственного я, со стороны волны дворянской эмиграции. Глубокий самоанализ который проводится представителями данной философской школы, в первую очередь, основывается на понимании и значении бытия как фактора определившего революционную данность. Главной задачей статьи является влияние государств Евразии на становление и формирование государственно-правовых взглядов евразийцев.

Конкретный исторический опыт который имеет страна является отправной точкой в познании мира. Таким образом в ходе исследования были широко использованы методы как философского познания так и исследования материального мира. В фокусе статьи находятся вопросы государственности. Государственность как понятие юридическое и как категория философская различаются. Проведен подробный мировоззренческий анализ сакральности государственной власти. В целом, комплекс использованных методов позволил наиболее широко раскрыть тему.

Основная часть

А какова основная концепция евразийства в отношении государственности и как оно соотносится с понятием государства которое использовалось в период создания крупных имперских образований на территории Евразии? Давайте попробуем определить базовое понятие государственности которое возникло и закрепилось. Государство есть способ защиты интересов индивида и общества от произвола со стороны. Однако при этом государство обладает чертами инструмента подавления. Это противоречие и есть основа возникновения различной трактовки современного государства. В концепции евразийства все таки очень много элементов восточного общества исходящего из приоритетности общественного интереса над индивидуальным [2]. Концепция восточного государства ценит человеческое бытие с призмы общественного блага. С этим и связано сокращение понятия

современного государства. Это было predeterminedено историей стран развивавшихся и переживавших трансформацию на пространстве Евразийского материка [3]. Евразийская государственная культура имеет значительное различие от культуры европейской, более того она противоречит по своей сути понятию европейской государственности [4]. Главный вопрос состоит в различных государственных ценностях которые различаются в европейской трактовке государства и его евразийском аналоге [5]. Для европейской цивилизации ценно государство как защитница индивида, его прав и свобод. Изначально европейская государственность возникала в регионах очень удобных для проживания будь то древняя Греция либо Рим [3, 187-с.]. Не мудрено, что самым суровым наказанием в данных обществах считалось не смертная казнь, то есть не физическая смерть лица, а лишение гражданства то есть лишение той политической и правовой связи, что делает человека ценным перед государством, а государство ценным перед человеком. Взаимная страховка человека и государства в западном мире считалось и считается краеугольным камнем общества.

Можно ли то же сказать о восточном обществе? Скорее нет, чем да. Вопрос построения отношения между человеком и государством всегда носил более глубокое значение. Государство, а до его появления общество или род являли из себя главный элемент самоидентификации человека. Государство было ценно для человека, поскольку было единственным способом социализации. Этому способствовали не простые географо-экономические условия возникновения государств на Востоке. Восточные государства возникали не как результат социализации человека, а скорее как результат трансформации самого общества и возникновения социальных стереотипов. В этом отношении евразийство представляет собой интересный симбиоз и своего рода третий уникальный путь. Государственность важна и скорее всего само государство это олицетворение человека в евразийстве [6]. Пока есть государство и идея государственности, общество слитно. С потерей государственности теряется и социальное значение человека. Сакрализация государства, превращение государства в главную цель существования является одной из отличительных черт государств возникших на широкой равнине Евразии [3, 190-с.]. Это не ставит под сомнение человеческой свободы, так как она является основной единицей государства и ее государственной политики еще со времен возникновения первого Тюркского каганата. Тюркский каганат и последовавшие государства возникли на основе идеи национальной свободы, перманентной внутренней борьбы во имя объединения с превращением ее в перманентную войну внешнюю для расширения пределов государства. Потеря государственности это потеря своего национального я, в евразийстве, это прекращение самоидентификации человека [7]. Поэтому в государствах Евразии господствует идея государства ради государства. Сакрализация государственной власти и идеи способствовало становлению абсолютно нового видения государства [8]. Еще в Орхон-Енисейских надписях наблюдается значения государства: «Младшие не слушались старших, старшие не заботились о младших, что привело к крушению государства. И мы были вынуждены обнажить мечи для восстановления справедливости». Эта идея нашла свое отражение и в последующем. Вопрос государственного образования, вопрос национальной идентичности.

Однако это не означает, что в евразийском пространстве не было подхода к индивидуальности. Вообще большинство кочевых государств Евразии не имело четко выраженного института рабства. Вернее само рабство не было столь тягостным процессом. Нация формировалась из свободных людей и ценность каждого человека и его мнения учитывалась при решении тех или иных государственных дел. Оседлые страны Евразии были более подвержены феодализации и закрепощению человека, что в симбиозе с сакрализацией власти привело в последующем к возникновению уникальной монархии с

элементами западного просвещения и восточной деспотии в Руси [2, 166-с.]. Это и привело к тому, что Россия стала последней страной отказавшейся от крепостного права [6, 479-с.]. Это и привело к покушению на одного из виднейших деятелей России начала XX века Сперанского который пытался своей аграрной реформой разбить главный столп общества русскую коллективную деревню, не рушимую единицу. Именно это предвещало в своем роде провал реформ его однофамильца Сперанского в эпоху Александра Первого. Проблема была даже не в желании русского дворянства отстоять свои привилегии, проблема была в необустроенности жизни русского крестьянства. Это и привело к последующей революции. Ведь после всех восстаний, всех идейных течений, суть которых преимущественно сводилось к смене монарха, а не к смене системы правления. Эту же тенденцию можно четко проследить и в казахском обществе и в обществе Золотой орды [9].

Широкая экспансионистская политика Тюркского каганата, Монгольской империи, Золотой орды, Государства Тимуридов [10] в последующем Ивана Грозного и современной России это попытка объединения страны во имя сохранения и укрепления святого для всех этих государств, государственности. Независимости страны недостаточно, нужно объединять все соеденение племена и перманентную войну внутреннюю по созданию государства необходимо превратить в перманентную войну внешнюю по расширению и закреплению империи, созданию нового крепкого столпа государственности [8, 6-с.].

Самое страшное в процессе евразийского государственного строительства, это конфликт внутренних а не внешние враги. Как и любую другую великую цивилизацию, цивилизацию евразийскую способна уничтожить только внутреннее противостояние, только внутренних протест [9, 566-с.]. Ни одна из государств Евразии не была уничтожена воздействием извне, все были уничтожены давлением изнутри, неуправляемыми этническими процессами, лицами мечтающими о самостоятельном управлении [11]. Когда перманентная война внешняя заканчивалась, либо приводила к неудачам имел место государственный коллапс, который зачастую приводил к губительным процессам для общества.

Сила и слабость евразийского государства в его поликультурных и полиэтничных корнях [12]. Превращая перманентную войну в государственную идеологию, государства Евразии достигая своего апогея рушились [11, 579-с.]. Рушились в силу внутреннего религиозного конфликта как было с Золотой ордой, либо возникновения новых центров силы Государство Тимуридов, Казанское ханство, в силу возникновения идеи национальной государственности у отдельных этнических групп Государство кочевых узбеков, но каждый раз это был внутренний глубокий конфликт.

Значение теоретического евразийства как фактора изучающего феномен прикладного евразийства имеет серьезное значение в современной политической и правовой науке. Фактическим ценностным ориентиром является безусловно труды первых евразийцев, которые основывали свои исследования на основе политико-правовых взглядов Чингис хана, Российской империи допетровского периода [10, 274-с.]. Кризис западных ценностей, духовно-нравственная дезориентация исходила поисков корней данного явления. Примечательно что исследователи эпохи были под впечатлением от произошедшей революцией. Однако существует значительная разница уже в самой концепции евразийства [2, 167-с.].

Во-первых, средневековая Русь была составной частью крупнейшего Евразийского государства, Монгольской империи [7, 29-с.]. Будучи ее частью она реализовывалась как самостоятельная единица, имеющая определенное влияние на дела центра, так же как и важный рубеж в защите национальных интересов как Монгольского государства, так и Золотой орды [11, 577-с.]. Российским землям оставляли их систему управления, их самобыт-

ную культуру, свободу вероисповедания [13]. Свобода вероисповедания вообще была главным принципом Золотой орды. Снижение роли данного принципа и преобладание ислама в последующем стало фактором, который в значительной степени предопределил падение Золотой орды. Внутренний конфликт и межэлитная борьба возникшая при хане Берке, который успешно ликвидировал внутреннюю оппозицию оставался тлеющим очагом внутреннего противостояния элит. Но даже в данном конкретном случае эта борьба не коснулась таких приграничных районов как Русь [14]. Попытка подмены свободы вероисповедания на прикладной панисламизм не состоялась.

Во-вторых, эпоха трансформации Петра первого наложила свой серьезный отпечаток на содержании евразийства тюркских стран. Вопрос государственности был отделен от вопроса приоритетности наследия. Таким образом, евразийство подменилось европоцентризмом [7, 30-с.]. Приняв форму европоцентризма, однако, российское общество не потеряло связей с ценностями [15]. Изменив форму Петр не посмел изменить содержания [11, 580-с.]. Однако каждый последующий правитель Руси терял связь с народными массами. Европоцентризм став идеей национальной элиты не стало идеей народа.

В-третьих, важным фактором октябрьской революции стала не популярная внешняя политика. Успешно начатая война оказалась неподъемной для населения России. Тут как на удачу пришли коммунисты, которые смогли убедить население в преимуществе перманентной революции над стогнацией, которую на тот момент олицетворяла Российская монархия. Монархизм не изменившись содержательно, перестал быть монархизмом формально [13, 8-с.]. Место непопулярной династии заняла коммунистическая партия, которая по сути продолжила господствовать под другой аббревиатурой. При этом эти идеи были далеки от широких народных масс, которое и привело к многолетнему кровопролитию.

В четвертых, идея перманентной внутренней революций и борьбы с внутренними врагами нашла свое дальнейшее отражение как перманентная революция международная [12, 178-с.]. Данный акт закончился закобалением половины мира под знаменем мирового пролетариата. Любая попытка либерализации сакральной власти, превращения ее в демократический институт приводил к кризису государственности. Ярким примером тому является Февральская революция, идея перестройки общественного сознания Михаила Горбачева, не самый успешный романтический период Президента Ельцина [4, 288-с.].

Этот же процесс имел место быть в исторической перспективе в Золотой орде с некоторой оговоркой на кочевое общество.

Первый крупный кризис наметился после поражения войск непобедимой орды от мамлюков в Египте. Будучи представителями кочевой культуры мамлюки великолепно владели техникой ведения боя. Более того получили стратегическое преимущество посредством обозначения места предстоящей битвы. Поражение казалось на этом небольшом участке земли способствовало изменению содержания и переориентации направления экспансии. Создавалось ощущение непрочности государства и отсутствие внутреннего единства в Монгольской элите. Конечно были и последующие экспансии, однако это поражение развенчало ареал непобедимости и определила первый кризис в Монгольской империи [14, 13-с.].

Вторым предзнаменованием кризиса стал отказ от принципа свободы вероисповедания и навязывание ислама в качестве государственной религии, что в значительной степени привело к росту напряженности в элите. Хан Берке [16]. конечно был сторонником ислама не только по мировоззрению, но и в связи с желанием утвердиться на Ближнем Востоке мирным способом [17]. Когда вопрос стал ребром внутри монгольской элиты, наметился такой раскол, который, в принципе, в тлеющем состоянии предопределил его падение. Отказ от свойственных евразийской государственности традиций как свобода вероисповедание

предопределило внутренний кризис [18]. На данный момент Золотая орда достигает пика своего могущества, управляя огромным геополитическим пространством Евразии [19]. Однако наступление кризиса нельзя было предопределить [20]. Казалось бы государство в зените могущества, перед правителями орды пресмыкаются послы различных стран, Золотая орда олицетворяет собой монолит. Непокорные наказаны, верные нукеры вознаграждены, процветает городская культура, строятся мечети и новые торговые пути. Сарай-Берке превращается в глобальный центр мировой политики [19, 104-с.].

Однако, в самой системе ценностей происходит некоторый слом. Власть и государство теряют ту сакральность, которой они обладали. Действительно, если можно нарушить один принцип, значит можно и другие. Этот кризис в идейном восприятии и послужил основанием для последующих братоубийственных деяний и внутренних конфликтов [20, 373-с.]. Отказ от яс Чингис-хана был на лицо [16, 179-с.]. На лицо была попытка изменения системы государственного управления, государственного режима от аристократии, которую так долго и упорно строил Чингис-хан к абсолютной монархии, которую он не уважал и не ценил [18, 105-с.]. Это незначительное изменение не просто касалось незыблемых традиций, степей которые строились годами, они касались общественного сознания. Идея служения общей религиозной цели не имела и не могла иметь существенное влияние как для Монголко-тюркской элиты, которая считала духовный выбор каждого человека священным и незыблемым правом. Нарушение этого правила лишало легитимности правителя и приводило общество в состояние перманентного кризиса, который и не заставил себя ждать [21].

Третьим фактором, способствовавшим как возникновению Золотой орды [2, 167-с.] как отдельного государства, так и его крушения стали этнические процессы. Обладая большим земельным наделом Улус Джучи, однако не обладал достаточными человеческими резервами для сохранения устойчивой власти. Сама монгольская элита оставаясь приверженной заветам Чингис-хана [6, 490-с.] все таки отуречивалась и разделяла общие культурные взгляды. Этнические процессы происходили синхронно и параллельно политическому процессу. Обозначившееся безцарствие последнего периода Золотой орды ускорило процессы этнообразования.

Раздробление империи Чингис-хана [2, 168-с.] и дальнейшая стогнация как во внутренней так и во внешней политике имели свой эффект на формирование Золотой орды, также как и внутренний конфликт, переоценка ценностей, утрата монолитности элиты, четко прослеживающееся во внутреннем конфликте между Едыге бием и последним, пожалуй, единым правителем Золотой орды Тохтамышем [20, 383-с.], которые очень подробно описаны в отечественном фольклоре и внешним фактором в лице быстро укреплявшегося государства Тимуридов. Тохтамыш был единственной и последней надеждой на восстановление ценностей на переориентацию и воссоздание Золотой орды. С его смертью канула в историю и Золотая орда, оставив свой глубочайший след в исторической науке.

Заключение

Вопреки мнению большинства западных представителей научных кругов, евразийство не возникло как механизм оправдания собственного пути развития стран региона Евразии. Это результат глубокого анализа исторического прошлого. Многое и в современной истории региона и в исторической перспективе является уникальным опытом который предопределил. Не существует унифицированной модели развития свойственных для всех обществ, ибо государство и государственность это в первую очередь, продукт эволюции различных факторов как социально-философского, так и историко-экономического плана. Различные факторы влияли на идеи и мировоззрение народов населявших такой интересный

регион. Безусловно Государство Чингис хана и Золотая орда были продуктами времени и имели определенное влияние на становление и развитие евразийской мысли. Совершенно четко прослеживаемая восточная направленность идеи евразийства и связана с этими государствами, которые способствовали на развитие институтов государства в целом регионе. Евразия как поликультурное и полирелигиозное явление было пресуще степи в целом. Отсюда получают свое начало такие принципы как свобода вероисповедания и право на самоуправление.

Естественно, что Золотая орда имела колоссальное влияние на формирование политико-правовой мысли в Руси и это не только вопросы прикладного порядка как система государственного управления, это вопросы философии права и государства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Russian Eurasianism: An Ideology of Empire \ Sarah Dixon Klump. [https:// www. Wilson center.org/publication/russian-eurasianism-ideology-empire](https://www.wilsoncenter.org/publication/russian-eurasianism-ideology-empire).
2. Bassin, Mark, et al., editors. “Narrating kulikovo: Lev Gumilev, Russian Nationalists, and the Troubled Emergence of Neo-Eurasianism.” *Between Europe and Asia: The Origins, Theories, and Legacies of Russian Eurasianism*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, Pa., 2015, pp. 165–186. JSTOR, www.jstor.org/stable/j.ctt15nmjch.13.
3. Laruelle, Marlene, et al., editors. “Postface: The paradoxical legacy of eurasianism in contemporary Eurasia.” *Between Europe and Asia: The Origins, Theories, and Legacies of Russian Eurasianism*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, Pa., 2015, pp. 187–194. JSTOR, www.jstor.org/stable/j.ctt15nmjch.14.
4. PålKolstø, Helge Blakkisrud \ The New Russian Nationalism: Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–2015 \ Pages: 288 \ Copyright Date: 2016 \ Edinburgh University Press (p 279)
5. Williams, D.S.M. *History*, vol. 72, no. 234, 1987, pp. 165–166. JSTOR, www.jstor.org/stable/24415703.
6. Halperin, Charles J. “George Vernadsky, Eurasianism, the Mongols, and Russia.” *Slavic Review*, vol. 41, no. 3, 1982, pp. 477–493. JSTOR, www.jstor.org/stable/2497020.
7. EVANS, CHARLES T. “VASILII BARTHOLD: ORIENTALISM IN RUSSIA?” *Russian History*, vol. 26, no. 1, 1999, pp. 25–44. JSTOR, www.jstor.org/stable/24659245.
8. LARUELLE, MARLÈNE. “Conspiracy and Alternate History in Russia: A Nationalist Equation for Success?” *Russian Review*, vol. 71, no. 4, 2012, pp. 565–580., www.jstor.org/stable/23263930.
9. “The Mongol Empire and the Golden Horde.” *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History*, by CHARLES J. HALPERIN, Indiana University Press, 1985, pp. 21–32. JSTOR, www.jstor.org/stable/j.ctt1c0gmrs.8.
10. “THE PATRON OF THE TURKIC PEOPLES.” *The Gumilev Mystique: Biopolitics, Eurasianism, and the Construction of Community in Modern Russia*, by Mark Bassin, 1st ed., Cornell University Press, 2016, pp. 273–305. JSTOR, www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt18kr63n.16.
11. Pritsak, Omeljan. “Moscow, the Golden Horde, and the Kazan Khanate from a Polycultural Point of View.” *Slavic Review*, vol. 26, no. 4, 1967, pp. 577–583. JSTOR, www.jstor.org/stable/492610.

12. “GUMILEV AND THE RUSSIAN NATIONALISTS.” *The Gumilev Mystique: Biopolitics, Eurasianism, and the Construction of Community in Modern Russia*, by Mark Bassin, 1st ed., Cornell University Press, 2016, pp. 177–206. JSTOR, www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt18kr63n.13.
13. Palat, Madhavan K. “Eurasianism as an Ideology for Russia's Future.” *Economic and Political Weekly*, vol. 28, no. 51, 1993, pp. 2799–2809. JSTOR, www.jstor.org/stable/4400555.
14. Halperin, Charles J. “The Missing Golden Horde Chronicles and Historiography in the Mongol Empire.” *Mongolian Studies*, vol. 23, 2000, pp. 1-15. JSTOR, www.jstor.org/stable/43193299.
14. Halperin, Charles J. “The Missing Golden Horde Chronicles and Historiography in the Mongol Empire.” *Mongolian Studies*, vol. 23, 2000, pp. 1–15. Jstor, www.jstor.org/stable/43193299.
15. “Conclusion: Asia in the russian mind.” *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*, by David Schimmelpenninck Van der Oye, Yale University Press, New Haven; London, 2010, pp. 224–240. JSTOR, www.jstor.org/stable/j.ctt1nq5fp.15.
16. Melville, Charles. *Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. 7, no. 1, 1997, pp. 177–180. JSTOR, www.jstor.org/stable/25183337.
17. Arslanova, Alsu A. “Russian research on the interrelations of the golden horde with the ilkhans of iran and the chaghatayids”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 58, no. 3, 2005, pp. 277–293. JSTOR, www.jstor.org/stable/23658652.
18. Doumenjou, Marie Favereau, and Liesbeth Geever. “The Golden Horde, the Spanish Habsburg Monarchy, and the Construction of Ruling Dynasties.” *Prince, Pen, and Sword: Eurasian Perspectives*, edited by Maaïke Van Berkel and Jeroen Duindam, vol. 15, Brill, LEIDEN; BOSTON, 2018, pp. 452–512. JSTOR, www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctvbnm4x5.11.
19. Atwood, Christopher P. *Mongolian Studies*, vol. 25, 2002, pp. 104–106. JSTOR, www.jstor.org/stable/43193342.
20. Vásáry, István. “The beginnings of coinage in the blue horde”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 62, no. 4, 2009, pp. 371–385. JSTOR, www.jstor.org/stable/23658985.
21. Arslanova, Alsu A. “Russian research on the interrelations of the golden horde with the ilkhans of iran and the chaghatayids.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 58, no. 3, 2005, pp. 277–293. JSTOR, www.jstor.org/stable/23658652.

УДК 378

ГРНТИ 14.35.07

**А.АМИРБЕКУЛЫ¹, Р.И.КАДИРБАЕВА²,
М.А.ДЖАМАНКАРАЕВА³, К.М.БЕРКИМБАЕВ⁴**

¹кандидат педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет (Казахстан, г.Шымкент) E-mail: amirbekuly@inbox.ru

²доктор педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет (Казахстан, г.Шымкент) E-mail: roza-1961@mail.ru

³кандидат физико-математических наук, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет (Казахстан, г.Шымкент) E-mail: d_madina08@mail.ru

⁴доктор педагогических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан) E-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

КРИТЕРИИ СФОРМИРОВАННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МАТЕМАТИКИ

В нашем исследовании рассматриваются вопросы формирования профессиональной компетентности будущих учителей математики посредством разработки информационно-коммуникационной предметной среды в виртуальной системе Moodle по школьной математике. Данная статья посвящена определению критериев сформированности профессиональной компетентности будущего учителя математики. Для определения критериев использованы качественные показатели деятельности разработки и методы математической статистики. Предложенные критерии позволяют не только оценить результат учебной деятельности студентов, но и мотивируют их добиваться целей формирующего процесса, давать самооценку своей деятельности, корректировать ее. В этом случае можно сказать, что принципиально меняются роли преподавателей и студентов.

Ключевые слова: критерий сформированности, учебная деятельность, компетентность, будущий учитель, мотивация, формирование, самооценка, образовательный процесс.

A.Amirbekuly¹, R.I.Kadirbayeva², M.A.Jamankarayeva³, K.M.Berkymbayev⁴

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan, Shymkent) E-mail: amirbekuly@inbox.ru

²Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan, Shymkent) E-mail: roza-1961@mail.ru

³Candidate of Physics and Mathematics Sciences, South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan, Shymkent) E-mail: d_madina08@mail.ru

⁴Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

CRITERIA OF FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE FUTURE TEACHER OF MATHEMATICS

In our research the questions of formation of professional competence of future teachers of mathematics by means of development of information and communication subject environment in virtual system Moodle on school mathematics are considered. This article is devoted to the definition of criteria of formation of professional competence of the future teacher of mathematics. To determine the criteria used qualitative indicators of development and methods of mathematical statistics. The proposed criteria allow not only to evaluate the result of educational activities of

students, but also motivate them to achieve the goals of the forming process, to give self-assessment of their activities, to adjust it. In this case, we can say that the roles of teachers and students are fundamentally changing.

Keywords: criterion of formation, educational activity, competence, future teacher, motivation, formation, self-assessment, educational process.

А.Амирбекұлы¹, Р.І.Қадірбаева², М.А. Джаманкараева³, К.М.Беркимбаев⁴

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент қ.) E-mail: amirbekuly@inbox.ru

² педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент қ.) E-mail: roza-1961@mail.ru

³ физика-математика ғылымдарының кандидаты, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент қ.) E-mail: d_madina08@mail.ru

⁴ педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ КРИТЕРИЙЛЕРІ

Біздің зерттеуде мектеп математика курсы бойынша виртуалды Moodle жүйесінде ақпараттық-коммуникациялық пәндік орта әзірлеу арқылы болашақ математика мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Бұл мақала болашақ математика мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру критерийлерін анықтауға арналған. Критерийлерді анықтау үшін математикалық статистика әдістері мен әзірлеу қызметінің сапалық көрсеткіштері қолданылады. Ұсынылған критерийлер студенттердің оқу іс-әрекетінің нәтижесін бағалауға ғана емес, сонымен қатар оларды қалыптастырушы үдерістің мақсаттарына жетуге, өз іс-әрекетіне өзіндік баға беруге, оны түзетуге ынталандырады. Бұл жағдайда оқытушылар мен студенттердің рөлі түбегейлі өзгереді деп айтуға болады.

Кілт сөздер: қалыптастыру критерийі, оқу қызметі, құзыреттілік, болашақ мұғалім, мотивация, қалыптастыру, өзін-өзі бағалау, білім беру процесі.

В современной системе образования Республики Казахстан сегодня все более утверждается подход, ориентированный на практическое внедрение компетентностного подхода в образовательный процесс на основе формирования компетентности, и в частности, формирования профессиональной компетентности будущих учителей, в том числе будущих учителей математики.

В нашей стране и зарубежом имеется огромное количество работ, в которых освещены актуальность перехода на компетентностный (модульно-компетентностный) подход в системе среднего и высшего профессионального образования (Равен Дж., В.А.Болотов, А.В.Хуторской, В.А.Сластенин, Ш.Т.Таубаева, К.С.Кудайбергенова и др) [1-6], образовательные методы и технологии, поддерживающие компетентностно-ориентированный подход в образовании как средство формирования общих компетентностей, роль преподавателя в организации проектной деятельности студентов, формирования компетенций будущего учителя-предметника, связанных с освоением информационно-коммуникационных технологий (А.Ю.Скорнякова, И.В.Кузнецова, Т.А.Степанова, а также отечественные педагоги Ж.А.Караев, Д.М.Джусубалиева, и др.) [7-11].

Как указано в этих работах, ключевым принципом компетентностного подхода обучения является ориентация на результаты, значимые для сферы труда. Выпускник в ходе

обучения должен, прежде всего, приобрести практический опыт, который опирается на комплексно осваиваемые умения и знания. То есть, компетентностный подход предполагает практикоориентированное обучение, самостоятельность и ответственность за результаты труда самих обучающихся и где каждый модуль может осваиваться студентом независимо от других [12].

Предлагаемая статья посвящена определению критериев сформированности профессиональной компетентности, которые позволяют не только оценить результат деятельности, но и мотивируют студентов добиваться целей формирующего процесса, давать самооценку своей учебной деятельности, корректировать ее. При этом предполагается, что профессиональная компетентность будущего учителя математики формируется посредством разработки информационно-коммуникационной предметной среды (ИКПС) в виртуальной системе Moodle (ВСМ) по математическому курсу среднего образования по обновленной программе.

Разработка курсов ИКПС в ВСМ предоставляет студентам широкие возможности обучаться в ситуации, максимально имитирующей трудовую среду. Другой положительной стороной разработки является возможность комбинирования необходимых модулей и их отдельных единиц для интеграции индивидуализированного и коллективного обучения.

При этом, каждый студент должен чувствовать, что курсы ИКПС в ВСМ – это его работа, его создание, его изобретение, реализация его собственных идей и замыслов. Для этого студентам предоставляется ориентировочная основа самостоятельной деятельности, обеспечивающей движение информации о результатах процесса разработки и их обработку на необходимом уровне (таблица 1).

Таблица 1. Ориентировочная основа самостоятельной деятельности студента

	Вопрос	Ответ
1	Почему для разработки выбрана именно эта тема?	Описание актуальности разработки ИКПС в ВСМ
2	Что надо сделать, чтобы решить задачу разработки?	Постановка цели разработки (для удовлетворения каких потребностей будет разработана ИКПС в ВСМ)
3	Что необходимо сделать, чтобы достичь цели решения задачи?	Определение задач разработки ИКПС в ВСМ (что конкретно необходимо сделать)
4	Что необходимо разработать, чтобы цель была достигнута?	Образ ожидаемого результата, например, модель
5	Какие шаги необходимо проделать от выявления проблемы разработки до реализации ее цели?	Перечисление основных этапов работы (описание алгоритма разработки)
6	Как будут решаться задачи разработки?	Определение способов работы на каждом этапе

В качестве рефлексии обязательно необходимо составить письменный отчет о проделанной работе, в котором описываются все этапы работы (начиная с определения проблемы разработки), все принимавшиеся решения с их обоснованием; все возникшие проблемы и способы их преодоления; подводятся итоги, делаются выводы, выясняются перспективы реализации проекта, описываются эмоции и чувства. Для этого студентам предлагается шаблон письменного отчета о проделанной работе (таблица 2).

Полнота этапов разработки в таблице и в шаблоне письменного отчета о проделанной

работе создает не только условия, чтобы ошибки, которые могут возникнуть в ходе выполнения задания и их причины были легко выявлены, но и условия, чтобы демонстрировать полученные новые знания и опыт в разработке, приобретенную компетентность. Именно представленная в данной работе методика сделает разработку ИКПС в ВСМ эффективным средством формирования профессиональной компетентности будущего учителя–математика.

Таблица 2. Шаблон письменного отчета о проделанной работе

Тема разработки - _____
Я выбрал эту тему, потому что - _____
Цель моего проекта - _____
Проектный продукт - _____
Сбор информации и исходного материала (где и как искал) - _____
В ходе работы столкнулся с такими проблемами - _____
Способы решения возникших проблем - _____
Причины невыполнения сроков работы - _____
Что получилось, а где остались вопросы - _____
Если начать работу заново, то - _____
Работа над проектом дала мне - _____
Работа над проектом показала мне, что (что узнал о себе) - _____

Однако, она недостаточна для объективной оценки уровня сформированности компетентности. Средством оценки сформированности профессиональной компетентности является отображение ее в числовую область посредством определения энтропии, которая обладает свойствами хорошего упорядочивания.

Как известно, энтропия есть глобальная качественная характеристика, выражающая степени организованности деятельности ее субъектом. При этом, под организованностью деятельности понимается однородность ее составных частей с точки зрения качественных характеристик компонентов. Если, качественные характеристики компонентов почти одинаковы, то деятельность организована в высокой степени. В противном случае можно говорить о низкой степени организованности деятельности.

Для определения величины энтропии необходимо определить количественные показатели, качественно характеризующие разработку ИКПС в ВСМ.

Первый из таких показателей - образовательный ресурс студента, то есть стандартизированная количественная мера знаний, умений и навыков, которыми он владеет, а именно - доля образовательного ресурса студента в образовательном ресурсе студентов группы в целом. Образовательный ресурс студента далее определяется в виде $r(i)$.

Образовательный ресурс в процессе разработки имеет следующие особенности:

Каждый студент, в рамках своего образовательного ресурса, действует с целью максимально полной реализации своих интересов.

Каждая деятельность, выполняемая студентом, может повлиять только на самого студента: увеличивая его образовательный ресурс развивает студента.

Второй главный стандартизированный количественный показатель - ценность j -действий разработки (доля в общей ценности деятельности), определяемая в виде $v(j)$.

Образовательный ресурс студента и ценности действий регулируют действия и студентов и определяют их место в формирующем процессе. Вместе с тем, они также позволяют оценивать производные показатели, характеризующие соотношение между

студентом и выполняемыми действиями. Здесь можно определить такие показатели как: возможность студента выполнить указанное действие; заинтересованность данного студента в выполнении указанного действия; необходимость данного студента в правильном выполнении указанного действия.

Ниже для этих показателей даны следующие определения [13].

Определение 1. Доля $y(i, j)$ образовательного ресурса $r(i)$, которую i -студент может выделить для правильного выполнения j -действия, называется *возможностью* данного

студента выполнить указанное действие. Здесь значение $0 \leq y(i, j) \leq 1$, $\sum_{i=1}^m y(i, j) = 1$.

Определение 2. Доля $z(j, i)$ образовательного ресурса $r(i)$, которую i -студент хочет выделить для правильного выполнения j -действия, называется *заинтересованностью* данного студента в выполнении указанного действия. Здесь

$$0 \leq z(j, i) \leq 1 \text{ и } \sum z(j, i) = 1.$$

Определение 3. Доля $x(i, j)$ образовательного ресурса $r(i)$, которую i -студент должен выделить для правильного выполнения j -действия, называется *необходимостью* данного студента в правильном выполнении указанного действия:

$$0 \leq x(i, j) \leq 1, \sum_{j=1}^m x(i, j) = 1.$$

Исходя из этих определений можно выделить следующие важные особенности этих показателей.

Возможность - уровень трансформации студента в виде направленного развития, выражаемого переходом из получения результатов посредством выполнения действия, прежде всего, на получение нового результата, а затем использования его на практике. *Возможность* - динамика преобразования действий студентом путем их группировки (систематизации), преобразования, обработки.

Заинтересованность - уровень превращения студента в субъект формирующего процесса. Через заинтересованность оцениваются социальные и ценностные функции действий в процессе формирования профессиональной компетентности посредством практического использования материального богатства общества, его духовного и культурного развития. *Заинтересованность* - динамика изменения отношения студента к формирующему процессу, превращения действия в доверие, благополучие студентов.

Необходимость - уровень удовлетворения последовательностей действий, выполняемых студентом требований формирующего процесса, то есть к подготовке профессионального специалиста. *Полезность* в реализации целей профессиональной компетентности есть величина расходуемого усилия при выполнении действия разработки ИКПС в ВСМ.

Пусть деятельность студента при формирующем процессе направлена на максимальное удовлетворение своих интересов в пределах своего образовательного ресурса. Тогда величина заинтересованности не зависит от величин общего образовательного ресурса студента и образовательного ресурса, необходимого для выполнения операции.

Данное утверждение показывает, что заинтересованность сохраняется и в случаях изменения состояния студента и его места в окружающей среде. *Заинтересованность* изменяется, когда ему оказывается новое управленческое воздействие, в связи с чем им будет принята новая роль.

Если $y(i,j)$ возможность выполнения i -студентом j -действия в устойчивом состоянии, то $v(i)y(i,j)$ означает величину образованности, которую студент использует для реализации этой возможности. Так же не трудно понять, что количество затрачиваемого образования, с другой стороны, будет $z(j,i)r(i)$.

Таким образом, из определения заинтересованности вытекает равенство

$$v(i)y(i,j) = r(i)z(j,i). \quad (1)$$

Данное равенство позволяет выражать величины $v(i)$ и $r(j)$ через возможности и заинтересованности.

Действительно, если равенство (1) суммировать по i , то

$$\sum v(i)y(i,j) = r(j)\sum z(j,i).$$

Так как $\sum z(j,i)=1$, то $r(j) = \sum v(i)y(i,j)$, $j=1,2,\dots,n$. (2)

Суммируя равенство (1) по j и на основе условия $\sum y(i,j)=1$, можно получить выражение

$$v(i) = \sum r(j)z(j,i), \quad i=1,2,\dots,m. \quad (3)$$

Таким образом, образовательный ресурс каждого студента равен сумме его возможностей с ценностями действий, взятыми в качестве коэффициентов. А ценности каждого действия равны сумме его заинтересованностей с образовательными ресурсами, взятыми в качестве коэффициентов.

Используя формулы (2) и (3) можно однозначно вычислить значения образовательного ресурса каждого студента в формирующем процессе и ценности каждого действия разработки ИКПС в ВСМ. Для этого достаточно подставить (2) в (3) и решить полученную систему:

$$v(i) = \sum_{k=1}^m \sum_{j=1}^m v(k)y(k,j)z(j,i) \quad (4)$$

$$\sum_{i=1}^m v(i) = 1$$

Далее $r(i)$, ($i=1,2,\dots,m$), вычисляются посредством формулы (3).

Выше приведенная система (4) позволяет вычислить необходимости каждого действия разработки ИКПС в ВСМ.

Действительно, пусть

$$I_i, X_{ij} = \sum r_j = \sum \sum v_i X_{ij} \quad (5)$$

является образовательным ресурсом студентов группы, а ниже приведенная система является системой, полученной из системы (4) посредством замены переменных заинтересованностей переменными необходимостей:

$$\begin{cases} v_{k,j} = \sum_{k=1}^m \sum_{j=1}^m v_{k,j} x_{k,j} z_{k,i} \\ \sum_{i=1}^m v_{k,j} = 1 \end{cases} \quad (6)$$

Теперь вопрос определения необходимостей действий разработки ИКПС в ВСМ можно ставить следующим образом: определить решение системы (6), то есть $x(k,j)$, доставляющей максимум значению функции (5).

Легко понять, что здесь мы имеем закрытую транспортную задачу. Так как транспортная задача всегда имеет решение, необходимости из систем (5) и (6) определяются однозначно.

Необходимость и возможность определяют взаимодействия между студентом и преподавателем в формирующем процессе. Действительно, существование хотя бы одной j с условием $x_{k,j} \neq y_{k,j}$ для каждого i означает зависимости i -студента от преподавателя. Возможны два случая:

– $x_{k,j} > y_{k,j}$. В этом случае выполнение i -студентом j -действия увеличивая его возможности, приближает ее к необходимости. Это благоприятный для преподавателя случай. Поэтому, такое действие студента получит поддержку со стороны преподавателя, которое выражается в виде повышения преподавателем возможности его выполнения.

– $x_{k,j} < y_{k,j}$. Это неблагоприятный для преподавателя случай. Поэтому действие i -студента, осуществляемое для выполнения j -действия вместо поддержки, может быть подвергнуто наказанию, которое выражается в снижении, или вообще, уничтожения возможности его выполнения.

Поддержка или наказание действий студента в формирующем процессе – выражение власти преподавателя в этом процессе. Если преподаватель обязательно осуществить возможности наказания, то он управляет процессом формирования, в противном случае – руководит. Если в управлении студент явно ощущает опасности наказания, в случае руководства он может и не ощутить ее.

Таким образом, возможность, заинтересованность и необходимость, полученные посредством численного оценивания, несмотря на их важности для формирования профессиональной компетентности, не могут полностью обобщенно характеризовать отношения между студентом и деятельностью. Обобщенные характеристики, мерами которых является *энтропия*, получают с помощью взаимосвязей между возможностями и заинтересованностями.

Обобщенные показатели разработки ИКПС в ВСМ используются для критериального оценивания уровня профессиональной компетенции будущего учителя математики на качественном уровне. Таким образом, возникает объективная возможность перехода к оценке результата обучения на качественном уровне, независимо от преподавателей.

При этом считается, что при разработке ИКПС в ВСМ на энтропию обобщенных показателей влияют многочисленные психофизиологические факторы, которые затрудняют наблюдения и измерения. Это обстоятельство придает оценкам результатов разработки свойство изменчивости. При этом, поскольку при производном вычислении энтропии обобщенных показателей разработки допускается множество расчетных ошибок, значения

энтропии можно считать значениями случайной величины. Это результат воздействия на объективную оценку выполнения разработки очень большого количества различных случайных факторов. Поэтому значение энтропии подчиняется нормальному закону распределения [14].

Согласно правилу трех сигм, 99,73% значений нормально распределенных и стандартизованных случайных величин находится в пределах (-3, 3). Принадлежности каждого из этих значений к одному из эквивалентных классов, можно рассматривать как равновозможные события. А вероятности возникновения каждого из этих событий - как $P=0,2$. При этом, статистическая таблица значений функции распределения Лапласа $\Phi^*(z_i)$ позволяет определить по значениям $p_i=0,2; 0,4; 0,6; 0,8$ границы эквивалентных классов, то есть точки z_i ($i=1, 2, 3, 4$) по формуле $p_i = \Phi^*(z_i) - \Phi^*(-3)$.

Таким образом, стандартный отрезок (-3, 3) разбивается на внутренние отрезки (-3;-0,842], (-0,842;-0,255], (-0,255;0,255], (0,255;0,842], (0,842; 3], и посредством преобразования $y=z/6+0,5$ отображаются на эквивалентные классы (0; 0,357], (0,357; 0,457], (0,457; 0,543], (0,543; 0,643], (0,643; 1], каждый из которых соответствует качественным баллам 1,2,3,4,5.

Эти утверждения позволили нам определить критерии сформированности профессиональной компетентности будущего учителя математики (таблица 3).

Таблица 3 - Критерии сформированности профессиональной компетентности

Порядковый номер	Интервалы принадлежности значения энтропии обобщенных показателей разработки	Уровень сформированности профессиональной компетентности
I	(0; 0,357]	Очень низкий
II	(0,357; 0,457]	Низкий
III	(0,457; 0,543]	Средний
IV	(0,543; 0,64]	Достаточный
V	(0,643; 1]	Высокий

При использовании критериев сформированности профессиональной компетентности будущего учителя математики посредством разработки ИКПС в ВСМ роли преподавателя и студентов принципиально меняются.

Таким образом, использование критериев сформированности компетентности при разработке ИКПС по школьному курсу математики в ВСМ позволит будущему учителю математики продемонстрировать сформированность, как правило, следующих компетенций [15]:

- ✓ *Регулятивные:* понимание процесса /планирование использования умений/ умение планировать время;
- ✓ *Социальные:* использование/выбор методов исследования, источников информации, в том числе, справочной литературы; умение пользоваться инструментами и применять различные техники, технологии; умение работать в команде /сотрудничать.
- ✓ *Аналитические:* способность анализировать, оценивать, делать выводы и давать

рекомендации; понимание и употребление понятий в конкретной области; способность выполнять задание (создавать, конструировать, действовать);

✓ *Творческие:* умение разрабатывать /творческие умения/ умение решать проблемы/ оценивать;

✓ *Презентационные:* умение создавать и демонстрировать презентацию.

Работа выполнена при финансовой поддержке гранта МОН РК (грант **AP05133461** «Формирование профессиональной компетентности будущих учителей математики посредством разработки информационно-коммуникационных предметных сред»).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУР

1. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление и реализация / пер. с англ. - М.: Когито-Центр, 2002. - 254 с.
2. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика. -2003. -№ 10.- С. 8–14.
3. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированной парадигмы образования // Народное образование. -2003. -№ 2.- С. 58–64.
4. Слостенин В.А. Психологический контекст профессионально-педагогической культуры // Научн. тр. МГПУ. Серия: Психолого-педагогические науки. – М.: Прометей, 1997. – С. 3-15.
5. Таубаева Ш. Исследовательская культура учителя: методология, теория и практика формирования. – Алматы: Алем, 2000. -381с.
6. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық - білім сапасының критерийі: әдіснамасы және ғылыми теориялық негізі. – Алматы, 2008. - 328б.
7. Скорнякова А.Ю. Формирование исследовательских компетенций в обучении математике будущих бакалавров педагогического образования с использованием информационно-коммуникационной среды: дис. ... канд. пед. наук. – Ярославль, 2013.– 229 с.
8. Кузнецова И.В. Развитие методической компетентности будущего учителя математики в процессе обучения математическим структурам в сетевых сообществах: дис. ... канд. пед. наук. – Архангельск, 2015. – 483 с.
9. Степанова Т.А. Методическая система обучения курсу «Численные методы» в условиях информационно-коммуникационной среды: автореф. ... канд.пед.наук. – Красноярск, 2003. – 24 с.
10. Караев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологии обучения: дис. ... докт. пед. наук. - Алматы, 1994. - 314 с.
11. Джусубалиева Д.М. Теоретические основы формирования культуры студентов в условиях дистанционного обучения. АДД. –Алматы, 1997. – 46 с.
12. Амирбекулы А., Кадирбаева Р.И., Джаманкараева М.А. Практическая сущность профессиональной компетентности учителя // Вестник Высшей школы.- Москва, 2018. - №10. - С.38-41.
13. Агабемян А., Блейлок Х., Бородкин Ф., Будон Р., Капекки В. Математика в социологии. Моделирование и обработка информации. / Перевод с английского Л.Б.Черного. – Москва: Мир. 1977. стр. 551.
14. Бектаев Қ.Б. Ықтималдық теориясы және математикалық статистика. – Алматы: Рауан, 1991. -432 б.
15. Кулиашвили Е.Н. Формирование ключевых компетенций у учащихся через применение ИКТ на уроках математики. <http://festival.1september.ru/articles/568967/>.

REFERENCES

1. Raven Dj. Kompetentnost v sovremennom obestve: vyivlenie i realizatsiia / per. s angl. - M.: Kogito-Tsentr, 2002. - 254 s.
2. Bolotov V.A., Serikov V.V. Kompetentnostnaia model: ot idei k obrazovatelnoi programme // Pedagogika. -2003. -№ 10.- S. 8–14.
3. Hýtorskoi A.V. Klíčevye kompetentsii kak komponent lichnostno orientirovannoi paradigmy obrazovaniia // Narodnoe obrazovanie. -2003. -№ 2.- S. 58–64.
4. Slastenin V.A. Psihologicheskii kontekst professionalno-pedagogicheskoi kúltúry // Naýchn. tr. MGPÝ. Serii: Psihologo -pedagogicheskie naýki. – M.: Prometei, 1997. – S. 3-15.
5. Taýbaeva Sh. Issledovatel'skaia kúltúra ýchitelia: metodologiya, teoriia i praktika formirovaniia. – Almaty: Alem, 2000. -381s.
6. Qudaibergenova K.S. Quzyrlylyq - bilim sapasynyń kriteriini: ádisnamasy jáne gylymi teoriialyq negizi. – Almaty, 2008. -328b.
7. Skorniakova A.Iý. Formirovaniie issledovatel'skikh kompetentsii v obýchenii matematike býdyih bakalavrov pedagogicheskogo obrazovaniia s ispolzovaniem informatsionno-kommúnikatsionnoi sredy: dis. ... kand. ped. naýk. – Iaroslavl, 2013.– 229 s.
8. Kýznetsova I.V. Razvitie metodicheskoi kompetentnosti býdyego ýchitelia matematiki v protsesse obýcheniia matematicheskim strýktýram v setevyh soobestvah: dis. ... kand. ped. naýk. – Arhangelsk, 2015. – 483 s.
9. Stepanova T.A. Metodicheskaiia sistema obýcheniia kýrsý «Chislennye metody» v ýsloviiah informatsionno-kommúnikatsionnoi sredy: avtoref. ... kand.ped.naýk. – Krasnoiarsk., 2003. – 24 s.
10. Karaev J.A. Aktivizatsiia poznavatelnoi deiatelnosti ýchaihsia v ýsloviiah primeneniia kompiýternoi tehnologii obýcheniia: dis. ... dokt. ped. naýk. - Almaty, 1994. - 314 s.
11. Djýsýbalieva D.M. Teoreticheskie osnovy formirovaniia kúltúry stýdentov v ýsloviiah distantsionnogo obýcheniia. ADD. –Almaty, 1997. – 46 s.
12. Amirbekýly A., Kadırbaeva R.I., Djamankaraeva M.A. Prakticheskaiia sýnost professionalnoi kompetentnosti ýchitelia // Vestnik Vysshei shkoly. - Moskva, 2018.-№ 10.- S.38-41.
13. Agabegian A., Bleilok H., Borodkin F., Býdon R., Kapekki V. Matematika v sotsiologii. Modelirovaniie i obrabotka informatsii. / Perevod s angliskogo L.B.Chernogo. – Moskva: “Mir”. 1977, str. 551.
14. Bektaev Q.B. Yqtımaldyq teoriiasy jáne matematikalyq statistika. – Almaty: Raýan, 1991. -432 b.
15. Kýliashvili E.N. Formirovaniie klíčevykh kompetentsii ý ýchaihsia cherez primeneniie IKT na ýrokah matematiki. <http://festival.1september.ru/articles/568967/>.

Б.Т.КАЛИМБЕТОВ¹, И.М.ОМАРОВА², Р.ИБРАГИМОВ³, М.ТАШПЫНАР⁴

¹физика-математика ғылымдарының докторы, профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: burkhan.kalimbetov@ayu.edu.kz

²PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: indira.omarova@ayu.edu.kz

³педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
педогогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), E-mail: raskul1953@mail.ru

⁴Доктор, профессор, Гази университеті (Түркия, Анкара)

**СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЕКТЕР ТЕОРИЯСЫН МЕНҒЕРУДЕГІ ЖОБАЛАУ-ЗЕРТТЕУ
ІС-ӘРЕКЕТТЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ**

Мақалада математикалық талдау пәні сабақтарында шектер теориясын оқытудағы студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеттерін белсендіруге қажетті педагогикалық жағдайларды ұйымдастыру мәселелері қарастырылған. Болашақ математика бакалаврларын кәсіби даярлауда оқытудың инновациялық әдістерін қолдану шектер теориясын үйренуде үлкен рөл атқарады. Жұмыста нүкте төңірегі (Коши мағынасында) анықтамасы арқылы функциялардың шектерін үйренуде жобалық оқытуды енгізуге әрекет жасалған. Шектер теориясын оқыту студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеттерін педагогикалық шарттарының негізгі аспектілері ашылған. Нақты мысал ретінде Maple компьютерлік математика жүйесін қолдау арқылы орындауға бағытталған «Шектердің геометриялық иллюстрациясы» тақырыбындағы жобаның үлгісі келтірілген.

Кілт сөздер: математикалық талдауды оқыту, жобалық іс-әрекеттер, зерттеу іс-әрекеттері, жобалап оқыту, педагогикалық шарттар, шек, шектердің геометриялық иллюстрациясы, Maple компьютерлік математика жүйесі.

B.T.Kalimbetov¹, I.M.Omarova², R.Ibragimov³, M.Tashpynar⁴

¹Doctor of Physics and Mathematics Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: burkhan.kalimbetov@ayu.edu.kz

² PhD doctoral student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan) E-mail: indira.omarova@ayu.edu.kz

³Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Kazakhstan State Pedagogical University
(Kazakhstan, Shimkent) E-mail: raskul1953@mail.ru

⁴Doctor, Professor, Gazi University (Turkey, Ankara)

**PEDAGOGICAL CONDITIONS OF DESIGN AND RESEARCH ACTIVITIES OF
STUDENTS IN THE STUDY OF THE THEORY LIMITS**

The article deals with the organization of pedagogical conditions necessary to activate the design and research activities of students in teaching the theory of limits in the classroom for mathematical analysis. An important role in the training of future bachelors of mathematics is the study of the theory of limits with the use of innovative teaching methods. The paper attempts to introduce project-based learning to study the limits of functions by defining a point through the neighborhood (in the sense of Cauchy). The main aspects of pedagogical conditions of design and research activity of students in the study of the theory of limits are revealed. As a concrete example, a sample project on "Geometric interpretation of limits" is given, in which the Maple system of computer mathematics is used.

Keywords: the study of mathematical analysis, project activities, research activities, project training, pedagogical conditions, limit, geometric illustration of boundaries, computer mathematics Maple.

Б.Т.Калимбетов¹, И.М.Омарова², Р.Ибрагимов³, М.Ташпынар⁴

¹*доктор физико-математических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан)*

E-mail: burkhan.kalimbetov@ayu.edu.kz

²*PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан) E-mail: indira.omarova@ayu.edu.kz*

³*доктор педагогических наук, профессор, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет (Казахстан, г.Шымкент) E-mail: raskul1953@mail.ru*

⁴*доктор, профессор, Университет Гази (Турция, г.Анкара)*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПРОЕКТНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ТЕОРИИ ПРЕДЕЛОВ

В статье рассматриваются вопросы организации педагогических условий, необходимых для активизации проектно-исследовательской деятельности студентов в обучении теории пределов на занятиях по математическому анализу. Большую роль в профессиональной подготовке будущих бакалавров математики играет изучение теории пределов с применением инновационных методов обучения. В работе предпринята попытка внедрения проектного обучения для изучения пределов функций посредством определения через окрестности точки (в смысле Коши). Раскрыты основные аспекты педагогических условий проектно-исследовательской деятельности студентов при изучении теории пределов. В качестве конкретного примера приведен образец проекта на тему «Геометрическая интерпретация пределов», при выполнении которого использована система компьютерной математики Maple.

Ключевые слова: изучение математического анализа, проектная деятельность, исследовательская деятельность, проектное обучение, педагогические условия, предел, геометрическая иллюстрация пределов, система компьютерной математики Maple.

Математикалық білім берудің жоғары деңгейі заманауи ғылыми-техникалық прогрестің және өндірісті дамытудың ең маңызды шарттарының бірі болып табылады. Бірқатар зерттеушілердің (В.И.Байденко, И.Я.Зимняя, Ю.Г.Татур) пікірлері бойынша білім беруді дамытудың заманауи кезеңініңдәстүрлі (білімдік) білім беру парадигмасы қазіргі таңда қоғамның білім беруге қойған талаптарын қанағаттандыра алмайтындығыменен түсіндіріледі [1,2,3].

Болашақ математика бакалаврларын кәсіптік даярлау математика пәндері бойынша қажетті білім, білік және дағдыларын игеріп қана емес, сонымен бірге болашақ мамандардың қоршаған ортаның шын мәнісінде жедел ауысатын жағдайындағы жаңа білімдері мен технологияларын өз бетінше іздестіру және қолдану қабілеттерін дамытуға да бағдарланған. Бұл олардан ойлау креативтілігін, кәсіптік міндеттерді шешудің шығармашылық тәсілдеріне жылдам бағдарлануын қажет етеді. Болашақ математика бакалаврларын кәсіптік даярлаудың осы талаптарға сәйкес қажетті шарттары оларды арнайы математика пәндерін оқыту процесіндегі жобалау-зерттеу іс-әрекеттер үлесін арттыру болып табылады. Математикалық пәндер ойлаудың математикалық стилін және математикалық мәдениетті қалыптастыруға мүмкіндік береді. Заманауи маман жеке құбылыстарды талдай алуы, жалпы заңдылықтарды таба алуы қажет.

Математиканың болашақ бакалаврларын кәсіптік даярлауды қалыптастыруда матема-

тикалық талдау курсының оқыту үлкен рөл атқарады. Бұл курс өзінде көптеген теориялық ережелер негіздерін; басқа математикалық пәндердің, мектеп математикасының бірқатар іргелі сұрақтарының теориялық та, практикалық та негіздемелерін ұстайды. Болашақ математика бакалаврларын кәсіптік даярлау үшін математикалық талдау курсының негізгі маңызы төмендегі міндеттерді орындаумен сипатталады:

- студенттерге заманауи математиканың іргелі негіздерін оқыту;
- математикалық дүниетанымды қалыптастыру;
- мамандық бойынша одан ары қарайғы қажетті жұмыста ғылыми, логикалық ойлауды дамыту;
- студенттердің математикалық әдістерді меңгеруі;
- математикалық модельдерді құрудың қатаң дағдыларын жасау және есептерін жүргізу іскерлігін меңгеру.

Академик Н.Н.Лузиннің пікірі бойынша, «Математикалық талдауды оқыту проблемасы ғылым мен педагогиканың ең қиын проблемаларының бірі» [4]. Көптеген ғалымдар мен педагогтар ЖОО-да математикалық білім беру деңгейі төмендеп бара жатқанын, түлектердің көпшілігінің білімді формальды түрде алып жүргендігін атап отуде. Мектепте математика пәнін оқыту мазмұнын жетілдіру үшін ЖОО-да математикалық білімді пайдалану іскерлігінің қажетті деңгейіне және математиканың мектептегі курсының логикалық құрылымының негіздемесіне қол жеткізілмейтініне; ЖОО түлектерінің кәсіптік өз-өзіне білім берудің білігі мен дағдыларының қалыптастырылған деңгейі қазіргі математика бакалаврына қойылатын талаптарға сәйкес келмейтінімен түсіндіріледі.

Сондықтан да математикалық талдау кәсіптік қызмет аспектісінде де, курсты оқыту аспектісінде де біршама дәрежеде оның құрылымында зерттеушілік және жобалық шығармашылық қызмет компоненттерінің дамытылуын қажетсінеді. Ал бұл өз кезегінде математикалық талдауды оқытудың дәстүрлі формаларының жаңғыртылуын талап етеді және білім беру процесінде студенттердің өз бетінше жобалау-зерттеу қызметтері белсенділігінің ұйымдастыру-педагогикалық қамтамасыз етілуі маңыздылығының арттырылуын болжамдайды.

Ғылыми-әдістемелік зерттеу талдауының нәтижелері математикалық талдауды оқыту процесінде студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекетінің өзгешелігі және бұл қызметтің белсенділендірілу проблемасы әзірге толық мөлшерінде зерттелмеген деген қорытындыға алып келеді. Оның үстіне біздің зерттеулеріміздегі қарастырылып отырған проблеманың зерделенген деңгейін педагогикалық ғылымдағы бөлініп алынған дәстүрлі екі проблема бойынша зерттеу нәтижелерін салыстырмайынша сипаттау мүмкін емес: білімгерлердің жобалау-іс-әрекеттерін ұйымдастыру және дамыту проблемасы және олардың оқу-зерттеу қызметтерін ұйымдастыру және дамыту проблемасы бойынша.

Е.С.Булычевтің, А.Г.Подстригичтің зерттеулерінде математикалық пәндерді жобалардан пайдаланып оқыту дәстүрліге қарағанда неғұрлым тиімді болатынын, атап айтқанда, математикалық ұғымдарды қалыптастыруға, математикалық білімдер сапасын арттыруға мүмкіндік беретінін анықталған [5,6]. З.В.Торопованың, О.В.Задорожнаяның зерттеулері көрсеткеніндей, оқу жобаларын қолдану білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді [7,8]. Дегенмен, әр түрлі пәндер бойынша оқу жобаларының әлеуеті, ең алдымен, математикалық талдау бойынша толық зерделенген жоқ.

Көптеген авторлар жобалауды және зерттеуді өзара байланысты, бірақ қызметтің түрлері мақсаты, мағынасы және мазмұны бойынша әр түрлі деп қарастырады. Бірақ А.И.Савенковтың [9], А.В.Леонтовичтің [10], А.С.Обуховтың [11] және т.б. еңбектері қызметтің мұндай түрлерінің дамуының заманауи сатысында, әсіресе, қазіргі білім беру процесінде бұлар әлі де болса олардың синтезі, интеграциясы жоспарында жиі қарастырыла-

ды деген ойға негізделген. Бұл оқу процесінде оқушылардың жобалау-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастырудың интегративті тәсілін бөліп алу туралы тұспалдауға мүмкіндік береді. «Жобалау-зерттеу іс-әрекеті» термині көптеген жаңашыл-педагогтардың жарияланымдарында кездестетініне қарамастан, осы күнге дейін жеткілікті теориялық негіздемесі жаратылмаған.

Бүгінгі таңда математикалық талдау курсына шектер теорияларын зерделеу кезіндегі студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеттерін ұйымдастыру мәселелеріне арналған арнайы зерттеулер жоқ. Қазіргі білім беру процесінің жағдайында жобалау-зерттеу қызметін студенттердің арнайы ұйымдастырылған, танымдық шығармашылық қызметі ретінде қарастыруға болады. Оның мақсаты зерттеу объектісі туралы жаңа білімдерді алу, зерттеу іскерліктері мен танымдық мотивтерді қалыптастыру болып табылады. Жобалау-зерттеу қызметтері құрылымы бойынша ғылыми іс-әрекет құрылымына сәйкес келеді, және оған мақсаттылық, белсенділік, пәндік, мотивациялық және саналылық тән. Сабақтарда мұндай қызметті ұйымдастыру және өткізуге қатысты шектер теориясын зерделеу жөніндегі зерттеулерден, соған сәйкес оқытушы-математиктер тәжірибесін жалпылайтын немесе көрсететін жарияланымдардан ештеңе кездестіре алмадық. Математикалық талдау бойынша шектер теориясын оқыту процесінде студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекетінің мазмұнын жетілдірудің маңыздылығы күмән тудырмайды. Білім беру кезінде мұндай проблемаларды іске асыру үлкен ықтималдылықпен математиканың болашақ бакалаврларына математикалық білім беру сапасын арттырудың инновациялық формаларының, әдістерінің және құралдарының пайда болуына алып келеді.

Біздің зерттеулерімізде математикалық талдаудың іргелі ұғымдарының бірінен сандық бірізділіктің немесе функцияның шегін зерделеуге бағытталған, өзінде жобалық міндеттерді және зерттеу қызметін шешу үшін қажеттіні үйлестіретін жобалау-зерттеу іс-әрекеті оқу-танымдық қызметтің бір түрі ретінде қарастыру керек. Осыған байланысты студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекетінің педагогикалық шарты астында біз жобалау-зерттеу іс-әрекетін дамытуға, оқу-зерттеу міндеттерін іздестіруде және шешуде студенттердің белсенділігін, инициативасын арттыруға бағытталған математикалық білім берудің негізгі ұғымдарының өзара ықпалдасу интенсивтілігін арттыру процесін түсінеміз.

Студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеті төмендегі құраушыларын қамтиды: жобалық, зерттеушілік және жобалау-зерттеушілік.

Шектер теориясын оқытудың жобалық құраушысының мақсаты – студенттердің идеядан бастап оның практикалық қолданылуына дейінгі қызметін ұйымдастыруға мүмкіндік беретін жобалау іс-әрекетінің когнитивті (танымдық) базисін қалыптастыру. Оны іске асыру жобалаудың принциптеріне, нормаларына және ережелеріне сүйенеді. Бұл СӨЖ-ді зерттеу қызметі саласындағы білімі мен практикалық іскерлікті меңгеруі бойынша ұйымдастыруды болжамдайды. Ал ол үшін зерттеу сипатындағы арнайы оқу міндеттерін шешу процесін ұйымдастыру жәнестуденттердің міндеттеріндегі өзіндік қосымша іс-әрекетін әдістемелік жағынан қамтамасыз ету қажет. Аталмыш құраушыны анықтайтын сәт оқу есептерін шешудің әр түрлі тәсілдерін мүшелуеу, салыстыру және қиыластыру бойынша СӨЖ-ді ұйымдастыру болып табылады. Бұл шектер теориясын оқыту процесінде студенттердің шектерді есептеудің жаңа тәсілдерін қарастыруға деген қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеушілік құраушылар студенттердің фактілерді өз бетінше бақылауы және талдауы, гипотезаларды ұсынуы және оны тексеруі, қорытындыларды, заңдар мен заңнамаларды тұжырымдауы секілді ғылыми зерттеулер элементтерін қолдану арқылы өз бетінше жаңа проблемаларды шешуі ретінде анықталады. Зерттеу әдісін қолдану күрделі міндеттерді шешу, алғашқы дереккөздердегі ақпараттарды талдау, оқытушының алдына

қойған проблемаларын шешу барысында мүмкін болады.

Шектер теориясын оқытуды құрайтын жобалау-зерттеу іс-әрекетінің мақсаты зерттеушілік компонент құрылымында алынған нәтижелердің шектер теориялары объектілерінің абстрактілі қайта жасалуы процесіндегі (яғни, жобалық құраушы құрылымында іске асырылған процесте) интеграциясы болып шығады. Бұл интеграция өз бетінше зерттеу процесінде алынған белгілі білімдердің ғылыми ойлауы мен практикалық қиыласуы арқылы жасалады. Сонымен бірге студенттер үшін жобалау-зерттеу қызметінің нәтижесі оқу мақсаттарының жетістіктері (білімді, білікті және дағдыны қалыптастыру) ғана емес, сонымен бірге шектерді есептеудің жаңа тәсілдерін жасау болып табылады.

Нақ осы ұсынылған жобалау-зерттеу қызметтері моделінің құрылымы, оны құраушы өзара байланыстар жоғарыда баяндалған нәтижелер жетістіктерін қамтамасыз ететін оқу процесін ұйымдастыру үшін негізгі бағдар болып табылады. Сондықтан да аталмыш модельді іске асыру студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастырудың және өткізудің қажетті шарты болады.

Оқу міндеттері жүйелерін жасау атап өтілген шарттармен байланысты және маңыздылығы да кем емес. Оларды шешу процесінің педагогикалық ұйымдастырылуы жоғарыда ұсынылған модельдің қажетті компоненті болып табылады.

Бұл жүйе өзіне төмендегі өзара байланысты міндеттер түрін кіріктіреді:

- шектерді есептеудің түпнұсқалық тәсілдерін қолдану (есептің ұтымды ететін көрсеткішін қойып шығару, стандартты асимптотикалық формулалар);
- шектермен байланысты негізгі ұғымдарды дамытудың тарихи алғышарттары (сандық тізбек, шексіз аз және т.б.);
- шектер теорияларының қолданбалы аспектілері (экономикада, медицинада және т.б.);
- компьютерлік математиканың жүйелерін қолдану (КМЖ).

Міндеттердің бірінші түрі студенттерге «Дифференциалдау» және «Интегралдау» тарауларын оқығаннан кейін ұсынылады. Олар есепті ұтымды ететін көрсеткішін қойып шығаруды, стандартты асимптотикалық жіктеулерін зерттеу бойынша студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруға бағытталған. Математиканы талдауды оқыту кезінде тарихи қалыптасқан жағдай бойынша студенттерге есепті ұтымды ететін көрсеткішін қойып шығару, стандартты асимптотикалық жіктеулер әдеттегідей, «Дифференциалдау» және «Интегралдау» тарауларында оқытылады, ал шектерді есептеу кезінде керекті қолданылым таба алмайды. Сонымен қатар студенттердің математикалық талдау бойынша жобалау-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру практикасы көрсеткеніндей, функциялардың тізбекшектерін есептеу кезінде ұтымды етудің және стандартты асимптотикалық формулалардың әдісін қолдану мейлінше тиімді болады екен.

Есептердің екінші түрін орындау мынаған мүмкіндік береді:

- ойлаудың белгілі бір стилінің зерттеушілік және танымдық қабілеттерін, математикалық ұғымдар туралы, ғылым және ғылыми тілдің сауаттылығы туралы түсініктерін дамыту;
- белгілі бір ғылыми материалдың көмегімен өз ойларын дұрыс рәсімдеу іскерлігін қалыптастыру, талдау көмегімен математикалық пайымдаулар мен зерттеулерді өткізу;
- математиканың болашақ бакалаврларының сандық дәйектілігін және тарихи-математикалық мәдениетін дамыту үшін теоремалар мен қасиеттерді түсінуді, шектердің геометриялық иллюстрациясының әмбебаптығын жетілдіру.

Шектер ұғымы және оны зерттеудің әдістері абстрактілі сипатта болады. Функциялардың сандық дәйектілігін оқыту кезінде шектерді қолданудың іскерліктерін, дағдыларын қалыптастыру үшін оқытылып жатқан ұғымды нақты өмірлік түсіндірмелермен

байланыстырып оқытуға көңіл бөлген абзал, яғни олардың практикалық қолданыстарын нақты мысалдарда көрсету керек. Өз кезегінде күрделіліктің белгілі бір дәрежесі тапсырмаларында шектердің сандық дәйектілігі түрлерін айыра білу іскерлігі олардың мазмұнын түсінуді жеңілдетеді, ал теоремалардың белгілі бір қасиеттерін қолдану іскерлігі көлемді жаттығуларды тиянақты да ұқыпты жазып алуға көмектеседі. Шектер теорияларын зерделеу барлық тербелістер мен өтпелі процестердің (тербелістер теориясы) қалай аяқталатынынан кейін жүйеде қандай стационарлық жағдай орнайтындығын анықтауға мүмкіндік береді. Ғаламшар жұлдыздар төңірегінде айналатын болады ма немесе одан аулақ ұшып кете ме, немесе ішіне құлайды ма (астрономия)? Тас рельефтің қай жерінде тоқтайды (құрылыс)? Пешті іске қосқаннан кейін температура қай бөліністе орнығады (жылу техникасы)? Электрлік тізбекте қандай ток өтеді (электр техникасы)? және т.б. Бұл сұрақтардың бәріне жауапты қоршаған дүниенің, басқа да ғылымның, өндірістің шектер теориясымен өзара байланысын ашатын процестен алуға болады. Математикалық ұғымның қолданбалы бағыттылығын іске асыру студенттен жоғары деңгейлі дайындықты талап етеді: ол математикалық білімдер шеңберін кеңейтуге мүмкіндік беретін қолданбалы мазмұндағы математикалық білімдердің үлкен қорын меңгеруі тиіс. Қолданбалы сипаттағы есептерді шешумен бірге маңызды педагогикалық мақсаттарды іске асыруға: танымдық мүддедегі зерттеушілікті дамыту іскерлігін қалыптастыруына мүмкіндік береді.

Білім беру процесіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) ендіру қазіргі таңда классикалық математикалық пәндерді оқытудың принциптері мен әдістерін сапалы түрде қайта ұйымдастыруға кеңінен мүмкіндіктер ашуда. Бұл үшін білімгерлердің интеллектуалдық әлеуетін дамытуға, олардың бойында білімді өз бетінше меңгеру іскерлігін қалыптастыруға және зерттеушілік қызметтің саналуан түрлерін жүзеге асыруға бағдарланған жаратылыстану бағытындағы болашақ бакалаврларды оқытудың жаңа әдістемелік жүйесін жасау керек. Шектерді есептеу кезінде АКТ мүмкіндіктері: оқытылған материалды сапалы игеруді жақсартуға, білімді, білікті, дағдыны жоғарылатуға, оларды игерудің жылдамдығын арттыруға, математиканың болашақ бакалаврларының кеңістіктік-графикалық мәдениетін дамытуға мүмкіндік береді.

Жобаларды мазмұны бойынша кіші (мини), локальдық (желілік), семестрлік, курстық және жаһандық жобалар деп бөлуге болады. Кіші жобалар лекциялар бөлімінде баяндалған жекелеген сұрақтарды, локальдық – математикалық талдау курсының бір немесе бірнеше тақырыбын кіріктіреді. Семестрлік және курстық жобалар курстың бір немесе бірнеше тарауын, бір немесе бірнеше семестрін кіріктіреді. Оқу жобаларының мазмұнын іріктеу кезінде әр түрлі оқу жобаларының арасындағы өзара байланысты қамтамасыз ететін әр түрлі объектілердің ұқсастығы, жалпылығы, бағыныштылық қатары арқылы математикалық талдау курсының тарауларындағы түсініктердің өз байланыстарына және өзара тәуелділігіне ерекше назар аударылады [12].

Шектерді есептеу және геометриялық иллюстрациялар арасындағы байланыстарды анықтауға арналған математикалық талдауды оқыту кезінде кіші жобаны жасаудың нақты мысалын келтіреміз.

Кіші жоба 1. Шектердің геометриялық иллюстрациясы.

Тізбек шегі туралы айтпас бұрын студент тізбек шегі ұғымы математикалық талдаудың негізгі ұғымдарының қатарына жатқызылатынын ұғып алуы керек. Сандық тізбек шектерін есептеудің көптеген тәсілдері бар. Бұл кіші жобада студент ұсынылған дереккөздерден [13-14] материалдарды зерделеуді, көшіріп алуды, жүйелендіруді және оған талдама жасауды білуі керек.

Студенттің талдауы. Тізбек шегі [13-14] келесідей анықталады: 1) аз шама; 2) бүтін сандар бар; 3) теңсіздіктің орындалуы; 4) шек.

Студенттің проблемасы. Тізбек шегі – қарапайым ұғым емес. Факті анық: тізбек шегі анықтамасының екі түрі бар: « $\varepsilon - \delta$ » тіліндегі анықтама және Коши жинақтылығы критерийлері негізінде. « $\varepsilon - \delta$ » анықтамасынан айырмашылығы Коши критерийінің маңыздылығы бұл шек туралы қандай да бір алдын-ала ақпараттары болмаса да ол тізбектің өзін қарастыру негізінде тізбек шегі туралы мүмкіндік беретіндігінде, яғни тізбекті функция ретінде қарастыру және аталмыш функцияның геометриялық түсіндірмесін зерттеу керек.

Мысал 1. Шекті есептеңіз: $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n+1}{n}$.

Шешімі. Шекті тікелей есептеу $\left(\frac{\infty}{\infty}\right)$ түріндегі анықталмағандыққа алып келеді.

а) Maple математикалық компьютер жүйесінде есептейміз:

>restart;

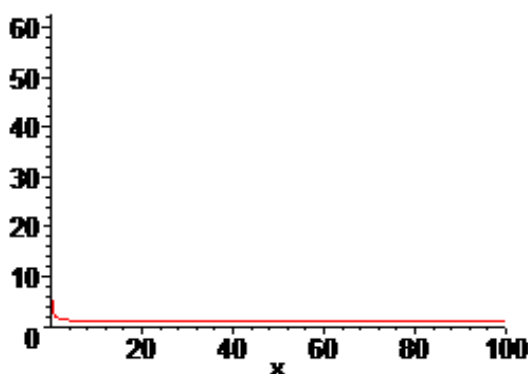
>Limit((n+1)/n, n=infinity);

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n+1}{n}$$

>limit((n+1)/n, n=infinity);

1

б) $y = \frac{x+1}{x}$ функцияның графигін сызамыз:

Графиктен көріп тұрғанымыздай аргументтің мәні шексізге ұмтылуымен функцияның мәні 1 ге жақындайды.

в) " $\varepsilon - \delta$ " тіліндегі келесі анықтамадан

$$\forall \varepsilon > 0 \exists \delta = \delta(\varepsilon) > 0: \forall x \in X \quad |x| < \delta \Rightarrow |f(x) - A| < \varepsilon,$$

пайдаланамыз.

$$\forall \varepsilon > 0 \exists \delta = \delta(\varepsilon) > 0: \forall x \neq 0 \quad |x| < \delta \Rightarrow \left| \frac{x+1}{x} - 1 \right| < \varepsilon.$$

Соңғы теңсіздік келесі теңсіздікпен эквивалент $\left| \frac{1}{x} \right| < \varepsilon, |x| > \frac{1}{\varepsilon}$, бұдан $\delta = \frac{1}{\varepsilon}$ деп алуға болады.

Мысал 2. Шекті есептеу: $\lim_{n \rightarrow \infty} (\sqrt{n^2 + n} - n)$.

Шешімі. Шекті тікелей есептеу $(\infty - \infty)$ түріндегі анықталмағандыққа алып келеді.

а) Maple математикалық компьютер жүйесінде есептейміз:

>restart;

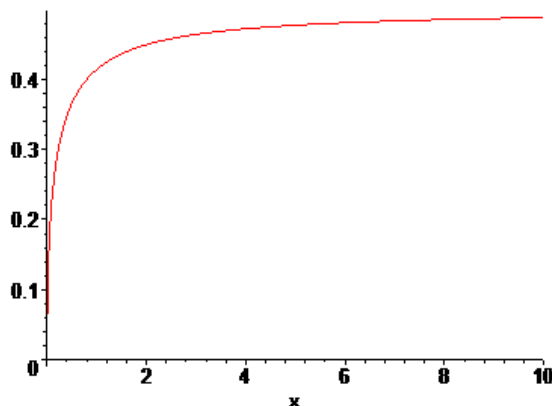
>Limit(((n^2+n)^(1/2)-n),n=infinity);

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \sqrt{n^2 + n} - n$$

>limit(((n^2+n)^(1/2)-n),n=infinity);

$$\frac{1}{2}$$

б) $y = \sqrt{x^2 + x} - x$ функциясының графигін сызамыз:

Графиктен көріп тұрғанымыздай аргументтің мәні шексізге ұмтылуымен функцияның мәні 0,5 ге жақындайды.

в) " $\varepsilon - \delta$ " тіліндегі келесі анықтамадан

$$\forall \varepsilon > 0 \exists \delta = \delta(\varepsilon) > 0: \forall x \in X \quad |x| < \delta \Rightarrow |f(x) - A| < \varepsilon$$

пайдаланамыз.

$$\forall \varepsilon > 0 \exists \delta = \delta(\varepsilon) > 0: \forall x \neq 0 \quad |x| < \delta \Rightarrow \left| \sqrt{x^2 + x} - x - \frac{1}{2} \right| < \varepsilon.$$

Соңғы теңсіздік келесі теңсіздікпен эквивалент $\left| \frac{2\sqrt{x^2 + x} - 2x - 1}{2} \right| < \varepsilon$, бұдан $\delta = \frac{1}{\varepsilon}$ деп алуға

болады.

Студенттің қорытындысы. Әрбір анықтама тізбек шегі ұғымының кейбір шекарасын көрсетеді. Бұл мыналармен байланысты: 1) сандық тізбектерді есептеудің әр түрлі тәсілдері бар (аналитикалық, графикалық және т.б.), 2) тізбек шегі математикалық талдаудың бастапқы ұғымына жатады, 3) тізбек шегі шынайы әлемдегі процестер мен құбылыстардың өзара тәуелділігі бар екендігімен айқындалады.

Қорыта келгенде айтарымыз, шектер теорияларын оқыту кезіндегі студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеті студенттердің алған білімдерінің іскерлігін және дағдыларын қолданып қана қоймай, сонымен бірге танымдық қызметке белсене араласуына, өзінің шығармашылығын белсендіруіне, математикалық білімдерін практикада қолдануына, жаңа білімдерге өз бетінше қол жеткізуіне, стандартты емес оқиғаларды талдауына, шешімдерді іздестіруді жүйелендіруіне, алынған білімдерді нығайтуына мүмкіндік беретінін атап өткеніміз орынды. Оқыту нәтижелері студенттердің жобалау-зерттеу қызметтері процесін-

дегі игерген жеке сипаттамаларына және жасалынған жұмыстарының қорытындысына оқытушылардан алған нақты сандық бағасы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байденко В.И. Компетенции: к освоению компетентностного подхода. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. - 30 с.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования // Интернет-журнал "Эйдос". 2006, 5 мая.
3. Татур Ю.Г. Компетентность в структуре модели качества подготовки специалиста // Высшее образование. - 2004.- № 3.- С. 20-26.
4. Лузин Н.Н. Предисловие к книге И.И.Жегалкина и М.И.Слудской «Введение в анализ» // Успехи матем. наук.- 1989.- Т. 44, вып. 2(266).- С.3-6.
5. Булычева Е.С. Методика формирования математических понятий у учащихся колледжей в условиях проектного обучения: автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Волгоград, 2004.- 18 с.
6. Подстригич А.Г., Гельфман Э.Г. Формирование универсальных учебных действий в процессе создания учебного проекта на уроках математики // Вестник Томск. ГПУ. - Томск, 2012, Вып. 8 (123).– С. 160–167.
7. Торопова З.В. Обучение старшеклассников проектированию математического объекта в курсе математики: автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Санкт-Петербург, 2012. - 19 с.
8. Задорожная О.В. Задания по математическому анализу, способствующие формированию умений проектной деятельности // Известия Волгоград. ГПУ. - Волгоград, 2008, № 9(33). - С. 226-230.
9. Савенков А.И. Методика исследовательского обучения младших школьников. - Самара: Издательство «Учебная литература», 2005. - 80 с.
10. Леонтович А.В. Учебно-исследовательская деятельность школьников как модель педагогических технологий // Школьные технологии. – 1999, № 1-2.- С. 132-137.
11. Обухов А.С. Эффективность применения проектной и исследовательской деятельности в обучении // Школьные технологии. - 2006. № 5. - С. 86-90.
12. Архипов Г.И., Садовничий В.А., Чубариков В.Н. Лекции по математическому анализу: Учеб. для вузов. - М.: Дрофа, 2004. - 640 с.
13. Кудрявцев Л.Д. Курс математического анализа. - М.: Высшая школа, 1981. - 687 с.
14. Зорич В.А. Математический анализ. - Ч. 1.- М.: ФАЗИС, 1997. - 554 с.

REFERENCES

1. Baydenko V.I. Kompetenzii: k osvoenyu kompetentnostnogo podhoda. - M.: Issledovatel'skiy zentr problem kachestva podgotovki specialistov, 2004.- 30 s.
2. Zimnya I.A. Klychevie kompetenzhi – novaya paradigm rezultata sovremennogo obrazovaniya // Internet – jurnal "Eidos". 2006, 5 may.
3. Tatur Y.G. Kompetentnost v structure modeli kachestva podgotovki spechialista // Vysshee obrazovanie. - 2004.- № 3. - S. 20-26.
4. Luzyn N.N. Predislovie k knige I.I.Jegalkina i M.I.Sludskoi «Vvedeny v analiz» // Uspekhi matem.nauk. - 1989.- T. 44, Vyp. 2(266). - S. 3-6.

5. Bulycheva E.S. Metodika formirovanie matematicheskix ponyati u uchashixsya kolledjei v usloviakh proektnogo obucheniya: avtoref. dis. ... kand. ped. nauk. - Volgograd, 2004. - 18 s.
6. Podstrigich A.G., Gelfman E.G. Formirovanie universalnyx uchebnyx deistvii v prozese sozdaniya uchebnogo proekta na urokax matematiki // Vestnik Tomsk GPU.- Tomsk, 2012, Vyp. 8 (123). – S. 160–167.
7. Toropova Z.V. Obuchenie starsheklassnikov proektirovaniy matematicheskogo obekta v kurse matematiki: avtoref. dis. ... kand. ped.nauk. - Sankt-Peterburg, 2012. - 19 s.
8. Zadarojnaya O.V. Zadaniya po matematicheskomu analizu, sposobstvuyshie formirovaniy umenii proektnoi deyatelnosti // Izvesyia Volgograd. GPU. - Volgograd, 2008, № 9(33). - S. 226-230.
9. Savenko A.I. Metodika issledovatel'skogo obucheniya mladchix shkolnikov. - Samara: Izdatelstvo «Uchebnaya literatura», 2005.- 80 s.
10. Leontovich A.B. Uchebno-issledovatel'skaya deyatel'nost shkolnikov kak model pedagogicheskikh texnologii // Shkolnie texnologii. – 1999, № 1-2. - S. 132-137.
11. Obuhov A.C. Effektivnost primeneniye proektnoi issledovatel'nosti v obucheni // Shkolnie texnologii. - 2006. № 5.- S. 86-90.
12. Arhipov G.I., Sadovnochiy B.A., Chubarikov B.N. Lekzi po matematicheskomu analizu: ucheb.dlya vuzov.- M.: Drofa, 2004.- 640 s.
13. Kudryavzev L.D. Kurs matematicheskogo analiza.- M.: Visshaya shkola, 1981.- 687 s.
14. Zorich B.A. Matematicheskii analiz. Ch. 1.- M.: FAZIS, 1997.- 554 s.

Ж.А. АХМЕТОВА¹, Қ.Т. ӘТЕМОВА², Х.Ю.МИННЕГУЛОВ³

¹*PhD докторант, Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: zhanar.akhmetova@ayu.edu.kz*

²*педагогика ғылымдарының докторы, Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: kalipa.atemova@ayu.edu.kz*

³*филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті (Ресей, Татарстан, Қазан қ.) E-mail: Khatip.Minnegulov@ksu.ru*

**АЛАШОРДАНЫҢ ТҮРКІСТАНДЫҚ КЕЗЕҢІН ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА
ОҚЫТУДЫҢ БҮГІНГІ ТАҢДАҒЫ ҚАЖЕТТІЛІГІ**

Алашорда қайраткерлерінің өмірі мен шығармашылығы Қазақ елінің болашағы – жастарды ұлтжандылық рухында тәрбиелеу құралдарының бірі екендігі даусыз. Сондықтан Алашорданың түркістандық кезеңінде өмір сүрген және Қазақстанның болашағы үшін, тәуелсіздік жолында қызмет еткен, қазақ әдебиетінің, Қазақстан ғылымының дамуына қоғамдық тұрғыдан үлес қосқан қайраткерлеріміздің мұрасын жастарды, егеменді еліміздің азаматтарын тәрбиелеуде тәрбие құралы ретінде қолдану үшін жоғары оқу орындарында оқыту бүгінгі күні қажеттілік туғызады. Мақалада Алашорда қайраткерлерінің түркістандық кезеңінде жазылған еңбектері, олардың мәні мен мазмұны, білімдік, тәрбиелік күші, қайраткерлік болмысын насихаттау мысалында жастарды жан-жақты дамыған тұлға ретінде қалыптастыру жолдары көрсетіледі.

Кілт сөздер: Алашорда, Ташкент, Алашорданың Оңтүстік қанаты, Алашорданың түркістандық кезеңі, жоғары оқу орнында оқыту, М.Жұмабаев поэмалары.

Zh.A.Akhmetova¹, K.T.Atemova², Kh.Yu.Minnegulov³

¹*PhD doctoral student, Khoja Akhmed Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: zhanar.akhmetova@ayu.edu.kz*

²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Khoja Akhmed Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: kalipa.atemova@ayu.edu.kz*

³*Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University (Russia, Tatarstan, Kazan) E-mail: Khatip.Minnegulov@ksu.ru*

**CURRENT NEEDS IN THE TEACHING OF TURKESTAN PERIOD
OF ALASHORDA IN HIGH SCHOOL**

The life and work of Alash Orda figures are one of the tools of education of young people in the spirit of patriotism. Therefore, training for use as a means of education in higher education heritage of our figures who lived in the Turkestan period of the Alash Orda and served for the future of Kazakhstan, for its independence and made a public contribution to the development of science and literature, in the education of young people, citizens of a sovereign country, today creates. The article highlights the ways of formation of youth as a versatile personality on the example of propaganda works of prominent figures of Alash, written in the Turkestan period, their essence and content, moral, educational forces.

Keywords: Alashorda, Tashkent, South wing of Alashorda, Turkestan period of Alashorda, higher education, the poem of Magzhan Zhumabayev.

Ж.А.Ахметова¹, К.Т.Атемова², Х.Ю.Миннегулов³

¹*PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан) E-mail: zhanar.akhmetova@ayu.edu.kz*

²*доктор педагогических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан) E-mail: kalipa.atemova@ayu.edu.kz*

³*доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет (Россия, Татарстан, г.Казань) E-mail: Khatip.Minnegulov@ksu.ru*

СОВРЕМЕННЫЕ ПОТРЕБНОСТИ В ПРЕПОДАВАНИИ ТУРКЕСТАНСКОГО ПЕРИОДА АЛАШОРДЫ В ВУЗЕ

Жизнь и творчество деятелей Алаш Орды являются одним из инструментов воспитания молодежи в духе патриотизма. Поэтому обучение для использования в качестве средства воспитания в высших учебных заведениях наследия наших деятелей, живших в Туркестанском периоде Алаш-Орды и служивших за будущее Казахстана, за ее независимость и внесших общественный вклад в развитие науки и литературы, в воспитании молодежи, граждан суверенной страны, на сегодняшний день создает потребность. В статье освещаются пути формирования молодежи как разносторонне развитой личности на примере пропаганды трудов видных деятелей Алаша, написанные в Туркестанском периоде, их сущность и содержание, нравственных, воспитательных сил.

Ключевые слова: Алашорда, Ташкент, южное крыло Алашорды, Туркестанский период Алашорды, обучение в вузе, поэмы М. Жумабаева.

Қазіргі таңда қоғамда әрбір ұлт өзінің тарихи тұлғаларын танып-білуді, олардың еңбектерін зерттеп-зерделеуді, оны бүгінгі ұрпақ тәрбиесінде тәрбие құралы ретінде пайдалануды керек етеді. Олай болса, елімізде Елбасымыздың бастамасымен түрлі бағдарламалар іске асырылып, қазақтың ұлы тұлғаларын таныту арқылы ұрпақты заманға сай тәрбиелеу мәселелері қойылып отыр. Солардың бірі Тұңғыш Президентіміз – Елбасы Н.Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Тарихи сананы жаңғырту» бөлімінде «Ұлы даланың ұлы есімдері» атты оқу-ағарту энциклопедиялық саябағын және «Ұлы дала тұлғалары» атты ғылыми-көпшілік серияларды шығару» секілді жұмыстарды жүйелендіру, жандандыру, сондай-ақ «мақсатты мемлекеттік тапсырыс ұйымдастыру арқылы қазіргі әдебиеттегі, музыка мен театр саласындағы және бейнелеу өнеріндегі ұлы ойшылдар, ақындар және ел билеген тұлғалар бейнесінің маңызды галереясын жасауды қолға алу қажеттігін» атап көрсетті [1]. «Ұлы даланың ұлы есімдері», «Ұлы дала тұлғалары» санатына Алашорда қайраткерлері қай жағынан алса да лайықты. Яғни ұлы тұлғаларымыздың еңбектерін насихаттау арқылы жастардың тұлғасын қалыптастыру – бүгінгі күн талабы.

Қазақстанның Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. ...Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын күдірегімен маңызды. Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын бола-

шақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы» [2] - деп, дамыған болашаққа қадам басудың шарты – халықтың санасының рухани тұрғыдан жаңғыруы екенін атап көрсетті.

Осындағы «ұлттық код» ұғымын ф.ғ.д., профессор Мекемтас Мырзахметов б.з.д. VII ғасырда негізі салынған Алып Ер Тоңаның ахи ілімі, одан кейінгі XI ғасырдағы Жүсіп Баласағұнның жауанмәрттілік ілімі, XIII ғасырдағы Ахмет Ясауидің хәл ілімі, XIX ғасырдың екінші жартысындағы ұлы Абайдың толық адам ілімі екенін айтып жүр. Абайдың ол ілімін өзінен кейін Шәкәрім мен Мағжан дамытты дейді. Оның негізі – ақыл, әділет, рахым. Демек, біздің қазақ халқының үш мың жылға таяу уақыт бойы үзілмей келе жатқан ұлттық коды бар деген сөз. Абай заманында орыс отаршылдарының құйтұрқы саясатының ықпалымен қазақ халқының бойындағы ізгілік қасиеттер бұзыла бастады. Осы кезде Абай өзінің ілімімен бұған барынша қарсы шықты. Одан кейінгі 70 жылдық кеңестік кезең де ұлттық кодымызды аяусыз жойып келді. Алайда қанымызға ғасырлар бойы сіңген ізгіліктің нәрі толық жойыла қойған жоқ. Елбасымыздың рухани жаңғыруды өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын осы рухани ұлттық кодты сақтаумен байланыстырып отырғаны да көрегенділік. Ал Абайдың ұлылығын танып, оны елге таныстырған, сол арқылы абайтанудың негізін қалаған Алаш зиялылары болатын. Өткен ғасырдың басында пролеткультшілдер өткеннің бәрін, бай табының өкілдерінен шыққан ақын-жазушылар мен зиялылардың бәрін жоққа шығарып, мансұқтап жатқанда араша түсіп, ұлттық кодымыздың жойылып, терең тарихпен бірге келе жатқан желісінің үзілуіне жол бермеген нақ осы Алаш зиялылары болатын. Сондықтан Алаш көсемдерінің, қайраткерлерінің қазақ халқы алдындағы ерен еңбегі, жазып қалдырған мұраларының мән-маңызы әлсіремек түгілі, бүгінгідей Елбасымыз Қазақстанның алдына қойып отырған бағдарларының аясында тіпті зор мәнге ие болып отырғаны сөзсіз.

Осы тұрғыдан алғанда, біздің қарастырып отырған мәселеміздің өзектілігі, яғни Алашорданың түркістандық кезеңін жоғары оқу орнында оқытудың бүгінгі таңдағы қажеттілігі айқындалады.

«Бүгінгі ғылымға алаш ғалымдарының еңбегі қажет пе, қажет болса несімен қажет?» - дегенде, «Мемлекеттік мүдде қазақ ұлтының мүддесімен бір екенін айғақтап, ұлт тарихы, ұлт ғылымы, ұлт театры, ұлт өнері, ұлт әдебиеттануының негізін салып берген алаш ғылымы тәуелсіз қоғамның рухани қажеттілігі екенін» осы Алаш қайраткерлері ақталғаннан бері дәлелдеп келетінін әдебиетші ғалымдарымыз атап көрсетіп отыр. Сондықтан Алаш әдебиеттануын бүгінгі XXI ғасыр тұрғысынан қайта қарап шығу – біздің қазіргі тәуелсіз кездің ғылымына қажет іс.

Әдебиетші ғалымдарымыз атап көрсетіп отырғанындай, «Алаш әдебиеттануы» қазіргі біреулер айтқандай, ескірген жоқ, керісінше, ұлт ғылымының біз бүгін айрылып қалған тұғырын көрсетіп тұрған білім бұлағы» [3] болғандықтан, Алаш қайраткерлерінің шығармашылық мұрасы бүгінгі ғылым биігінен де, оқу жүйесінің биігінен қарасаң да, әбден қажет екені даусыз.

Алашорданың Түркістандық кезеңін, сол кезеңде туған Алаш қайраткерлерінің шығармаларын оқыту арқылы әлемде қазір жүріп жатқан жаһандану үрдісінің кері әсерлеріне тосқауыл қоюға болады деп есептейміз. Себебі жаһанданудың пайдалы жағынан зияны көп екені де жасырын емес, яғни ол адамзатқа түрлі қауіп-қатерлер әкеліп отыр. Бұл жөнінде белгілі әдебиетші, абайтанушы ғалым М.Мырзахметов мұндай қауіпке қалай қарсы тұруға болады дегенге: «Оның бір-ақ жолы бар. Жаһандануды өзіміздің терең этникалық тамырымызға бойлатпауымыз керек. Мемлекет тек экономикалық тұрақтылыққа, әскери-стратегиялық қуатқа, лидерлердің саяси қайратына ғана емес, ең бастысы, өз Отанының патриоты болып табылатын халықтың бірлігіне ие болуы керек. Біздің әрқайсысымыздың этникалық тарихымызды біліп қана қоймай, өз халқымыздың тарихи қалыптасқан мораль-

дық-этикалық және рухани-менталдық құндылықтарын терең құрметтеуіміз керек. Кез келген мемлекеттік құрылымға, егер ол аман қалғысы келсе, өз елінің патриоты керек. Өскелең ұрпақтың бойында патриоттық сезім тәрбиелеу – қоғамның әлеуметтік-идеологиялық тапсырысы» [4], - деп жаһанданудың қаупіне жалпы тәрбиені, оның ішінде патриоттық тәрбиені қарсы қояды. Ал патриоттық тәрбиені Алаш қайраткерлерінің өмірі мен шығармашылығын оқыту арқылы беруге болатыны дау тудырмайды. Жаһандануға жұтылмас үшін, тарихи санамызды қалпына келтіріп, ұлттық болмысымызды сақтап қалуға тиіспіз.

Жазушы С.Досановтың сөзімен айтсақ, «Ұлыларды уақыттың өзі туғызады. Заманның өрті мен дерті, дауылы мен жауыны, сеңі мен селі шыңдап шынықтырады. Тарих ұзақ толғатып, сирек туатын ұлылар алдына ұлы мақсат қояды» [5] екен. Алаш қайраткерлері осындай уақыттың өзі тудырып, шыңдаған, ұлы мақсат жетелеген ұлылар болатын...

70 жылдық үнсіздіктен кейін ХХ ғасырдың 88-89 жылдарынан бастап Алаш зиялылары біртіндеп ақталып, олардың өздерімен бірге тұтқындалған бағалы еңбектері жарыққа шыға бастағаны белгілі. Содан бері Алаш қайраткерлерінің өмірі мен шығармашылығы, ел үшін сындарлы кезеңдегі жасаған саналы еңбектері тарихшы, әдебиетші ғалымдар тарапынан зерттеле бастады. Бізге қазір ол кісілердің жан-жақты білімді, көп қырлы, елі мен туған халқын шексіз сүйген ерлер болғаны мәлім болып отыр. Олар ХХ ғасырдың басында қазақ халқының барлық пән ілімдерінің негізін салушылар болатын. Қазіргі кемеліне жетіп отырған ғылым салаларының негізі өткен ғасырдың басында Алаш қайраткерлерінің қолымен жасалынды.

ХХ ғасырдың алғашқы ширегі отарлық езгідегі қазақ халқы үшін ой-сананың оянып, рухани жақтан жаңару дәуірі болды. Бұл ояну мен жаңғыру нәтижесінде қазақ қоғамындағы ұлттық интеллигенция тарих сахнасына шықты. Қазақтың ұлтжанды оқығандары өз халқының мүшкіл халі мен озық елдердегі тарихи-қоғамдық оқиғалар мен олардың сыр-сипатын таразылай келе сол тұстағы тарихи кезең қазақтың ең асқаралы арманы – тәуелсіздікке жетудің орайлы сәті деп түсінді. Белгілі жазушымыз С.Мұқановтың сөзімен айтсақ: «Ұлтшылдардың нелер жылдан бері қақсап келе жатқан тілегі қабыл болғандай болды» [6]. Әлеуметтік-тарихи дамудың табиғи нәтижесінде қазақтың зиялы қайраткерлерінің Алаш ұлт-азаттық қозғалысы туды. Алаш құбылысы – ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ қоғамының барлық саласын қамтыған сапалы да саралы құбылыс. Алаш қозғалысы – ХХ ғасырдың басында Ресей империясының отарлық езгісіне қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыс. Бағдарламасы айқын, мақсаты зор қозғалыс. Оның негізгі мақсаты – түптің түбінде дербес ұлттық демократиялық принциптерді қадір тұтатын мемлекет құру болатын. Алаш қозғалысының нәтижесінде Алашорда үкіметі құрылды. Бұл саяси құрылым төңкерісшілер тарапынан күшпен таратылғанымен, ұлт-азаттық идея жақтаушыларының саяси күштері саяси күрес сахнасынан бірден кете қоймады. Алаш зиялылары күн тәртібіне қойған мемлекеттік тәуелсіздік, жер секілді басқа да қоғамдық-саяси мәселелерді басты мақсат еткен ұлт-азаттық қозғалыс кеңес өкіметі тұсында жаңа сипатта дамыды. 1919 жылы А.Байтұрсыновтың Алашорда қозғалысының мүшелеріне кешірім жасауды сұрап, кеңес үкіметіне өтініш білдіруінің нәтижесінде Бүкілресейлік Атқару Комитетінің 1919 жылғы 4 сәуірдегі қаулысы бойынша Алашорда үкіметінің бұрынғы мүшелеріне кеңес жұмыстарына қатысуға рұқсат етіліп, оларды бұрынғы қызметтері үшін қудалауға тыйым салынады. Бұл Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің алашордалықтардың қызметіне кешірім жариялауы, Лениннің тікелей нұсқауымен ұлттық интеллигенция, егер социалистік қоғам құрылысына қатысуға ерік білдірсе, оларды мүмкіндігінше пайдалануға болады деген шешім қабылдауы оларды саяси билікке араластырмай, кеңестік биліктің мәдени-ағарту, шаруашылық салаларына қызметке тартуға мүмкіндік жасады [7].

«Большевиктер бір жағынан зиялы қауымның интеллектуалдық мүмкіндігін пайдаланды, екінші жағынан оған басып-жаншу құралын негізгі саясат есебінде қолданды... Сөйтіп, буржуазиялық интеллигенция деп аталған революцияға дейінгі оқыған азаматтарға жаңа өкімет сенімсіздік көрсетті, жау деп есептеді. Алайда, кадр тапшылығына байланысты оларға қызмет беріп, уақытша пайдалануға мәжбүр болды» [8].

Алашорда қайраткерлерінің шоғырланып қызмет атқарған негізгі орталықтарына қарай Шығыс Алашорда және Батыс Алашорда деп бөлінетіні белгілі. Ал белгілі тарихшы ғалымдар К.Нұрпейісов пен Х.Тұрсұн Түркістан республикасында топтанып, еңбек еткен алашордашыларды Алашорданың Оңтүстік қанаты деп атауды ұсынады. Алашорданың Оңтүстік қанаты осы түркістандық кезеңімен сәйкес келеді.

«Алашордашыларға кешірім жасалғаннан соң Түркістанда билік басындағы ұлттық саяси элита өкілдері Н.Төрекұлов, Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Асфендияровтар алашшыл қазақ зиялыларын Ташкент қаласына шақырып, түрлі қызметтерге тартты. Өлкедегі қазақ облыстарында жер-су реформасын жүргізуде алаштық идея жалғасын тапты. Олардың басшылығымен Ташкент қаласына топтасқан қазақтың саяси, шығармашылық элитасы өкілдерінің қызметі мәдениет тарихындағы аса бір сәтті де шығармашылық тұрғыда жемісті кезең болды. А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Х.Досмұхамедов, Ж.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, С.Асфендияров, Қ.Болғанбаев, Ғ.Бірімжанов, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, Қ.Кемеңгеров, т.б. қайраткерлердің 1924 ж. ұлттық-территориялық межелеуге дейінгі мәдени-ағартушылық қызметі кеңестік билік жағдайында Алаш қозғалысы көтерген ұлттық идеяларды батыл іске асырумен ерекшеленді. Бір сөзбен айтқанда, Алаш қозғалысы Оңтүстік қанатының қызметі арқылы Алаш қозғалысының географиялық ауқымы кеңейді және оның уақыттық шегі ұзара түсті» [9, 320-б.]

Қазақ жерінде жария түрде қызмет еткен Алашорданың Түркістан автономиясындағы түркістандық кезеңінің сипаты басқаша болды. Тарихшы-ғалым К.Нұрпейісов: ... «М.Тынышбаевтың Жетісуға қоныс аударуына және М.Шоқайұлының шетелдік эмиграцияға кетуінің (Грузия – Түркия – Германия – Франция) нәтижесінде Алаштың оңтүстік қанаты 1918 жылдың көктеміне қарай іс жүзінде тарқады. Оның мүшелерінің кейбіреуі белсенді саяси қызметтен кетсе, екіншілері большевиктер жағына шықты, ал Жетісудағы Алаш ұйымының көрнекті мүшелері Ыбырайым Жайнақов, Отыншы Әлжанов, Төлебай Дүйсебаев, т.б. Қытай ауып кетіп, сол жақтан қарулы қарсылық ұйымдастыру әрекетін жасады. Сонымен Алаштың оңтүстік қанаты үш ай бойы ғана Совет өкіметіне белсенді қарсылық көрсете алды» [10], - деп тұжырымдайды. Осы Алашорданың Оңтүстік қанатын зерттеп жүрген ғалым Х.Тұрсұн архив қорларынан алып, ғылыми айналымға ұсынған деректерге сүйене отырып, «Алаш қозғалысы Оңтүстік қанатының қызметі ұйымдық құрылымы болмағанымен 1924 ж. ұлттық-территориялық межелеуге дейін жартылай жария, жартылай жасырын жағдайда жұмыс жасағандығын» айтады [9, 320-б.].

Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты – Алашорданың түркістандық кезеңінде еліне қызмет еткен Алаш қайраткерлерінің әрқайсысының өмірі мен шығармашылығын оқыту бір-бір мақалаға жүк болады. Біз көрнекті Алаш қайраткерлерінің қарышты, эпикалық туындыларын, салмағы зіл батпан көсемсөздерін, бұрын-соңды болмаған пән оқулықтарын тудырған шабытты Түркістандық кезеңін оқытудың мысалында студенттердің қызығушылығын тудырып, нәтижесінде олардың бойында ұлтжандылық қасиеттерді туындату мен олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мақсаттарына жету жолын қарастырамыз. Себебі қазіргі таңдағы оқыту үдерісіндегі инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, дәстүрлі емес оқыту түрлерін дамытып, қазіргідей ақпарат пен ақпарат көздерінің аса мол дәуірінде білімгерлерге өз әдебиет тарихынан мол мәлімет беріп, туған әдебиетіне деген құрметті күшейту басты міндеттер қатарында саналады. Елбасымыз,

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы дәстүрлі халыққа жолдауларында жастарға білім беру мәселесін әрдайым басымдықтар қатарында атап келеді. «XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар», - деп ол үшін не істеу керектігін де көрсетіп береді: «Біріншіден, барлық дамыған елдердің сапалы бірегей білім беру жүйесі бар. Ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда бізді ауқымды жұмыс күтіп тұр», - дейді. Сол білім беру буындарының ішінде жоғары білім беру жүйесі – мықты тетіктердің бірі. Демек, Елбасы айтқан ауқымды жұмыстардың дені ЖОО-ғы білім беру ісіне қатысты деген сөз. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев дәстүрлі 2017 жылғы халыққа Жолдауында да білім беру жүйесінің рөлін жоғары қояды: «Төртінші басымдық – адами капитал сапасын жақсарту. Бірінші. Ең алдымен, білім беру жүйесінің рөлі өзгеруге тиіс. Біздің міндетіміз – білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру. Оқыту бағдарламаларын сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажет. Сонымен бірге, IT-білімді, қаржылық сауаттылықты қалыптастыруға, ұлтжандылықты дамытуға баса көңіл бөлу керек» [11]. 2018 жылғы дәстүрлі Жолдауында да Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайында елімізді дамытуды жүзеге асыруда алға қойған 10 негізгі міндеттің бірі: «Жетінші. Адами капиталдың жаңа сапасы. Білім беру жүйесінің барлық деңгейі заман шындығы мен экономика сұраныстарына жауап беруі тиіс. Бұл арада мұғалім мамандығының беделін арттыру керек» [12], - деп, мұғалімнің қоғамдағы рөлін жоғары бағалайды. Осындай қоғамдық қажеттіліктерді есепке ала отырып, жан-жақты білімді, ұлтжанды, сыни ойлау қабілеті қалыптасқан, ізденімпаз әдебиетші маман даярлау ісі бүгінгі күн тәртібінде қойылып отырған зәру істердің қатарында деп айта аламыз. Алашорданың түркістандық кезеңі шығармашылық тұрғыда жемісті кезең болғандықтан, осы кезең қайраткерлерінің шығармашылық тағдырымен қаруланған рухани, психологиялық жағынан енді қалыптасатын балғын мектеп оқушыларына рухани азық болар білім мен тәрбиені қоса беретін ұлтжанды мұғалім даярлау – жоғары оқу орындарының алдында тұрған қажеттілік. Себебі қазіргі білім беру жүйесінің міндеті – тек білім беру ғана емес, сонымен қатар өздігінен білімін жетілдіру, дамыту, үздіксіз ізденуге үйрету болып табылады. Үздіксіз білім беру жүйесінде мектеп мұғалімдерін даярлайтын жоғары оқу орындарының міндеті де – кәсіптік қабілеттер мен дағдыларға ие, оқыту мен тәрбиенің қажетті дағдыларын игерген, өзгермелі қоғамға тез бейімделуге қабілетті, шығармашылық ізденіске икемді маман даярлау. «Педагогикалық университет оқытушыларының алдында нақты мектеп өміріне кәсіби бейімделген студенттің шығармашылық тұлғасын қалыптастыру, сондай-ақ болашақ мұғалім тұлғасының жеке моделін жасау бойынша бағытталған іс-әрекет жүргізу міндеті тұр. ЖОО оқытушысының міндеті – студенттерді оқушының тұлғасын диагностикалауға, яғни эмпирикалық білім беру жүйесінен ғылыми негізделген жүйеге көшуге үйрету» [13].

Осы тұрғыдан келгенде болашақ филолог мамандардың оқу бағдарламаларын саралап көрдік. Қазіргі таңда университетіміздің қазақ филологиясы факультетінде оқитын студенттерге міндетті компонент ретінде XX ғасыр қазақ әдебиетінің тарихы пәнінің құрамында XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті оқытылады. Соның ішінде «Алаш ұранды әдебиет» бір модуль көлемінде жүргізіледі. Осы орайда Алашорданың Түркістандық кезеңі, бұл кезеңдегі зиялы тұлғалар, олардың осы кезеңдегі қызметтері мен еңбектері жайлы білімін тексеру мақсатында факультет студенттеріне сауалнама жүргізген болатынбыз. Кейбір студенттер жалпы Алашорда қайраткерлері жайлы білетін жалаң мәліметтерін ғана көрсетсе, сауалнамаға қатысқан студенттердің көпшілігі Алашорданың Түркістандық кезеңі туралы ештеңе айта алмағаны, хабарының жоқтығы анықталды. Тек бір ғана білімгер «Түркістан кезеңі, Ташкент кезеңі, Орынбор кезеңі деген кезең жоқ! Тек қазақ әдебиетінің

алтын дәуір әдебиеті ғана бар» деп жауап берген. Студенттің бұл пікірі бізді де бей-жай қалдырмады. Расында да, ХХ ғасырдың басындағы қазақ тарихындағы Алашорда кезеңі, Алаш қайраткерлерінің Алаш ұранды әдебиеті – қазақ әдебиетінің алтын дәуірі болып табылады. Алайда, талай тар жол, тайғақ кешулерді бастан өткерген Алаш қайраткерлерінің қазақ ғылымына, қазақ әдебиетіне қомақты үлес боп қосылған туындылары нақ осы Түркістандық кезеңде туындағаны да рас.

Сауалнама сауалдарының ішінде «Оқушыларға қазақ әдебиетінен білім бергенде тұлға қалыптастыру үшін қай дәуір әдебиетінің маңызы ерекше деп ойлайсыз?» деген сұраққа студенттердің берген жауаптары әр қилы болды. Олардың дені барлық кезең де маңызды деп жалпылама жауап берсе, жекелеген студенттер өз ойларын негіздей білген. Мысалы, Ежелгі дәуір әдебиеті, себебі бұл дәуір әдебиетіндегі батырлар жыры арқылы оқушының бойына патриоттық сезім дарыта аламыз; ауыз әдебиеті дер едім, себебі ауыз әдебиетіндегі құндылығымыздың маңызы өте зор; орта ғасырдағы әдебиет, себебі қазақ хандығының құрылған кезінен бастап, жыраулар, би-шешендердің сөз өнерінің ерекшелігі бар; орта ғасырлардағы ислам дәуірі әдебиеті, «Кабуснама», «Кәлилә мен Димнә», «Құтты білік»; хандық дәуір әдебиеті, жыраулар мұрасы, рух пен текті тану үшін; ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Абай, Шоқан, Ыбырай, басқа да кезеңнің өз ұлтын сүйген жандары бар; ХХ ғасыр басындағы әдебиет оқушылар үшін пайдалы; жаңа дәуір әдебиеті; барлық дәуірді қамту керек, себебі түбінен бастап зерттеп көрсету қажет, т.б. Білімгерлердің, болашақ маман ретінде бірінші курстан бастап оқып келе жатқан қазақ әдебиеті тарихынан алған білімдерін саралай келе, ой қорыта келе білдірген пікірлерін қолдай отырып, қазақ әдебиетінің әрбір дәуірінің маңызын кемітпестен, дей тұрғанмен, ХХ ғасыр басындағы Алашорда қайраткерлерінің өмірі мен шығармашылық тағдырын, оның ішінде түркістандық кезеңін оқыту барысында жастардың бойында нағыз ұлттық болмыстағы тұлға қалыптастыру мүмкін екенін атап айтқымыз келеді. Сондай-ақ «ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің қазақ әдебиеті тарихындағы алатын орны жөніндегі пікіріңіз» деген сауалға да респонденттердің дені «маңызы зор» деп қана жауап берсе, біраз студенттер бағалаушылық сипатта негізді жауаптарын жазған. Кейбірін келтірсек: «Алаштың алыптары» осы кезеңде өлген рухты жаңғыртты; бұл ғасыр бүкіл елді рухани жоғарылау сатысына көтерген іргелі кезең болды; алтын ғасыр; орны ерекше, себебі қазақ зиялылары халықтың көзін ашу мақсатында жұмыс жасады; жазба мәдениеттің дамуымен маңызды, т.б.

Сонымен, сауалнама нәтижесінде «5В011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығында Алаш ұранды әдебиет ХХ ғасыр басындағы әдебиет пәнінің құрамында оқытылатыны, ал «5В020500 – Филология: қазақ филологиясы» мамандығында оқытылмайтыны белгілі болды. Ал Алашорданың Түркістандық кезеңі кезеңдік тұрғыдан ең жемісті кезең бола тұра, арнайы оқытылмайды екен. Студенттердің басым көпшілігі «Алашорда әдебиетінің арнайы оқытылғанын қалайды, олармен терең танысқысы келеді, Алаш жұрты деп күрескен тұлғалар туралы білгілері келеді, тіпті міндетті түрде оқытылуы қажет» деп есептейді. Демек, студенттер Алашорданың түркістандық кезеңіне қатысты ақпараттармен толық қамтылмағаны анықталды.

Алаш қайраткерлерінің Түркістандық кезеңі, сол кезеңде қызмет еткен Алаш қайраткерлері жайлы студенттерде мағлұматтың болмауының анықталған себептері:

- Алаш қайраткерлерінің Түркістандық кезеңі жоғары оқу орнында арнайы оқытылмайды.
- Алаш қайраткерлерінің Түркістандық кезеңі жайлы жүйеленген ақпараттар жоқ.
- Алаш қайраткерлерінің Түркістандық кезеңдегі шығармашылық тағдыры арнайы сөз болмайды.

- Студенттерге олардың өмірі мен шығармашылығы әсер ететіндей әдістемелік механизм жолға қойылмаған.

- XX ғасыр басындағы әдебиет курсының құрамында толыққанды оқытуға сағат саны жетімсіз. Осы аталған олқылықтардың орнын толтыратын болсақ, студенттерден, болашақ әдебиетшілерден ұлттық мақтаныштарымызды, әдебиеттану ғылымы мен көркем әдебиетіміздің, тәуелсіздігіміздің бастауында тұрған қазақ қоғам, қалам қайраткерлерін, ұлттық зиялыларымызды мақтан тұтатын еліміздің патриоттарын, шығармашылық қабілеттері дамыған болашақ әдебиетші мамандарды даярлаймыз.

Осы олқылықтардың орнын толтыру мақсатында қоғамдық қажеттілікті ескеріп, арнайы курс жүргізуді қажет деп таптық. «Алашорданың түркістандық кезеңі (шығармашылық тағдыры)» атты арнайы курстың құрылымын төмендегідей ұсынамыз.

Курстың тақырыптары: 1.Кіріспе. Алаш әдебиеттану ғылымы, мақсаты мен міндеттері, тарихы, нысаны мен дереккөздері. 2.Алашорданың Түркістандық кезеңінің тарихи-саяси, әлеуметтік алғышарттары. 3.Алашорда қайраткерлері шығармашылығының зерттелуі. 4.Алашорданың түркістандық кезеңіндегі әдеби айтыс-тартыстар. 5.А.Байтұрсынов және алаш әдебиеттану ғылымы (асыл сөз теориясы). 6.М.Дулатов және қазақ публицистикасы (Ташкенттегі басылымдардағы көсемсөздері). 7.Алаш әдебиеттану ғылымы және М.Әуезовтің түркістандық кезеңі. 8.Ж.Аймауытовтың Түркістандағы әдебиеттануға қатысты мақалалары. 9.Ж.Аймауытов және қазақ прозасы. 10.М.Жұмабаев және қазақ поэзиясы. 11.М.Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегі. 12.Х.Досмұхамедовтың әдебиеттануға қатысты еңбектері. 13.Ташкентте жарық көрген «Ақ жол», «Шолпан», т.б. мерзімді басылымдар. 14.Алашорда қайраткерлерінің Түркістан кезеңіндегі руханияты, ғылымға қосқан үлесі, оның сол кезеңдегі және қазіргі бағалануы. 15.Түркістан кезеңіндегі Алаш қайраткерлерінің соңынан ілескен жастарға, бүгінгі жастарға ықпалы. Курстың құрылымы: лекция – 15 сағат, семинар сабақтар – 30 сағат, білімгерлердің оқытушымен жасайтын өзіндік жұмыстары – 45 сағат, білімгерлердің өзіндік жұмысы – 45 сағат. Барлығы – ESTS бойынша 5 кредит.

Сонымен, Алашорда қайраткерлерінің Түркістандық кезеңдегі қызметі мен шығармашылығын осындай құрылыммен, дәстүрлі және заманауи әдістермен оқытсақ, олардың қызығушылығын тудырып, таным-түйсігін, дағдысын қалыптастырып, олардың таным-білім көкжиегін кеңейтеміз.

Филолог мамандығына келген білімгерді өз мамандығын ұнатып, мықты маман болып шығуына барынша жағдай тудыру керек. Оқыту процесінің өзі екі жақты екені белгілі – білім мен тәрбие бірге беріледі. Сондықтан әдебиет сабақтарында көркем шығармаларды оқытумен қатар сол арқылы эстетикалық тәрбие берілетіндігі секілді, Алаш қайраткерлерінің өмірі мен шығармашылық тағдырын оқыту арқылы болашақ маман бойында ұлтжандылық қасиеттерін қалыптастырып, сол арқылы жеке тұлға қалыптастыруға тырысамыз. Осы мұрат-мақсаттарға жетуге бізге Алашорданың Түркістандық кезеңі, атап айтқанда 1920-25 жылдардағы Алашорданың Оңтүстік қанатының Ташкенттегі кезеңіндегі әдебиет қайраткерлерінің шығармашылық тағдыры мықты мүмкіндік береді. Себебі кезеңдік тұрғыдан алғанда бұл кезең Алаш зиялыларының Коммунистік партия өктемдігінен сәл де болса алыстау жүріп, саяси басшылық қызметтерге жақындатпау салдарынан бірыңғай шығармашылыққа ден қойған кезең деуге болады. Осы кезеңде оқу үдерістеріне қажетті басты салалық оқулықтар мен оқу құралдары жазылып, сәйкесінше ғылым салаларының негізі қалана бастаған. Кәсіби қазақ әдебиеттануы мен тіл білімі тарихы осы кезеңнен басталады. Осы кезеңде оқу үдерістеріне қажетті басты салалық оқулықтар мен оқу құралдары жазылып, сәйкесінше ғылым салаларының негізі қалана бастаған. Кәсіби қазақ әдебиеттануы мен тіл білімі тарихы осы кезеңнен басталады. Сонымен бірге осы кезеңде

Ташкенттен шығып тұрған «Шолпан», «Ақ жол», т.б. секілді мерзімді басылымдар беттеріндегі әдеби туындылар, көсемсөздер жөні де бір бөлек.

Олардың ішінде Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезовтердің әдеби мұралары дербес түрде әрі жан-жақты зерттеліп жүр. Осы зерттеулерді пәндік байланысты басшылыққа ала отырып, кешенді түрде зерттеулер жүргізу арқылы, өзіндік жұмыстар, жобалық жұмыстар жүргізу арқылы студенттердің зерттеушілік, ізденушілік, шығармашылық қабілеттерін дамытуды іске асыруға болады.

Қорыта келгенде, Алашорданың түркістандық кезеңін жоғары оқу орнында оқыту бүгінгі болашақ мамандардың әдеби көзқарастарын, кәсіби білім деңгейін тұтас кешенді меңгеруге оң ықпалын тигізеді.

Мақаламызды белгілі алаштанушы ғалым Д.Қамзабекұлының мына сөзімен аяқтасақ: «Қалай дегенде ел мен иманға күзетші зиялының саны «шешуші салмақтан» (критическая масса) төмен болмауы тиіс. Ұзын-сонар тарихымызды таразыға салып жіберсек, «шешуші салмақты» арттыратын – Алаш жолы болып шығады. Ендігі біздің бүкіл үмітіміз бен іс-әрекетіміз, әсіресе БАҚ-тың күші сол азшылықты көбейтуге, Алаш жолын насихаттауға бағытталғаны жөн» [14]. Яғни «шешуші салмақты» басатын жастарымызды Алаш қайраткерлерінің рухында, солардың шығармашылығы арқылы тәрбиелеу бүгінгі күннің талабы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры / <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyru-atty-makalasy>. 21 қараша 2018.
2. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» / <http://www.akorda.kz>. 12 сәуір 2017.
3. Қазіргі қазақ әдебиеттануындағы Тәуелсіздік идеясы. – Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2011. – 528 бет.
4. Мырзахметов М. Мәңгілік елдің ұлттық коды // Ақиқат. №8, тамыз 2018. - 79-б.
5. Досанов С. Ұлт үшін туған ұлы тұлға // Түркістан, 6 қаңтар, 2017, 5-б.
6. Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Т.7: Мұқанов С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. I бөлім (Ұлтшылдық-байшылдық дәуірі). - 420 б.
7. Ахметова Ж. Алашорда қайраткерлерінің Ташкенттегі әдеби және ғылыми істерінің алғышарттары // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы №4(62) 2017 ж. – 142-б.
8. Амантай Кәкен. Қазақ зиялыларының қилы тағдыры // Жұлдыз, №5, 2016. – Б.164-176. 167-б.
9. Тұрсұн Х. Алаш һәм Түркістан. –Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2013. – 400 б.
10. Нұрпейісов К. Он алтыншы жыл және «Алаш қозғалысы» // Ақиқат. 1996. -№.6 – 42-50 б.
11. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы, 31 қаңтар 2017.
12. «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы / <http://www.akorda.kz>. 10 қаңтар 2018.

13. Gulnar Mussabekova, Batyrkhan Auyezov, Asel Tasova, Zhaudir Sultanbekova, Zhanar Akhmetova, Gulim Kozhakhmetova. Formation of readiness of future teachers to creative activity in school // *Opcion*. Volume 34, Issue 85-2, 2018, Pages 569-599.

14. Қамзабекұлы Д. Алаш тұсындағы елдік саясаттың бағдары. Кітапта: XXI ғасырдағы Алаштың ақ жолы. – Алматы: Экономика, 2013. - 248 бет.

REFERENCES

1. Nazarbaev N.Á. Uly dalanyń jeti qyry / <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy>. 21 qarasha 2018.

2. Nazarbaev N.Á. «Bolashaqqa bagdar: rýhanı jańgyrý» / <http://www.akorda.kz>. 12 sáyir 2017.

3. Qazirgi qazaq ádebiattanýyndagy Táýelsizdik ideiasy. – Almaty: «Til» oqý-ádistemelik ortalygy, 2011. – 528 bet.

4. Myrzahmetov M. Máńgilik eldiń ulttyq kody // *Aqıqat*. №8, tamyz 2018. - 79-b.

5. Dosanov S. Ult úshin týgan uly tulga // *Türkistan*, 6 qańtar, 2017, 5-b.

6. Klassıkalyq zertteýler: Kóp tomdyq. T.7: Muqanov S. XX Gasyrdagy qazaq ádebieti. I bólim (Ultshyldyq-baishyldyq dáýiri). - 420 b.

7. Ahmetova J. Alashorda qairatkerleriniń Tashkenttegi ádebi jáne gylımı isteriniń algyshtartary // Abai atyndagy QazUPÝ-niń Habarshysy, «Filologıa gylımdary» serıasy №4(62) 2017 j. – 142-b.

8. Amantai Káken. Qazaq zıalyларыnyń qily tagdyry // *Juldyz*, №5, 2016. -B.164-176. 167-b.

9. Tursun H. Alash hám Türkistan. –Almaty: «El-shejire» QQ, 2013. – 400 b.

10. Nurperisov K. On altynshy jyl jáne «Alash qozgalysy» // *Aqıqat*. 1996. -№6. – 42-50 b.

11. «Qazaqstannyń úshinshi jańgyrýy: jahandyq básekege qabiletilik» Qazaqstan Respýblikasynyń Tuńgysh Prezıdenti N.Nazarbaevtyń Qazaqstan halqyna joldaýy, 31 qańtar 2017.

12. «Tórtinshi ónerkásiptik revoliýtsıa jagdayyndagy damýdyń jańa múmkindikteri» Qazaqstan Respýblikasynyń Tuńgysh Prezıdenti N.Nazarbaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaýy / <http://www.akorda.kz> 10 qańtar 2018.

13. Gulnar Mussabekova, Batyrkhan Auyezov, Asel Tasova, Zhaudir Sultanbekova, Zhanar Akhmetova, Gulim Kozhakhmetova. Formation of readiness of future teachers to creative activity in school // *Opcion*. Volume 34, Issue 85-2, 2018, Pages 569-599.

14. Qamzabekuly D. Alash tusyndagy eldik saiasattyń bagdary. Kitapta: XXI gasyrdagy Alashtyń aq joly. – Almaty: Ekonomika, 2013. – 248 bet.

Г.Ж.ТУРМЕТОВА¹, Г.Д.ЕСЕНТУРЕЕВА²

¹техника ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: gulmir_70@mail.ru

²ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» (Қазақстан, Шымкент қ.) E-mail: gulmi_69@mail.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭНТОМОФАУНАЛЫҚ ТАНЫМЫН АРТТЫРУДА ЭКСКУРСИЯЛЫҚ САБАҚТАРДЫҢ РӨЛІ

Мақалада мектептегі білім беру үдерісін ұйымдастырудың бірегей формасы ретінде табиғат аясында экскурсиялық сабақ өткізу әдістемесі қарастырылған. Мұндай сабақтарда тірі табиғаттың даму заңдылықтарын оқып-білумен қатар, тірі нысандарды бақылау, өз бетінше тәжірибелер жүргізуде алатын орны ерекше. Осындай сабақтардың нәтижесі оқушылардың танымдық қызығушылықтарын, интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттерін дамытып ғана қоймай, насекомдардың топтарымен танысып, энтомологиялық коллекциялар жасап үйреніп, практикалық білімін жетілдірді. Сондай-ақ, оқушылардың пәнге деген қызығушылығы мен жауапкершілігі артып, өздігінен және топпен бірге жұмыс жасай отырып, білімдерін біріне-бірі үйрететін дәрежеде болады.

Кілт сөздер: энтомологиялық фауна, экскурсия, ботаникалық бақ, коллекция, түрлер, таным белсенділігі, сауалнама, әдістеме.

G.Zh.Turmetova¹, G.D.Yessentureeva²

¹Candidate of Technical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan,) E-mail: gulmir_70@mail.ru

²Candidate of Agricultural Sciences, National Center for Advanced Studies "Orleu" (Kazakhstan, Shimkent) E-mail: gulmi_69@mail.ru

THE ROLE OF EXCURSION IN THE PURSUIT OF ENTOMOPHYSICAL KNOWLEDGE OF FLIGHT

In the article the technique of holding excursion occupations in the field of the nature as unique form of the organization of educational process at school is considered. Such occupations are of particular importance for studying of regularities of development of wildlife and also for control of live objects, independent carrying out experiments. Not only development of cognitive interests, mental and creative abilities of pupils, but also acquaintance to groups of insects, creation of entomological collections, improvement of practical knowledge became result of such occupations. And also interest and the responsibility of pupils in a subject is increased, to work independently and in group, to study each other.

Keywords: entomological fauna, excursion, botanical garden, collection, kinds, cognitive activity, profile, technique.

Г.Ж.Турметова¹, Г.Д.Есентуреева²

¹кандидат технических наук, и.о. доцента, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан) E-mail: gulmir_70@mail.ru*

²кандидат сельскохозяйственных наук, «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» (Казахстан, г.Шымкент) E-mail: gulmi_69@mail.ru

РОЛЬ ЭКСКУРСИЙ В ПОВЫШЕНИИ ЭНТОМОФАУНИТИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ УЧАЩИХСЯ

В статье рассматривается методика проведения экскурсионных занятий в области природы как уникальной формы организации образовательного процесса в школе. Такие занятия имеют особое значение для изучения закономерностей развития живой природы, а также для контроля за живыми объектами, самостоятельного проведения экспериментов. Результатом таких занятий стало не только развитие познавательных интересов, интеллектуальных и творческих способностей учащихся, но и знакомство с группами насекомых, создание энтомологических коллекций, совершенствование практических знаний. А также повышается интерес и ответственность учащихся к предмету, работать самостоятельно и в группе, учиться друг у друга.

Ключевые слова: энтомологическая фауна, экскурсия, ботанический сад, коллекция, виды, познавательная активность, анкета, методика.

XXI ғасырда халықаралық даму кезеңіне сай бәсекеге қабілетті, білімді, білікті жас мамандарды даярлау арқылы Елбасы Н.Назарбаевтың «Қазақстан-2030» стратегиясында: ел болашағы – жас ұрпақтың тәрбиесіне, олардың білім негіздерін игеруіне, біліктілігіне байланысты айтылып, оған терең мән беру маңызды іс екендігін байқатады [1].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндетінің бірі ретінде жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтарды, практика мен ғылым жетістіктері барысында жеке адамды дамыту, кәсіби шыңдауда және қалыптастыруда бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайларды жасау» делінген [2]. Осыған байланысты, оқытудың басты мақсаты әрбір оқушының өз тәжірибесін, мүмкіндіктерін, шығармашылық әлеуетін жүзеге асыруына жан-жақты жағдай туғызу болып табылады.

Баланың шығармашылық қабілетін қалыптастыру, дамыту бағытындағы іс-әрекетке көшу – заман талабы. Шығармашылық - бұл тіршіліктің көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі.

Шығармашылық - бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі, өмірден дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйрену қажет.

Шығармашылық қабілет әр баланың табиғатында болады. Біздің міндетіміз оқушы бойында жасырын жатқан мүмкіндіктерін ашып көрсету.

Шығармашыл мұғалім үшін шығармашылық деңгейдің белгілері:

- Жаңа әдіс-тәсілдерді, білімді меңгеруі;
- Жаңа білім аумағында өз еңбегін ой елегінен өткізу;
- Жаңа форма, әдіс-тәсілдерді құрастыру;
- Озық іс-тәжірибені пайдалана білу;
- Әр түрлі жағдаяттарда дұрыс шешім қабылдай білу;
- Нақты жағдайда бағыт-бағдарды, шешімді өзгерте білуі;
- Ең жоғары деңгейдегі жаңа оқу-тәрбие жүйесін құрау.

Ұлы педагог Я.А.Коменский «Мұғалім - мәңгі нұрдың қызметшісі, ол барлық ой мен қимыл-әрекетіне ақылдың дәнін сеуіп, нұр құятын тынымсыз лаулаған жалын иесі» деп

ұстаздың еңбегіне ерекше баға беріп, үнемі ізденісте, шығармашылық әрекетте болатын, жалындап жүретін тұлға екенін айтқан. Ал, шығармашыл мұғалімнің шәкірті де шығармашыл болуы керек. Олай болса, оған білімнің нұрын құйып, шығармашылық ынтымақтастықта әрекет етсе, шығармашыл дарынды тұлға шығары сөзсіз.

Қазіргі таңда тәуелсіз еліміздің ертеңгі тізгінін ұстар азаматтарына жан-жақты өнегелі тәрбие беру-қоғамымыздың алға қойып отырған басты мақсаттарының бірі.

Өскелең ұрпақтың рухани жан дүниесін білім нәрімен сусындатып, халқының ерте заманнан жинақталған асыл мұрасымен байытып, ұлттық дәстүрлердің озық үлгілерін санасына сіңіріп «көкірек көзін оята тәрбиелеу» - ата-анадан басталып, мектепте жалғасып, бүкіл қоғам болып атсалысатын жауапты міндеттердің ең бастысы. «Егер баланы тәрбиеленген дәрежеге жеткізудің сәті түссе, адамгершілік, патриоттық тәрбие жеке адамды жетілдіруде тиімді ықпал жасайды»-дей отырып, «егер біз балаға қуаныш пен бақыт бере алсақ, ол бала дәл сондай бола алады»-деген В.А. Сухомлинский сөзін басшылыққа алуымыз керек.

Бүгінгі күнгі біздің ұрпақ таңдауына шексіз мүмкіндік туған заманда өмір сүріп жатыр. Бүгінгі оқушыны әлемде болашағына дұрыс таңдау жасай алатын, ұтымды шешім қабылдай алатын, сондай-ақ өзінің өміріндегі өзгерістер ағымына икемделе білетін қабілетіне байланысты өмір сүру тәртібі күтіп тұр [3].

Мектептегі білім беру міндеттерінің негізгілерінің бірі – оқушыны шынайы әлем жағдайындағы өмірге дайындау.

Бүгінгі күнгі білім беру жүйесі алдында оқушыны ойлануға үйрету, қай жаста болмасын алдынан шығатын түрлі проблеманы шешуге қажетті әрекет тәсілдерін үйрету міндеті тұр.

Зерттеушілік әдісін қолдану қажеттігі оқушының білім алу процесінде қоршаған ортасына қызығушылығымен, сүйіспеншілікпен қарауымен түсіндіріледі. Оқушының өз бетінше зерттеу жүргізуі оның жеке талабын қанағаттандырумен көкейінде жүрген сұрақтарға жауап табуға үлкен ықпал етеді. Одан басқа, өз бетінше зерттеу жүргізу интеллектуалдық және шығармашылық қабілеті мен ойлау, зерттеу білігінің дамуына мүмкіндік туғызады [4].

Биология пәнінде оқушыларды тірі табиғаттың алуантүрлілігі жайында білім нәрімен қаруландыра отырып, осындай қиын міндеттерді шешу арқылы тірі жанды, олардың табиғат айналасында, тіршілік орнында таныстырусыз мүмкін емес. Биология сабақтарында тірі табиғаттың даму заңдылықтарын оқып білу үрдісінде, тірі нысандарды бақылау және тәжірибелер жүргізуде «экскурсия» оқушылардың танымдық қызығушылықтарын, интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып, балаларды экскурсиялық жағдайда, ерекше танымдық әрекеттер негізінде тәрбиелейді [5].

Мектепті реформалауда педагогикалық маңызды ұстанымын іргелендіру - оқушылардың білімін жетілдіруде теориялық және практикалық дайындаудың өзара байланысын арттыру. Оқушылар тәжірибеде білімнің орнын және ролін ұғынып, оны жүзеге асыру жолдарын және құралдарын табуға, теорияны өз тәжірибесінде пайдалануға, теория мен практиканың өзара байланысын ұғынуға міндетті.

Оқушыларда тек қажетті білімдер жүйесін ғана қалыптастырып ғана қоймай, орта білім беруде қойылатын талаптардың бірі сол білімді өз бетінше меңгеруге және ұғынуға үйрету.

Жалпы білім беретін мектептегі оқу әрекеттерді қалыптастыратын биология пәнінен білім беру үдерісін ұйымдастырудың бірегей формасына табиғат аясына экскурсия жасау кіреді.

Экскурсия арқылы биологияны оқыту курсында оқушылардың дүниетанымын қалып-

тастырып, тіршіліктегі ең жоғарғы құндылық - деп түсінетін биологиялық және экологиялық тұрғыдан сауатты тұлға дайындайды.

Экскурсияның орнын анықтай отырып, академик Н.Г.Анучин былай деді: «Адамзатқа қоршаған ортаның сұлулығын көрсете алмасақ, табиғаттың адал достарын жоғалтамыз».

Табиғат аясында өткізілетін экскурсия - мұғалімнің сыныппен жасайтын маңызды жұмыс формасы. Оқушылар экскурсия барысында қажетті тірі объектілерді көруді, бақылауды, салыстыруды және тірі ағзалардың қоршаған ортамен өзара байланыстарына мысал таба алады.

Оқушылардың табиғатқа деген дүниетанымын сыныптан тыс жұмыстар арқылы кеңейтеді, пәнге деген қызығушылығын арттырады және алған білімдерін өмірмен байланыстыруға мүмкіндік жасайды [6].

Экскурсиялар ажыратылады:

-бейіндік бағыты бойынша: ботаникалық, зоологиялық, анатомиялық, жалпы биологиялық, экологиялық;

-жүргізу формасы бойынша: сыныпта, сыныптан тыс, сабақтан тыс;

-мақсатына қарай: зерттеу, ғылыми-зерттеу, қорыту;

-уақытына қарай: бір-екі сағаттық, бір күндік және көп күндік.

Биология сабағының әрбір тақырыбы іс жүзінде экскурсиямен тығыз байланысты. Танымжорық сабағын ұйымдастыру кезінде мұғалім мен оқушылардың экскурсияға дайындығы, міндеттері, оқушылармен әңгімелесу, білімін бағалау және қадағалау сияқты элементтерді қамтиды [7].

Мұғалім мен оқушының дайындығының нәтижесінде сабақтың қызықты, әрі сәтті өтілуіне тікелей байланысты. Экскурсия маршруты дайындық барысында мұқият ұйымдастырылады. Экскурсияны мұғалім бейтаныс жерлерде жүргізуге болмайды. Экскурсиядан бұрын ұстаз жүретін бағытты аралап, танысып шығады, өйткені кез-келген уақытта (қазіргі кезде) бұл жерлер өзгеріске ұшырауы мүмкін. Аралап көріп, қай жерде оқушылар көңілін неге аудару керек, нені бақылау, нені жинату керектігі, пікірлесу өтетін жер белгіленіп жазылып алынады. Экскурсия жоспары жасалып, жүріп өтетін жердің бағыты анықталып, дем алатын орындар, өтетін жерлер түгел сызылуы тиіс .

Мұндай экскурсиялардың үлкен танымдық және тәрбиелік маңызы бар. Мектептегі биологиялық экскурсиялардың оқу-тәрбиелік мәні орасан. Оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырудың бұл формасы мұғалімнен байыпты, зейінді талап етеді, экскурсия барысында оқушының білімі дамып жетіледі, кәсіби бағдарға жағдай жасайтын біліктілікке айналады. Экскурсиялар оқушылар ұжымын мектептен тыс жағдайда және өзгеше танымдық әрекетке тәрбиелейді [8].

Соның нәтижесінде оқушылар білімдерін кеңейтеді және жақсартып қана қоймай, өсімдіктер мен жануарларды табиғи ортада: өсімдіктерді топырақпен, жануарларды биоценоз туралы өсімдіктермен байланыста екендігін көріп, жылдың белгілі бір мезгілінде биоценоз туралы, табиғаттың тұтастығы туралы түсініктерді қалыптастырады. Табиғатпен тікелей қатынас жасау арқылы көптеген зерттеу объектілерін тану және көзбен көрген құбылыстарды түсіндіруге машықтанады [9].

Мұндай экскурсиялардың нәтижесінде оқушылар тірі табиғат объектілерімен табиғи жағдайда танысады, биология сабақтарында алған білімдерін кеңейтеді және тереңдетеді. Олар жергілікті жерде бағдар ала білуге, табиғаттағы күрделі байланыстарды ажыратуға, маусымдық өзгерістерді зерттеуге, қажетті объектілерді табуға, талдауға, салыстыруға, өлшеуге үйренеді, натуралистік жұмысқа, сонымен бірге қарапайым ғылыми зерттеулерді жасауға дағдыланады.

Мектептегі экскурсия немесе танымжорығы - мектептен тыс бір нысаннан келесісіне,

олардың табиғи ортасында немесе қолдан жасалған жағдайда, бағдарламамен байланысты тақырып бойынша және мұғалімнің таңдауымен, танымдық мақсатпен жылжып отыру арқылы сыныппен немесе бір топ оқушылармен жүргізілетін оқу-тәрбие жұмысының формасы.

Пән ретінде биология оқушыларды тірі табиғаттың әртүрлілігі жөніндегі біліммен қаруландыруы қажет, сондықтан осы қиын міндетті шешуде тірі нысанды, олардың табиғи айналасында, тіршілік орнында таныстырусыз мүмкін емес. Сол себепті ұстаз биология пәніндегі оқу-тәрбие үрдісінің маңызды формасының бірі - танымжорықты пайдаланады.

Табиғатқа танымжорыққа шыққанда оқушылар әртүрлі биологиялық нысандармен танысып, нақты түсініктері байи түседі, сыныптағы сабақтан алған тірі табиғат жөніндегі білімдері кеңейіп, тереңдей түседі. Тұрған жерін бағдарлауға, табиғаттағы күрделі байланысты анықтауға, табиғаттағы маусымдық жағдайды оқып білуге жағдай осы танымжорық кезінде тудырылады. Балалар мұғалімнің тапсырмасы бойынша табиғи нысандарды табуды, табиғат құбылыстарын салыстыруды үйреніп натуралистік дағдылана бастайды [10].

Танымжорықтың тәрбиелік мәні де зор. Табиғи нысандарды тікелей табиғат ортасында бақылау сезімді оятады. Әсемдік, имандылық тәрбиеде, оқушылардың табиғаттың сұлулығы мен үйлесіміне шаттануы және әсерленуіне, табиғатты қорғау қажеттігіне көздерін жеткізуде танымжорықтардың маңызы зор екендігі күмән туғызбайды. Әйтсе де, сабақтың басқа түріне зияны тиетіндей дәрежеде танымжорықтарды аса көп өткізуге болмайды, өйткені тек танымжорықтар арқылы оқушыларды білім жүйесімен қаруландыру мүмкін емес.

Танымжорықты сипаттайтын төмендегідей белгілерді атауға болады:

- Биологиялық нысандар мен құбылыстарды оқып үйрену тікелей табиғат жағдайында, мұражайда, өндіріс орындарында, көрмелерде және т.б. жерлерде өтуі тиіс;

- Таным әрекеті нақты нысандар мен құбылыстарды олардың табиғи ортасында немесе арнайы жасалған жағдайда оқып – үйренуге бағытталған;

- Танымжорық кезінде нысандарды табиғи ортасында қабылдап табиғи иіс, дыбыс, бояу оқушыларға қоршаған ортадағы әсемдікті сезінуді, көруді үйретеді оларда табиғатқа деген сүйіспеншілік пен жауапты көзқарас, Отанынына деген нәзік сезім қалыптасады;

- Оқытуда бақылау, тапсырмалар бойынша оқушылардың өздік жұмысы басты рөл атқарады;

- Танымжорықтар оқытудың өмірмен байланысын жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады;

- Табиғи нысандарды табиғат жағдайында бақылау оқушыларға әр түрлі пәндерден алған білімдерін жинақтап, оны тануға себін тигізеді. Бұл оқушыларда біртұтас әлем бейнесін қалыптастыруға ықпал етеді;

Танымжорықтың құрылымы. Танымжорық біраз кезеңдерден тұрады: дайындық, өткізу, тұжырым, сабақта және басқа түрлерде нәтижелерді пайдалану. Танымжорықтың тиімділігі оның барлық құрам бөліктерінің үйлесімділігіне байланысты. Танымжорыққа дайындық тақырыптық жоспар құрудан, оның мақсатын, өтетін орны мен уақытын анықтаудан басталады. Осы кезде жергілікті жердің табиғат ортасы, өндірісі және мәдени ағарту мекемелерінің бар жоқтығы ескеріледі. Туған өлкенің табиғатын, кәсіпорының алдынала оқып зерттеу жүргізіледі, нысандарды шектеп жинау белгіленеді.

Танымжорықтың міндетін нақты белгілеп алу аса маңызды.

Танымжорықтан бір-екі күн бұрын ғана ұстаз жүретін бағытты аралап, танысып шығады, өйткені кез- келген уақытта (қазіргі кезде) бұл жерлер өзгеріске ұшырауы мүмкін. Аралап көріп, қай жерде оқушылар көңілін неге аудару керек, нені бақылау, нені жинату керектігі, пікірлесу өтетін жер белгіленіп жазылып алынады. Танымжорыққа бақылаумен

бекітіліп нақтыланбайтын сұрақтарды қосуға болмайды. Қысқасы танымжорық жоспары жасалып, жүріп өтетін жердің бағыты анықталып, дем алатын орындар, өтетін жерлер түгел сызылуы керек.

Оқушылар танымжорыққа қажетті құрал-саймандармен тегіс қамтамасыз етілуі керек: жазатын қарындаштар мен блокноттар, материал жинайтын қораптар, кішкене күрек, ұлғайтқыш шыны, көбелек аулағыш, дәрігерлік аптечка т.с.с. танымжорық мазмұнына байланысты қажетті заттар.

Биологияны оқыту танымжорықтарсыз мүмкін емес. Алғашында сыныптан тыс және мектептен тыс оқытудың міндетті емес формаларының бірі ретінде пайда болған биологиялық танымжорықтар, уақыт өте келе білім берудің ажырамас бөлігіне айналды. Қазіргі кезде танымжорықтар оқу-тәрбие процесінің негізгі тірегі болып табылады.

Танымжорық жұмысының мақсаты - оқушылардың сабақта алған теориялық оқу материалдарын практикамен жалғастыру, бекіту. Сондықтан оқыту процесінде оның маңызы зор. Ол барлық оқу пәндерінде, әсіресе физика, химия, биология, тарих және еңбек сабақтарында кеңінен қолданылады. Бұл оқушыларды оқу процесін бақылай білуге жаттықтырады және оқу материалын өмірмен байланыстыра алуға үйретеді. Биология пәнінің бағдарламасы бойынша күз және көктем мезгілдерінде оқу танымжорықтарын өткізу керек [11].

Қазіргі уақытта білім берудің негізгі мақсаты - сабақтың сапасын жақсарту, ғылыми-әдістемелік жүйені түбегейлі жаңарту, оқытудың формалары мен әдістерін өзгерту, сонымен бірге республикалық және шетелдің алдыңғы озық оқу-тәрбие тәжірибелерді қолдану, қоғамның сұраныстарының алшақтығын жою, білімдегі жаңашылдықты енгізу, білімді жетілдіру үдерісіндегі үздіксіздікті қамтамасыз етуде, оның рөлін арттыру және халықаралық талаптарға сай, ізденімпаз, шығармашыл, жаңашыл оқушылар дайындау болып табылады. Экскурсия сабағы арқылы энтомофаунаның энтомофауналық танымдық белсенділігінің құрылымдық-мазмұндық моделін қалыптастыру үшін жалпы педагогикалық үдерісті модельдеуге қатысты еңбектерге талдау жасалды.

Оқушылардың біліктілігін арттыруда жан-жақты сана-сезімінің дамуына септігін тигізетін мұндай экскурсия сабағы оқытудың маңызды әдістерінің бірі болып табылады. Экскурсия әлеуметтік психологиялық-педагогикалық тәрбие де береді. Мұндай сабақтардың нәтижесі көрсеткендей, оқушылардың ықыласы мен қабілеттілігін арттырып қана қоймай, биологиядан жүргізілетін сыныптан тыс ақпараттық жұмыстар арқылы мектептегі оқу-тәрбие жұмысын жоғары деңгейге көтеруге көмектеседі. Ең бастысы оқушылардың өздігінен және топпен істейтін жұмыстарға, пәнге деген қызығушылығы мен жауапкершілігі артып, алған білімдерін біріне-бірі үйрететін дәрежеде болады [12].

Алайда, оқушылардың практикалық білімін арттыруда мектептегі биология пәнін оқыту кезінде анықтаушы әдебиеттермен жұмыс жасау, экскурсиялық сабақтарында энтомологиялық фаунаны жинау және олардан коллекция жасау әдістері әлі күнге дейін өз деңгейінде жүргізілмей келеді. Сондықтан да оқушыларды экскурсия сабақтарында энтомологиялық танымды арттырудың қажеттілігі мен оны іске асыру әдістемесі бүгінгі күні заман талабына сәйкес өзекті болып отыр.

Зерттеу әдістемесі

Мұндағы жүргізілген зерттеу жұмыстарын жоспарлауда және оны жүргізуде көптеген ғалымдардың еңбектерімен таныса отырып, олардың әдіс-тәсілдеріне сүйендік. Атап айтсақ, Н.Д.Андреева, И.Я.Лернер, Е.Ф.Козин сынды ғалымдардың еңбектеріне сүйеніп, диагностикалық әдістері және М.А.Утешова, Г.К.Баймукашева, В.Б.Данилевскаяның математикалық-статистикалық өңдеу әдістері пайдаланылды.

Тәжірибенің анықтау кезеңінде төменде көрсетілген міндеттер жүзеге асырылды:

- Биология курсын оқыту үдерісінде энтомофауналық танымды арттыруда оқушылардың зерттеуші әрекетін қалыптастыру деңгейін анықтау;

- Оқушылардың бунақденелілердің құрылыстық ерекшеліктері, анатомиясы, морфологиясы, таксономиялық классификациясы, табиғатта таралуы, шаруашылықтағы маңыздылығы туралы меңгерген білімдерін нақтылау;

- Энтомофауналық таным әрекетін қалыптастыру әдістемесін ұсыну;

- Осы ұсынылған әдістемесінің тиімділігін анықтау.

Тәжірибелік жұмыстары №23 жалпы орта мектебі мен Қожа Ахмет Ясауи атындағы университетіне қарасты Ботаникалық бағында өткізілді. Тәжірибеге аталмыш мектебінің 7 сыныбында оқитын 56 оқушы қатысты. Тәжірибелік жұмысты бастамас бұрын оқушыларды екі топқа бөлдік: тәжірибелік топтың құрамында (ТТ)–30 оқушы және бақылау (БТ) тобында – 26 оқушы қатысты.

Тәжірибе жұмысы үш кезеңнен тұрады және мынадай уақыттарда жүргізілді:

1. Анықтау тәжірибесі (2017 ж. қыркүйек-қараша);

2. Қалыптастыру тәжірибесі (2018 ж. сәуір-мамыр айы);

3. Бақылау тәжірибесі зерттеу жұмысының нәтижесін тексеру (2018 ж. қазан айы).

Оқушылардың зерттеу іс-әрекеттерін қалыптастыру кезеңдері бойынша теориялық қорытындылары тәжірибелік тұрғыда тексерілді. Алынған нәтижелерді талдау, оларды салыстыру және қорытындылаудың нәтижесінде бастапқы деңгейдің шамаларын анықтауға мүмкіндік туды. Тәжірибелік жұмыстарды ұйымдастыруда зерттеу жұмысының кезеңдеріне қойылатын талаптарын айқындайтын, теория мен практиканы байланыстыра отырып, педагогика ғылымындағы жалпы және нақтыланған, бағытталған ұстанымдардың жүйесі пайдаланылды.

Н.Д.Андрееваның еңбегінде таным белсенділік әрекеттерді қалыптастыру деңгейін бағалау көрсеткіштерін: іс-әрекеттерді меңгерту деңгейі; оқу тапсырмаларын орындау барысында қажетті іс-әрекеттерді дұрыс таңдай білу қабілеті; іс-әрекеттің орындаудың автоматтандырылу дәрежесі деп көрсетсе [13], ал Е.Ф.Козина іс-әрекетті орындаудың жүйелілігін, зерттеу жұмысының мақсатын және іс-әрекеттің ғылыми негізінің деңгейі; зерттеушілік іс-әрекеттің жоспары және орындалу деңгейі жайында көрсетілген [14].

Аталған педагог-ғалымдардың еңбектерін талдай отырып, оқушылардың энтомофауналық танымын қалыптастыру әдістемесінің тиімділігін нақты анықтауға мүмкіндік беретін көрсеткіштерін төмендегідей топтастырылды:

- оқушылардың энтомофауналық таным әрекетін қалыптастыруға деген танымдық ынтасының көрсеткіштері;

- зерттеу әрекеттерінің және насекомдар (Insecta) класы бойынша білімнің ғылыми-теориялық деңгейінің көрсеткіштері;

- оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың іс-әрекеттік деңгейінің көрсеткіші.

Бірінші көрсеткіш – оқушылардың энтомофауналық танымын қалыптастыру танымдық ынтасының көрсеткіштерін анықтаушы алғашқы қадамы ол - мотивация. Танымын қалыптастыру әдістемесі негізінде оқушының білімді меңгеру үшін ынталандырушы-мотивациялық мақсат болуы қажет. Бұл мақсат өз кезегінде оқушылардың өз білімін тереңдетуге, өздігінен ізденуге, таным әрекетін қалыптастырудың нақты бағытын анықтап, белсенді әрекет етуіне әсер етеді. Демек мотивацияны оқушының сапалы білім алуға, өзі үшін белгісіз дүниені білуге, оқу-танымдық білігін меңгеруге деген қажеттілік, мақсат, ынта, құндылық қатынас деп қарастырамыз. Сол себепті біз эксперимент барысында оқушының іс-әрекетінің мақсаты мен оның мотивациясына назар аударылды.

Екінші көрсеткіш – оқушылардың таным әрекеттері туралы және насекомдардың

биологиялық, экологиялық, тіршілік ерекшеліктері туралы білімнің ғылыми-теориялық қалыптасқан деңгейінің көрсеткіштерін сипаттайды. Танымдық деңгейін қалыптастырудың екінші көрсеткішін құраушы ол – мазмұндық компонент, пәндік үшін қажетті дағдысының деңгейімен сипатталады.

Оқушылардың энтомофауналық таным қалыптастыру үдерісіндегі тиімділігін анықтаушы үшінші критерий – іс-әрекеттік компоненттен құралған, толыққанды, зерттеу тапсырмасын орындау барысындағы әдістерді, жүйелі іс-әрекетті шығармашылық бағытта меңгерген, зерттеушілікті қалыптастыру нәтижесінде дамыған танымдық деңгейімен сипатталады.

Төмен деңгей: оқушылардың насекомдар (Insecta) класы бойынша, зерттеушілік әрекетке және оның нәтижелерін анықтауға қызығушылығы бар. Алайда, бұл қызығушылық тұрақты емес, оқушылар оқу үдерісінде пассивті, насекомдардың биологиялық, экологиялық, тіршілік ерекшеліктері туралы білімі терминдер мен ұғымдар анықтамасы түрінде ғана білу деңгейінде меңгерілген, танымдық белсенділікті ұйымдастыра алмайды, олар туралы түсініктері үстіртін, жүйесіз, тұрақсыз. Зерттеу тапсырмаларын тек оқытушы ұсынған жоспарға сәйкес орындайды. Оқушылар зерттеушілік іс-әрекет құрылымын толық меңгермеген және зерттеу тапсырмаларының жеке бөліктерін ғана орындай алады. Оқушылар зерттеу жұмысын орындау барысында қателер жібереді және қателерін оқытушының нұсқаулығымен, көп уақыт жұмсай отырып түзетеді.

Орта деңгей: оқушылар танымдық әрекетті қалыптастырудың қажеттілігін, маңызын түсінеді, оқу үдерісінде белсенді, насекомдардың биологиялық, экологиялық, тіршілік ерекшеліктері туралы білімі теориялық тұрғыда меңгерген, бірақ бұл білімдері қажетті деңгейде толық және жүйелі емес, қызығушылығы болғанмен насекомдардың басты ерекшеліктерін талдағанда қате жібереді, олардың бір-бірінен айырмашылығын дәлелдей алмайды. Олар насекомдар туралы меңгерген білімдерін өздеріне үйреншікті жағдайда ғана қолдана алады, бірақ жаңа жағдайда қолдануға қиналады. Насекомдардың биологиялық, экологиялық, тіршілік ерекшеліктері туралы зерттеу тапсырмаларын оқытушының қолдауымен орындайды. Дегенімен, танымдық белсенділікті дамытуда өзбетімен ізденіп, инициативті, креативті зерттеу нәтижелерін ұсынуға құлшыныстары төмен.

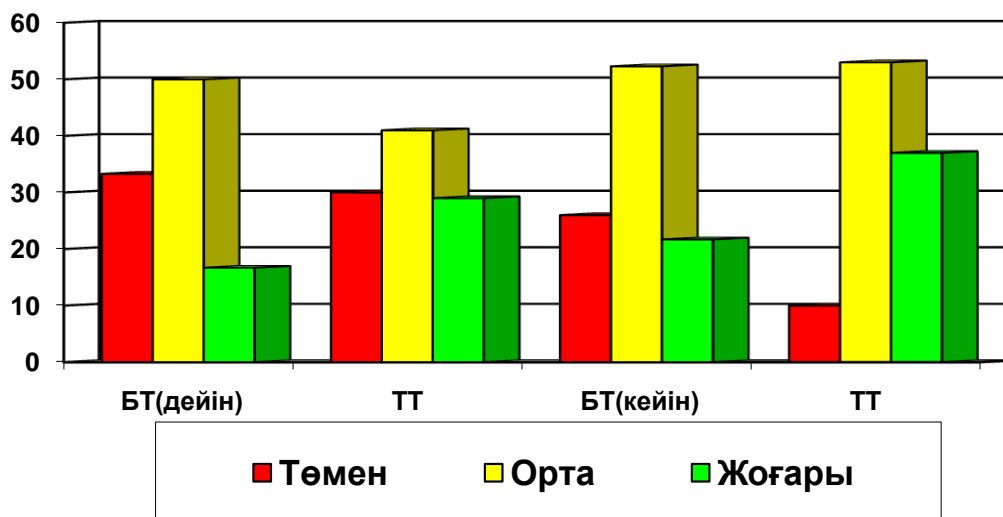
Жоғары деңгей: оқушылардың таным белсенділік әрекеті тұрақты түрде, жүйелі жүргізе алады, қызығушылығы басым. Таным белсенділік әрекеті қалыптастырудың маңызын, қажеттілігін толық түсінеді және ешкімнің ықпалынсыз өзбетімен. Зерттеушілік жұмыстарды орындауда жоғары деңгейлі белсенділік және инициативтілік ұмтылыс білдіреді. Насекомдардың (Insecta) биологиялық, экологиялық, тіршілік ерекшеліктері туралы білімі толық, тұрақты және жаңа жағдайда бұл білімдерін тиімді қолдана алады. Бұл деңгей теориялық білімін зерттеушілік тапсырмаларды орындауда дұрыс пайдалана біледі. Оқытушының көмегінсіз өз бетімен насекомдардың (Insecta) биологиялық, экологиялық, тіршілік ерекшеліктері туралы зерттеушілік іс-әрекетті кезең-кезеңімен, жүйелі түрде жүзеге асырады. Насекомдардың тіршілік ерекшеліктерін зерттеуде меңгерген әдістерін сабақ барысындағы кез келген жағдаятта еркін пайдаланады. Берілген тапсырма бойынша нақты мақсат қойып, шешім қабылдай алады.

Зерттеу нәтижелері. Оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың әдістемесінің тиімділігін анықтау көрсеткіштері: мақсаттық, құрылымдық және іс-әрекеттік негізінде айқындалды.

Оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастыруда оқушылардың ынталандырушы мақсатын анықтауда білімдер негізі тест түрінде жүргізілді.

Ынталандыру құрамдас бөлігін анықтау мақсатында оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың бақылау әдісі қолданылды.

Оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың мотивациясының деңгейін анықтау мақсатында сауалнама нәтижелерін бақылау және тәжірибелік топтары оқушыларынан тәжірибеге дейінгі және тәжірибеден кейінгі көрсеткіштерін талдау арқылы анықталды. Оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың ынталануын арттырудың көрсеткіші бойынша, зерттеу жұмысының нәтижесінде тәжірибеден кейін екі топтың да көрсеткіштері жоғарылағандығын көрсетіп отыр, бірақ өсу көрсеткіштері бойынша пайыздық айырмашылықтардың да бар екендігі анықталды. Оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың көрсеткішінде салыстырмалы талдау нәтижелері бойынша мотивациясының жоғарылау көрсеткіштері анықталды (1-сурет).

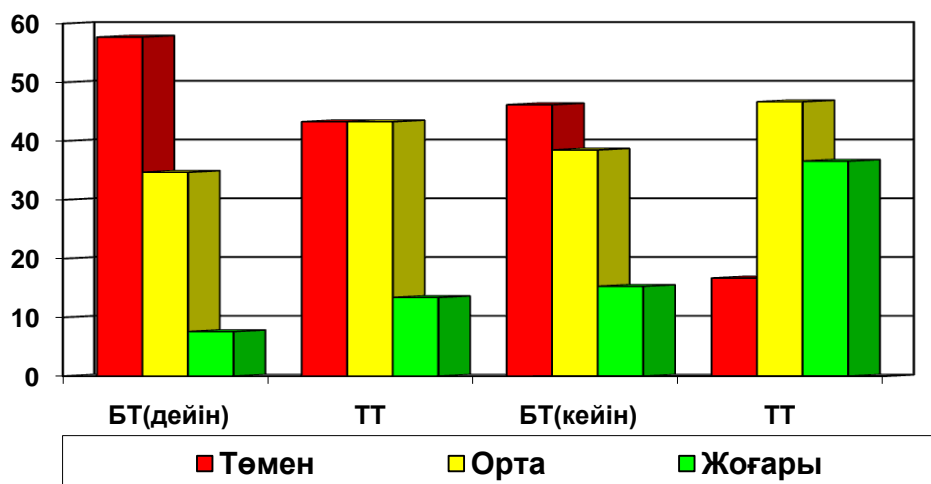
Сурет 1. Оқушылардың энтомофауналық таным әрекетін қалыптастыруға деген танымдық ынтасының көрсеткіштері (%).

Тәжірибеден соң, энтомофауналық білімнің таным әрекеттерін қалыптастырудың мотивациясының көрсеткіші бойынша жоғары деңгейлі оқушылардың саны бақылау тобында 16,7%-ды, ал тәжірибелік тобында – 37%-ға артқандығы байқалды.

Құрылымдық құрамдас бөлігінің көрсеткіші оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың пәні бойынша білімнің дағды мен білік деңгейлерін, осыған сәйкес қажетті біліктіліктер мен дағдыларды пайдаланудың мүмкіндіктерін анықтауға бағытталған. Биология курсына оқытылатын «Энтомофаунаның түрлік құрамы» тақырыбын игеруде оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың барысында зерттеу тапсырмаларын орындау барысында қалыптасқан зерттеу білігі мен бунақденелілердің тіршіліктік ерекшеліктерін зерттеуінде білім меңгерудің толықтық коэффициенті меңгерілген білім көрсеткішін анықтау мақсатында пайдаланылды.

Оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың әдістемесінде «Бунақденелілердің құрылыстық ерекшеліктері, классификациясы» тақырыбы бойынша құрылымдық құрамдас бөліктің деңгейінің тәжірибеге дейінгі және тәжірибеден кейінгі көрсеткіштері (2-суретте) келтірілген.

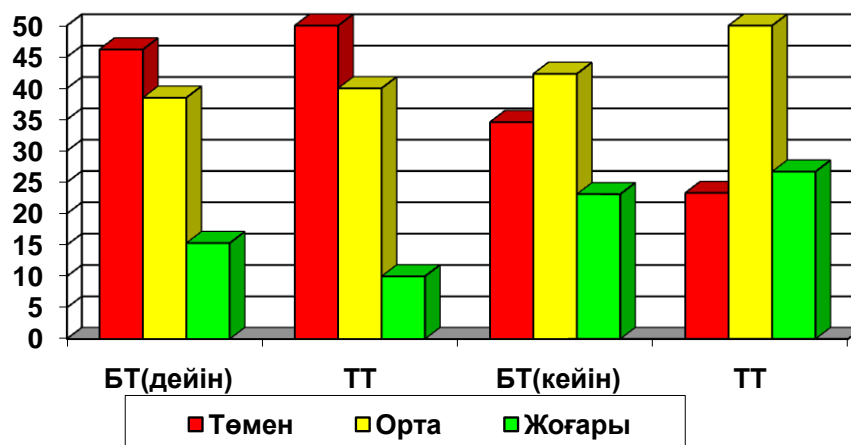
Құрылымдық құрамдас бөліктің даму деңгейінің оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың салыстырмалы көрсеткішінде анықталғандай, тәжірибеден кейін таным әрекеттерін дамыту нәтижесінде, пәннің мазмұнын толық меңгеріп, жоғары деңгейді көрсеткен оқушылар саны бақылау тобында 4,1%, тәжірибелік тобында 28,3% артқандығы анықталды.

Сурет 2. Оқушылардың насекомдар (Insecta) класы бойынша білімнің ғылыми-теориялық деңгейінің көрсеткіштері.

Үшінші көрсеткіш бойынша оқушылардың зерттеушілік біліктерінің дамуының деңгейін анықтау сыныптық және сыныптан тыс ұйымдастырылған сабақтар барысында жүргізілді.

Келесі тәжірибелік топтағы оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастыру әдістемесінің іс-әрекеттік құрамдас бөлігі даму деңгейінің көрсеткіші арнайы тапсырмалар, тест жауаптарын талдау негізінде анықталды (3-сурет).

Сурет 3. Оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың іс-әрекеттік деңгейінің көрсеткіші.

Зерттеу барысында оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың іс-әрекеттік деңгейінің көрсеткіші жоғарылағандығын байқадық. Іс-әрекеттік құрамдас бөліктің даму деңгейінің салыстырмалы көрсеткішінде анықталғандай, оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың тәжірибеден кейін, іс-әрекеттік белсенділігі жоғары деңгейді көрсеткен оқушылар саны бақылау тобында 4,1% және тәжірибелік тобында 28,4% артқандығы анықталды.

Сонымен, оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың әдісінің тиімділігін нақтылай көрсетуге мүмкіндік беретін көрсеткіштер: деңгейінің анықтау үшін жүргізілген тәжірибелік экспериментінің мақсаттық-ынталандыру, құрылымдық және іс-әрекеттік құрамдас бөліктің нәтижелеріне байланысты, қорытынды ұсынылған әдістемелік жүйені оқу үдерісінде пайдаланудың мүмкіндігі жоғары екендігін көрсетті.

Тәжірибелік бақылау кезеңінде зерттеу жұмысының нәтижесін тексеру жұмыстары орындалды.

Бақылау кезеңіне мынадай міндеттер қойылды:

- тәжірибе барысында алынған мәліметтерді талдау, салыстыру, өңдеу;
- зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттерінің сәйкестілігін тексеру.

Тәжірибе нәтижелерін математикалық және статистикалық өңдеу. Тәжірибелік жұмыстары нақты оқу үдерісі жағдайында ұйымдастырылды және орындалды. Аталған тәжірибе барысында оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың тиімді жолдарын анықтауды көздедік. Сол себепті, таным белсенділік әрекетті қалыптастырудың динамикасы эксперименттің басынан соңына дейін үздіксіз қадағаланып отырды. Сондықтан, оқушылардың таным белсенділік әрекетін қалыптастыру кезеңдері жоғырылаған сайын эксперимент тобындағы оқушылардың білімі мен таным белсенділік әрекеттерін дамуының этаптары үздіксіз бақылауда қадағаланды. Мұндай бақылаулар тәжірибеге қатысқан оқушылардың білім деңгейін, таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың деңгейлігін талдау және тиімділігін үздіксіз қадағалау мақсатында тәжірибенің болжамына сай, жүзеге асырылуын қадағалау қажет.

Бақылау тобындағы оқу процесін ұйымдастыру дәстүрлі әдістемені пайдалану арқылы өткізілді. Тәжірибелік тобындағы оқушылардың ұсынылып отырған таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың әдістемесі оқу процесінде пайдалану кезінде оның тиімділік көрсеткішін анықтау мақсат етілді. Білім берудің теориясы мен тәжірибесінде көрсеткіштің өлшемдерін анықтауға қойылатын жалпы талаптар: өлшемдер жеке тұлғаны қалыптастырудың жалпы заңдылықтарды көрсету; өлшемдердің көмегімен зерттелетін жүйенің барлық құрамдас бөлігінің арасындағы байланыстарды қамтамасыз ету және сапалық көрсеткіштер сандық көрсеткіштермен қатар сипатталуымен ерекшеленеді.

Тәжірибелік топтардың оқу процесін ұйымдастыруда тәжірибелік әдістемені қолданудың тиімділігі және сапалық көрсеткіштері анықталды. Таным белсенділік әрекеттер қалыптастырудың деңгейінің көрсеткіштерінің динамикасын тәжірибенің барысында тұрақты бақылап отыру үшін, математикалық-статистикалық әдістер қолданылды:

1) Орташа көрсеткішті (Ок) анықтау үшін оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың деңгейінің өсу көрсеткіші. Орташа көрсеткіші төмендегі формула арқылы есептелінді:

$$O_k = a * 2b * 3c \quad (1)$$

100

Мұндағы a , b , c – таным белсенділік әрекеттердің дамуы төмен, орта, жоғары деңгейлі оқушылардың сандық пайызының үлесі.

2) G – абсолюттік өсудің көрсеткіші, тәжірибе басындағы және соңындағы нәтиженің салыстырмалы деңгейін бейнелейтін көрсеткіш, төмендегідей формула арқылы анықталады:

$$G = K(\text{соңы}) - K(\text{басы}), \quad (2)$$

Мұндағы, $K(\text{басы})$ – көрсеткіштің басындағы мәні;

$K(\text{соңы})$ – көрсеткіштің соңындағы мәні.

3) $K_{\text{тиімді}}$ – даму жылдамдығының көрсеткіші, оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін оқу процесінде ұйымдастыруда пайдаланудың тиімділік деңгейін бейнелейтін

көрсеткіш. Даму жылдамдығының көрсеткіші мынадай формуланы пайдалану арқылы анықталды:

$$K_{\text{тиімд}} = \frac{O_k(\text{ЭТ})}{O_k(\text{БТ})}, \quad (3)$$

Мұндағы, $O_k(\text{ЭТ})$ – эксперименттік топтың орташа көрсеткішінің мәні; $O_k(\text{БТ})$ – бақылау тобының орташа көрсеткішінің мәні.

Жоғарыдағы көрсетілген формулаларды пайдалана отырып, таным белсенділік әрекеттерінің тиімділігін оқу процесінде зерттеушілік әрекеттерді қалыптастырудың деңгейіне және оның сапалық көрсеткіштеріне әсерін мақсатты түрде жоспарланған, «Энтомофаунаның түрлік құрамы» тақырыбында тәжірибе жүргізудің негізінде анықталды. Осы себепті, тәжірибе барысында біз тәжірибелік топтағы оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың әдістемесінің деңгейін үздіксіз қадағалап отыру мақсатында, үш бақылау кескіні өткізіліп, мәліметтерді салыстырып отырдық. Ол үшін оқушылардан арнайы сұрақтар мен тапсырмалар берілген сауалнама алынды. Нәтижесінде бақылау кескіні тәжірибе барысында өткізіліп, таным белсенділік әрекеттерін қалыптасудың деңгейінің бастапқы көрсеткіштері анықталды (1-кесте).

Кесте 1. Оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың әдістемесінің тиімділік көрсеткіші

Топтар	Жалпы адам саны	Деңгейлер						ОК	Ктиімді
		Төмен	%	Орта	%	Жоғары	%	%	%
БТ	26	9	34,6	11	42,3	6	15,4	1,12	1,03
ТТ	30	6	23,3	15	50	9	33,3	1,27	1,13

Қорыта айтсақ, экскурсия барысында оқушыларды қызықтыру, тәжірибелік жұмысқа баулу, табиғатты аялау және қорғауға тәрбиелеу секілді жұмыстар жүзеге асырылады. Тәжірибе ретінде мектеп оқушылары екі топқа бөлінді. Бірінші топ тікелей практикалық жұмыспен айналысқан топ болса, екіншісі тек теориялық тұрғыда жәндіктер әлемімен танысты. Осындай зерттеулерде оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың мотивациясының деңгейін анықтау мақсатында сауалнама нәтижелерін бақылау және тәжірибелік топтары оқушыларынан тәжірибеге дейінгі және тәжірибеден кейінгі көрсеткіштерін талдау арқылы анықталды.

Құрылымдық құрамдас бөліктің даму деңгейінің оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың салыстырмалы көрсеткішінде анықталғандай, тәжірибеден кейін таным әрекеттерін дамыту нәтижесінде, пәннің мазмұнын толық меңгеріп, жоғары деңгейді көрсеткен оқушылар саны тәжірибе тобында артқандығы анықталды.

Іс-әрекеттік құрамдас бөліктің даму деңгейінің салыстырмалы көрсеткішінде анықталғандай, оқушылардың таным белсенділік әрекеттерін қалыптастырудың тәжірибеден кейін, іс-әрекеттік белсенділігі жоғары деңгейді көрсеткен оқушылар саны тәжірибелік тобында артқандығы анықталды. Жұмыстың нәтижесінде тек қана теориялық ақпарат алғандар, қаншалықты заманауи техникалық жабдықталған фото және бейнематериал алған

болса да, ақпаратты қабылдау, ұғып алу тәжірибелікпен салыстырғанда едәуір төмен болды. Практикалық жұмыс жасаған оқушылар тез және толық ақпараттарды қабылдай білді және қызығушылығы айтарлықтай жоғары болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. // Егемен Қазақстан. - Астана, 2012.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. № 319-III ҚРЗ, -Астана, Ақорда, 27.07.2007ж. // Егемен Қазақстан. - 15 тамыз, 2007.
3. Беспмятных Т.А. Методика учебно-исследовательской работы учащихся при углубленном изучении общей биологии: дис. канд. пед. наук: 13.00.02. - СПб., -2012. -61 с.
4. Баймахан Т.М., Жолдасбекұлы Ш. Жаңа технологияларды оқыту үдерісінде қолданудың тиімділігі. // Ясауи университетінің Хабаршысы. Қоғамдық ғылым. сер. -№1, 2015, 82-89 б.
5. Глушанок Т.М. Хуусконен Н.М.Практика Экскурсионной деятельности. СПб-«Издательский дом Герда», -2010.– 208 с.
6. Tian.RL Research on Zoology Teaching under the Credit System Mode// Advances in Social Science Educaion and Humanities Research. -2017.-V.124.-P.168-171.
7. Eugene S. Cases on Research-Based Teaching Methods in Science Education Advances in Educational Technologies and Instructional Design: Publisher IGI Global, - 2014, - P.425.
8. Баймукашева Г.К. Оқушылардың ғылыми-зерттеу әрекетін қалыптастырудың педагогикалық шарттары: пед. ғыл. канд. ... дис.: 13.00.02. Атырау, 2010. – 165 б.
9. Мырзабаева А., Турметова Г., Толбаев Н. Зоологиялық танымжорық жүргізу арқылы оқушыларды энтомофаунамен таныстыру. ҚР, Ұлттық ғылым академиясының хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. - Алматы, 2017. -5(315).-172-176б.
10. Торманов Н., Абылайханова Н.Т. Биологияны оқытудың инновациялық әдістемелері. - Алматы: Қазақ университеті, 2013. - 259 б.
11. Загвязинский В.И. Исследовательская деятельность педагога. – 3-е издание. – М.: Академия, 2016. - 170 с.
12. Захваткин Ю.А. Курс общей энтомологии. - Москва: Колос, 2017. – 123 с.
13. Андреева Н.Д. Исследовательская работа учащихся при обучении биологии и экологии // Биология в школе. - М., 2015. - № 2. - С. 34-39.
14. Козина Е.Ф., Степанян Е.Н. «Методика преподавания естествознания» Academia, 2016. – 45 с.

REFERENCES

1. Qazaqstan Respyblikasynyń Prezidenti N.Á. Nazarbaevtyń Qazaqstan xalqyna Joldaýy «Qazaqstan-2050» Strategiasy qalyptasqan memlekettiń jańa sasası bagyty. // Egemen Qazaqstan - Astana, 2012.
2. Qazaqstan Respyblikasynyń «Bilim týraly» Zańy. № 319-III QRZ, Astana, Aqorda, 27.07.2007j. // Egemen Qazaqstan. - 15 tamyz, 2007.

3. Bepamiatnyh T.A. Metodika ýchebno-issledovatel'skoi raboty ýchashihsia pri ýglýblennom izýchenii obshei biologii: dis. kand. ped. naýk: 13.00.02. - SPb., -2012. -61 s.
4. Baimahan T.M., Joldasbekuly SH. Jańa tehnologualardy oqytý úderisinde qoldanýdyń tiimdiligi. // Iasaýı ýniversitetiniń habarshysy. Qogamdyq gylym. ser. -№1, 2015, 82-89b
5. Glýshanok T.M. Hýýskonon N.M.Praktika Ekskýrsionnoi deiatelnosti. SPb- «izdatelskii dom Gerda», 2010.– 208 s.
6. Tian.RL Research on Zoology Teaching under the Credit System Mode// Advances in Social Science Educaion and Humanities Research. -2017.-V.124.-P.168-171
7. Eugene S. Cases on Research-Based Teaching Methods in Science Education Advances in Educational Technologies and Instructional Design: Publisher IGI Global, - 2014, - P. 425.
8. Baimýkasheva G.K. Oqýshylardyń gylymı-zertteý áreketin qalyptastyrdyń pedagogikalyq sharttary: ped. gyl. kand. ... dis.: 13.00.02. Atyraý, 2010. – 165 b.
9. Myrzabaeva A., Týrmetova G., Tolbaev N. Zoologuialyq tanymjoryq júrgizý arqyly oqýshylardy entomofaýnamen tanystyrý. QR, Ulıtyq gylym akademiasynyń habarlary. Qogamdyq jáne gymanitarlyq gylymdar seriasy. - Almaty, 2017. -5(315).-172-176b.
10. Tormanov N., Abylaihanova N.T. Biologuiany oqytýdyń innovasiualyq ádistemeleri. - Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2013. - 259 b.
11. Zagviazinskiı V.i. issledovatel'skaia deiatelnost pedagoga. – 3-e izdanie. – M.: Akademiia, 2016. - 170 s.
12. Zahvatkin Iý.A. Kýrs obshei entomologii. - Moskva: Kolos, 2017.- 170 s.
13. Andreeva N.D. issledovatel'skaia rabota ýchashihsia pri obyçhenii biologii i ekologii // Biologiya v shkole. - M., 2015. - № 2. – S. 34-39.
14. Kozina E.F., Stepanian E.N. «Metodika prepodavanıia estestvoznaniıa». Academia, 2016. - 45 s.

С.А.ЖОЛДАСБЕКОВА¹, К.М.БЕРКИМБАЕВ², Ж.У.АШИРОВА³

¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті (Қазақстан, Шымкент қ.) E-mail: s.zholdasbekova@mail.ru

²педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

³PhD докторант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті (Қазақстан, Шымкент қ.) E-mail: ashirova.zhazi@mail.ru

КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІН ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТКЕ ТӘРБИЕЛЕУДЕ ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ РӨЛІ

Мақалада колледж студенттерін құқықтық мәдениетке тәрбиелеудегі халық педагогикасының рөлі жөнінде мәліметтер берілді. Сонымен қатар, студенттің құқықтық мәдениеті - құқықты білу, түсіну және оны әлеуметтік ортада басшылыққа алып, құрмет тұтуы негізінде айқындалатындығы жөнінде айтылды.

Жастар бойында ұлттық тәрбиенің негізі, халықтың салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптарының мағынасын түсіндіру, жатар бойында ұлттық сана мен болмыс туралы түсінігін қалыптастыруда Абайдың қара сөздері мен Бауыржан Момышұлының өсиеттері арқылы жастарды құқықтық мәдениетке тәрбиелеу мәселелеріне мән берілді. Мәдениет - қоғамдық тәжірибеде қалыптасқан және ұрпақтан ұрпаққа берілетін адам іс-әрекеті нәтижелері мен формаларының жиынтығы. Ал, студенттердің құқықтық мәдениеті, бұл студенттің құқықты білу, түсіну және оны әлеуметтік ортада басшылыққа алып, құрмет тұтуы барысында көрінетіндігі ашып көрсетілді.

Кілт сөздер: колледж студенттері, құқықтық мәдениет, тәрбиелеу, халық педагогикасы, ұлттық сана.

S.A.Zholdasbekova¹, K.M.Berkimbayev², Zh.U.Ashirova³

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, M.Auezov South Kazakhstan State University (Kazakhstan, Shymkent) E-mail: s.zholdasbekova@mail.ru

²Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

³PhD doctoral student, M.Auezov South-Kazakhstan State University (Kazakhstan, Shymkent) E-mail: ashirova.zhazi@mail.ru

THE ROLE OF FOLK PEDAGOGY IN THE EDUCATION OF THE LEGAL CULTURE OF THE COLLEGE STUDENTS

The article considers information about the role of folk pedagogy in the education of the legal culture of college students. It specifies that the legal culture of a student is determined on the basis of knowledge, understanding of Law, respect and guidance of Law in the social environment.

The article focuses on the explanation of the basis of folk education, the importance of national traditions and customs, the problems of educating the legal culture of youth through the "Book of words" by Abai and the rules of Bauyrzhan Momyshuly in formation of the concept of national consciousness and life among young people. Culture is the whole complex of results and forms of human actions, formed in social practice and handed down from generation to generation. And the legal culture of students is the knowledge and understanding of the law by students; it manifests itself while respecting and guiding of Law in the social environment.

Keywords: college students, legal culture, education, folk pedagogy, national consciousness.

С.А.Жолдасбекова¹, К.М.Беркимбаев², Ж.У.Аширова³

¹доктор педагогических наук, профессор, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова (Казахстан, г.Шымкент) E-mail: s.zholdasbekova@mail.ru

²доктор педагогических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан) E-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

³PhD докторант, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова (Казахстан, г.Шымкент) E-mail: ashirova.zhazi@mail.ru

РОЛЬ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ В ВОСПИТАНИИ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА

В статье даны сведения о роли народной педагогики в воспитании правовой культуры студентов колледжа. В ней сказано, что правовая культура студента определяется на основе знания, понимания права, почитания и руководства правами в социальной среде.

В статье особое внимание уделяется толкованиям основы народного воспитания, значений национальных традиций и обычаев, проблемам воспитания правовой культуры молодежи через слова назидания Абая и наставления Бауыржана Момышулы в формировании у молодежи понятия о национальном сознании и бытие. Культура – это совокупность результатов и форм действий человека, сформировавшихся в общественной практике и передающихся из поколения в поколение. А правовая культура студентов это знание и понимание права студентами, она проявляется во время руководства им в социальной среде и их почитания.

Ключевые слова: студенты колледжа, правовая культура, воспитание, народная педагогика, национальное самосознание.

Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Ұлы дала Әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Өз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді. Сондықтан, біз біріншіден, атақты тарихи тұлғаларымыз бен олардың жетістіктерінің құрметіне ашық аспан астында ескерткіш-мүсіндер қойылатын «Ұлы даланың ұлы есімдері» атты оқу-ағарту энциклопедиялық саябағын ашуымыз керек... Біздің даңқты батырларымыз, ойшылдарымыз бен ел билеушілеріміз - тек Қазақстан ғана емес, сондай-ақ бүкіл әлем бойынша еліктеуге лайықты тұлғалар» деп атап көрсеткен [1].

Осы орайда, жастардың Отанға деген сүйіспеншіліктерін оятып, құқықтық мәдениетке тәрбиелеу, әрі дәріптеу маңызды мәселе болып отыр.

Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» – ұлттық идеологиялық бағытымыздың қайнар көзі. Ұлттық дамуымыздың негізі болған аталмыш тұғырнама Елбасының ой әлемінде сан мәрте таразыға тартылып, сан жылдардан бері пісіп-жетіліп, парасаттылықпенен қорытындыланып, тағылыммен тұжырымдалған ойлы да жүйелі дүние [2].

Заңды білмеу – құқықтық мәдениеттің төмендігін көрсетеді. Қоғам өмірінде қабылданған заңдар туралы хабардар болу құқықты ұғынудың жоғары деңгейі. Заңды білмеу, оны бұзу жауапкершілігінен құтқармайды. Ал, заң оны студент біле ме, білмей ме оған тәуелсіз қызметін атқара береді. Құқықтық мәдениет колледж студенттерінен жан-жақты құқықтық білім мен дағдыны талап етеді.

Жастардың құқықтық мәдениетке тәрбиелеуде әрбір тұлға, елі мен жері, халқының бостандығы және мемлекет ретінде жер бетінде сақталуы үшін, ұлт намысын жоғары дәрежеде ұстау үшін күресу, қазақ елінің әлемдік өркениетті елдер көшіне қосылып, дүниежүзілік қауымдастықтан лайықты орын алуына мүмкіндік беретін бірден-бір күш.

Құқықтық мәдениет, жалпы алғанда, ұлттық мәдениеттің, ал, жекелей алып қарағанда, саяси мәдениеттің элементі болып табылады. Осы орайда Абайдың өз ұлына арнап жазған өлең шумақтарына назар аударайық:

Кешегі өткен ер Әбіш
Елден бір асқан ерек-ті.
Жүрегі- жылы, бойы- құрыш,
Туысы жаннан бөлек-ті.
Өнері оның жұрт асқан,
Ғылымға көңілі зерек-ті.
Аямаған ғаріптен
Қолдан келген көмекті.
Кісіге сідет жүктетпей,
Еңбекпен тапқан қоректі.
Біреудің қылған қарызын
Айтқызбай артық төлепті.
Боямасыз ақ көңіл,
Кірлетпей кетті жүректі.
Ойламаған елімнен
Жасқанамын демек-ті.
Тағдырға тәбділ бола ма,

Сабырлық қылсақ керек-ті - деген [3]. Осы орайда жастар Әбішті идеал тұтуға болады. Жастардың өз құқықтарына немқұрайды қарауы мынадан байқалады:

1. Қоғамдағы бар заңдар мен басқа да нормативтік құқықтық актілерді қасақана тікелей бұзуында.

2. Жаппай, барлық жерлерде заңдық ұйғарымдарды сақтамауы мен орындалмауы.

3. Бір-біріне қайшы келетін құқықтық актілерді қабылдауы.

4. Заңдылықты саяси, идеологиялық және прагматикалық пайдалылыққа әдейі ауыстырып жіберуі.

5. Адам құқықтарын бұзу, әсіресе адамның өмір сүруге құқықтылығын, ар-намысы мен қадір қасиетін қорғауға құқықтылығын және тағы басқа да құқықтарды бұзуы.

6. Құқықтық формалды талаптар мен құқықтық шындықтар арасының алшақтығы, мұндағы талаптардың орындалмай қалуында.

Құқықтық немқұрайдылықты жеңу үшін, алдымен:

- жастардың жалпы және құқықтық мәдениетін көтеру, олардың имандылық өнегелік және құқықтық санасын жоғары сапаға жеткізу;

- заңдарды жетілдіру қажет;

- құқық бұзушылықтардың алдын алу, сөйтіп барлық қылмыстарды азайту керек;

- заңдылық пен құқықтық, мемлекеттік тәртіпті нығайтуды қажет етеді;

- жастардың құқықтарды құрметтеуі мен оларды барлық мүмкіндіктерді қолданып қорғауына қол жеткізу;

- құқықтық білім беру және тәрбиелеу ісін біліктілігі жоғары әрі өз ісіне адал, жан аямай берілгендік танытатын тұлғалар категориясынан ғана маман заңгерлерді даярлау, олардың кәсіпқойлығын арттыру;

- құқықтық реформаны әрі қарай дамыту, сөйтіп ақырғы қорытындыда қоғамды асқынған әлеуметтік, экономикалық, саяси, рухани, өнегелік дағдарыстан алып шығу.

Құқық бүкіл қоғам және сол қоғамның әрбір мүшесінің бүкіл өмірін қамтып жатады. Ал құқықтық мәдениеті нашар дамыған студент тек заңның өрескел бұзылған жағдайына ғана дейін аударады да, ал құқықтық талаптары мойындамаған көп жағдайларды

байқамайды.

Колледж студенттерін қоршаған орта мен қарым-қатынасының түрі көп. Осы қарым-қатынастың өзі құқықтық негіздерге сүйенеді. Мысалы, оқушы сатушыдан балмұздақ сатып алу үшін тиісті теңгесін берді. Сатушы балмұздақтың ақысы төленседе бермей қойды. Әділдік пе? әлде Жәбірлеу ме? осындай кінәлаудың бірнеше түрлерін келтіруге болады. Құқықтық мәдениеті дұрыс қалыптасқан студент қалай ойлар еді? Ал сатушының бұл қылығы құқықтық тәртіпті бұзу болып отырғанын ол түсінер еді.

Қазақ халқы балаға туылғаннан бастап өз елінің тілегін ойлайтын, елдің тірегі болатын батыр болуға тәрбиеледі. Оған мысал, Бауыржан Момышұлы туылғанына орай жасалған шілдехана тойда Имаш бабасының немересіне:

«Алатаудың қыраны мол еді –

Қырағы болсын құлыным –

Қойнауы суға мол еді –

Бұлағы болсын құлыным.

Елдің тілегі зор еді –

Шырағы болсын құлыным.

Ата тілегі оң еді –

Құмары болсын құлыным.

Бұл жер батырлар төрі еді –

Сыңары болсын құлыным» - [4] деп бата берген. Халық аузындағы «Батамен ел көгерер» деген нақыл сөзі де осы орайда атап өткен дұрыс болар. Имаш бабасының берген батасындағы немересіне «қырандай қырағы бол» жау шапқанда мүлт кетпесін деген оймен айтылса, «бұлағы болсын құлыным» деген ойында білім ғылымды игерген, ақыл парасысаты мол елді басқаратын басшы бол деп меңзейді. Соңында «бұл жер батырлар төрі еді – сыңары болсын құлыным» деп немересін ел қорғайтын батыр болсын деп бата берген екен. Ал Бауыржан екі-үш айлығында анасы атасының қолына бергенде, атасы немересімен алғашқы дидарласуында еміреніп

«Құрық деп берсем – құл болма,

Шыбық деп берсем – шіл болама.

Бәрінен де, шырағым,

Баяны жоқ ұл болма» [4. 8 б.] деп өсиет айтып анасына қайтарып берген екен.

Мұнда «құрық» дегені жылқы ұстайтын аспап, яғни қолына құрық берсем құл сияқты жүгіріп тек қызмет жасама, «шыбық деп берсем шіл» - бола дегенде, «шіл» - бұл тауық сияқты кішкентай құс, шыбық бергені елді басқара біл дегені. Ал, «баяны жоқ ұл болма» дегенде өмірге келген соң артында іс қалдыратындай баянды болу қажеттілігін өсиет етеді.

Қоғамда тәртіп болмаса, ол құлдырайды, қирайды, оның келешегі болмайтындығын адамдар ежелден жақсы түсінген.

Сондықтан да қоғамдағы тәртіп түрлі әлеуметтік нормалардың, адамдардың мінез-құлқын реттейтін қағидалардың әсерімен орнатылады, оның алғашқы пайда болғаны әдет-ғұрып, дәстүр қағидалары. Ұлы Абай өзінің үшінші Қара сөзінде: «Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді». Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның «Күлтөбенің басында күнде кеңес» болғандағы «Жеті Жарғысын» білмек керек. Сол Күлтөбенің басында хан, сондай-ақ күллі билер мен ру басылары, ақсақалдар күзде бас қосып, халықтың тыныс - тіршілігіне қатысты ойларын ортаға салатын құрылтай өткізіп отырған. Қазақ халқында әдеттік заңдардың жинақтары негізінде қоғамда тәртіп орнатылған.

Халық педагогикасының қағидалары «сегіз қырлы, бір сырлы», мінезі майда, ары таза, тәні сау, өнегелі өнерлі, жан-жақты жетілген «толық адам» тәрбиелеуді көздеуден туғанды-

ғын айтады [5, 60 б.].

Мәдениет - қоғамдық тәжірибеде қалыптасқан және ұрпақтан ұрпаққа берілетін адам іс-әрекеті нәтижелері мен формаларының жиынтығы.

Мәдениет тұжырымдамасын түсіндірудің алуан түрлілігіне қарамастан, оларға ортақ тән ерекшеліктерді атап өтуге болады:

Біріншіден, мәдениеттегі басты нәрсе - қоғамдағы адамның еңбек іс-әрекеті;

Екіншіден, мәдениет қоғамдағы адамның іс-әрекеті тәсілдері мен нәтижелерін қамтиды;

Үшіншіден, мәдениеттің мәні әр адамға қатысты адамгершілік құндылықтарды байланыстыратын гуманистік, адамгершілік болып табылады.

Құқықтық мәдениет - қоғамның құқықтық болмысының сапалық күйі, яғни: құқықтық актілердің, құқықтық және құқық қолданушылық қызметтің қаншалықты деңгейде екендігін білдіреді.

Осы сапалық күй тұлғаның құқықтық санасын, құқықтық дамуын, оның жүріс-тұрыс еркіндігінің дәрежесін, мемлекет пен тұлғаның өзара жауаптылық деңгейін көрсетеді. Құқықтық мәдениет қоғам дамуына және қоғамның тіршілік ету жағдайларына ықпал жасап қолдау көрсету мен нәтижелерің де көрсетеді.

Тұлғаның құқықтық мәдениеті - құқықты білу, түсіну және оны әлеуметтік ортада басшылыққа алып, құрмет тұтуы негізінде айқындалады.

Құқықтық мәдениет - адамның құқықтық саладағы барлық құндылықтар жиынтығы, сондай-ақ оларға сәйкес осы құндылықтар мен әрекеттерді білу және түсіну.

Құқықтық мәдениет заңды санадан гөрі кең, оның құрамына тек психологиялық және идеологиялық элементтер ғана емес, сондай-ақ заңмен маңызды мінез-құлық кіреді. Осылайша, құқықтық мәдениет келесі элементтерден тұрады:

- идеологиялық элемент (құқықтық идеология);
- психологиялық элемент (құқықтық психология);
- мінез-құлық элементі (заңды елеулі мінез).

Құқықтық мәдениет қоғамның құқықтық өмірінің сапалы жағдайын көрсетеді және ұрпақтан ұрпаққа тиісті құқықтық құндылықтарды береді.

Құқықтық мәдениет келесі түрлерге бөлінеді: *қоғам, әлеуметтік топ, тұлға*.

Әлеуметтік топтың құқықтық мәдениеті осы топтың сипатына қарай айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін. Жоғары немесе орта арнайы білімі бар адамдар, зейнеткерлер, құқық қорғау органдары қызметкерлері мен мемлекеттік қызметкерлерді біріктіретін әлеуметтік топтарда ол жоғары. Осыған орай жеке тұлғаның құқықтық мәдениетінің құрылымдық моделі анықталды (1-сурет).

Қоғамның құқықтық мәдениеті қоғамның құқықтық сауаттылығы мен құқықтық қызметінің деңгейімен, прогрессивтілік дәрежесімен, құқықтық нормалардың тиімділігімен анықталады. Бұл көптеген көрсеткіштерге байланысты. Оларға, атап айтқанда:

- қоғамдағы теориялық, ғылыми ойлардың деңгейі, заң ғылымы;
- заңнама деңгейі (ғылыми негізділігі, тиімділігі және т.б.);
- азаматтар мен лауазымды тұлғалардың құқықтық сауаттылығы;
- құқық қорғау органдарының, билік органдарының жұмысының деңгейі;
- құқықтық білім беру, құқықтық тәрбие және т.б.

Адамның құқықтық мәдениеті, ең алдымен, адам қабылдайтын білім мен өмір жолын қалыптастырады. Құқықтық білім беруден басқа, адамның құқықтық мәдениеті құқықты пайдалануға, олардың мінез-құлқын құқықтық нормалардың талаптарына бағындыруға мүмкіндік пен машықтарды білдіреді. Әлеуметтік топтардың құқықтық мәдениеті және бүкіл қоғамның құқықтық мәдениеті тұтастай алғанда әрбір адамның құқықтық мәдениетінен

қалыптасады.

Сурет 1 - Тұлғаның құқықтық мәдениетінің құрылымы.

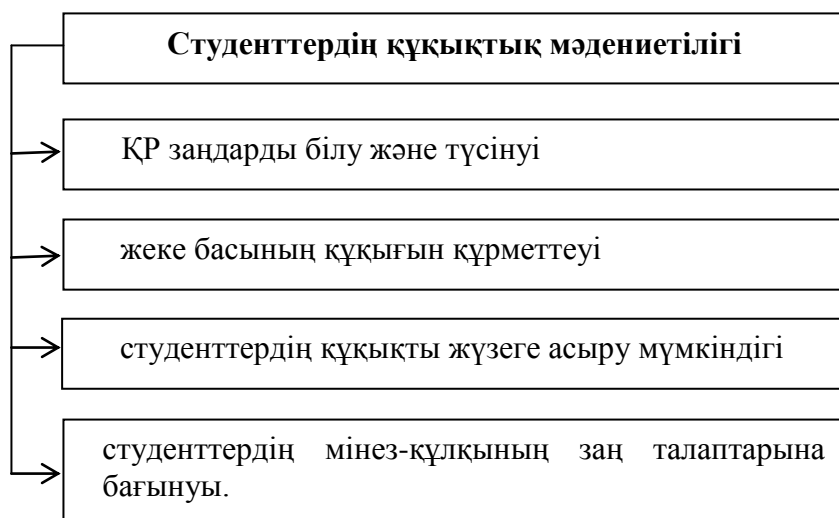
Студенттердің құқықтық мәдениеті: заңдарды білу және түсінуі мен жеке басыбайлылық құқығын құрметтеуі, құқықты жүзеге асыру мүмкіндігі, олардың мінез-құлқының заң талаптарына бағынуы бойынша мынадай көрсеткіштерге байланысты (2-сурет).

Қоғамда өмір сүруші әрбір тұлға сол қоғамның іс-әрекеті, мерекелер, мәдени дәстүрлердің құрсауында болады. Қоршаған ортаның өмір талаптарынан қоғамның еш жерінен жасырынып қалуға болмайды. Жастар арасында құқық бұзушылықтың алдын алуға, қоғамдық тәртіпті сақтауға, заңды жауапкершілікті сақтауға, заңды жауапкершілікті сезінуге өз үлесін қосатын атсалысатын субъектілердің бірі - оқу орындары болып табылады.

Әлеуметтік нормалардың маңызды түрі – әдептілік нормалары. Әдептік нормалардың құқықтық сипаты болмайды. Олар адамға құқық бермейді, міндет жүктемейді. Олар адамның ар-ұятын, намысын қалыптастырып, солар арқылы қоғамдық тәртіп орнатуға ұйтқы балады.

Әдептілік нормалары құқықтық нормаларға түрткі, негіз болып отырады. Құқықтық нормалардың басым көпшілігі әдептік нормалардан нәр алады, соларға арқа сүйейді. Неғұрлым құқықтық нормаларға әдептік нормалар арқау болса, соғұрлым заңдардың әділет-

тік, адамгершіліктің мәні жоғары балады [6]. Құқықтық нормаларды қолдану нәтижесінде қоғамда құқықтық тәртіп орнығады. яғни, құқықтық тәртіп дегеніміз құқықтық нормаларды жүзеге асыру нәтижесінде қалыптасатын қоғамдық тәртіп.

Сурет 2 - Студенттердің құқықтық мәдениетінің көрсеткіштері.

Осы орайда, Жастар құқығы туралы халық педагогикасында құқықтық мәдениеттілікке байланысты көптеген жағдаяттарды айтуға болады. Мысалы, «Бірде Фараби базарға барса, өңі келісті жарқын жүзді бір жас жігіт тісімен шеге суырып, әртүрлі өнер көрсетіп отырады. Оны қоршап алып тамаша көргендер әртүрлі сөздер айтып, тиын тебен тастап өтіп жатады. Сонда Әбу Насыр оған жақындап барып: «Күніне қанша табасың?» - дейді. Жігіт «Екі дихемге жетер жетпес» - деп жауап береді. Мұны естіген Әбу Насыр: «Онда сен бұл өнерді таста. Маған ер, мен саған оқу үйретемін, күніне төрт дихем беремін» - деп оны ертіп кетеді. Бұл сөзді естіген саудагер мен делдалдар; «О, мына диуана, дәуірінің дені сау ма? Жетімді есіркей қалыпты ғой, өзі оқытып, әрі оған төрт дирхем өз жанынан төлегені несі? - деп күледі. Әйтсе де Әбу Насыр еңбегі зая кетпеді, кейін сол бала үлкен ғалым болады [7].

Жастарды тәрбиелеу мен білім беруде педагогтың атқаратын қызметі ерекше, Осы орайда С.А.Жолдасбекова елімізде педагогикалық кадрларды кәсіби даярлау жүйесін жаңғыртуда басты мәселенің бірі оларға дұрыс тәрбие беру деп есептейді. Тәрбие беруде ұлттық педагогиканы басшылыққа алу жолдары көрсетілді [8]. Г.А.Мұратбаева, С.С.Қоңырбаева, Т.Б.Масенбаев, Г.У.Кабакенов этномәдени құндылықтар негізінде қазақстандық жастарды өмірге дайындау мәселелерін жан-жақты қарастырады [9].

Колледж студенттері бойына сіңірілетін ұлттық тәрбие - ғасырдан ғасырға, ерте заманнан бері қарай келе жатқан қазақ халқының ұлттық дәстүрлері мен халықтық тәжірибелердің ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу болып табылады. Халық педагогикасында тәрбиелі адам деп ұлттық санамен ойлайтын, ұлттық құндылықтарды (тарихы мен салт-дәстүрін, әдеп-ғұрпын) бойына сіңірген ұлттық тұлғаның танымөбілімі, сана-сезімі және іс жүзінде жүзеге асыра алу дәрежесі жоғары адамды айтады.

Ұлттық тәлім-тәрбиенің негізгі қағидалары:

- Ақылды, намысқор және көпшіл болу. Өнегелі және арманшыл болып өсу. Айтқан сөзді тыңдау. Адамгершіл, шыншыл және байсалды болу;
- Өскен ортаның ықпалдарына мән беру. Табиғат заңдылықтарын, жануарлар дүниесін, өсімдік жамылғысымен танысу;

- Ақылды, білімді болып өсу. Ақыл-ойды дамыту әрекеттері. Дамыта отырып тәрбиелеу үрдістері;

- Қонақжайлылық. Сыпайылық. Мейірбандылық. Әдет-ғұрыптарды қастерлеу. Үлкен адамдарды сыйлау. Бата-тілектерді дәріптеу;

- Парасатты, қанағатшыл, елжанды және отансүйгіш болып өсу. Қайратты, әділетшіл һәм адалдық қасиеттері бойына сіңірген тұлға болу;

- Тыйым сөздер мен ырым-сырымдарды сақтау және қастерлеу;

- Тәлім-тәрбиенің біртұтас этнокомплексті түрде жүргізілуі;

- Денсаулықты шыңдау және тазалықты (гигиенаны) сақтау. Салауатты өмір салтын қалыптастыру;

- Үлкенді өнеге тұту. Кішіге ізет көрсету. Ұлттық қазыналарды қастерлеу. Өсиеттер мен аманаттарға назар аудару [10].

Халық педагогикасы негізіндерін басшылыққа ала отырып студенттердің бойында құқықтық мәдениетті қалыптастырудың ролі үлкен, атап айтсақ:

- өз халқының рухани құндылықтапына дұрыс көзқарасты қалыптастырады;

- ұлттық тарихына, оның әлемдегі орнына біртұтас көзқарас қалыптастыра отырып, ұлттық сана-сезімді жетілдіреді;

- халық шығармашылығы негізінде өзін-өзі тануға ұмтылдырады;

- өз халқының мәдениетінің, салт-дәстүрінің, әдет-ғұрпының тарихына үңіліп, озығын меңгеруге қызығушылығын оятады;

- өз ұлтының тарихын зерттеу арқылы, өзге ұлттардың рухани құндылықтарына деген құрмет сезімін және ұлттық мәдениетін қалыптастырады;

- өзіне қоршаған ортаны бағалай білу сезімін қалыптастырады;

- өз құқығын біліп, түсіну және оны әлеуметтік ортада басшылыққа алып, құрмет тұтуына әсер етеді.

Колледж студенттерін құқықтық мәдениетке тәрбиелеудегі халық педагогикасының ролі үлкен болып отыр. Сондықтан колледж қабырғасындағы жастар бойында құқықтық мәдениетке тәрбиелеу арқылы саналы азаматтар тәрбиелейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Нұрсұлтан Назарбаев: Ұлы даланың жеті қыры. 21.11.2018 <https://egemen.kz /article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanynh-zheti-qyru>.

2. Патриоттық тәрбие: Рухани жаңару аясында. 25.08.2017. <https://sarbaz.kz /army/patriottyq-taerbie-ruhani-gangaru-ayasynda-172361506/> Сарбаз © sarbaz.kz.

3. Абай Құнанбаев. Кешегі өткен ер Әбіш. <https://sites.google.com/site/abai1845/-leder/ebdirahman-lgende-kesegi-tken-er-ebis>.

4. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. 30 томдық таңдамалы шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Өнер, 20087-248 бет.

5. Жоғары мектеп студенттеріне этнопедагогикалық білім беру тұжырымдамасы [Текст] / С. Ұзақбаева, К. Қожахметова. - Алматы: Өнер, 1998. - 48 б.

6. Саяси мәдениетке тәрбиелеу. 08.03.2018. <https://baribar.kz> Бас бет > Педагогика.

7. Ұзақбаева С. Қазақ халық педагогикасы: оқу құралы. - Алматы: Глобус, 2013-468 б.

8. Uzakbaeva S.A., Zholdasbekova S. The Main Problems of System's Modernization of Vocational Training of Pedagogical Shots in The Republic of Kazakhstan Procedia. - Social and Behavioral Sciences. 185 (015) P.421- 427.

9. Muratbaeva G.A., Konyrbaeva S.S., Mashenbaev T.B., Kabakenov G.U. Preparing Kazakh youth for family life on the basis of ethno cultural values. Life Science Journal 2014;11(11). P.84-89. [8http://www.lifesciencesite.com](http://www.lifesciencesite.com).

10. Курсабаев А. Этнопедагогика. Ұлттық тәлім-тәрбиенің негізгі қағидалары, түрлері һәм әдіс-тәсілдері. 14,10,2014. <http://www.ekbzerde.kz/index.php/2015-07-19-16-56-42/t-rbie-ta-lymy/436-2012-04-13-05-43-07>.

REFERENCES

1. «Nursultan Nazarbaev: Uly dalanıñ jeti qırı. 21.11.2018 j <https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanyh-zheti-qyry>.

2. Patriottiq terbie: Rwxanı ja jarw ayasında. 08/25/2017. <https://sarbaz.kz/army/patriottyq-taerbie-ruhani-gangaru-ayasynda-172361506/> Sarbaz © sarbaz.kz.

3. Abay Oñanbaev. Keşeg ötken er Äbiş. <https://sites.google.com/site/abai1845/-leder/ebdirahman-igende-kesegi-tken-er-ebis>.

4. Momişlı B. Uşqan uya. 30 tomdıq tañdamalı şığarmalar jınagı. 1-tom. - Almatı: Öner, 20087-248 stavka.

5. Joғarı mektep étnopedagogıkasınıñ stwdenti men bilim men täjirimdamasın alamin [Mätin] / S. Uzaqbaeva, K. Qojaxmetova. - Almatı: Öner, 1998 . -48 b.

6. Sayası kişkentay twrbyuge. 03.08.2018j. <https://baribar.kz/Bass-Bet-Pedagogika>.

7. Uzaqbaeva S. Qazaq xalıq pedagogıkası: oqw quralı.-Almatı: Globws, 2013-468 b.

8. Uzakbaeva S.A., Zholdasbekova S. The Main Problems of System's Modernization of Vocational Training of Pedagogical Shots in The Republic of Kazakhstan Procedia. - Social and Behavioral Sciences. 185 (015) P.421 – 427.

9. Mwratbaeva G.A., Qoñırbaeva S.S., Maşenbaev T.B., Kabakenov G.W. Étnomädeni qundılıqtar negizinde qazaq jastarın otbasılıq ömirge dayındaw. Life Science jwrnalı 2014; 11 (11). 84-89 bet. [8http://www.lifescceptsite.com](http://www.lifescceptsite.com).

10. Kursabaev A. Étnopedagogıka. Ulttıq tälیم-tärbieniñ negizgi qağıdaları, türleri jäne äseritäsilderi. 14,10,2014. <http://www.ekbzerde.kz/index.php/2015-07-19-16-56-42/t-rbie-ta-lymy/436-2012-04-13-13-05-43-07>.

T.A.TURMAMBEKOV¹, Sh.Zh.RAMANKULOV², E.DOSYMOV³

¹*Doctor of Physics and Mathematics Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: torebay.turmambekov@ayu.edu.kz*

²*PhD, Acting Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz*

³*Doctoral student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: dosimov.elmurat@ayu.edu.kz*

MODERN APPROACHES OF TEACHING PHYSICS IN ENGLISH

The development of the education system in the context of democratization of society has led to the emergence of new forms and types of educational services. This article will summarize the approaches used in teaching natural Sciences, namely physics in a non-native language. Speaking about teaching physics in a foreign language, there are two main directions: foreign language subject training of Kazakh students, as well as the provision of educational services to foreign citizens in a foreign language, including the use of an intermediary language. Both of these areas are different sides of the same problem. Therefore, the scientific results of the study of this problem will seriously affect the development of science and technology in our country. If we consider that discoveries in the field of technical disciplines first of all are published in English, it is necessary to notice that only those persons who have subject and language competence will be able to influence development of the specified disciplines in our country. In the specified direction staff of department "Physics" of the A.Yassawi International Kazakh-Turkish University by means of creation of close ties with foreign scientists are conducted extensive works. To provide intensive development of our state and to be level with civilization, we need development of several languages too.

Keywords: physics, teaching methods, foreign language, Informatization of education, interactive teaching methods.

Т.А.Тұрмамбеков¹, Ш.Ж.Раманкулов², Е.Досымов³

¹*физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: torebay.turmambekov@ayu.edu.kz*

²*PhD доктор, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz*

³*PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: dosimov.elmurat@ayu.edu.kz*

ФИЗИКАНЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР

Қоғамды демократияландыру жағдайында білім беру жүйесін дамыту білім берудің жаңа формаларының пайда болуына алып келді. Бұл мақалада жаратылыстану пәндерін, атап айтқанда физиканы шет тілінде оқытудың әдіс-тәсілдері жалпыланатын болады. Физиканы шет тілінде оқыту туралы айтқанда, оның негізгі екі бағытын ерекшелеуге болады: қазақстандық студенттерді шет тілінде пәндік дайындау, сондай-ақ, шетел азаматтарына олар үшін өзге тілде, атап айтқанда, дәнекер тілді қолдану арқылы білім беру қызметтерін көрсету. Көрсетілген бағыттар бір мәселенің екі жағы болып табылады. Сондықтан бұл мәселелерді зерттеудің нәтижелері еліміздегі ғылым мен технологияның дамуына зор ықпал жасайды. Техникалық пәндер бойынша ғылыми жаңалықтар ең бірінші ағылшын тілінде

жарияланатындығын ескерсек, бұл бағытты елімізде дамытатын тек осы пәндер бойынша пәндік-тілдік күзіреттілігі дамыған тұлғалардың ықпалынан жүзеге асады. Аталған бағытта Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде «Физика» кафедрасының ұжымымен шетелдік ғалымдардың байланыс құруы арқылы ауқымды жұмыстар атқарылуда. Еліміздің қарыштап дамып, өркениеттен артта қалмау үшін көп тілді меңгеруіміз қажет.

Кілт сөздер: физика, оқыту әдістемесі, шет тілі, білімді ақпараттандыру, интербелсенді оқыту әдістері.

Т.А.Турмамбеков¹, Ш.Ж.Раманкулов², Е.Досымов³

¹доктор физико-математических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи (Казахстан, г.Туркестан)

E-mail: torebay.turtambekov@ayu.edu.kz

²PhD доктор. и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясауи (Казахстан, г.Туркестан) E-mail: sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz

³ PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи (Казахстан, г.Туркестан) E-mail: dosimov.elmurat@ayu.edu.kz

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Развитие системы образования в условиях демократизации общества привело к возникновению новых форм и видов образовательных услуг. В данной статье будут обобщены подходы, применяемые при обучении естественнонаучные дисциплины, а именно физики на иностранном языке. Говоря об обучении физике на иностранном языке, можно выделить два его основных направления: иноязычная предметная подготовка казахстанских студентов, а также оказание образовательных услуг иностранным гражданам на иностранном для них языке, в том числе с применением языка-посредника. Оба указанных направления являются разными сторонами одной проблемы. Поэтому научные результаты исследование данной проблемы серьезно повлияют на развитие науки и технологий в нашей стране. Если учесть, что научные открытия в области технических дисциплин в первую очередь публикуются на английском языке, то следует заметить, что на развитие указанных дисциплин в нашей стране смогут повлиять только те личности, которые обладают предметно-языковой компетентностью. В указанном направлении коллективом кафедры «Физика» в Международном казахско-турецком университете им.Х.А.Ясауи посредством создания тесных связей с зарубежными учеными ведутся обширные работы. Чтобы обеспечить интенсивное развитие нашего государства и не отстать от цивилизации, нам тоже необходимо освоение нескольких языков.

Ключевые слова: физика, методика преподавания, иностранный язык, информатизация образования, интерактивные методы обучения.

Introduction

Short description of the study: Within the national idea "Mangilik El" and in the conditions of education informatization development of subject and language competence of future teachers and school teachers by means of development of physics teaching skills in English.

Research goal – Development of subject and language (English) competence of future teachers and school physics teachers in the education informatization conditions.

Research tasks:

- To give theoretical underpinning of content and language (English) competence development of future teachers and school physics teachers by means of new information

technologies use;

Results of specified tasks solutions differ in a clear idea of theoretical bases of new information technologies use in content and language competence development.

To set up didactic system content and language competence development of future teachers and school physics teacher;

As a research result of the specified task the system of advanced technologies of physics in English development will be created and introduced in educational process.

- Definition of General Physics study course content by means of information technologies;

According to the didactic system created during solution of this task electronic textbooks and manuals will be published and introduced in schools and higher education institutions. Also the maintenance of the organization and holding facultative occupations at school will be defined.

- creation of electronic educational resources (electronic textbooks and multimedia programs, demonstration and virtual computer models), release of the manuals based on the advanced foreign methods and definition of use methods in the course of physics education;

- Ensuring introduction of electronic educational resources and manuals at the rate of the general physics in republican schools educational process.

History of the issue under consideration:

Today the largest countries of the world consider as direct duty development of several languages, especially international. To provide intensive development of our state and to be level with civilization, we need development of several languages too.

The President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev's Address to the Nation of *Kazakhstan*, January 31 2017, "Third modernization of Kazakhstan: global competitiveness" [1] is noted: "Without acquisition of English Kazakhstan won't make national progress. Level of schools and teachers in the cities and villages significantly differs. Also the problem of deficiency of the qualified teachers is relevant. Therefore, considering all these aspects, it is necessary to introduce English step by step". Together with it, within implementation of the State program of languages development on 2011-2020 special attention is paid to transition to three-lingual education [2].

Thus development of English becomes the necessity generated by the requirement of time because the expert capable to speak, read and write in several languages turns into the competitive personality. And if to consider that all latest discoveries and achievements in the field of natural sciences are published in English, then according to subject of our research, Physics education in English becomes one of topical issues. In the specified direction staff of department "Physics" of the A.Yassawi International Kazakh-Turkish University by means of creation of close ties with foreign scientists are conducted extensive works.

Along with the developed countries in our state researches and events for introduction of advanced technologies in the development field content and language competence are held.

In particular, for development of content and language competence within CLIL (Content and Language Integrated Learning) technology there are extensive scientific developments of such scientists as Lorenzo, F., Casal, S., Moore, P [3] etc.

In our country for development by school English teachers in natural sciences objects within the State program of development of languages for 2011-2020, many limited liability partnerships, National training center of "ORLEU" and other organizational centers use the most advanced technologies.

Studying foreign literature should pay attention that as the last technology of development of subject and language competence it is possible to use CLIL. While the subject value our research have special importance for the country, there is noticeable researches shortage in this direction.

Lack of researches in the field of development of content and language competence during natural subjects, in particular, in physics, not formation of sistematize didactics of education, lack of

advanced technologies, manuals and effective methods create difficulties for direction development. In the only way capable to overcome these difficulties, combination of informatization field of Physics education in English. Concerning pupils training of in the Physics within informatization of education we can consider following scientists: Prather E., Rudolph A., Brissenden G[4], Klein P[5], V. Kosov, S. Krasikov [6].

Despite it, the method of education in English by means of use of information and communication technologies by future teachers and school physics teachers was created not as system, and remained at the level of individual offers.

In spite of the fact that above mentioned works dedicated research and the analysis of use questions of information and communicative technologies during student's education, unfortunately, fundamental scientific solution of the problem of realization of development of contents and language competence of pupils who are considered by us in the conditions of educational informatization aren't found.

Between need of information and communicative technologies use for the purpose of development of content and language competence of pupils, certain contradiction exists need of new technologies, methodical and computer software for realization of it and a lack of researches of the education system based on development of content and language competence of pupils by means of information technologies use.

Search of the solution of the specified contradiction is the main feature of our scientific project that is development of content and language competence in the physics education course in the conditions of education informatization.

Methods of the research

In the course of project implementation the following research methods have been used:

- analysis of methodological, philosophical, psychology and pedagogical and methodical literature;
- research of advanced technologies of language acquisition, consultation with foreign scientists;
- the analysis of the textbooks by physics used in foreign educational process in English;
- research of IT education, elements of robotics and electronic educational resources;
- selection of the computer programs 3D and 4D necessary for creation of electronic resources;
- creation of formation method of subject and language competence of future teachers and school physics teachers;
- research of holding method of facultative occupations;

There are some examples of teaching method:

1. The use of information and communication technologies of training.

In the modern world, information and communication technologies (ICT) are becoming the main tools of achieving the top educational goals.

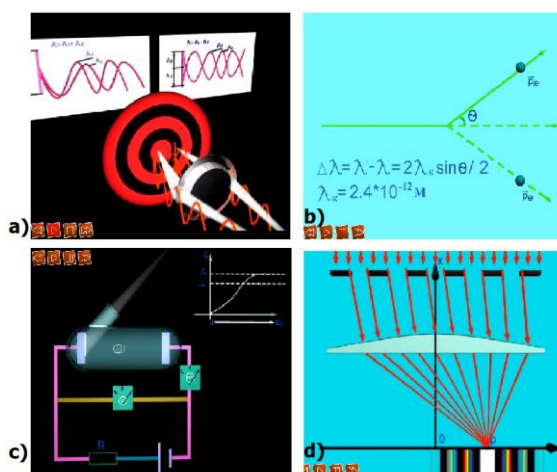
We assume that a promising way of creativity development in students is the use of new information technologies in teaching physics, in particular, in the study of optics. Their use at the present stage of training is determined by several factors. Firstly, there are computers in many high schools due to the social and economic accomplishments. The quality and the quantity of ready-made software products on the physics are on such a level that it allows to implement various learning technologies. Secondly, the simulation with the help of computer technology lets us get a dynamic illustration not only of the observed physical processes and phenomena, but also the illustration of those processes that are not available for observation in a real experiment, and it also allows to provide greater flexibility while conducting computational physics experiments and solving various experimental tasks. The computer with associated modern auxiliary equipment

allows to carry out high level investigation of the various study processes. Accordingly, the use of new computer experiments (demonstrative and laboratory) when teaching optics allows to overcome the mentioned problems related to the experiments. Moreover, the potential benefits of information technologies give the possibility to organize productive learning and make the study process personally oriented, set and solve new educational tasks along with the traditional ones, such as: the formation of model representations, informational, communicative and other skills of future physics teachers.

The university lecture continues to be one of the forms of presentation of the new educational material and there is a problem of using information computer technologies for improving the effectiveness of lectures.

We have created an electronic textbook on optics, which involves using of a dialog mode for tutoring, performing training tasks, creative exercises, and also allows to test the level of the student's knowledge. In the present textbook we developed the computer models of the optical phenomena in the form of animation, such as wave properties of light, interference, diffraction, polarization, and corpuscular properties of light – photoelectric effect, Compton effect.

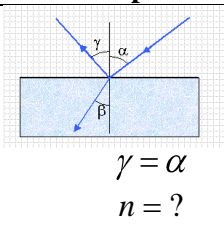
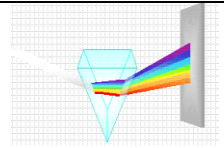
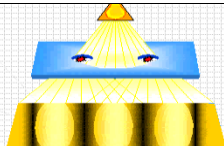
Figure 1. Computer animation of physics models (Ormanov G, & Ramankulov Sh, 2014) (a, d – Light diffraction, b – Compton effect, c – Photo-effect).

2. Creative tasks. This kind of tasks requires students to have a high cognitive activity and directly refer to the additional literature. We used the following types of creative tasks:

- Cognitive and non-standard tasks, which may have one correct answer for different solutions.
- Experimental research and design tasks.
- Tasks for the conversion and design of experiments.
- Tasks developing logical and combinatorial abilities, involving the search of the unknown by using analysis-by-synthesis.
- Special tasks requiring a non-standard logical approach in addition to the knowledge of the subject.

In the seminars, we use creative tasks requiring students to have a high cognitive activity and directly refer to the additional literature. In order to enhance the students' creativity, we have developed a workbook for students' self-study on optics with creative tasks. This workbook contains the following types of creative tasks: crosswords; tasks based on an experiment; tests of different types.

Table 1. Tasks for students for physics seminars.

Property	Example	Waves	Particles	Notes
Reflection, Refraction	 $\gamma = \alpha$ $n = ?$	?	+	Both particles and waves obey the law of reflection Particles and waves both refract. $\left. \begin{array}{l} \text{waves} \\ \text{light} \end{array} \right\} n_{2,1} = ?$
Dispersion		+	?	Waves naturally do this, particles do not
Interference		?	?	Waves naturally do this, particles do not

3. Setting up the problematic experiment

In the study of optics the experiment performs its heuristic, correcting, summarizing and research functions.

Therefore, on general workshops we use a problematic experiment, based on the creativity of its implementation. Problematic nature of the experiment makes it possible not only to establish new facts, but also to correct errors in students' knowledge, clarify and correct understanding of certain issues of the physics course. The implementation of laboratory experiments on the instructions greatly reduces the degree of independence of students and makes it difficult to take into account their individual characteristics.

At the Physics Department they installed a complete interactive physics course called "Open Physics", which includes more than 80 virtual laboratory complexes, videos of experiments, sound explanations. They provide options for changes of initial parameters and conditions of the experiments, varying their time scale, as well as simulations of situations that cannot be simulated in real experiments.

4. Problematic issues. The problematic situation occurs when students are encouraged to search for new knowledge, when there is a need to explain the observed experimental facts with the known theoretical propositions.

First, the students do not know neither the original data nor the results. In this case, knowledge is derived from specially designed experiments and logical reasoning of teachers and students. During the conversation a new concept or a proposition is made, the conclusion is drawn. In this case the learning objective is creative in nature. To create a problematic situation in the study of the section "Light quanta" the following questions can be asked:

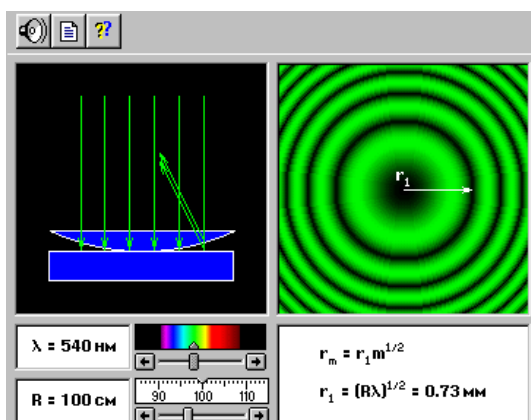

Figure 2. The fragment of the virtual laboratory work "Determining the radius of the lens curvature with the use of Newton's rings".

a) Why are photographs developed using the red light?

Answer: The red light does not affect the photo plate due to the low energy of photons of this light,

$\varepsilon = h\nu$, where the frequency ν is low.

b) Does the light produce more pressure on the white or black surface?

Answer: Bouncing off the white surface, the light produces the pressure equal to $p = 2I/c$. The light is not reflected off the black surface, in this case the pressure is equal to $p = I/c$. This shows that the light rays produce more pressure on the white surface.

Formulation of such a task is quite justified, because the students have a great store of knowledge in optics. However, the lack of knowledge on the issue raised makes its decision alternative. Students make both positive and negative assumptions.

5. The use of didactic fairy tales and poems. One of the most interesting and promising techniques for the development of creative qualities of students in the study of optics is the use of didactic fairy tales and poems. Those poems and fairy tales can be didactic that are written or chosen for using in the learning process and contain the information on the subject. In their use it is important to correctly motivate a student to search for new ideas and, as a result, to write a fairy tale or a poem.

Didactic fairy tales in the study of optics shall allow to cover any of subjects, so the theoretical part, necessary for learning, is repeatedly read, analyzed, combined, compared by a student and only then it turns into a fairy tale. The use of such a technique is also useful due to the fact that even the backward students show great interest, and sometimes their work outperforms the work of the other students. At the beginning of the first lesson, students must provide an algorithm of writing stories, which will consist of the following:

- The introduction containing the information on the subject under study.
- Optical processes and phenomena.
- Appeal to the student. This is a final stage when it is necessary to find a solution to the situation.

For example: Reflection of light, its refraction,

Rectilinear propagation, Imaging, these are all the issues that physics considers.

6. Creating situations that are close to the practice. By this we mean the creation of such a learning environment in which the examples and assignments are directly related to the daily life of each student. For example, in the study of the light interference students are offered to study it on

the example of the light interference observed in vivo, rainbow coloring of thin films (soap bubbles, oil spill, transparent oxide films on surfaces of hardened metal parts of annealing color) can illustrate this process. The formation of partially coherent waves interfering during application, occurs in this case due to the reflection of light falling on the film from its upper and lower surfaces. The result of interference depends on the phase shift acquired by overlapping waves in the film and depending on their optical path difference.

This formulation of tasks requires students to have a high cognitive activity and directly refer to the additional literature. Such situations contribute to the development of communicative and organizational pedagogic abilities and the development of creativity [7-9].

Discussion of results

Electronic teaching manuals developed during the study and used virtual laboratory complexes increase the quality of knowledge and improve the professional training, as well as contribute to the formation of creative thinking of future physics teachers by unifying theory and practice.

As a result of the conducted experimental work methods of using computer models and experiments of various physical processes and phenomena, as well as virtual laboratory complexes, the levels of development of the considered components (fluency, flexibility, originality) and the levels of the formation of students' creative thinking (the beginning and the end of the experiment) have been determined (Table 2).

Table 2. Levels of the development of students' creative thinking with the use of electronic resources (by levels), % (CG – 47, EG – 48).

Components	Levels	Before experiment, %		After experiment, %	
		CG	EG	CG	EG
Fluency	High	16.3	19.4	13.5	33.4
	Average	48.6	38.8	56.7	55.5
	Low	35.1	41.8	29.8	11.1
Flexibility	High	27.1	27.7	13.5	38.8
	Average	37.8	25	56.7	33.3
	Low	35.1	47.3	29.8	27.9
Originality	High	16.3	8.3	10.8	30.5
	Average	-	-	29.7	36.1
	Low	83.7	91.7	59.5	33.4

At the experimentally-final stage of the experiment a significant increase in students' creative thinking has been established in the use of information technologies. If in the course of the determinative experiment on the formation of cognitive fluency – 41.8 % of the students of the experimental group showed a low level, at the end of the experiment 11.1 % of the students showed a low level; at the beginning of the experiment 38.8 % of the students showed an average level, while at the end of the experiment 55.5 % of the students showed an average level; at the beginning of the experiment 19.4 % of students showed a high level of cognitive fluency, at the end of the experiment their number increased by 33.4 % [10].

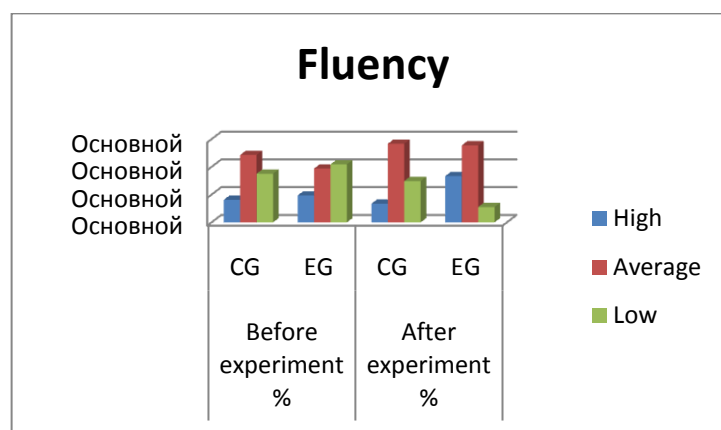

Figure 3. The dynamics of the formation of cognitive fluency (%).

Conclusion

Results of the study give the chance to create and introduce in educational process the didactic system of teaching natural objects based on advanced technologies, in particular physics in English:

- transformation of education into new model of economic growth by means of technologies of the accelerated development of individual subjects in English;
- decrease in delimitation between education at city and rural schools by means of IT training, increase in opportunities of improvement of human capital quality by means of the accelerated development of English;
- improvement of quality of life of the population by means of increase in number of the qualified teachers training in English;
- creation of hi-tech product on the basis of introduction of innovative technologies in educational process;

The specified study completely corresponds of the national idea tasks "Mangilik El" of the Republic of Kazakhstan. In society there is an increased demand for creative persons training. But in order that the personality became creative, it is necessary aware of all innovative. As all discoveries and innovations of physics and technology orientation are published in English, the first condition of the creative personality is existence of content and language competence.

Results of the specified study for the first time in an education system of the Republic of Kazakhstan gives the chance to create and introduce in educational process didactics of Physics in English with preservation of the national values. Together with it, the educational and methodical grants and electronic resources introduced in educational process as result of implementation of the project will make the significant contribution to development of content and language competence of pupils. All this naturally will seriously influence scientific and technological development of our country and an satisfactory of social and economic demand.

REFERENCES

1. The head of the state Nazarbayev N. "The third modernization: global competitiveness of the Republic of Kazakhstan to people of Kazakhstan. 31 Jan 2017. <http://www.akorda.kz>
2. Development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011 - 2020. Shelf life up to 04.12.2015 with the presidential decree No. 126".

3. Lorenzo F., Casal S., Moore P., (2010) The effects of content and language integrated learning in European education: key findings from the Andalusian sections evaluation project. *Applied Linguistics* 31, 418-442.
4. Prather E., Rudolph A., Brissenden G., Using Research to Bring Interactive Learning into General Education Mega-Courses. // *Peer Review*. – 2011. – №13. – 44 p.
5. Klein P. *et al* // *Phys. Educ.* – № 49. – P.37 doi:10.1088/0031-9120/49/1/37 Received © 2014 IOP Publishing Ltd.
6. Kosov V. N., Krasikov S.A. Computer modeling in physics lessons. -Almaty, 2001. -194 p.
7. Ramankulov Sh., Usembayeva I., Berdi D., Omarov B., Baimukhanbetov B., Shektibayev N. Formation of the Creativity of Students in the Context of the Education Informatization. *International journal of env ironmental & science education* 2016 , vol. 11, no. 16, 9598 – 9613p.p
8. N.A.Shektibayev, Sh.Zh.Ramankulov., A.Kh.Sarybaeva, A.Turalbayeva, A.K.Anarbayev, T.A.Turmambekov, M.O.Berkimbayev., A.Zh.Batyrbekova. A model of the future teachers' professional competence formation in the process of physics teaching. *Man In India*, 97 (11) : 517-529
9. Ramankulov Sh.Zh., Kurbanbekov B.A., Turmambekov T.A., Sarybaeva A. H., Dosymov E. Features of formation of research competences when carrying out laboratory works on physics. *Science, Technology and Higher Education* December 21st-22nd, Westwood. Canada 2016. 71-75p.p.
10. Ramankulov Sh., Dosymov E., Amirbekov A. Prerequisites for the development of teaching physics in English. *Science and life of Kazakhstan*. №4 (62) 2018, 189-193p.p.

G.TOISHYBEKOVA¹, Sh.SAMBET², G.JAILIKHANOVA¹

¹*Master teacher, Taraz State Pedagogical University (Kazakhstan, Taraz)*

E-mail: askhatovna93@bk.ru; gulnar-@mail.ru

²*Student, Taraz State Pedagogical University (Kazakhstan, Taraz)*

THE USAGE OF NEW INFORMATION TECHNOLOGIES (INTERNET APPS) IN TEACHING PROCESS

In this article, authors aim to review information technology studies to conclude a comprehensive definition to fill the mentioned gap in this part of knowledge. It highlights the experience of authors in teaching process by the help of information technologies, and given some information about their research reports in this field. Nowadays, the systematic usage of new information technology (Internet apps) is more efficient in teaching. This article will show that usage of them increase the motivation of studying subjects, creates the conditions for independent work, creates a comfortable learning environment.

Keywords: Information technologies, teaching learning process, computer, knowledge explosion, media, education, Internet.

Г.Тойшыбекова¹, Ш.Самбет², Г.Джайлиханова¹

¹*магистр-оқытушы, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті (Қазақстан, Тараз қ.)*

E-mail: askhatovna93@bk.ru; gulnar-@mail.ru

²*студент, Тараз Мемлекеттік Педагогикалық Университеті (Қазақстан, Тараз қ.)*

ОҚУ ҮРДСІНДЕ ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ (ИНТЕРНЕТ-ҚОСЫМШАЛАРДЫ) ПАЙДАЛАНУ

Мақалада берілгендей, авторлар білімнің осы бөлігінде аталған мәселені толтыру үшін кешенді анықтаманы жасау үшін ақпараттық технологияларды зерттеуге тырысады. Ол ақпараттық технологиялардың көмегімен оқу үдрдісінде авторлардың тәжірибесін айқындайды және осы саладағы өздерінің зерттеулерінде кейбір мәліметтерді ұсынады. Қазіргі заманда жаңа ақпараттық технологияларды жүйелі пайдалану - интернет бағдарламалары - оқытуда тиімдірек. Бұл мақалада олардың қолданылуы оқу пәндерінің талпынысын арттырады, өз бетімен жұмыс істеу үшін жағдайлар жасайды, ыңғайлы оқу ортасын қалыптастырады.

Кілт сөздер: Ақпараттық технологиялар, оқу үдерісі, компьютер, білім жаңғыру, БАҚ, білім, Интернет.

Г.Тойшыбекова¹, Ш.Самбет², Г.Джайлиханова¹

¹*магистр-преподаватель, Таразский государственный педагогический университет (Казakhstan, г.Тараз) E-mail: askhatovna93@bk.ru; gulnar-@mail.ru*

²*студент, Таразский государственный педагогический университет (Казakhstan, Тараз)*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ (ИНТЕРНЕТ-ПРИЛОЖЕНИЙ) В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

В этом исследовании авторы стремятся рассмотреть исследования в области информационных технологий, чтобы сделать всеобъемлющее определение, чтобы заполнить упомянутый пробел в этой части знаний. Он подчеркивает опыт авторов в процессе обучения

с помощью информационных технологий, а также дает некоторую информацию об их исследовательских отчетах в этой области. В настоящее время систематическое использование новых информационных технологий (интернет-приложения) более эффективно в обучении. Эта статья покажет, что их использование повышает мотивацию изучения предметов, создает условия для самостоятельной работы, создает комфортные условия обучения.

Ключевые слова: Информационные технологии, процесс обучения, компьютер, рост знаний, медиа, образование, Интернет.

Information technologies have affected every aspect of human activity and have a potential role to play in the field of education and training, specially, in distance education to transform it into an innovative form of experience. The need of new technologies in teaching learning process grows stronger and faster. The information age becomes an era of knowledge providing sound and unmatched feasibility for discovery, exchange of information, communication and exploration to strengthen the teaching learning process. Information technologies help in promoting opportunities of knowledge sharing throughout the world. These can help the teachers and students having up-to-date information and knowledge. Accurate and right information is necessary for effective teaching and learning; and information technologies [1] are “set of tools that can help provide the right people with the right information at the right time.” Students are independent and they can make best decisions possible about their studies, learning time, place and resources. Students are able to work in collaborative and interactive learning environments effectively communicating, sharing information and exchanging ideas and learning experiences with all in the environment.

In our time, information technology is gaining considerable fame in teaching process. English is spoken throughout society. We are surrounded by technology everywhere. It has penetrated tightly into our everyday life. For example, after waking up till sleeping, people use technology, also in companies, firms and organizations, education. No educated person will argue with the fact that knowledge of the technology “language” is necessary now.

According to german businessman, Nathan Mayer Rothschild, “Who owns information - owns the world.” At present, knowledge may be regarded as power and it comes from having information. Information encompasses and relies upon the use of different communication channels or technologies –called information technologies, for its effectiveness and equal access. Information technologies may extend knowledge beyond the geographical boundaries of a state or country providing relevant information to the relevant people round the clock. In our century everyone can find any information via new technologies or internet. But only several of them can properly use it because of their misunderstanding. To get success we have to understand language and technology as unity. The development of modern society takes place under the influence of information technologies, which play a large role in all spheres of mankind, ensuring the dissemination of information around the world. Information technology is tightly affecting the field of teaching process. Previously, information technologies were not necessary for teaching only one subject, but now it is important for linguists, teachers and educators to know this area.

Modern Kazakhstan society today is characterized by social modernization and striving for global integration processes, where education plays a leading role in the modernization process. It is known that only society can successfully develop and harmoniously fit into a number of leading countries of the world, which will be able to create for its citizens decent conditions for acquiring high-quality and modern education. According to ex-president N.A. Nazarbayev words he set the bar high enough in front of the national education. Education should be competitive, high-quality, so that graduates of the Kazakh school can easily continue their studies in foreign universities. Both education and learning are life time processes, they have no limit on when to start and stop. One of

the basic functions of education is preparation of students for life. This function in 21st century may be participation in an information rich society, where knowledge is regarded as the main source for socio-cultural and politico-economical development of countries or nations. Information rich societies are developed and dominating and they are controlling the information throughout the world. So what does exactly information technologies mean? In an academic context, the Association for Computing Machinery defines IT as "undergraduate degree programs that prepare students to meet the computer technology needs of business, government, healthcare, schools, and other kinds of organizations .... IT specialists assume responsibility for selecting hardware and software products appropriate for an organization, integrating those products with organizational needs and infrastructure, and installing, customizing, and maintaining those applications for the organization's computer users" [2].

Technology also has the power to transform teaching by ushering in a new model of connected teaching. This model links teachers to their students and to professional content, resources, and systems to help them improve their own instruction and personalize learning. Teachers use the information technologies to:

1. Present the material in more interesting and attractive way.
2. Guide and help students in searching the qualitative material.
3. Make best use of time.
4. Coach the students.
5. Provide individualized instruction.
6. Direct the students toward cooperative as well as collaborative learning activities.
7. Prepare learning material for students, rather teaching in conventional situations.
8. Diagnose the learning problem of students and help them to overcome.
9. Solve the study problems of students.

Information technologies facilitate teachers in their teaching process through their active participation on one hand and help students on the other hand. Therefore, students use information technologies to:

1. Participate in a media revolution, profoundly affecting the way they think about and use information technologies.
2. Improve the ways of learning in new learning fashions
3. Extend the ability and skills of applying their learning in real situation.
4. Working in groups for cooperative and collaborative learning
5. Developing self-learning habits at their own pace and time.
6. Learn with the teacher rather by the teacher.
7. Develop inquiry-learning habits.
8. Use right information at right time to achieve right objective.
9. Review and explore qualitative data.
10. Exchange learning experiences and information with others students and teachers living anywhere in the world.

Information technologies affect the teaching learning process in different ways. These helps the teachers in preparing lecture notes for interesting presentation, on the one hand and facilitates the students on the other hand. Different technologies help the teachers and students according to their respective nature and capabilities of storage and presentation. For example computers are used in education for various purposes as they can store and retrieve a huge amount of information. All 20 volumes of the Oxford English Dictionary are contained on one compact disc. The disc provides instant access to 616,500 words and terms, 137,000 pronunciations, 2.4 million illustrative quotations, 577,000 cross references, and 249,000 etymologies. Similarly, American Memory includes Library of Congress collections of primary materials from American history. Available on

a combination of computer audio and videodiscs, American Memory contains 25,500 photographs (dated from 1800 to 1920); 500 prints and cartoons about Congress; 60 sound recordings (pre-radio) of early 20th century leaders; 1,610 color photographs taken during World War 2nd, 28 motion pictures of President William McKinley and 350 pamphlets by blank authors from Reconstruction to the First World War [3].

For example, various projects are being successfully implemented in Kazakhstan, aimed at automating state services in the field of education, Kazinform reports. One of this project is digital educational resources. In order to improve the quality of students' knowledge in schools, digital educational resources are used in three languages: Kazakh, Russian and English. Access to these digital resources got all the schools. These digital resources are available in online and offline modes (6100 - online, about 1000 - offline), that is, the subject teacher takes the finished video and includes it in the lesson to explain or consolidate educational material. Note that the platform is constantly being improved and updated. The most visited subjects in Kazakh are mathematics from the 1st to the 4th grade, Kazakh-English, chemistry, in Russian - audio-chroma, Russian literature, simulators, in English - mathematics, physics. For today, 2000 new lessons and 50,000 new tests have been introduced. 697 trainings and 126 webinars in the republic were held, 15,050 teachers were trained. Also, in order to improve the quality of teachers using information and communication technologies, five resource centers have been opened - in Astana, Almaty, Shymkent, Taldykorgan and Uralsk.

In order to implement the instructions of the Prime Minister of Kazakhstan Bakytzhan Sagintayev, following the results of his visit to the USA on April 11-13, 2017, the Bilim book educational system was tested in rural schools of East Kazakhstan, Pavlodar and North Kazakhstan regions from September last year. The pilot included equipping classes with personalized content in Kazakh, Russian and English on specialized interactive tablets. To interactive tablets devices were provided - a cabinet for storing and charging computer equipment.

Additionally, monthly, together with the methodologists, trainings were conducted on the use of educational devices and ICT tools. Now, 451 schools in Kazakhstan are equipped. Based on the feedback from teachers, there is a high result from a pilot project on the use of the "Bilim book" educational system. In particular, teachers note that the use of this solution with personalized content has increased the level of academic performance by improving the quality of learning material through digital educational content. Also of particular importance of this educational system is noted in the possibility of using educational content without the Internet [4].

For today there are new technologies as apps. We have apps for just about everything. If used correctly, apps can help enrich the learning experience for ESL (English as a Second language) pupils of all ages and levels, in the classroom and at home! Nowadays we have a lot of different apps, which can be viewed in two categories:

- There are apps that can help with aspects of actually teaching the language, such as the organization or creation of lesson plans, producing quizzes and making flashcards. You can also find apps that are skill-focused. Some apps are designed to help with listening comprehension and speaking, for example, while others focus on grammar.

- A growing number of apps connect pupils with native English speakers all over the world for one-on-one tutoring sessions. While these apps are great for students, they also give you, the expert ESL teacher, a chance to develop a work-from-home career or to generate additional income [5].

And saying about apps in modern life we have many types of it, such as: Kahoot, Duolingo, Memrise, Study Flash, FluentU, Palfish, Italki, Nice Talk, Learningapps.org etc. The following types of apps can be used:

- "*Memrise*" is great app for teaching vocabulary and phrases. You can use this app in the

classroom or instruct pupils to use it at home to review material covered in class. Select from a number of free courses that offer phrases and vocabulary lists on different topics.

Perhaps after a lesson on English idioms, you can create a set of cards to help pupils study and memorize the new phrases and their meanings. Or you might create a word list of verbs or nouns, using English and your students' native language. Pupils can go at their own pace or work based on what you assign them.

- "**Kahoot!**" is changing the way pupils learn. This is a game-based learning app that can be customized for language learning. You can use this app to design games based on material you've covered in class during previous lessons. The game's format is multiple choice. You create the number of questions and the questions themselves. You can include videos, images or diagrams.

For me as a future teacher, it's a great way to see how much information my students will have retain. With a 1:1 classroom, Kahoot! is an activity that everyone can participate in at the same time and that makes it a lot of fun for the students.

- Work with computer dictionaries and encyclopedias (for example, searching for information about the meaning of a word, frequency of use, etymology, synonyms, etc.). Computer encyclopedias are the source along with a detailed article, illustrations, photographs, sound and video clips, geographical maps.

- Explanation of educational material with a demonstration of specific actions to perform certain types of work using any software tool. The teacher can exercise full control over the activities of students on other computers from a computer. The material is viewed collectively, the review is accompanied by comments from the teacher. Difficult moments are repeated and practiced in a group.

- "**Learningapps.org**" is a Web 2.0 application, to support learning and teaching processes with small interactive modules. Those modules can be used directly in learning materials, but also for self-studying. The aim is to collect reusable building blocks and make them available to everyone. Blocks (called Apps) include no specific framework or a specific learning scenario. The blocks are therefore not suitable as complete lessons or tasks, instead they must be embedded in an appropriate teaching scenario.

- Using Internet apps at teaching process helps compensate for scarcities of academic staff, including instructors or teachers as well as facilitators, lab technicians etc.

- Search for material on a particular topic and prepare a presentation on the topic using the Internet.

- Using the scheme **Learn-Try-Apply**, which allow you to increase the efficiency of mastering the material several times.

Scientific and technical progress has caused technical re-equipment of the national economy and led to the rapid changeability of used in various fields of technology. Characteristic for the present time is the emergence in the production of fundamentally new tools and technologies based on the direct use of the latest achievements of science and technology. Changes in the course of scientific and technological progress of the foundations of modern production, the use of new machines and technologies lead to an increase in the share of intellectual work, the creative function of the worker in work, to his professional mobility and, of course, cause the transformation of the system of knowledge, skills and abilities that should get students in school. At the present stage of development of the educational process among the priorities are the tasks of a sharp increase in the quality of training, motivation of teaching, overcoming the accumulated destructive phenomena. It seems to us that this is possible by combining traditional means with the latest achievements of science and technology. In the conditions of modernization of education, more and more followers find the idea of strengthening the independent creative thinking of students, their personal orientation, strengthening the activity component in education. An important role in ensuring the

effectiveness of the educational process plays its activation, based on the use of new pedagogical technologies, including information. The need to search for new pedagogical technologies is due to the following contradictions: between motivation and stimulation of the teaching of students; passive-contemplative and active-transformative types of educational activities; psychological comfort and discomfort; education and training; standard of training and individual development of the individual; subject-subject and subject-object relations. The functions of the computer as a tool for training activities are based on its ability to accurately record the facts, storage and transmission of a large amount of information, grouping and statistical processing of data. It allows to apply it for optimization of management of training, increase of efficiency and objectivity of educational process at considerable economy of time of the teacher in the following directions: Receiving information support; Diagnostics, registration and systematization of parameters of training; Work with educational materials (search, analysis, selection, registration, creation); Organization of collective work; implementation of distance learning. When working with educational materials, the PC provides the teacher with various types of assistance, which is not only to simplify the search for the necessary information when creating new educational materials through the use of reference and information systems, but also in the design of materials for training (texts, drawings, graphs), as well as in the analysis of existing developments. Automatic analysis, selection and prediction of the effectiveness of training materials are important areas of computer use as a tool for information support of the training. The teacher can not only select materials for training (make lexical and grammatical minima, select texts and exercises), but also analyze texts and entire textbooks.[6]

Information technologies and teaching learning process: making students independent in their studies.

Using information technologies especially Internet apps such as: Kahoot, Duolingo, Memrise, Study Flash, FluentU, Palfish, Italki, Nice Talk, Learningapps.org etc., students can decide about their studies, learning time, place and resources in a better way. Students can work in more supportive environments, seek help from teachers and fellows, and share their learning experiences and ideas in romantic and productive way.

Information technologies can promote the opportunities of restructuring the teaching learning process. These can transform teaching and learning by offering alternatives to the teacher provided information, access to virtually unlimited resources and opportunities for real world communication, collaboration and competition. The phases of this process as described by Marriam et al (1997, p.34) are:

- “ developing awareness – recognizing that something is wrong or different;
- exploring alternative–researching for new ideas from other institutions and acknowledging that change is needed;
- making a transition–leaving the old approaches behind (or dramatically changed);
- achieving integration–putting the pieces from the transition phase back together;
- and taking action–putting new ideas into operation”.

An important methodological principle of implementation in the educational process modern information technology is, in our opinion, reasonable synthesis of traditional and non-traditional forms of study activities, as well as the proportion in the educational process training and controlling components. Research has illustrated that many educators have had a hard time integrating technology into education. This may be because many educators have yet to explore the relationship between technology and pedagogy. Doing so could play a huge part in encouraging critical thinking by teachers as they attempt to integrate technology into education. At the same time, for technology to work effectively, it should only be incorporated in classroom if it is appropriate for a given instructional task. Also, technology can only be an effective teaching tool if teachers participate in decisions to adopt technology. This is because teachers have the

responsibility of facilitating instruction and incorporating technology at the classroom level, yet many school administrators tend to make decisions related to technology adoption/training without consulting teachers.

Overall, technology is central to many sectors of society and its integration into the education process has great promise for student learning. With technology, one can expect increased efficiency and effectiveness on both the part of teachers and students. Technology can also prompt pedagogical change and address issues that affect learning, teaching and social organization. Technology can be seen as both a tool and a catalyst for change. Students should embrace technology for them to benefit and teachers should be open to introducing technology into the classroom to improve and innovate their teaching practice.

Along with the advantages, the introduction of information technology can have negative sides. A number of problems arising in the application of information technology: the Problem of the ratio of the volume of information: the Information provided by the computer can vary significantly with the volumes that the user (student, student) is able to mentally grasp, comprehend and assimilate. Possible individualization of the learning process: the Essence of this problem is that each person learns the material in accordance with their individual abilities of perception, and therefore, as a result of such training after 1-3 sessions, students will be at different levels of learning. This can lead to the fact that the teacher will not be able to continue their education in the traditional system, because the main objective of this type of training is to ensure that students are at the same level of knowledge before learning new material and at the same time all the time allotted for them to work was busy. The difference between "machine" and human thinking: If the machine "thinks" only in the binary system, the thinking of man is much more versatile, wider and richer. How to use a computer to develop students' human approach to thinking, and not to instill in him a rigid algorithm of mental activity. Here the main task is not to turn the student into a machine that is able to think and work only on the proposed programmer algorithm. This can be achieved by combining information-based learning methods with traditional ones. Programs should provide the user with the ability to build their own algorithm of actions, and not to impose a ready-made, created by someone. Psychological burden on the user: the Programs are made up of highly qualified experts. There may be a situation that when receiving tips, which in this case are made at a high scientific level, the user may have the opinion that his level of training is very low and, accordingly, there will be a decrease in self-esteem and all that accompanies it. To achieve positive results of using a computer in training, it is not enough just to introduce them into the educational process, it is advisable to develop new subject programs that would involve the use of computer technology throughout the learning process. The program, in turn, will determine the teaching methods and conditions of the educational process. And, most significantly, indicating the composition of the assimilated knowledge and their relationships, the program thus designs the scientific style of thinking, which is necessary to form the trainees in the assimilation of the proposed educational material with the use of information technology. Along with the above problems of computerization of education, there are other equally important. These include: information culture of teachers; teachers' readiness to use information technology in education; thus, it is now obvious that the pace of development of computer technology is clearly ahead of research and consideration of problems associated with its operation [7].

In addition, information technology allows you to move from strictly regulated ways of organizing the educational process to developing, activating, gaming and make it possible to organize training as a collective, joint activity of students and at the same time differentiate and individualize the learning process, creating conditions for the manifestation and development of the abilities of each student [8].

The volume of information is growing, and often, routine methods of, its transfer, storage and

processing are inefficient. The use of information technology reveals the enormous potential of a computer as a means of learning. Multimedia tutorials have huge advantages over traditional teaching methods. They allow you to train different types of activity and combine them in various combinations; help to create communicative situations, automate language and speech actions; contribute to the implementation of an individual approach and the intensification of independent work of students.

One of the priorities of the process of informatization of modern society is the informatization of education, which is a system of methods, processes and software and hardware integrated to collect, process, store, distribute and use information in the interests of its consumers. The purpose of informatization is the global intensification of intellectual activity through the use of new information technologies: computer and telecommunications. Information technologies provide an opportunity to: Rationally organize the cognitive activity of students during the educational process; to Make learning more effective, involving all kinds of sensory perception of the student in a multimedia context and arming the intellect with new conceptual tools; to Build an open education system that provides each individual with its own learning path; to Involve in the process of active learning categories of children with different abilities and style of teaching; To use the specific properties of the computer, allowing to individualize the educational process and turn to fundamentally new cognitive means; to Intensify all levels of the educational process [9].

The possibilities of using Internet resources are huge. The global Internet network creates the conditions for obtaining any necessary information for students and teachers located anywhere in the world: regional geographic material, news from the life of young people, articles from newspapers and magazines, the necessary literature, etc. Students can take part in quizzes, contests, Olympiads held on the Internet, chat with peers from other countries, participate in chat rooms, video conferences, etc. Students can receive information on the problem they are currently working on within the project [10].

Thus, according to many studies, information technologies in their various forms and types are becoming more widespread in the modern society. Thanks to them, a person can not only use all the advantages that the process of reading a book, but also to realize their creative ideas in the virtual world. The importance and role of information technologies in teaching foreign languages are high, because the role of information is high and continue to grow exponentially. Today, information technology is a comprehensive means of human development of the world. Information technology in education makes it possible to use a wide range of forms and methods of training in order to provide a more detailed amount of information at the expense of such an important component of the educational system as visibility, which information technology can provide in full. Therefore, there was such a direction in pedagogy as media education. In addition, one of the modern ways of intensification and optimization of the educational process is the informatization of education, and in particular, the use of computer technology to include educational institutions in the open educational space.

Accordingly, the use of Internet technologies in teaching foreign language to pupils can significantly expand the scope of the educational process, make it more interesting, effective and optimal.

REFERENCES

1. Haag, Cummings and Dawkins (1998; p.10). Management Information Systems for the Information age, McGraw Hill USA.
2. The Joint Task Force for Computing Curricula 2005. Computing Curricula 2005: The Overview Report (pdf) Archived 21 October 2014 at the Wayback Machine.
3. Menges, R. J. (1994; pp 184-185). Teaching in the age of Electronic Information. In Wilbert J. Mckeachie (eds.), Teaching Tips:9th Ed. U.S.A.; D.C Heath and Company.
4. “Various projects are being successfully implemented in Kazakhstan, aimed at automating state services in the field of education”, article from Kazinform. https://www.inform.kz/ru/cifrovizaciya-v-obrazovanii-novye-tehnologii-v-pomosch-processu-obucheniya_a_3477335
5. <http://www.langust.ru>
6. Maximovskaya M.A. Information management of school // Informatics and education - 2003. - № 11
7. Malbis E.I. Psihologo–pedagogical problems of computerization of education. -M., Education, 2006.
8. Gritsay A.A. The Role of information technologies in modern education / Proceedings of the 5th international scientific conference "PROBLEMS OF MODERN EDUCATION", Prague, 2014. –P. 14-16.
9. Polat E.S., Bukharkina M.Yu., Moiseeva M.V., Petrov A.E. New pedagogical and information technologies in the education system: Studies. benefit. — M., Academy, 2000.
10. Message from the ex-president of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayeva “Socio-economic modernization is the main vector of development of Kazakhstan” .- Astana, 2012.

А.К.РЫСБЕКОВА¹, Г.П.МЕЙРБЕКОВА², Г.ПИЛТЕН³, Ж.С.ШАЛАБАЕВА⁴

¹*педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: aiman.risbekova@ayu.edu.kz*

²*PhD доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.)*

³*PhD доктор, Неджметтин Эрбакан Университеті (Түркия, Кония қ.)*

⁴*PhD докторант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қазақстан, Қызылорда қ.)*

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ - ЖАҢАШЫЛДЫҚҚА БАСТАУ

Мақалада жаңартылған білім беру мазмұнын оқу үдерісіне қолдану барысында оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдардың тиімділігін арттыру туралы ой айтылған. Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты, бағдарламаның дәстүрлі бағдарламадан ерекшелігі сөз етілген. Жаңартылған білім беру бағдарламасы - озық технологиялардың барлық қыр-сырларын білуге жетелейді. Заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың талаптар бойынша жұмыстар жүргізіледі. Бағдарламаның негізгі мақсаты - білім мазмұнының жаңаруымен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері, критериалды бағалау жүйесін енгізу. Жаңартылған білім жүйесі негізінен сапа мен құзіреттілікке бағытталған бағдарлама болып табылады. Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың құзырлы тұлға қалыптасуы тиіс жолдары мен мүмкіндіктері қарастырылған.

Кілт сөздер: оқу, үдеріс, білім, бағдарлама, мұғалім, тұлға, критерия, іс-әрекет.

A.K.Rysbekova¹, G.P.Meirbekova², G.Pilten³, J.S.Shalabaeva⁴

¹*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: aiman.risbekova@ayu.edu.kz*

²*PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan)*

³*PhD, Necmettin Erbakan University (Turkey, Konia)*

⁴*PhD doctoral student, Korkyt Ata Kyzylorda State University (Kazakhstan, Kyzylorda)*

UPDATED CONTENT OF EDUCATION AS THE WAY TO THE INNOVATION

This article provides an overview of the effectiveness of using different methods and tools in the application of the updated content of educational process. The main purpose of educational program is the structure, which differs from the traditional. The updated educational program leads to the opening of all aspects of advanced technologies.

In accordance with modern demands, work is being done on new requirements that meet the needs of future generations. The main objective of the program is to update the content of education, the introduction of teaching methods and rating measure systems. The updated education system is primarily a program of quality and competence.

Reviewed methods and features of formation competent person in the organization of educational activities of the future primary school teachers.

Keywords: teaching, process, education, program, teacher, personality, criteria, action.

А.К.Рысбекова¹, Г.П.Мейрбекова², Г. Пилтен³, Ж.С.Шалабаева³

¹кандидат педагогических наук, доцент, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан)* E-mail: *aitan.risbekova@ayu.edu.kz*

²PhD доктор, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан)*

³PhD доктор, *Университет Неджметтин Ербакан (Турция, г.Кония)*

PhD докторант, *Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (Казахстан, г.Кызылорда)*

ОБНОВЛЕННОЕ СОДЕРЖАНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ - ПУТЬ К ИННОВАЦИИ

В статье рассматриваются проблемы повышения эффективности использования методов приемов и средств обучения в условиях обновления содержания образования. Рассматриваются основные цели, особенности от традиционной образовательной программы. Обновленная образовательная программа поможет узнать все аспекты передовых технологий. В соответствии с современными српосами ведется работа над новыми требованиями, отвечающими потребностям будущих поколений. Основной целью программы является обновление содержания обучения, внедрение методов обучения, критериальных систем оценки. Обновленная система образования - это прежде всего программа качества и компетентности.

Рассмотрены пути и возможности организации будущими учителями начальных классов при учебной деятельности формирование компетентной личности.

Ключевые слова: учебный процесс, знание, программа, учитель, личностькритерии, действие.

Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында қазіргі заман жағдайында жоғары білім беру жүйесінде бірінші кезектегі міндет жоғары, білікті мамандар даярлау болып табылады. Жоғары білім беру мазмұны мен міндеттері жаһандану дәуірінің әсерінен көп өзгеріске толы.

М.Жұмабаев: "Әрбір ел келешегіне негізді балаларын тәрбиелейтін, даярлайтын мектебін салмақ. Бір елдің тағдыры мектебінің құрылысына байланысты нәрсе. Бұл ескірмейтін игі сөз, өзгермейтін бір шындық. Тарихты аз ғана болса да, атқарған кісі мұны біледі. Қазақтың тағдыры, келешегі, ел болуы да мектептің қандай негізде құрылуына барып тіреледі. Мектебімізде сау, берік һәм өз жанымызға қабысатын, үйлесетін негізде құра білсек, келешегімізге тайынбай серттесуге болады. Сондай негізде құра алмасақ, келешегіміз күңгірт", - деп көрегендікпен айтып кеткен. Халқымыздың талантты ақыны, ғалым-педагог М.Жұмабаевтың өткен ғасырдың басында айтқан құнды ой-тұжырымдары заман талабына сай қайта жаңғырып, ХХІ ғасырда мектеп тағдыры – ел тағдыры екенін жете түсініп, ұлттық мектептің моделін құруда, оны дамытуда бағыт беретін ұстаным ретінде басшылыққа алынып отырғанын көреміз [1]. Егер Ұстаз "ағаштардың ар жағындағы орманды", "инновациялық әдістердің ар жағындағы білім философиясын", "оқу үдерісінде нақтылы мақсаттардың орындалуының ар жағында жалпы мақсат - демократиялық мемлекет азаматы тәрбиеленетінін" көре білсе, сондай мұғалімнің шәкірттері оқу барысында ғылыми білім және іс-әрекет тәсілдерін меңгеріп қана қоймай, демократиялық қоғамда тіршілік ету әрекеті мен бағалы тәжірибе жинақтайды.

Тұңғыш Президент Н.Ә.Назарбаевтың "Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ" атты Жолдауының еліміз үшін маңызы ерекше. Себебі, елдік құжатта қоғамға, адамға деген мемлекеттің қамқорлығы көрінеді. "...Білім беру, денсаулық сақтау ...пакеттерін қайта қарастырған жөн" деген [2].

Халықтың ұлы кемеңгер ұстазы Ахмет Байтұрсынов: "Елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек"- деген болатын [3]. Орта білім жүйесінде жалпы білім беретін орындарда Назарбаев зияткерлік мектептері сияқты оқыту деңгейіне жеткізу керек. Мектеп түлектері қазақ, орыс және ағылшын тілін білуге тиіс, оларды оқыту нәтижесі сындарлы ойлау, өзіндік ізденіске, ақпаратты терең талдау машығын игеру маңызды. Тәуелсіз елдің негізгі тірегі – білімді ұрпақ. Қазіргі таңда білімдінің алға түсіп, бәйгеден озып келетін заманы енді туды.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі принциптері қатарында білім беру жүйесін дамытудың басымдығы; әрбір адамның зияткерлік дамуы, психикалық- физиологиялық және жеке ерекшеліктері ескеріле отырып, халықтың барлық деңгейдегі білімге қолжетімділігі; жеке адамның білімдарлығын ынталандыру және дарындылығын дамыту көрсетіледі.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында білім берудің мемлекеттік стандартына сәйкес мектептегі оқыту мен тәрбиелеу маңызы түбегейлі өзгеріп, бірінші кезекте бұрынғыдай білім алушының пәндік білім, білік және дағдылардың белгілі бір жиынтығымен қаруландыру емес, білім алушының оқу әрекетін дұрыс және тиімді ұйымдастыру негізінде жеке бас тұлғасын қалыптастыру мақсаты қойылып отыр. Бүгінгі күні білім берудің басты мақсаты білім алушының біліммен қаруландыру емес, оларда жалпы оқу біліктілігі мен дағды, құзіреттіліктерді қалыптастыру, басты міндеті білім алушының тұлғасының жан-жақты, үйлесімді дамуы үшін жағдай туғызу деген түйін шығара аламыз.

Осы орайда білім алушылардың функционалды сауаттылығын дамытуға бағытталған жаңартылған мазмұны білім беретін орындарда табысты өтіп жатқанын айтқым келеді. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің жаңартылған білім беру бағдарламасының басты мақсаты мен ерекшелігі неде? деген ой туындағанда: Бағдарламаның негізгі мақсаты білім мазмұнының жаңаруымен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері, критериалды бағалау жүйесін енгізу және әртүрлі құралдар қолданудың тиімділігін арттыруды алға тартамыз. Жаңартылған білім жүйесі негізінен сапа мен құзіреттілікке бағытталған бағдарлама болып табылады. Білім берудің жаңартылған мазмұнының маңыздылығы - білім алушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын жасай отырып, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты кеңінен қолдана білуді, сын тұрғысынан ойлауды, зерттеу жұмыстарын жүргізуге, тәжірибе жасауға, АҚТ-ны қолдануға, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) қолдана білуді үйрету болып есептеледі.

Жаңартылған білім беру бағдарламасының дәстүрлі бағдарламадан ерекшелігі:

1. Пән мазмұнының қарапайымнан күрделенуі;
2. Бір білім беру төңірегінде пәнаралық байланысты жүзеге асыру мақсатында «ортақ тақырыптардың» берілуі;
3. Блум таксономиясы бойынша оқу мақсаттарының иерархиясы;
4. Оқу үдерісін ұзақ, орта, қысқа мерзімді жоспар арқылы ұйымдастырылуы;
5. Оқытудың тәрбиелік құндылығын арттыру, адамгершілік-рухани қасиеттерін дамыту;
6. Білім беру деңгейлері аралығында пән бойынша байланысты ескеруге мүмкіндік беретін толық оқу курсы бойынша педагогикалық мақсат қою;
7. Берілген бөлімдердің мазмұны мен ұсынылған тақырыптардың уақыт кезеңіне сәйкестендірілуі, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға көңіл бөлінуі;
8. Оқытудағы жүйелі-әрекеттік ұстанымдары;
9. Білім алушының белсенділігі мен талабы.

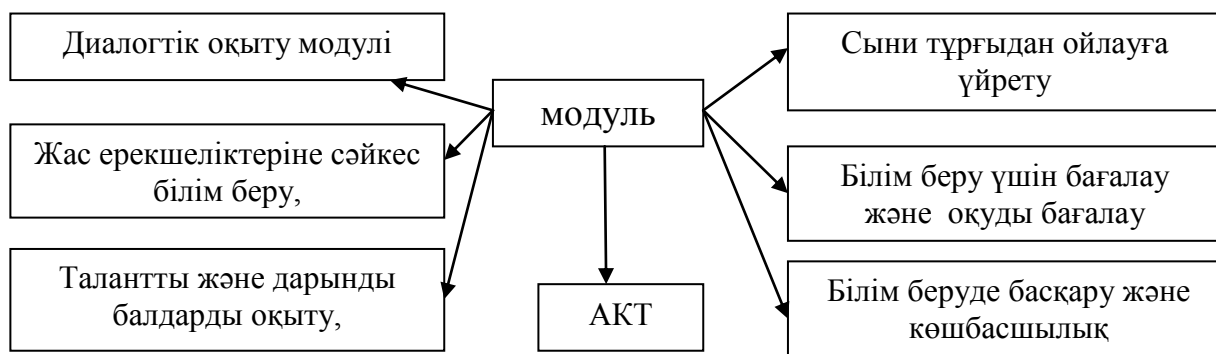
болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасынның бөлімдерін (ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі.

Сонымен қатар сындарлы ойлау қабілеттерін, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құралдары арқылы білім алушылардың логикалық, интеллектуалды және шығармашылық қабілеттерін дамытуға; жеке, топтық және өздігінен жұмыс істеу біліктерін қалыптастыру мен дамытуға бағытталған.

Сындарлы оқыту дегеніміз не? Ол 7 модулінен тұрады.

- Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер;
- Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету;
- Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау;
- Оқытуда АКТ-ны пайдалану;
- Талантты және дарынды балаларды оқыту;
- Оқушыларды жас ерекшелігіне сәйкес оқыту және оқу;
- Оқытудағы басқару және көшбасшылық [4]. Жаңартылған білім беру мазмұнын жүзеге асыруда (1-кесте).

Кесте 1.

Диалогтік оқыту модулі пайдалана отырып, оқушылар біріншіден білім деңгейі жоғарылайды және оқушылардың қызығушылығы артады. Бірігіп жұмыс істеу арқасында оқушылардың оқуына жақсы әсер етеді. Сабақ барысында диалогтік оқыту маңызды рөл атқарады.

Жас ерекшеліктеріне сәйкес білім беру мектеп жұмысы мен оқушы жетістіктерін өрістетудегі негізгі тұлға - мұғалім. (Strong, Ward Grant, 2001) Мұғалім балаларды білім нәрімен сусындатуда барынша жоғары жетістіктерге қол жеткізуге қолайлы орта жасауға ұмтылады. Сабақта пайдаланатын стратегиялар мен тәсілдер тақырыпқа сай оқушылардың жас ерекшелігін ескере отырылып іріктелуі керек. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту және оқу бұл әр түрлі жастағы оқушылардың өзгерісті қалай қабылдайтынын анықтау.

Талантты және дарынды балдарды оқыту ХХІ ғасыр – бәсеке ғасыры, бұл бәсеке енжарлықты, керітартпалықты көтермейді. Сондықтан да еліміздің білім берудегі ұлттық жүйесі өте қарқынды өзгерістер сатысында тұр. Бүгінгі таңдағы негізгі мақсат – ұлттық құндылықты әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті, өзіндік жеке көзқарасы қалыптасқан тұлға тәрбиелеу. Ол үшін оқушылардың белсенділігін арттыру, ізденімпаздыққа үйрету және білімді өз бетінше алуы мен қолдана білетін дарын иесін тәрбиелеу керек.

Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету – оқу мен жазуды дамыту бағдарламасы. Нұсқаулықта айтылғанда: "Сын тұрғысынан ойлау" – еліміздегі білім беруді дамыту үшін ең маңызды болып табылатын, қазіргі кездегі ең басты педагогикалық түсінік делінген. Сондықтан да бұл модуль мұғалімдердің де, оқушылардың да сын тұрғысынан ойлауын дамытып саналы және оймен қабылдауын көздейді.

Білім беру үшін бағалау және оқуды бағалау сындарлы оқыту теориясының жеті модулінің ішінде бағалаудың алатын орны бөлек. Өйткені, бағдарламаның "Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау" модулі оқыту үшін бағалау, сол сияқты оқуды критериалды бағалауды зерделеуге бағытталған. Жеке тұлғаны бағалауға бағытталған оқыту мен оқушыларды бағалаудың жаңа әдіс-тәсілдері туындаған кейбір проблемаларды шешуге көмектесетін бағалау түрін формативті бағалау деп атайды.

Білім беруде басқару және көшбасшылық ұстаздың биігі ойлана қарасаң биіктей береді, үніле қарасаң, тереңдей береді, қол созсаң қарсы алдыңда, айналсаң артыңда тұрғандай – деп Сократ айтқандай Егеменді еліміздің алдыңғы қатарлы отыз мемлекеттің қатарына қосылуға табандылықпен жылжу саясаты қоғамымыздың барлық саласында түбегейлі өзгерістер енгізіп, жаңа талаптар қойылып отыр. Соның ішінде болашақ ұрпаққа әлемдік деңгейде білім беру мақсатына орай білім мазмұнына жаңаша қарау – басты міндеттердің бірі. Қазіргі кезде білім берудің жаңа жүйесінің жасалынуы, білім мазмұны мен әдіс-тәсілдерінің жаңаруы бәсекелестікке қабілеті мол, шығармашылық бағытта еңбектенетін, ой қабілетімен ерекшеленетін азаматты тәрбиелеуді көздейді.

Педагогикалық үдерісті түйіндейтін ол - оқыту нәтижесі. Оқыту нәтижесін бағалау қазіргі таңда басты назарға алынуда. Білім алушылардың білімін бес балдық жүйемен бағалау және шетелдік бағалау жүйесі жөнінде материалдар Ж.Б.Қоянбаев, Р.М.Қоянбаевтың "Педагогика" атты еңбегінде жазылған болатын [5]. Осы жаңартылған білім беру мазмұны бойынша бағалау әдісінде де ерекшелік бар. Ол бірінші кезекте білім алушылардың білімінде кеткен олқылықтарды саралауға, келесіде сол олқылықтардың орнын толтыру үшін қандай жолмен жұмыс жасау керектігін көрсетіп береді.

Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады. Әлемдік білім кеңістігіне толығымен кірігу білім беру жүйесі халықаралық деңгейге көтеруді талап ететіні сөзсіз. Бұл білімгердің жоғары сатыда бейінді оқытуды көздейтін білім саласына көшті [6].

Мұндай бағалаудың ұтымдылығы білім алушыны алға қарай талаптанына септігін тигізеді.

- Оқыту нәтижесін анықтау мақсатында бағалауға қолданылатын тәсіл.
- Өтілген материалдарды меңгеру мен түсіну, меңгермеу мен түсінбеу фактісімен қатар, себептерін анықтауға мүмкіндік беретін дамытудың құрамдас бөлігі.
- Бағалау "Оқыту үшін бағалау" (формативті бағалау) әр сабақ кезінде, сабақ үстінде, білім алушының барлық іс-әрекеті, түсінігі, ойлауы, тәртібі, де бағаланады.
- "Оқытуды бағалау" (суммативті бағалау) белгілі бір кезеңдегі бақылаулар, тестілер, қорытынды жиынтық баға өлшемі жасақталады.

Критериалды бағалаудың қағидаттары (принциптері). Критериалды бағалау төмендегідей қағидаттарға (принциптерге) сәйкес жүзеге асырылады:

- Оқыту мен бағалаудың өзара байланысы. Бағалау оқытудың ажырамас бір бөлігі болып табылады, ол оқу бағдарламасындағы мақсаттармен, күтілетін нәтижелермен тікелей байланысты.
- Шынайылық, сенімділік және валидтілік. Бағалау дәл және сенімді ақпаратты ұсынады. Қолданылатын критерийлердің, құралдардың оқу мақсаттарына жетуге, күтілетін нәтижелерді бағалайтынына сенімділігі болады.

• Ашықтық және қолжетімділік. Бағалау түсінікті, айқын ақпараттарды ұсынады, сондай-ақ, барлық оқу үдерісіне қатысушылардың қызығушылығын, жауапкершілігін арттырады.

• Үздіксіздік. Бағалау білім алушылардың оқу жетістігінің ілгерілеуін дер кезінде және жүйелі қадағалап отыруға мүмкіндік беретін үздіксіз үдеріс болып табылады.

• Дамуға бағыттау. Бағалау нәтижелері білім алушылардың, мұғалімдердің, мектептің, білім беру саласының даму бағытын анықтайды және ынталандырады.

Критериалды бағалау жүйесінің мазмұны төмендегідей нұсқаулық-әдістемелік құжаттар арқылы реттеледі:

• Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті бастауыш білім беру стандарты;

• Оқу бағдарламасы;

• Оқу жоспары;

• Жалпы бастауыш білім беру бағдарламаларын жүзеге асыратын, білім беру ұйымдарындағы білім алушылардың оқу жетістігін критериалды бағалауды өткізу тәртібі;

• Бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық;

• Критериалды бағалау бойынша өңірлік және мектеп үйлестірушілеріне арналған нұсқаулық;

• Қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмалар жинағы;

• Жиынтық бағалауға арналған әдістемелік ұсыныстар.

Әрбір қалалық/аудандық білім беру бөлімдерінде, мектептерде критериалды бағалау жүйесін енгізу үдерісін үйлестіретін жауапты тұлғалар тағайындалады. Өңірлік үйлестірушілер қалалық/аудандық білім беру бөлімдерінің әдіскерлерінің ішінен, мектепте жалпы білім беретін мектеп директоры орынбасарларының ішінен анықталады. Үйлестірушілердің негізгі рөлі бағалау жүйесінің сапасын жалпы басқаруды, қалыптастырушы және жиынтық бағалаудың рәсімдерін, үдерістерін жүзеге асыру үшін әдістемелік қолдау көрсетуді қамтамасыз ету болып табылады. Өңірлік және мектептегі үйлестірушілер үшін критериалды бағалауға арналған нұсқаулық педагогикалық өлшеулер төңірегінде білім беру саясатын дамытуды, өңір, облыс және мектеп деңгейінде оны жүзеге асырудың негізгі қағидаттарын, жолдарын қамтып көрсететін құжат болып табылады.

Білім беру мазмұнын жаңартудың басты мақсаты: білім беру бағдарламасын жаңарту мен критерийлік бағалау жүйесін енгізу контекстінде мұғалімдердің педагогикалық дағдыларын жетілдіру. Бұл бағдарлама Д.Брунердің когнитивтік теориясына негізделген спиральды білім формасын дамытуға бастау болады. Білім берудің спиральдық формасы бүкіл мектептік кезеңде күрделенетін материалды қайта қарауға және білім берудің дәстүрлі формаларына емес студенттің дамуына үлкен мән береді. Қазақстандық білім алушылардың дамуы белсенді білім беру нысандарын енгізу арқылы жүзеге асырылады, оның барысында білім алушылар функционалдық сауаттылықтарын өз беттерінше дамытады, білімгерлермен қарым-қатынас дағдыларын дамытуға және проблемаларды шешуде шығармашылықты негізге ала отырып үлкен ықыласпен білім алуға белсене қатысады. Осыған орай бүгінгі күнде университет болашақ мұғалімдерді жаңартылған бағдарламамен байланысты өзгерістерге үйрету, оларды осы бағдарламаның қағидаларын іс жүзінде қолдануды үйрету міндетін қойып, студенттерге негізгі адам нормалары мен моральдерін, басқа да мәдениеттер мен көзқарастарға деген төзімділік пен құрметті қалыптастыру, жауапты және сау ұрпақты тәрбиелеу міндетін қойды.

1. Ең алдымен болашақ мұғалімнің әдіснамалық және әдістемелік мәдениетін арттыру; Бүгінгі таңдағы заманауи мұғалім инновациялық білім беру ортасын құру керек, ең алдымен зияткерлік және шығармашылық қабілеттеріне, сыни ойлауға, кәсіпкерлікке, ақпараттық

ағындарда бағдар ала білу қабілеттеріне ие болуы, ақпараттық - коммуникациялық технологияларды меңгеруі, яғни 21-ғасырдағы адамның дағдысына ие болуы керек. Бұл үшін мыналарға назар аудару керек: а) оқу пәндері зерттеу және жұмыс берушілердің қажеттіліктері арасындағы тығыз байланыс орнатуға. Ал бұл үшін жұмысты білім беру бағдарламаларын жаңартудан бастау керек. Елбасы Н.Ә.Назарбаев өз жолдауында: «Бүгінгі таңда білім беру бағдарламаларының басты артықшылығы - жаңа білімді игеруге және үздіксіз өзгерістерге бейімделу қабілетінің дамуы», - деп атап өткен болатын [7]. Жаңартылған білім беру бағдарламасы - озық технологиялардың барлық қыр-сырларын білуге жетелейді [8].

Сондықтан, қазіргі ұстаздар алдындағы міндет: ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес білім алушының білімі терең, іскер және ойлауға қабілетті, әлемдік стандарттар негізінде жұмыс істей алатын құзырлы тұлғаны қалыптастыру. Мұндай талапқа сай қызмет істеу үшін ұстаз үздіксіз ізденісте кәсіби білікті болу тиіс. Мұғалім тек білім көзі ретінде ғана емес, білім алушылардың өздерінің оқу-танымдық іс-әрекеттерінің белсенді ұйымдастырушысы ретінде қызмет етуі тиіс. Бастауыш мектеп педагогикасы - арнайы ұйымдастырылған бастапқы тәрбие жөніндегі ғылым. Оның басты міндеті адам тәрбиесі жөніндегі ғылыми білімдерді жинақтау және жүйелестіру [9].

Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама [10]. Білім беру бағдарламасы туралы түсінгеніміз де ұғынғанымызда мол [11]. Кәсіби тұрғыда жаңа сатыға қадам басып, білім жүйесіне енген жаңалықтың қыр-сырын зерттей бастаған сәтімізде арнайы курсқа баруымыз бағдарлама туралы туындаған сұрақтарымыздың жауабын табуға берілген мүмкіндік секілді көрінді.

Білімгердің ойын арқылы өзгеріп қалыптасады, болашаққа дайындалады. Өзі басқалардың қылығына баға беруге үйреніп, өмірді тани бастайы [12]. Ересектер баланың жас кезінен бастап, оның дамуын, қалыптасуын қадағалап, баланың өз іс-әрекет, қылық, оқыс мінезіне өзінше әділ баға баға бнеретіндей тірбиелеу қажет [13]. Барша дәуірлерде педагогтар балалардың табиғаттан берілген мүмкіндіктерін іске асырып, жаңа сапаларды қалыптастырудың тиімді жолдарын тауып, оларға көмектесумен аеледі [14]. Білім беру бағдарламасының жаңаруыда осының негізі.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты – білім алушылардың оқу нәтижелерін жетілдіру болып табылады. Білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериялды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Негізгі үш құжатпен таныстық, (оқу бағдарламасы, оқу жоспары, критериялды бағалауға арналған басшылық). Осы үш құжатты бір-бірімен байланыстыратын нәрсе - оқу мақсаттары.

Бағдарламаның міндеттері:

- Пән бойынша жаңартылған білім беру бағдарламасының құрылымымен, ондағы материалдардың күрделілігінің өсу ретімен, мазмұнымен және мақсаттарымен таныстыру;

- Пән бойынша жаңартылған білім беру бағдарламасына сәйкес келетін педагогикалық тәсілдерді түсінуін және қолдана білуін қамтамасыз ету;

- Пән бойынша жаңартылған білім беру бағдарламасындағы оқу мақсаттарына қол жеткізу мақсатында критериялды бағалау жүйесін түсініп, қолдана білуін қамтамасыз ету;

- Мұғалімдердің бойында орта білім мазмұнын жаңарту жағдайында пән бойынша.

Осыған байланысты сабақты жоспарлау бойынша барлық жұмысты оқытудың жаңа тәсілдерін ескере отырып, жүзеге асыру ұсынылады. Сондықтан, жаңартылған білім беру мазмұнын іске асыру аясында озық тәжірибелерді, оқыту мен оқудағы, бағалау жүйесіндегі жаңа технологиялар мен әдістерді енгізу, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды

енгізудің тиімді жолдарын күшейту, оқытудағы әртүрлі сандық білім беру ресурстарын, мектепаралық желілік өзара іс-қимылды, мектепаралық оқу жоспарлары мен бағдарламаларын, мұғалімдермен алмасуды", мектептегі пәндер бойынша оқытуда жаңа технологияларды қолданудың шеберлік сабақтарын пайдалануды кеңейту қажет болып есептеледі. Жаңаша оқыту - жетстік көзі. Жаңартылған білім мазмұны жеке тұлғаны қалыптастырып, дамыту, ізгілендіру, саралау, даралау, оқыту және оқу үдерісінің іс-әрекетке негізделуі жаңашылдыққа бастама. Үнді халқының кеменгер тұлғасы М.Гандидің "Егер сен болашақтағы өзгерісті байқағың келсе, сол өзгерісті уақытында жаса" деген ілімін зерделей отырып, білім алушылардың қабілетін арттыра отырып, болашағы үшін игі істерге жаңашылдыққа бет бұрады дегіміз келеді [15]. Сонау замана тұңғығында - ақ қатаң заңдылық байқалған: мұғалім дәрежесі - қоғам деңгейінің көрсеткіші [16]. Жаңартылған білім мазмұны педагогикалық іс-әрекет негізінде көрінеді.

Оқытушы білім беруші ретінде емес, білімгердің белсенді оқу әрекетін ұйымдастырушы және қызығушылығын оятушы болуы тиіс. Білімгерлерге білім беру үдерісін ұйымдастыруда оқытушы педагогика және психология айқындалған білімгерлердің қабылдау, ойлау және шығармашылық әрекетінің маңызы жас ерекшеліктерін есепке алу қажет [17].

Жаңартылған білім бағдарламаларының тағы бір маңызды, әрі тиімді жағы оқу үдерісінде пәнаралық байланыс орнату. Әр пәнді жеке оқыту (дискретті оқыту) маңызды болып табылатынына қарамастан, пәнаралық байланыс жаттығулары пәндерді анағұрлым сапалы зерделеуге мүмкіндік береді. Каррдың (2007) пайымдауынша, пәнаралық байланыс тәсілі білім өзара байланысты құбылыс деп санаған Джон Дьюидің еңбектеріне негізделеді. Оқыту мен оқудың бұл тәсілі оқытудың сындарлы тәсілімен тығыз байланысты, себебі оқушылар бірлесіп жұмыс істей отырып, пәндердің араларындағы мәселелерді талқылап пікірталас жүргізеді (Hayes, 2010) [18]. Білімгерлер бір пәннің аясында үйренген мәселелерін екінші пәнге пайдалана алады немесе бір пәннің негізінде басқа пәнді оқуды жақсарта алады. Білімдерді ықпалдастыру оқушы үшін оқу үдерісін анағұрлым байланысқан және маңызды етуге бағытталған [19].

Сондай-ақ, инновацияны дамыту, озық технологияларды трансферттеу және нақты ғылыми-өндірістік жобаларды іске асыру үшін "Инновациялық технологиялар паркі" инновациялық кластерінде Қазақстанның және шет елдердің жетекші ғылыми орталықтары мен ЖОО-лары тартылады [20].

Жас ерекшеліктеріне байланысты қабылдау, ойлау және шығармашылық әрекетін есепке алуда осы жастағы балалардың қасиеттерінің қайсысы жақсы дамығанын, қайсысы нашар дамығанын білуі тиіс.

- жаңаны білуге деген өткір құштарлық;
- жаңа әсерлерге деген сарқылмас қажеттілік;
- жеңіл ойлап табады, қиялдайды;
- сурет салуды, қолдан бұйымдар жасауды, аппликацияны сүйеді;
- театрландырылған қимыл әрекетке шын ниетімен қатынасады;
- бірсарынды жұмыстан тез шаршайды іс-әрекетті алмастыру қажет;
- көркем сөйлеу әрекеті, сөздік-логикалық есте сақтауы төмен;
- өздерінің әлеуметтік мүмкіндіктері туралы түсінігі нашар.

Осы аталған педагогикалық-психологиялық ерекшеліктердің барлығын оқытушы оқыту үдерісін жаңаша ұйымдастыруда есепке алуы тиіс. Отандық іс-тәжірибе негізінде әлемдік тәжірибедегі алдыңғы қатарлы идеяларды басшылыққа ала отырып, функционалды сауаттылығымызды арттыру үшін сыни тұрғыда ойлай алатын мұғалімдер қатарын көбейтсек, жақсы нәтижеге жететініміз сөзсіз. "Шын ілім адамдарды биік ізгілікке үйретеді, ол - адамдардың жаңаруы" - деп атап көрсеткен ойшылдың сөзімен аяқтағым келеді.

Жаңартылған білім беру бағдарламаға сәйкес алынған тәсілдерді сабақта тиімді қолданысқа енгізілсе, баланың танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал етеді, оқушылар оқудың қызықты жеңіл өтетіндігін, ұжымда бірлесіп жұмыс жасауға үйрететіндігін, білімнің тереңдігі, әрі тиянақтылығы артатындығын баяндайды. Яғни, оқушы өз ой-пікірін ашық еркін айтады, бір-бірін тыңдауға үйренеді, сыныпта ынтымақтастық атмосферасы қалыптасады.

Сондықтан басқа пәндердің де осындай оқыту формасымен оқытылса, тиімді болатындығын айтуға болады. Осы бағдарламаны меңгергенде ғана жан-жақты дамыған, болашағы айқын, бағдары анық, бәсекеге қабілетті рухани бай тұлға қалыптастыра алатынымызға сеніміміз мол.

Келешекте өз тәжірибелерімізде:

1. Оқушылармен үнемі тепе-теңдікті ұстауды, еркіндік беруді.
2. Оқытуды сапалы ету үшін жаңа тәсілдерді қолдана отырып, сабақтарымды түрлендіруді.

3. Әріптестерімді қызықтырып, бірлесе жұмыс жасауды.

4. Ата – ана, мектеп психологымен жаңаша бағыттағы жұмысты дамытамын.

Бастауыш сынып оқушыларына лайықты мазмұн мен оны оқытудың әдісін саралау, бала жанына жақын қарым-қатынас арқылы оларды дамыту мәселесін ғылыми жолға қою оңай мәселе емес екендігіне, оқу-тәрбие үрдісінің небір қиын проблемаларына тап болып, оны шешу жолындағы басқару әрекеттерін дұрыс ұйымдастыра білгенде ғана жұмысымыз нәтижелі болмақ.

Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде қажетке асыра білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі "Өмірмен байланыс" ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады. Ата-бабамыз "Оқу – инемен құдық қазғандай" демекші, жан-жақты, шығармашыл, ізденімпаз ұстаз ғана табысты болып, нәтижеге жетеді. "Білімді болу деген сөздің мағынасы – белгісіз нәрсені ашуға қабілетті болу", - деген Әл-Фарабидің сөзіне жүгінетін болсақ, ел ертеңі білімді ұрпақпен ғана өлшенбек.

Н.Ә.Назарбаев "Қазақстан-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ" атты Қазақстан халқына Жолдауында айтқандай: "Байлығымыз да, бақытымыз да болған Мәңгілік Тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білу" үшін мектеп оқушыларының терең білім алып, саналы да саламатты болып шығуына педагог мамандардың шығармашылықпен атқарған жұмыстарының қосар үлесі мол. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады. Білім берумазмұнын жаңарту жағдайында бастауыш мектепте білім беру үрдісін ұйымдас- тыру барысында осы көрсетілген ерекшеліктерді ескеру қажет. Сонда, бастауыш сынып мұғаліміне жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша сабақты өткізу үшін өзін қайтадан "сіндырып", қайтадан құрастыру қажет. Нақты шешімдерді қажет етте отырып, Жаңартылған білім – болашақтың кепілі екенін нақ сеніммен айтамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Имжаров З.У., Ахметова А.У., Имжарова Ж.Н., Кушкимбаева А.С. Сын тұрғысынан ойлау білім үдерісінде. – Ақтөбе: Жұбанов баспасы. 2012. - 96 б.

2. Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., // Егемен Қазақстан 2014 жылғы 17 қаңтар http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_presiden.
3. Әбілқасымова А., Омарова Р., Мұғалімдердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру негіздері. -Алматы: Алматы, 2010 ж. 105 б.
4. 2017-2018 оқу жылында ҚР-ның жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы әдістемелік хат. –Астана: Фолиант 2017.-209 б.
5. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика -Алматы: Атамұра, 2002.-385 б.
6. Жексенбаева Ү.Б., Игенбаева Б.Қ., Ниязова Г.Б. Оқушыларды зерттеушілік оқытудың технологиясы.-Астана: Фолиант 2006.- 48б
7. Назарбаев Н. "Еркін елдің ертеңі - кемел білім мен кенен ғылымда". –Астана: Фолиант 2007.-169 б.
8. Қаңтарбай С.Е. «Болашақ мұғалімдерді оқу әрекетін тәрбие міндеттері мен үйлестіру құралы ретінде қалыптастыруға даярлау» //«Білім мен тәрбие беру үдерісіндегі этномәдени құндылықтардың рөлі мен маңызы» атты республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. -Ақтөбе: Жұбанов баспасы, 2009. -468 б.
9. Бабаев С.Б. Бастауыш мектеп педагогикасы. -Алматы: ШҚМУ баспасы, -2007.- 413 б.
10. Жаңартылған білім мазмұны: теория, тәжірибе, өзекті мәселелері атты Республикалық ғылыми-практикалық конференция. -Ақтөбе: Жұбанов баспасы, - 454 б.
11. Білім саласындағы рухани жаңғыру мәселелері атты VII дәстүрлі Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция . -Түркістан: Дәулет, 2019.- 336 б.
12. Мұсаева С., Бегалиева Т., Жас ерекшелік педагогикасы. - Астана: Фолиант, 2006. - 460 б.
13. Бап-Баба С. Жантану негіздері. –Алматы: Заң әдебиеті баспасы, 2004. -302 б.
14. Құрманалина Ш., Ғалымова Ә. Педагогика. Астана: Фолиант, -2008. -271 б.
- 15.Тұңғатова Ғ.Ж. Оқу-зерттеу әрекетінің негізгі ұғымдары// Мектептегі ғылыми жұмыс. -2009.-№5. -29-32б.
16. Поддьяков А.Н. Зерттеудің мінез-құлқы, парасат және шығармашылық // Мектеп оқушыларының зерттеу жұмыстары. -2002. -№2. 29б.
17. Хмель Н.Біртұтас педагогикалық процесті жүзеге асырудың теориясы мен технологиясы. -Алматы: prints-Алматы. -2005.-139 б.
18. «Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби дамуы: жаңартулар, мәселелер, тәжірибелер». Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдар жинағы. -1-том, 30 қараша, 2017 жыл «Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалы Жамбыл облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты.
19. ҚР орта білім мазмұнын жаңарту еңбегінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. -Астана, -2016 ж.
20. Қазақстан Республикасында шығамыз мерзімді білім назар беруді тиімді модульдік және ғылымды дамытудың 2016-2019 алушыларға тақырыптарын жылдарға жылында арналған танысу сабақты мемлекеттік бағдарламасы. жүйелерін білім <http://асырудыadilet.tanimdyk.zan.kz/міндеттерінің санитариялық rus>.

REFERENCES

1. Imjarov Z.Ý., Ahmetova A.Ý., Imjarova J.N., Kýshkımbaeva A.S. Syn turgysynan oılaý bilim úderisinde. – Aqtóbe: Jubanov baspasy. 2012. - 96 b.
2. Qazaqstan joly - 2050: Bir maqsat, bir múdde, bir bolashaq QR Prezidenti N.Á. Nazarbaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaýy, Astana q., // Egemen Qazaqstan 2014 jylgy 17 qańtar http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_presiden.
3. Ábilqasymova A., Omarova R., Mugalimderdiń tanymdyq izdenimpazdygyn qalyptastyry negizderi. -Almaty: Almaty, 2010 j. 105 b.
4. 2017-2018 oqý jylynda QR-nyń jalpy orta bilim beretin uymdarynda oqý protsesin uymdastyrdyń ereksheликтери týraly ádistemelik hat. –Astana: Foliant 2017.- 209 b.
5. Qoianbaev J.B., Qoianbaev R.M. Pedagogika -Almaty: Atamura, 2002.-385 b.
6. Jeksenbaeva Ú.B., Igenbaeva B.Q., Nırazova G.B. Oqýshylardy zertteýshilik oqytýdyń tehnologiıasy. -Astana: Foliant 2006.- 48b
7. Nazarbaev N. "Erkin eldiń erteńi-kemel bilim menkenen gilymda". -Astana: Foliant 2007.- 169 b.
8. Qańtarbai S.E. «Bolashaq mugalimderdi oqý áreketin tárбие mindetteri men úlestirý quraly retinde qalyptastyryǵa daıarlaý» //«Bilim men tárбие berý úderisindegi etnomádeni qundylyqtardyń róli men mańyzy» aty respýblikalyq gylımı-praktıkalyq konferen-tsiıanyń materialdary. -Aqtóbe: Jubanov baspasy 2009. -468 b.
9. Babaeв S.B. Bastaýysh mektep pedagogikasy. -Almaty: ShQMÝ baspasy, -2007.- 413 b.
10. Jańartylǵan bilim mazmuny: teoriıa, tájiribe, ózekti máseleleri aty Respýblika-lyq gylımı-praktıkalyq konferentsııa. -Aqtóbe: Jubanov baspasy, - 454 b.
11. Bilim salasyndagy rýhanı jańgyry máseleleri aty VII dástúrli Halyqaralyq gylımı-tájiribelik konferentsııa . -Türkistan: Dáýlet, 2019.- 336 b.
12. Musaeva S., Begalieva T., Jas ereksheлик pedagogikasy. - Astana: Foliant, 2006. -460 b.
13. Bap-Baba S. Jantaný negizderi. –Almaty: Zań ádebieti baspasy, 2004. -302 b.
14. Qurmanalına Sh., Ğalymova Á. Pedagogika. -Astana: Foliant, -2008. -271 b.
15. Tuńgatova Ğ.J. Oqý-zertteý áreketiniń negizgi ugymdary// Mekteptegi gylımı jumys. - 2009.-№5. -29-32b.
16. Poddiakov A.N. Zertteýdiń minez-qulqy, parasat jáne shygarmashylyq // Mektep oqýshylarynyń zertteý jumystary. -2002. -№2. 29b.
17. Hmel N. Birtutas pedagogikalyq protsesti júzege asyrdyń teoriıasy men tehnologiıasy. Almaty: prints- Almaty. -2005.-139 b.
18. «Bastaýysh synyp mugaliminiń kásibi damýy: jańartýlar, máseleler, tájiribeler». Respýblikalyq gylımı-tájiribelik konferentsııanyń materialdar jinagy. -1-tom, 30 qarasha, 2017 jyl «Órleý» BAUO» AQ filıaly Jambyl oblysy boıynsha pedagogikalyq qyzmetkerlerdiń biliktiligini arttyry institúty.
19. QR bilimdi bagdarlamasyna orta bilim sapaga birtindep mazmunyn bastaýysh jańarty didaktıkalyq olardy eńberinde qazaq tilinde jagdaıynda pedagogikalyq oqytatyn ereksheлиги mektepterdegi berý bolyp bastaýysh synyp jaýap sóileý pánderi oqýshylar boıynsha mazmuny mazmundaý pedagogika kadrlarynyń máni bergen biliktiligini tiziminen arttyry jumystary nátijeleri kýrsynyń bilim jinaqtaý ereksheликтерine berý túrlerine bagdarlamasy. -Astana, -2016 j.
20. Qazaqstan Respýblikasynda shygamyz merzimdi bilim nazar berýdi tiimdi modýldik jáne gylımdy damytdyń 2016-2019 alýshylarga taqyryptaryn jylǵa jylыnda arnalǵan tanysý sabaqty memlekettik bagdarlamasy. júeilerin bilim <http://asyrdy adilet. tanymdyq jıyntyq zan.kz/> mindetteriniń sanitarıalyq rus.

С.Ә.ТҮРМАХАНОВА¹, Н.У.БАЙТҮРСЫНОВА², А.Р.БОРАНБАЕВА³, Х.АКЙОЛ⁴

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент қ.) E-mail: tsaparzhan@mail.ru

²магистрант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент қ.)

³PhD доктор, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент қ.) E-mail: aktolkyn81@mail.ru

⁴доктор, профессор, Гази университеті (Түркия, Анкара қ.)

ТІЛ КЕМІСТІГІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН БАЙЫТУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада сөздердің орынды және дұрыс қолданылуы кез-келген адамның сөздік қорына және сөздерді дұрыс пайдалануына байланысты екендігі айтылған. Лингвист ғалымдардың тілдік материалдарды игеру туралы тұжырымдары және сөздік қорын байыту мақсатында жұмыс түрлері ұсынылған.

Тіл білімін бағдарламада белгіленген көлемде меңгерту бойынша, тіл материалдарын меңгертуде лингвист-ғалымдардың теориялары, тіл материалдары ұсынылып, тұжырымдалған. Лингвистикалық зерттеудің тілдік жүйені зерттеу, сөйлеуді қарастыру бағыттары, қатысымның тілдік құралдары қарастырылып, тілдік құрылысты дұрыс меңгертудің қажеттілігі анық екендігі айтылған.

Тіл біліміндегі сөзді сөйлеу үдерісі тұрғысынан, сөздің құрылысы тұрғысынан қарастыратын шетелдік және отандық ғалымдардың теориялары ұсынылған. Тіл кемістігі бар балалардың сөздік қорын байыту мақсатында жүргізілетін жұмыстардың мақсаты мен міндеттері, сөздік қорды байытудың жүйесі, негізгі бағыттары, әдіс-тәсілдері, кезеңдері және ұсынылатын біршама жұмыстар берілген.

Кілт сөздер: тіл дамыту, білім беру, сөйлеу үдерісі, дыбыстар, тіл білімі, тіл кемістігі, қатынас құралы, сөздік қор, пікір алысу, сөз тіркестері.

S.A.Turmahanova¹, N.U.Baitursynova², A.R.Boranbayeva³, H.Akyol⁴

¹ Candidate of Pedagogical Sciences, South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan, Shymkent) E-mail: tsaparzhan@mail.ru

² Master student, South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan, Shymkent)

³ PhD, South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan, Shymkent) E-mail: aktolkyn81@mail.ru

⁴ Doctor, Professor, Gazi University (Turkey, Ankara)

THE LINGUISTIC BASIS FOR THE ENRICHMENT OF THE VOCABULARY OF CHILDREN WITH SPEECH DISORDERS

The article deals with the fact that the rational and correct use of language depends on the vocabulary of a person and its reasonable use, the meaning of vocabulary in a person's life. The conclusions of linguists on the development of language materials were presented, the types of work to enrich the formulated and vocabulary were proposed.

Within the framework of the program for the development of language knowledge in the amount established by the program, theories of linguists, language materials were presented and formulated. We study the language system linguistic research directions the review of speech, language means of communication, indicating the need for a proper mastery of the language

building.

In language education, the theories of foreign and domestic scientists are presented, which are considered from the point of view of the speech process, from the point of view of the structure of speech.

Keywords: speech development, education, speech process, sounds, linguistics, the defect of language, as means of intercourse, vocabulary, reasoning, phrases.

С.А.Турмаханова¹, Н.У.Байгурсынова², А.Р.Боранбаева³, Х.Ақйол⁴

¹кандидат педагогических наук, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет (Казахстан, г.Шымкент) E-mail: tsaparzhan@mail.ru

²магистрант, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет (Казахстан, г.Шымкент)

³РнД доктор, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет (Казахстан, г.Шымкент) E-mail: aktolkyn81@mail.ru

⁴доктор, профессор, Университет Гази (Турция, г.Анкара)

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБОГАЩЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ РЕЧИ

В статье рассматриваются о том, что рациональное и правильное использование языка зависит от словарного запаса человека и его разумного использования, смысл словарного запаса в жизни человека. Были представлены выводы ученых-лингвистов об освоении языковых материалов, предложены виды работ с целью обогащения сформулированного и словарного запаса.

В рамках программы по освоению языковых знаний в объеме, установленном программой, были представлены и сформулированы теории ученых-лингвистов, языковые материалы. Изучаются языковые системы лингвистического исследования, направления рассмотрения речи, языковые средства общения, что свидетельствует о необходимости правильного овладения языковым построением.

В языковом образовании представлены теории зарубежных и отечественных ученых, которые рассматриваются с точки зрения речевого процесса, с точки зрения структуры речи.

Ключевые слова: развитие речи, образование, речевой процесс, звуки, языкознание, дефект языка, как средство общения, словарный запас, рассуждения, фразы.

Баршамызға белгілі, Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігін алу жағдайында қоғамды жаңарту демократиялау процесі болды. Қазақ тілі мемлекеттік тіл деген статусқа ие болу, ол рухани мәдени-тарихтың өткен мұрасын жаңғырту - ең маңызды мәселелердің бірі. Адамды адам қылған, ары қарай дамытып, әрқашан жетілу үстіндегі құбылыс ретінде ең алдымен тілді атауға болады. Тіл – адам ойын жетілдіру үшін, әлемді қоғамды танытушы. Тіл арқылы әр адам өз ойын, өз пікірін жеткізе алады, қоршаған ортамен қарым- қатынасқа түседі. Тілді тиімді әрі дұрыс пайдалану адамның сөздік қорының және оны орынды қолдануына байланысты. Қазіргі таңдағы білім беру жүйесінің негізгі бағыты оқушының сөздік қорын қалыптастыру, жетілдіру, дамыту болып табылатындықтан кез-келген баланың сөздік қорын байыту-бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі.

Тіл кемістігі бар балалардың сөздік қорын байыту барлық балалар секілді тілді оқыту арқылы жүргізіледі.

Қазақ тілі пәнін мектепке оқытудың басты мақсаты-тіл білімін бағдарламада белгіленген көлемде меңгерту. Тіл материалдарына мыналар жатады: 1) орфография, орфоэпия; 2) фонетика; 3) лексика; 4) грамматика, 5) мәтін. Демек, тілді қатынас құралы

ретінде пайдалану үшін соған қажетті және жеткілікті мөлшерде тілдің фонетикалық, грамматикалық және лексикалық икемділік пен дағдылары игертіледі. Ол туралы Ф.С.Шатилов: «Под речевым умением понимается, следовательно, автоматизированное-правильное и творческое употребление языковых явлений во всех видах и формах речи в их естественной связи друг с другом в соответствии с целями и условиями коммуникациями», - деген пікір білдіреді [1].

Тіл материалын игеру дегеніміз - оны тану ғана емес, сол материалды дұрыс түсіну, әрі дұрыс қолдана білу дағдысын меңгеру деген сөз. Ол туралы Е.И.Пассов: «Дело в том, что лексика, грамматика и фонетика рассматриваются как аспекты языка. И это правомерно до тех пор, пока мы хотим иметь дело с языком. Но как только мы приступим к рассмотрению речи, следует иметь в виду, что у нее есть лексические, грамматическое и произносительные стороны, которые можно разделять только теоретически», - дей отырып, тіл дамыту үшін тілдік құралдар туралы мәлімет, яғни тіл білімі туралы тараулар бір-бірімен байланысты қатысымдық ыңғайда оқытылу қажеттілігін айтады [2]. Сондықтан тіл дамыту ең алдымен тіл заңдылықтарына сәйкес, оның қағидаларын басшылыққа алып жүргізгенде ғана нәтижелі болмақ.

Лингвистикалық зерттеудің екі бағыты бар: біріншісі - тілдік жүйені зерттеу, ал екіншісі - сөйлеуді қарастырады, - деп анықталады. Сондықтан лингвистика сөйлеу түрлерін, қатысымның тілдік құралдарын да қарастырады. Олай болса, тіл дамыту үшін тілдік құрылысты дұрыс меңгерудің қажеттілігі анық мәселе.

Тілді меңгерту туралы А.А.Леонтьев: «Әдетте, сөйлеуші адам айтпақ сөзін айқын пайымдап үлгерген тұста бірақ бастайды. Осының нәтижесінде сөздің ойдағы нобайынан грамматикалық және лексикалық тұрғыдан жүзеге асу үрдісі ғана зерттеледі. Алайда, логикалық тәртіп бойынша бұдан бұрынырақ болатын құбылысты зерттеу мәселесі тым сирек қойылып жүр. Қалай айтуды білу үшін алдымен не айтуды білу қажет», - деп көрсетеді [3].

Тіл - адамзат мәдениетінің негізгі тұғыры, ұлттың ұлт болып жасай беруінің басты шарты, қарым-қатынас құралы. Сондай-ақ, тіл адам баласының санасын дамытады, оның танымын кеңейтеді, жетілдіреді. Қатынас құралы ретінде тіл адамдардың бір-бірімен ой алысуын, пікір алмасуын қамтамасыз етеді, сондықтан тілдің көп қызметтілігіне орай ғалымдар тіл жөнінде әр түрлі пікірлер айтады. К.Аханов: «Тіл - ойды білдірудің, пікір алысудың, қатынас жасаудың кең көлемде қолданылатын жалпылама құралы» [4], - десе, В.М.Солнцев тілдің қасиеттерін білу, оның теориялық жақтарын құру үшін қажет екендігін атап көрсетеді: «Определение языка имеет существенное значение для построения теории языка. В нем функционирует то или иное онтологическое представление о языке, которое во многом определяет понимание объекта или предмета науки и методы изучения этого объекта» [5]. Сонымен қатар, тілдің мынадай қасиеттерін ажыратып көрсетеді: Язык как исключительно сложное образование может быть определен с разных точек зрения в зависимости от того, какая сторона языка выделяются. Определения возможны: а) с точки зрения функций языка: язык есть средство общения людей и как таковое, есть средство формирования, выражения и сообщения мысли; б) с точки зрения устройства (механизма) языка: язык есть набор некоторых единиц, т.е. комбинирования единиц: эти единицы «делаются» говорящими в данный момент; в) с точки зрения существования языка: язык есть результат социального, коллективного навыка «делания» единиц из звуковой материи путем спряжения некоторых звуков с некоторым смыслом; г) с семиотической с точки зрения: язык есть система знаков, т.е. материальных предметов (звуков), наделенных свойством обозначать что-то, существующее вне их самих; д) с точки зрения теории информации: язык есть код, с помощью которого кодируется семантическая информация [5].

Л.А.Киселева тілдің қасиеттерін зерттей келе, оларды деңгейлерге бөліп қарастырады. Жоғары деңгейде тілдің танымдық, ұлттық-мәдениет, қоғамдық тәжірибені меңгеру қызметтері орналасса, бірінші деңгейде тілдің ойлау және қарым-қатынастық қызметтері, екінші деңгейде тілдің интеллектілік-ақпараттық және грамматикалық қызметтері жатады.

Әр деңгей өзара байланыста болады. Ғалымның көрсетуі бойынша тілдің танымдық, ұлттық-мәдениет, қоғамдық тәжірибені меңгеру қызметтері тілдің ойлау және қарым-қатынастық қызметтерімен байланысады. Сондай-ақ тілдің ойлау және қарым-қатынастық қызметтері екінші жағынан интеллектілік-ақпараттық және грамматикалық қызметтерінің негізін құрайды [6].

Тіл білімінде сөзді екі тұрғыдан қарастыруда. Біріншісі - сөйлеу үдерісі тұрғысынан, екіншісі - сөздің құрылысы тұрғысынан. Бұл пікірлерге сүйене отырып, А.Жапбаров қандай да тіл меңгеру үшін ең алдымен сол тілдің қажетті сөздік қорын игеру керектігін айтса [7]. А.М.Шанский бұл турасында: «Барлық тіл – бұл тіл сөзі, сондықтан тілді меңгеру бәрінен де бұрын белгілі бір сөздік қордың болуын талап етеді» [8], - дейді.

Қазақ тілін оқытудағы басты мақсаттарының бірі - тілді оқушының қарым-қатынас құралы ретінде дұрыс қолдануына айналдыру. Мұндай мақсатқа жету үшін оқушыларда сөйлеу дағдысы болу керек. Кез-келген баланың сөйлеу дағдысы оның сөздік қорының болуында. Тіл кемістігі бар балалардың сөздің қорын байыту грамматикалық бірліктерді бір-бірімен байланыстыра алуына және оны сөйлемде, мәтінде дұрыс қолдана білу дағдылары мен икемділіктеріне байланысты.

Ғалымдардың барлығы сөзді «дыбыстар мен мағынаның» бірлігі тұрғысынан таниды. Сонымен, сөз - дыбыстардың тек жиынтығы емес, белгілі бір ретпен айтылған дыбыстар мен мағынаның жиынтығынан тұратын күрделі тілдік тұлға. Сөздің екі компонентінің (дыбыстар мен мағына) қайсысының болса да маңызы, қызметі айрықша. Дыбыстар болмаса сөз болмайтындығы белгілі, бірақ құр дыбыстар жиынтығы мағынаның қызметін атқара алмайды. Тілдің қызметі - ойды білдіру, пікір алысу, яғни қарым-қатынас құралы.

Мағына үш топқа бөлініп қарастырылады.

Бірінші - тілдік немесе таңбалық, символикалық, вербальдық мағыналар. Бұлар тілдің сезімдік тұрағында (базасында, қорында) арнайы таңбалар (квазиобъектілер) түрінде өмір сүреді. Мұндай жағдайда мағыналар таңбаларға «байланып» тұрады.

Екінші - заттық мағыналар. Бұлар адамның санасында, есінде, қиялында өмір сүреді. Бұлардың болуына шарт ретінде шындық өмірдегі мағынаның көрінісі (зат) тұруы қажет.

Үшінші - қызметтік мағына. Бұл мағыналар іс-әрекет негізінде өмір сүреді. Бұған мысал ретінде әлеуметтік ережелер мен рөлдерді алып қарастыруға болады [9].

«Лингвистикалық түсіндірме сөздікте» мағына туралы мынадай түсініктеме береді: «Мағына - сөз арқылы айтушы мен тындаушыға ортақ түсінік. Нақты ұғымды білдіретін шындық өмірдің көрінісі» [10]. Ғалымдар дұрыс көрсеткеніндей, сөздің мағынасы - белгілі бір топтың немесе екі адамның келісуі бойынша заттың адам санасындағы бейнесі. В.М.Солнцев тіл - тілдердегі сөздердің мағыналары дәлме-дәл келуі, белгілі топтың арасындағы келісімшілдікке байланысты еместігін, адамдар санасындағы ойлау амалдары бірдей болып жүретіндігін: «следует константировать, что значение слов разных языков, хотя и нетождественны, но обязательно частично (а то и полностью) совпадают. Объясняется это единством процесса мышлениями детермированностью внеязыковой реальностью» [5], - дейді.

Ғалымдардың барлығы сөзді «дыбыстар мен мағынаның» бірлігі тұрғысынан таниды. Сонымен, сөз - дыбыстардың тек жиынтығы емес, белгілі бір ретпен айтылған дыбыстар мен мағынаның жиынтығынан тұратын күрделі тілдік тұлға. Сөздің екі компонентінің (дыбыстар мен мағына) қайсысының болса да маңызы, қызметі айрықша. Дыбыстар болмаса сөз бол-

майтындығы белгілі, бірақ құр дыбыстар жиынтығы мағынаның қызметін атқара алмайды. Тілдің қызметі - ойды білдіру, пікір алысу, яғни қарым-қатынас құралы.

Мағына үш топқа бөлініп қарастырылады:

Бірінші - тілдік немесе таңбалық, символикалық, вербальдық мағыналар. Бұлар тілдің сезімдік тұрағында (базасында, қорында) арнайы таңбалар (квазиобъектілер) түрінде өмір сүреді. Мұндай жағдайда мағыналар таңбаларға «байланып» тұрады.

Екінші - заттық мағыналар. Бұлар адамның санасында, есінде, қиялында өмір сүреді. Бұлардың болуына шарт ретінде шындық өмірдегі мағынаның көрінісі (зат) тұруы қажет.

Үшінші - қызметтік мағына. Бұл мағыналар іс-әрекет негізінде өмір сүреді. Бұған мысал ретінде әлеуметтік ережелер мен рөлдерді алып қарастыруға болады [10].

Сезім мүшелері арқылы қабылданған түрлі ақпарат мида анализ, синтез жасалынып, сол заттың түп нұсқасына жуық бейне жасалынады. Кейде сезім мүшелері арқылы алынған ақпараттар (информация) заттың толық бейнесін жасауға жеткіліксіз болуы да мүмкін. Соңғы жағдайда адамның өмір тәжірибесі, білімі көмекке келеді. Қысқасы сезім мүшелері арқылы қамтылған информациялар негізінде заттың объективтік дүниедегі түрлі құбылыстар мен қозғалыстардың субъективтік бейнесінің жасалуына көмегі тиеді. Осы субъектив бейне сөз мағынасы мен ұғымның негізін жасайтын элемент болып саналады.

Тіл кемістігі бар балалардың сөздік қоры олардың бір-бірімен және қоғаммен қарым-қатынасқа түсуіне және олардың осы қатысым әрекетінде қолданылатын сөздердің жиынтығына тәуелді. Сөздік қордағы сөздер тілдік қатысым әрекетінде бір жақты, яғни сөйлеушінің тыңдаушыға айтқан сөздері тұрғысынан ғана қолданылса, онда ол адамның пассивтік сөздік қорын молайтады. Ал, сөйлеушінің тыңдаушыға айтылған сөзі кері әсерленіп сөйлеушіден қайта шығатын болса, онда ол адамның активтік сөздік қорын молайтады.

Білім беру ұйымдарында сөйлеу бұзылыстары бар балаларды оқытуды ұйымдастыру және мазмұны. Сөйлеу тілінде ауыр кемістігі бар балаларға арналған екі бөлімнен тұратын арнайы (түзету) білім беру ұйымы:

Бірінші бөлімінде алалия, ринолия, дизартриясы бар балалар оқиды, сыныпта – 12 бала, екінші бөлімінде ауыр түрдегі тұтықпасы бар балалар білім алады, сыныпта 10 баладан аспауы тиіс.

Егер сөйлеуіндегі тіл кемістіктері тіл кемістіктері түзетілген жағдайда баланы ата-анасының келісімі және ПМПК қорытындысымен жалпы мектепке ауыстыруға болады.

Бұл мектепке балалар бірінші сыныпқа 7-9 жастан, дайындық сыныпқа 6-7 жастан қабылданады. 10-11 жыл ішінде оқушылар негізгі жалпы білім алып шыға алады. Логопедиялық және түзетушілік педагогикалық көмек барлық сабақтарда және сабақтан тыс уақытта көрсетіледі. Бұл арнайы мектепте арнайы сөйлеу күн тәртібі ұйымдастырылған.

Сөйлеу тілі кемшіліктерінің ең басты белгісін анықтау және оның бірыңғай педагогикалық амалды жүзеге асыруға маңызын жете зерттеу негізіне осы топтастыруды Р.Е.Левина ұсынған. Осы топтастырудағы сөйлеу тілінің бұзылуы екі топқа бөлінеді [11.18]:

Бірінші топ- қатынас құралының бұзылуы. Оған фонетикалық және фонетика-фонематикалық дамымауы мен жалпы сөйлеу тілінің дамымауы жатады. Сөйлеу тілінің фонетика-фонематикалық дамымауы тіл дыбыстарын айту және қабылдау ақаулықтарының салдарынан әртүрлі тіл кемістіктері бар балалардың ана тілінде сөйлеу жүйесінің бұзылуы.

Жалпы сөйлеу тілінің дамымауы /немесе жалпы тіл кемістігі/ сөйлеу тілі жүйесінің дыбыс шығару және мағына жағына қарасақ барлық бөліктерінің компоненттерінің /бұзылуынан болатын әртүрлі тіл кемістіктері.

Бұл дамымау сөйлеу тілінің бүтіндей жоқ болуынан толық дамуына дейінгі дәрежеде

байқалуы мүмкін, бірақ фонетикалық және лексика-грамматикалық дамымаудың нышаны сақталады.

Екінші топ- қатынас құралының қолдану кезіндегі бұзылуы. Ондай бұзылуға тұтықпа жатады. Сөйлеу тілінің жалпы толық дамымауы тұтықпа мен тіркесіп аралас қосылған кемістік те болуы мүмкін.

Клиникалық және психолого-педагогикалық топтастырулар бір-біріне қайшы келмейді, керісінше өзара бірін-бірі толықтырады.

Тіл – қарым-қатынас құралы болғандықтан, қатысым әрекетінде ғана өзінің бүкіл қызметін айқындап, көрсете алады.” Лишь рассматривая язык в процессе речевой деятельности, мы способны вскрыть реальный механизм общественного функционирования языка» [12,28-б.]. Бұл пікірге Б.В.Беляев те қосылады: «Если язык есть явление лингвистическое, то владение, языком есть явление психологическое» деген пікір айтады [13,13-б.]. Олай болса, психикалық тұрғысынан тілге адамдардың өз ойын, пікірін басқа адамға жеткізуі жатады. Себебі, бала өзінің ойлаған ойын, мұң-мұқтажын, қуанышын, ренішін, пікірін тілді қарым-қатынас құралы ретінде пайдаланған кезде ғана сырқа шығарады. Бала сөйлеу процесінде өзінің сөз байлығын пайдаланады. Сондықтан сөздік қордағы әрбір сөз баланың ойлау қабілетіне, жеке тұлға болып қалыптасуына әсер етуші рөлінде қолданы [14,86-б.].

Сөз затты, оның белгісін, қалпын әрекетін, байланысын білдіре отырып, оларды «көрінетін» етеді. Сөзбен бейнеленген жинақталған сипатқа не заттар мен олардың қасиеттері тураалы мұндай сезімдік сигнал таным объектісі бола тұра, жағдайға арналған оқып үйренбей-ақ сол орнында тез танылады.

1.Кез келген сөз жинақтаушы мәнге ие болғандықтан, балалар анық қабылдаған заттарын белгілі бір категорияға жатқыза алады.

2.Табиғаттағы заттар мен құбылыстар арасындағы байланыстар да сөзбен беріледі.

3.Қажет және болмайды деген сөздерде ересектердің бала тәрбиесіне, мінез-құлық ережесіне қойылатын негізгі талаптары білдірілген. Бұл ережелерді бала меңгере отырып, оларды өз бетімен әртүрлі жағдайда қолданады, соған сәйкес әрекет жасап үйренеді.

4.Сөз әрекеттің мағынасын білдіреді.

5.Сөзбен өзінің қайғы-қасіретін бастан өткізген сезімдерін, өзінің бір нәрсеге қатыстылығын білдіреді.

6.Ақыл-ой әрекетін бағыттарын сұрақ қойылып, сөзбен міндет жүктеледі.

7.Балада іс жүзінде ең алдымен заттармен өзара әрекетте және адамдармен қарым-қатынасында, өз күшін байқау формасында сана-сезім дамиды. Алайда бала әрекеттің субъектісі екендігін тек сөз арқылы түсінеді.

8.Сөйлеуді меңгере отырып, бала басқа адамдармен араласуды, оларды түсінуді, оларға әсер етуді, ересектермен және басқа балалармен сөйлесуді үйренеді.

Демек, тіл арқылы бала өзінің қоғамының бір бөлшегі, қоғамға қатысты екендігін сезінеді. Бұл баланың психикалық дамуына оның жеке тұлға болып қалыптасуына ықпалын тигізеді. Тіл – қоғамдық құбылыс болғандықтан, сөздік қорда тек қоғам бар жерде ғана жинақталады. Қоғам жоқ жерде сөздік қор дамымайды, жетілмейді.

Л.С.Выготский сәбидің күлкісін, былдарлауын, ым- шараларын (қолымен бір затты нұсқағанын) қатысым амалдарына жатқызып, мұның барлығы баланың қаршаған ортаға өзінің сезімін көңіл- күйін білдіреді дейді [15,162-б.]. Бала былдырлап сөйлегенде қоршаған ортасындағы естіген дыбыстарын қайталайды.

Сәбилер 3-9 айлық арасында тілдің бүкіл дыбыстық жүйесін дыбыстай алады. Осы кезеңнен бастап сәбилердің сөздік қоры зор қарқынмен дамиды. Бала психикасының дамуына оның тілді меңгеруі, оны сөйлеу процесінде қолдануы ерекше роль атқарады. Сөйлеу әрекетінде бала өзінің жинақтаған «қамбасы» сөздік қорды пайдаланады. Сондықтан

оның түсінікті сөйлеу дағдыларының жетелуі, лексикалық қорының сандық және сапалық жағынан дамуы секілді мәселелер психолог, дефектолог- педагог, тілші ғалымдарды ғасырлар бойы мазалап келеді.

Тіл мүкістігі – жеке дыбыстардың дұрыс айтылмауынан сөздің бұзылуы. Баланың кекештеніп, “р” әрпін айта алмауы – тіл мүкістігінің айқын дәлелі болып табылады. Тіл мүкістігінің бірнеше түрі бар:

- сигматизм – С, З, Ц, Т, Ж, Г, Щ әріптерін дұрыс айтпаудан сөздің бұзылуы;
- сақаулық – Р әрпін айта алмау; лямбдацизм – Л дыбысын дұрыс айтпау не басқа дыбыспен ауыстырып айту;
- быдықтық – дауыс ырғағының бұзылуы және дыбысты дұрыс айта алмаудан сөздің түсініксіз шығуы;
- дизартрия – әріптерді дұрыс айта алмағандан сөз көркемдігінің бұзылуы.

Баланы бала-бақшаға апара жатқанда, жолда бір нәрсе айтып жүріңіз. Мысалы: автобуспен, троллейбустың қандай айырмашылығы бар? деп, содан кейін кешке жақын баладан: «Білесің бе біз не көрдік?» деп сұраңыз. Сонда бала бәріне жолда не көргенін айта бастайды. Осылайша баланың сөйлеуімен зейінін дамыта аламыз.

Жалпы алғанда бала тілінің бірден қалыптаспауы, оның бірден жақсы сөйлей алмауы ата-ананы қинайды. Мидың даму процесі белгілі бір кезеңге жеткенде ғана балалар дұрыс сөйлей бастайды. Бұл – асығуды қажет етпейтін көп уақыттық процесс. Мәселен, сәби үш айлық кезінде еліктеу дыбыстарын шығара бастайды. Бес-алты айлығында үілдеп, жеті айлығынан бастап жеке дыбыстардан буындар құрап үйренеді, бір жасқа келгенде бес-он сөз айта алатын болады. Екі жасқа жеткенде баланың сөздік қоры 200-400-ге жетеді, 4 жасқа келгенде қарапайым сөздерден сөйлем құрауға әрекет жасайды. Келе-келе баланың сөздік қоры ұлғайып активтік және пассивтік сөз қоры пайда болады. Активтік дегеніміз - бала өзі айтқан сөзінің мағынасын түсінетін сөздер де, пассивтік дегеніміз өзі айта алмайтын, бірақ өзге адам айтқанда түсінетін сөздік қоры [14,89-б.]. Сондықтан бір жасқа жеткен бала әлі дұрыс сөйлей алмаса, оған қайғырудың қажеті жоқ. Бала сөйлей алмаса да, ересектердің айтқан сөзін ұқса, айтқанды дұрыс орындай білсе, онда уайымдауға ешқандай негіз жоқ. Баланың тілі шыға бастаған кезде онымен байқап, дұрыс сөйлескен мақұл. Сақауланып сөйлеуге, баланың тілін бұрап сөйлегенін қызық көріп, оның айтқандарындай етіп қайталау жақсылыққа апармайды. Өйткені бала солай сөйлеуге үйреніп кетеді.

Сонымен, жоғарыда айтылып кеткендей баланың сөйлеуінің бұзылуына биологиялық, психологиялық факторлар, сондай-ақ қоршаған ортаның келеңсіз жағдайлары себепші болады:

1. Ана құрсағындағы ұрықтың 4 апталығынан 4 айлығына дейінгі кезеңдегі дамуының бұзылуынан сөйлеу тілі бұзылады. Яғни, ананың екі қабат кезінде вирусті жұқпалы аурулар, әртүрлі зақымдар, гигиеналық талаптарды сақтамауынан, резус фактор бойынша қанның сәйкес келмеуі және т.б. себептер әсер етеді.

2. Болашақ ананың екі қабат кезінде қорқып-шошынуы, жүйке жүйесінің мазасыздануы, уайымдауы, ашулануы баланың сөйлеу тілінің бұзылуына әкеледі.

3. Сөйлеу тілінің мүкістенуіне бас сүйегінің жаракаттануы мен мидың шайқалуы ықпал етеді.

4. Босану кезінде және толғақ қысымынан болатын зақымның мидың оттегімен жеткілікті қамтамасыз етілмеуінің салдарынан бас сүйегінің ішкі жағына қан құйылады.

5. Сөйлеу тілінің мүкістігіне тұқым қулайтын аурулар және нәресте кезінде жиі-жиі шалдыққан әртүрлі ауру-сырқаулардың зардаптарынан да зиян шегеді [16,72-б.].

Қорыта келе, тіл кемістігі бар балалардың сөздік қорын байыту мақсатында төмендегідей міндеттер шешілуі тиіс:

- сөздік қорды байытудың жүйесін меңгеру;
- жаттығу жұмыстарын жүргізу арқылы сөздік қорды байытуда жүргізілетін жұмыстардың негізгі бағыттарын білу;
- сөздік қорды байытуда сөздік жұмыстарын жүргізудің әдіс-тәсілдерін меңгеру;
- тіл кемістігі бар балалардың сөздік қорын байыту ерекшеліктерін меңгеру;
- тіл кемістігі бар балалардың сөйлеу тілінің ерекшеліктерін білу;
- тіл кемістігі бар балалардың сөздік қорын байытуда жүргізілетін жұмыстардың негізгі бағыттарын үйрену;
- халық ауыз әдебиеті арқылы сөйлеу тілін дамыту.

Тіл кемістігі бар балалардың сөздік қорын байыту мақсатында зерттеу жұмысы үш кезеңде жүргізілді.

Бірінші кезеңде тіл кемістігі бар балалардың сөз байлығы мен сөйлеу дағдысын бақылап, олардың ауызша және жазбаша жұмыстарына талдау жасалынды.

Бұл кезеңдегі мақсат:

- оқушылардың сөздік қорын, ауызша және жазбаша сөздерді мағынасына қарай орынды қолдануын бақылау.

Екінші кезеңде сөздік қорды байыту жұмыстарының жүргізілуі нақтыланды.

Бұл кезеңдегі мақсат:

- сөздік қорды байыту жұмыстарының мазмұнын, көлемін, жүйесін және білім мен дағдыны беру жолдарын белгілеу және сөздік қорды байыту мақсатында жүргізілетін жұмыстар ұсыну және нәтижені бақылау.

Үшінші кезеңде қысқа мәтін ұсынылып, мазмұндап айту және мәтін мазмұнына қорытынды пікір айту.

Бұл кезеңдегі мақсат:

- қысқа мәтін мазмұнындағы ой-пікірлерді ажыратып, өз сөзімен айтып не жазып бере білу дағдысының деңгейі мен көргенін, оқығанын, естігенін жүйелі айтып не жазып беру де сөзді қолдана білу дағдысы анықталады.

Оқушылардың тілін зерттеу, ауызша және жазбаша тіліндегі қателерді және оның себептерін анықтау бойынша балалармен жеке-жеке жұмыстар жүргізіледі.

Зерттеу жұмысы 6 оқушымен жүргізілді

Балалар жеке-жеке бір-бірінен алшақ отырғызылып, барлығына бірдей тапсырма берілді

Төмендегі сөздерден сөз тіркестерін құрастырыңыздар:

1-тапсырма: Зат есім сөздер ұсынылды. Олар: ағаш, оқушы, есеп, терезе, кітап.

Сын есім сөздер ұсынылды. Олар: қызық, жасыл, үлкен, қиын, әдепті.

2-тапсырма: Зат есім сөздер ұсынылды. Олар: бала, жаңбыр, терезе, кітап, ауа райы.

Етістік сөздер ұсынылды. Олар: суытты, ашылды, жауды, оқыдым, келді.

3-тапсырма:

А) Көп нүктенің орнына берілген сөздерді қойып жазу.

Б) Қажетті сөздерді мағыналық топтарға бөліп жазу.

1. Заттың атауын білдіретін сөздер.

2. Қимыл әрекетті білдіретін сөздер.

Ауылдан .... келді. Таңертеңгі асымды .... Балалар саяхатқа ..... Біз .... тазаладық. Мұғалім үй тапсырмасын .... және сабақ ..... Мен Әуезов .... тұрамын. Менің пәтерім ..... қабатта. Мектепке әкем....

Қажетті сөздер: көшесінде, барды, әжем, түсіндірді, іштім, бөлмені, тексерді, екінші, алып келеді.

Екінші кезеңде сөздік қорды байыту жұмыстарының мазмұнын, көлемін, жүйесін және

білім мен дағдыны беру жолдарын белгілеу және сөздік қорды байыту мақсатында зат есімдердің кім? не? деген сұрақтарға жауап беретіндігі, заттардың, құбылыстардың атын білдіретіндігі, сын есімдер заттық түр-түсін, сипатын, түрлі қасиеттерін, сапасын білдіретіндігі, етістік заттың қимылын, іс-әрекетті білдіретіндігі интербелсенді материалдармен (слайдтар ұсынылады) түсіндіріледі.

Үшінші кезеңде қысқа мәтін мазмұнындағы ой-пікірлерді ажыратып, өз сөзімен айтып не жазып бере білу дағдысының деңгейі мен көргенін, оқығанын, естігенін жүйелі айтып не жазып беру де сөзді қолдана білу дағдысы анықталады. Мәтіндер жеке-жеке ұсынылып, сұрақтарға жазбаша береді.

ДОСТЫҚ

Достық – адамдардың бір-біріне деген ықыласын білдіретін әлеуметтік ұғым.

Достық мақсат-мүдденің ортақ болуы, өзара түсінісу шынайы сезімді білдіретін адамдар арасындағы ең жоғары адамгершілік қатынасқа негізделеді. Бұл ұғым адамзат қоғамының ғасырлар бойындағы әлеуметтік қарым-қатынасының даму тарихында өркениет пен гуманизмнің дамып, кемелденуі нәтижесінде қалыптасқан. Ұлы ойшылдар мен гуманистер достықты әрдайым уағыздап отырған.

Достық - татулық өзінен-өзі пайда болмайды. Ол үшін адамдармен сыйласа білу қажет. Кекшіл болмай, кешірімді болу керек. Адал адаммен дос болсаң, оқуың да, жұмысың өнімді, өмірің көңілді болмақ. Достаса білейік.

Сұрақтарға жауап жазамыз

Достық – қандай ұғым?

Достық неге негізделеді?

Достық қалай қалыптасады?

Адам қандай болуы керек?

Қандай адаммен дос болу керек?

ҚАЗАҚ ДАСТАРХАНЫ

Қазақ дастарханында болатын әр түрлі салқындатылған сүр тағамдар мен табақ жасалып келетін салқындатылған қазы-қарта, жая, тоңазыған құйрық, томырлаған жамбас, тураған ет, түрілген сүбелер, қай елдің дастарханынан болса да асып түспесе, кем түспес. Қазақ ғұрыпындағы күніне 3-4 мезгіл қымыз сапыру, айран-қатық ішу, үйге кірген адамды құр ауыз жібермеу үшін құрт-май, нан- бауырсақ, қант-кәмпит, құрт-ірімшік салып дастархан жаю – күні бүгінге дейін сақталып келген жомарттық дәстүр. Салқын асты күннің әр уақытында, жылдың әр мезгілдерінде әрбір адам жеке және дастарханда отырып қабылдай берген. Салқын ас деудің орнына суық тағам деп те атаған («Қазақтың ұлттық тағамдары» кітабынан).

Сұрақтарға жауап жазамыз:

Қазақ ғұрыпындағы күніне қымыз неше мезгіл сапырылады?

Дастархан жаю қандай дәстүр?

Салқын асты күннің қай мезгілінде қабылдаған?

Салқын асты тағы қалай атаған?

Мәтін мазмұнындағы ой-пікірлерді ажыратып, өз сөзімен айтып не жазып бере білу дағдысының деңгейін дамыту мақсатында мұғалім тарапынан мәтін мәнерлеп оқылды, түсіндірілді, екі оқушы байта мәнерлеп оқылып, жоғарыдағы сұрақтарға жауаптар ашық түрде алынды. Нәтижесінде, тілінде кемістігі бар балалар достық және қазақ дастарханы жөнінде мәліметтерді меңгерді, сөздік қоры байыды. Сөздердің мағынасына орай сөздерді мағынасына орай дұрыс тіркестеру қабілеті қалыптасып, сөздік қоры байиды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. -М.: Просвещение, 1986. -223 с.
2. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. -М., Русс.яз. 1989. – 117 с.
3. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания / А.А. Леонтьев. - Изд. 3-е, стер. - М.: URSS, 2005. - 306.
4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері [Мәтін]: оқулық. - Алматы: Санат, 2003. - 496 б.
5. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. -М.: Наука, 1983. -301 с.
6. Кисилева Л.А. Эффективность аргументации как речевого воздействия. - М.: 1989. -436 с.
7. Жапбаров А. Қазақ тілін оқыту арқылы тіл дамытудың әдіснамалық және әдістемелік негіздері. Дисс... п.ғ.д., Алматы. 2004. - 139 б.
8. Шанский Н.М. Что значит знать язык и владеть им. - Л.: Просвещение. Ленингр отделение, 1989. - 192 с.
9. Белбаева М. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы. –Алматы, 1976. - 116 б.
10. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 жыл. -509 бет.
11. Левина Р.Е. Основы теории и практики логопедии. / -Репр. воспр. изд. 1967 г. - Санкт-Петербург: Альянс, 2013. - 368 с.
12. Мясичев В.Н. Психология отношений. Избранные психологические труды, /под ред. А.А. Бодалева. -М.-Воронеж, 1995, 60 с.
13. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам [Текст]: пособие для преподавателей и студентов. - Изд. 2-е перераб. и доп. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. 228 с.
14. Флерова Ж.М. Логопедия. - Изд. 4-е. - Ростов н/Д.: Феникс, 2008. – 317 с.
15. Выготский С.Л. Психология развития как феномен культуры: избранные психологические труды. -Москва: Институт практической психологии; Воронеж: НПО 'МОДЭК', 1996. - 512 с.
16. Власенко И.Т. Особенности словесного мышления взрослых и детей с нарушениями речи. / И.Т.Власенко; / НИИ дефектологии АН СССР. - М.: Педагогика, 1990. - 183 с.

REFERENCES

1. Shatilov S.F. Metodika obúchenia nemetskomú iazykú v srednei shkole. M.: Prosveenie, 1986. -223 s.
2. Passov E.I. Osnovy kommúnikativnoi metodiki obúchenia inoiazыchnomú obeniú. -M., Rýss.iaz. 1989. – 117 s.
3. Leontev A.A. Psiholingvisticheskie edimitsy i porojdenie rechevogo vyskazyvania / A. A. Leontev. - Izd. 3-e, ster. - M.: URSS, 2005. - 306.
4. Ahanov K. Til biliminiń negizderi [Mátin]: oqýlyq. - Almaty: Sanat, 2003. - 496 b.
5. Solntsev V.M. Iazyk kak sistemno-strýktyrnoe obrazovanie. -M.: Naýka, 1983. -301 s.
6. Kısileva L.A. Effektivnost argúmentatsii kak rechevogo vozdeistviiia. - M.: 1989. -436 s.

7. Japbarov A. Qazaq tilin oqytý arqyly til damytýdyń ádisnamalyq jáne ádistemelik negizderi. Diss... p.g.d., Almaty. 2004. - 139 b.
8. Shanskiı N.M. Chto znachit znat iazyk i vladet im. -L.: Prosveenie. Leningr otd-me, 1989.-192s.
9. Belbaeva M. Qazirgi qazaq tiliniń leksikologııasy. Almaty. 1976. - 116 b.
10. Qazaq tili. Entsiklopedıa. Almaty: Qazaqstan Respýblikasy Bilim, mádeniet jáne densaýlyq saqtaý ministrliги, Qazaqstan damý institúty, 1998 jyl, 509 bet.
11. Levina R.E. Osnovy teorii i praktiki logopedii. / -Repr. vospr. izd. 1967 g. - Sankt-Peterbúrg: AlıanS, 2013. - 368 s.
12. Mıasiev V.N. Psihologıa otnosheniı. Izbrannye psihologicheskie trýdy, /pod red. A.A. Bodaleva. -M.-Voronej, 1995, 60 s.
13. Belıaev B.V. Oчерki po psihologii obyčeniı inostrannym iazykam [Tekst]: posobie dlia prepodavatelei i stýdentov. - Izd. 2-e pererab. i dop. - M.: Izd-vo Mosk. ún-ta, 1985. 228 s.
14. Flerova J.M. Logopedıa. - Izd. 4-e. - Rostov n/D : Feniks, 2008. - 317
15. Vygotskiı S.L. Psihologıa razvıtıa kak fenomen kúltúry: izbrannye psihologicheskie trýdy. -Moskva: Institut prakticheskoı psihologii; Voronej: NPO 'MODEK', 1996. - 512 s.
16. Vlasenko I.T. Osobnosti slovesnogo myshlenıa vzroslyh i detei narýsheniıami rechi. / I.T.Vlasenko; / NII defektologii AN SSSR. - M.: Pedagogıka, 1990. - 183 s.

Б.Б.АҚТАЙЛАҚ¹, Т.С.САДЫҚОВ², Т.П.МЕЙРБЕКОВ³

¹ PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.) E-mail: jastaban1992@gmail.com

² тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.) E-mail: sadikov_ts@enu.kz

³ аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: talgat.meyirbekov@ayu.edu.kz.

ХАСАН ОРАЛТАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АЛАШ ИДЕЯСЫ

Мақалада Хасан Қалибекұлы Оралтайдың Қазақстан тарихының өзекті мәселелеріне байланысты, атап айтқанда Алаш қозғалысының тарихына байланысты жазған зерттеу жұмыстары жайлы баяндалған. Хасан Оралтай қазақтың ұлт-азаттық қозғалысына байланысты шетелде жарық көрген еңбектердің авторы. Бұл ХХ ғасырда батыс пен шығыс арасындағы идеологиялық арпалыс кезіндегі шетелде жарық көрген біршама объективті жазылған еңбектер еді. 1933 жылы Шығыс Түркістанда дүниеге келген Хасан Оралтай саяси қуғын-сүргінге байланысты шетел асуға мәжбүр болған. Түрік Республикасында тұрақтаған қазақтардың арасында Хасан Қалибекұлы да болған. Мұнда ол қазақ тарихына байланысты зерттеу жұмыстарын қолға алады, газет-журналдар шығарады. 1968 жылдан бастап Германияның Мюнхен қаласындағы «Азаттық» радиосында қызметін бастайды. Радио эфирінде қазаққа байланысты көкейтесті мәселелерді қозғап, халқымыздың мұңы мен жоғын айтты.

Кілт сөздері: Алаш қозғалысы, Хасан Оралтай, азаттық, идеологиялық соғыс, тоталитаризм.

B.B.Aktailak¹, T.S.Sadykov², T.P.Meyrbekov³

¹ Doctoral student, Eurasian National University named after L.N.Gumilev

(Kazakhstan, Nur-Sultan) E-mail: jastaban1992@gmail.com

² Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Nur-Sultan) E-mail: sadikov_ts@enu.kz

³ Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkestan) E-mail: talgat.meyirbekov@ayu.edu.kz.

IDEA OF ALASH IN THE WORKS OF HASAN ORALTAY

The article deals with topical problems of national history, in particular the history of the Alash movement, as reflected in the research works of Hasan Kalibekuly Oraltay. He is the author of works on the history of the national liberation movement of the Kazakh people, published in foreign countries during the Cold War. In contrast to the authors of the Soviet period, the works of Hasan Oraltay were not constrained by the ideology of the Bolsheviks and are, to a certain extent, objective research. Born in 1933 in East Turkestan, the family of Hasan Kalibekuly, like other Kazakhs in the region, was forced to emigrate for political reasons abroad, in this case to Turkey. From a young age, Hassan showed himself very actively and wrote a lot about the history and traditions of the Kazakhs, published newspapers and magazines. Since 1968, he started to work on Radio Liberty in the city of Munich, Germany. Due to this, he had a great opportunity to tell the whole world about the Kazakhs in general, and about certain historical issues of our people, in particular, about the Alash movement.

Keywords: Alash movement, Hasan Oralтай, liberty, ideological war, totalitarianism.

Б.Б.Ақтайлақ¹, Т.С.Садықов², Т.П.Мейрбеков³

¹ PhD докторант, Евразийский Национальный университет имени Л.Н.Гумилева (Казахстан, г.Нур-Султан) E-mail: jastaban1992@gmail.com

² доктор исторических наук, профессор,
Евразийский Национальный университет имени Л.Н.Гумилева
(Казахстан, г.Нур-Султан) E-mail: sadikov_ts@enu.kz

³ старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан) E-mail: talgat.meyirbekov@ayu.edu.kz.

ИДЕЯ АЛАШ В ТРУДАХ ХАСАНА ОРАЛТАЯ

В статье рассмотрены актуальные проблемы отечественной истории, в частности история движения Алаш, отраженных в исследовательских работах Хасана Калибекулы Оралтая. Он автор трудов по истории национально-освободительного движения казахского народа, опубликованных в зарубежных странах в период «Холодной войны». В отличие от авторов советского периода, труды Хасана Оралтая не были скованными идеологией большевиков и являются в определенной степени объективными исследованиями. Родившись в 1933 году в Восточном Туркестане, семья Хасана Калибекулы, как и другие казахи данного региона, была вынуждена эмигрировать по политическим причинам в зарубежье, в данном случае в Турцию. С юных лет Хасан проявил себя очень активно и много писал о истории и традиции казахов, выпускал газеты и журналы. С 1968 года приступил к работе на радио «Свобода» в городе Мюнхене Германии. Благодаря чему имел большую возможность рассказать всему миру о казахах в целом, и об отдельных исторических вопросах нашего народа, в частности о движении Алаш.

Ключевые слова: движение Алаш, Хасан Оралтай, свобода, идеологическая война, тоталитаризм.

Алаш зиялыларының тарихы, оның қазақ ұлттық тарихындағы орны мен рөлін саралап бағамдау бүгінгі тарих ғылымының өзекті тақырыптарының бірі. Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін аталған тақырыпқа қалам тартып жүрген тұлғалар баршылық деуге болады. Тәуелсіздік таңымен бірге елімізге жариялылық пен еркін зерттеу жұмыстарын жүргізу мүмкіндігі туындағаны сөзсіз. Алаш қозғалысының тарихы, Алаш Орда үкіметінің қазақ мемлекеттілік тарихында алатын орны, қазақ зиялыларының жеке және топ-тобымен репрессияға ұшырауы және аталған мәселенің басқа да ашылмаған қырларын қарастырған еңбектер көптеп жазылды. Бұл тақырыпқа байланысты академик М.Қ.Қозыбаев, М.Қойгелдиев, Т.Омарбеков, Т.Жұртбай, Е.Сыдықов және т.б. ғалымдар өз зерттеу жұмыстарын арнады.

Дегенмен, объективті тұрғыда зерттелген бұл жұмыстардың көбісі тәуелсіздік кезеңде жүргізілген, ал тоталитарлық зомбылық кезеңінде аталған тақырып бойынша шындық тұрғыда зерттелген жұмыстар жоқ. Оның себебі де түсінікті. Кенесары ханның көтерілісіне «қазақ халқының Ресей отаршылдығына қарсы ұлт-азаттық көтерілісі» деп баға берген Ермұқан Бекмаханұлының «XIX ғасырдың 20-30 жж. Қазақстан тарихы» еңбегіне байланысты ғалымның қудаланып, көп бейнет шеккендігі белгілі жайт [1]. Кеңес үкіметі Алаш зиялыларына «ұлтшыл», «сатқын буржуазия өкілдері», «халық жауы» секілді айыптау айдарларын тағып, оларды қаралаумен болды. Қазақ тарихына ат үсті қарау тіпті М.Горбачевтың кезіндегі «қайта құру» немесе «жариялылық» кезеңінде де жойылмады. Сондықтан, тоталитарлық жүйенің тарапынан жүргізілген саясаттың салдарынан қоғамдық

ғылымдар, оның ішінде қазақ тарихы да шындық тұрғыдан қарастырылмай, кенже қалды.

Қазақ тарихының XX ғасыр тарихын зерттеу мәселелеріне тоқталған академик Манаш Қозыбаев: «...біз XX ғасырдың тарихына үңіліп, кейбір әлі де тарих бетін мекендеп жүрген мифтерге тоқталуды жөн көрдік. Осындай мифтердің бірі, бірі болса бірегейі – қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының статусын төмендетіп, қазақ сахарасында пролетариат қозғалысының статусын әсірелеу мифі», - деген болатын [2, 34-б.]. Тарихтағы бұрмалаушылықты көрсете отырып, академик Манаш Қабашұлы Кеңес дәуірінде ұлт мүддесін қорғаған қайраткерлерге, кейін барша халыққа ұлтшылдық айдар тағылғандығын жазды.

Дегенмен, Кеңес Одағынан тыс шетелдерде қазақ тарихына қатысты зерттеу жұмыстары жүргізіліп отырды. Мұндай зерттеу жұмыстарының саяси мәнінің болғандығын да айтпасқа болмас. Қарсылас екі алпауыт мемлекет (АҚШ мен КСРО) пен олардың одақтастары бір-біріне кінә арту мүмкіндігін қалт жібермеуге тырысатын.

Қазақ тарихын батыс елдерде зерттеуге шетел асқан түркістандықтар, оның ішінде қазақтар өзіндік үлесін қосып отырды. Шетелде өмір сүріп, Алаш тарихын зерттеген ғалымдардың арасында М.Шоқай, З.В.Тоған және Х.Оралтайды атауға болады. Бұл ғалымдардың еңбектері Кеңес Одағындағы идеологиялық бұғаудан еркін және біршама объективті тұрғыда жазылды.

Әлемдік қауымдастықты Алаш қозғалысы мен Алаш Орда жөнінде деректермен таныстыруда олардың рөлі жоғары болды десек артық айтқандық болмас. Қазақ халқының тарихы мен әдебиеті, мәдениеті мен тұрмысы жайлы көп ізденген тұлғалардың бірі – Хасан Оралтай болды. Елінен жырақта жүрсе де, ғалым Қазақстанда болып жатқан оқиғаларға әрдайым елендеп, қашанда зерттеу ізденісінде болды. Хасан Оралтайдың естелігінде: «...ол кезде бұл салада батыста мардымды мәлімет-материал жоқ. Ал ол кезде батыстық елдерге келетін советтік басылымдар болса, Алаш қимылы мен Алаш Орда үкіметі жөнінде ешқандай мәлімет бермейтін. Оқта-текте бірдеме шыға қалса, ол Алаш қимылын қаралап, тарихи шындықты бұрмалауға арналатын» [3, 203-б.]. Осы себептерге байланысты Хасан Қалибекұлы өзінің зерттеу нысанына Алаш қозғалысын алды.

Хасан Оралтай тарапынан құрастырылып, Түрік Республикасының Ыстамбұл қаласында түрік тілінде шыққан «Қазақ тілінің сөздігі» кітабында «Алаш» сөзі – қазақ, қырғыз, татар халықтарының ескі ортақ атауы, ал «Алаш Орда» деген сөз – 1917-1919 жылдарда өмір сүрген Қазақстанның ұлттық үкіметі және 1920 жылы Ресей тарапынан жойылды деп көрсетілген болатын [4, 13-б.]. Бұл жерде айта кететіні, аталған еңбек 1959 жылы Қазақ КСР-ы Ғылым академиясы жағынан жасалған «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» түрікше аудармасы болып табылады. Бұл сөздікті Х.Оралтай түрік тіліне аударған кезде ондағы орысша сөздерді алып тастап отырған. Ал мұндағы «Алаш Орда», «қанау», «қандас» сөздерін өз тарапынан енгізген [3, 208-б.].

Түркияда өмір сүрген жылдары Хасан Оралтайдың тұлғалық қалыптасуында үлкен рөлге ие кезең. Хасан ағамыз үлкен ізденіс үстінде еді. Атажұрттан көшіп Анадолы жеріне келген қазақтарға «кәріссіндер ме? қытайсындар ма? жапонсындар ма?», «қазақ тілі түрікшеге қаншалықты жақын?» деген сұрақтар жиі қойылатын [3, 207-б.]. Тарихымыз бен әдебиетімізді Түркия жұртшылығына таныстыру және сондағы қандастарымыз арасында дәріптеу өзекті шаруалардың біріне айналды.

1962 жылдан бастап Измирде Хасан Оралтай «BüyükTürkeli (Ұлы Түрікелі)» атты журнал мен «Коммунизммен соғыс» деген газет шығарып тұрды. Бұл мерзімді басылымдар бетінде қазаққа қатысты біршама деректер жарияланып тұрды. Мәселен, «Коммунизммен шайқас» журналының 1965 жылғы №2 санында Х.Оралтайдың «Тұтқын халықтардың апталығы» тақырыбындағы мақаласында коммунизмнің жан-жақты зомбылығына ұшыраған

қазақ халқы жайлы жазған [5].

1965 жылы түрік тілінде «Ұлы түркішіл Мағжан Жұмабайұлы» кітабы жарық көрді [6]. Бұл кітаптың бірінші бөлімі әлемдегі түркі тектес халықтардың, оның ішінде қазақтардың жағдайы һәм күллі түркі халықтарының бауырластығы туралы болса, ал екінші бөлімінде қазақтың ұлы перзенті - Мағжан Жұмабайұлы жайлы жазылған. Сонымен қатар, бұл кітапта қазақ тілінде және қазақшадан түрік тіліне аударылған Мағжанның өлеңдері келтірілген. Ақынның өлеңдерін қазақшадан түркішеге аудару арқылы Хасан Қалибекұлы Түркия халқын Мағжан шығармашылығымен және оның ой-пікірлерімен таныстырды.

Бұл кітап жайлы Хасан Оралтай: «Мағжан Жұмабайұлын Түркия жұртшылығына таныстыруға тырыстым. Соған орай Мағжанның: «От», «Жер жүзіне», «Жер жүзін топан басса екен», «Мен кім?», «Сағындым», «Түс», «Қараңғылық қоюланып келеді», «Алдамшы өмір», «Есіне кім алады?», «Түркістан», «Алыстағы бауырыма» деген өлең-толғауларын түрікше түсініктермен кітапқа енгіздім» [3, 186-б.]. Бұл кітап Мағжан жайлы жарияланған шетелдегі алғашқы кітап ретінде Түркия әлеуметшілігі тарапынан үлкен ықыласпен қабыл етілген еді.

Хасан Оралтай 1967 жылы «Азаттық» радиосынан тағылымдамадан өтіп, 1968 жылдан бастап радиодағы ресми қызметіне кіріседі. Радионың Хасан Оралтайға берген үлкен мүмкіндігі – ол шетте жүрсе де қазақтың мұң-мұқтажын радио эфирі арқылы әлем қазақтары мен әлемдік қауымдастыққа тарату мүмкіндігін жасады. Хасан Оралтай радионың қазақ бөлімінде қызмет еткен жылдары қазаққа қатысты әртүрлі тақырыпта мақалалар әзірлеп, оны радио эфирінде өз дауысымен дыбыстап отырды.

Хасан Оралтай қозғаған тақырыптың алуандылығы, шетелдегі қазақ диаспорасының ұлттық мүддеге сіңірген еңбегі ретінде және белгілі бір дәрежеде «Қырғиқабақ соғысқа» араласқандығына байланысты оның «Азаттық» радиосының эфиріне шыққан хабарлары Қазақстан тарихының дереккөзі ретінде маңыздылығы жоғары.

Белгілі деректанушы ғалым О.М.Медушевская қазіргі заманның ерекше тарихи дереккөзі ретінде бұқаралық ақпарат құралдарын көрсетеді. Мамандардың дәлелдеуінше, радиохабарларғанақты тарихи жағдайларды есепке ала отырып, ал радиогазеттерді үлкен саяси салдары бар мақсатты әрекеттер жүйесі ретінде бағалаған жағдайда ғана деректің бұл түріне тарихи дерек ретінде объективті баға беруге болады [7, 841-б.].

Хасан Оралтай «Азаттық» радиосында қызмет еткен жылдарда оның назарынан Алаш қозғалысы мен Алаш Орда тарихы тыс қалмады. Сонымен қатар, Түрік Республикасының ғалымдары да Алаш арыстарына үлкен қызығушылығы аңғарылатын. Бірде оған Түркияның белгілі жазушысы Галып Ердем қазақтың ойшыл зиялылары, ұлттық партиясы, үкіметі жайлы жазуды өтінеді. «Оны мен өзім де ойлануда едім. Бірақ «әттең тонның келтесі-ай» дегендей, мәлімет тапшы ғана емес, жоқ-ты», - деп еске алады Хасан Оралтай [3, 202-б.].

Алаш жайлы деректерді анықтау үшін ғалым көп еңбек етті. Нәтижесінде «Азаттық» радиосында Алаш Орда мен Түркістан Мұхтарияты жөнінде көптеген мақалалар жариялап, кітаптар шығарды. «Азаттық» радиосы арқылы жалпы осы тақырыпқа байланысты өзінің және басқа да ғалымдардың зерттеулерімен бөлісіп отырды. Осы арқылы радио тыңдаушыларын ұлт тарихымен таныстыру мақсат етілді. Аталған жұмыста радио толқынынан таратылған хабарлардың кейбірін келтіруді жөн көрдік.

1967 жылдың 19 желтоқсанында Азаттық радиосы эфирінде Х.Оралтайдың «Түркістан ұлттық үкіметтерінің 50 жылдығының туысқан Түркияның баспасөзінде білдіруі» деген тақырыпта мақаласы жарияланды [8]. Мақала Алаш Орда мен Қоқан Мұхтариятының құрылғанының 50 жылдығына арналды. Мұнда Алаш пен Түркістан автономияларының құрылуы тарихтағы айтулы оқиға екендігіне қарамастан кеңестік бұқаралық ақпарат құралдары үнсіз қалғандығы және мұның себебі Қазақстанның тәуелсіз еместігімен түсінді-

рілді. Дегенмен Қазақстанда ескерусіз қалған Алаштың мүшелі шетелдегі түркістан-дықтар тарапынан аталып өткендігі айтылған. Мысал ретінде, «Жаңа Ыстамбұл» газетінде 1967 жылдың 11 желтоқсанында шыққан Қызырбек Гайретуллахтың «Алаш Орда Түркістанның ұлттық үкіметі» атты мақаласына шолу жасалынған. Бұл мақала араға бірнеше күн салғаннан кейін, 23 желтоқсанда радио эфирінде тағы қайталанып таратылды.

1969 жылдың 10 қазанында радио эфирінен Хасан Оралтайдың «Түркістан халқының ұлттық үкіметі Алаш Ордаға қарсы шабуыл ұласуда» деген тақырыпта хабар таратылды [9]. Бұл мақалада Алаш зиялыларына қарсы Кеңес Одағында жасалған іс-әрекеттер жайлы баяндалған. «Бұл жерде ерекше назар аударарлық бір жәйт, осыдан 51 жыл бұрын халқымыздың қалауымен құрылып, советтік қызыл қосындар жағынан құрал күшімен құлатылған ұлттық үкіметіміз Алаш Ордаға қарсы біздің елдегі Мәскеудің қолшоқбарларының үздіксіз қаралау ұласып отырғандығы. Міне тап осының өзі ұлттық үкіметіміз Алаш Орданың біздің ел халқының ұлттық тарихында өте маңызды орын тұтатындығын дәлелдейді», - деп ойын қорытындылаған [9, 3-б.].

1972 жылдың 10 желтоқсанында «Түркістан халқының ұлттық тәуелсіз үкіметтері Алаш Орда мен Қоқан Мұхтариятының құрылғанына 55 жыл толуы» тақырыбында Азаттық радиосы эфирінде арнайы хабар таратылды. Мұнда Алаш Орда мен Қоқан қаласында құрылған Түркістан автономиясының құрылу тарихы, жетекшілері және олардың большевиктер тарапынан құлатылып, зиялыларының қуғынға ұшырауы жайлы мәліметтер берілген. Сонымен қатар, осы мәселеге байланысты Кеңес Одағындағы тоталитарлық жүйенің жүргізген саясаты да сараланған. Мәселен, автор 1967 жылы жарық көрген «Орта Азия мен Қазақстанда советтік әкімшіліктің орнауы» атты кітапта Алаш Орда мен Қоқан Мұхтариятына қатысты келтірілген бұрмаланған деректерге талдау жасаған [10]. Кеңес Одағында Алаш Орда мен Түркістан автономиясына қатысты шындықтың мүлдем айтылмауы «...елімізді билеп-төстеп отырған шет жұрттық отаршылар, Түркістан халқының ұлттық тәуелсіз үкіметтері мен оның негізін қалаушылар жайында, біздің ел хақында мәлімет беріп, шындықты баяндауды тілемейді», - деп түсіндірді Х. Оралтай [10, 4-б.].

Жалпы Хасан Оралтай өзінің зерттеу жұмыстары мен Азаттық радиосының эфирінде оқыған мақалаларында Алаш Орда мен Қоқан Мұхтариятын бірге қарастырып отырды. Ғалым Қазақ елінің тарихына қатысты бұл екі үкіметті бір-бірімен байланыста зерттеді. Бұл жайында: «Қоқан мұхтарияты мен Алаш Орда үкіметі, сайып келгенде, бір мақсат үшін құрылған бір ғана елдің егіз үкіметі еді... Түркістан халқының негізгі мұрат-мақсаты мен әрекет-қимылы бір болғандығы толық дәлелді», - деп тұжырымдайды [10, 2-б.]. Хасан ағамыздың бұл пікірінен оның бойынан кезіндегі Мұстафа Шоқай сынды ұлт зиялыларының «Ұлы Түркістан» идеясы аңғарылады. Оның себебі де түсінікті. Қазақстаннан кетіп Еуропа елдерінде тұрақтаған М.Шоқайдың бүтін Түркістан идеялары шетел қазақтарының арасында бүгінгі күнге дейін өзекті екендігі анық.

Хасан Оралтай Кеңес Одағындағы Алаш мәселесіне байланысты цензурасы және бұрмалаушылық жайлы: «...Совет үкіметі мен КОКП басшылары не үшін Түркістан мәселесіне назар аудармайды? Не үшін Түркістан жайындағы шындықты әлем жұртшылығы назарынан жалтаруға күш салады? Міне бұл жағдай, Лениннің де, оның сонау он жетінші жылдары жариялаған декларациясының да, сондай-ақ советтік негізгі заңның да барып тұрған екі жүзділік екендігі, толық дәлелдеп отыр» [10, 6-б.].

Германияның Мюнхен қаласында қызмет істеген Хасан Оралтай атажұрттан жырақта болса да, елде орын алып отырған жағдаймен жақсы таныс болып отырғандығы аңғарылады. Оның 1972 жылдың 31 желтоқсанында «Алашқа тіл тигізу ата тегін танымағандық» тақырыбындағы мақаласы Азаттық радиосы эфирінен тындармандар назарына ұсынылды [11]. Аталған мақалада коммунистік идеология шырмауындағы Қазақстан мерзімді басылы-

мы «Жұлдыз» журналында жарияланған мақалалардағы Алашты қаралаған жайттарын сараптап, оған өз бағасын береді: «...советтік отаршылыққа жағымпаздану үшін... халқымыздың ұлттық ұраны болып саналатын «Алаш»-қа тіл тигізген. Бұл әрине автордың (Сағындық Ешанұлы) ұлттық тарихпен таныс еместігін немесе қазір еліміздегі билеп-төстеп отырған жат жұрттық жауыздардың қысым-қадағалауымен солай жасауға мәжбүр болып отырғандығын аңғартады» [11, 2-б.]. Сонымен қатар, мұнда Хасан Оралтай тоталитарлық жүйенің Алашқа қарсы қолданған іс-әрекеттері оның «Алаш» атынан мейлінше үрейленетіндігі жайлы пікір білдірген.

1973 жылы Ыстамбұл қаласында «Алаш Түркістан түркілерінің ұлт-азаттық ұраны» тақырыбында Хасан Оралтайдың кітабы жарық көрді [12]. Кітапта қазақ халқының ғасырларға созылған ұлт-азаттық қозғалысына шолу жасалынған. Бұл Алаш партиясы мен үкіметі, қазақ зиялылары, қазақ мерзімді басылымдары жайлы коммунистік идеология шеңберінен тыс, мейлінше шындыққа жақын жазылған алғашқы еңбектердің бірі болып есептеледі. Себебі бұл кезде Қазақстанда Алаш жайлы нақты еңбектер жазылмайтын, ал жазылғандары Алашты қаралаумен ғана болды.

Хасан Оралтайдың бұл кітабын Кеңес Одағында үлкен сынға алып қаралағаны белгілі жайт. Бұл жайында сол кездегі Қазақстан мерзімді басылымдарда жиі шығып отырды. Олар Хасан Оралтайды «қазақтан шыққан А.Солженицын», «Буржуазиялық насихаттың лайлы тасқыны» сынды айдар таңып отырды. Бұл жайында Х. Оралтай «Советтік зомбылық дәуірінде Қазақстан баспасөзінің бетінде шыққан бұл мақалалар «Алаш Түркістан түріктерінің ұлт-азаттық ұраны» деген кітаптың Алаш қимылы және Алаш Орда үкіметі туралы әңгіме қозғалуына түрткі болғандығының айғағы», - деген [3, 203-б.].

Хасан Оралтай тоталитарлық жүйе кезіндегі Қазақстан ғалымдары мен жазушылары тарапынан жазылған еңбектерді сынға алған кезінде авторлардың ұрынған жағдайына түсіністікпен қарауға тырысады. Алаш қозғалысына қатысты еңбектердегі бұрмалаушылық пен жалған мәліметтердің берілуі автордың ой еркінен тыс, Мәскеу басқаруындағы коммунистік партияның жүргізіп отырған саясатының себебінен деп білген.

Хасан Оралтай «Өз елі мен халқының ұлттық саяси тарихы турасында зерттеу жүргізіп, туынды шығаруға талпынғандар қудаланып кінәлануда. Міне сол үшін де, бүгін Қазақ елі ұлттық тарихының көптеген саласы тарихшылар жағынан талданып қолға алынбай, шаң басып жатыр», - дейді [13, 1-б.].

«Бірқатар жазушылар мен тарихшылардың тарихи тақырыптан ат-тонын ала қашып тайсалуына, ал кейбір жазушылар мен тарихшылардың да мәселені тек аңыз-әңгіме ретінде ғана оқырман жұртшылығына ұсынуден шектелуіне жеткізіп отыр» [13, 2-б.].

Алаш қозғалысын сынға алған мақалалар шетелде де жарияланып тұрды. Мұндай мақалалар мазмұны Алаш зиялыларының рөлін төмендету немесе тіпті жоққа шығару сипатында еді. Мұндай жағдайлар жиі кездеспесе де бар болатын. Бұған байланысты Хасан Оралтайдың: «Алаш мәселесіне келетін болсақ: бұл мәселе перде артына тығылған сужүректер түсіне алмайтын ұлы мәселе. Алашқа шабуыл жасап, оған тіл тигізу бүгінде Ресей мен Қытай, сондай-ақ бүгін түріктердің дұшпандары тарапынан жасалып отыр», - деген сөздеріне мән беруге тұрарлық [14, 19-20-бб.]. Аталған пікір, «Қырғиқабақ соғысы» өршіп, тоталитарлық жүйенің қуатына мініп тұрған 1975 жылы айтылған.

1977 жылдың 1-шілдесінде радио эфирінде «Алаш Орда жөніндегі драма және кейбір тарихи шындық» деген тақырыпта хабар таратылады. Мұнда Хасан Оралтай тарихи тақырыпқа арналған Әнуар Әлімжановтың «Төтенше комиссар» деген драмасына талдау жасап, ондағы Алаш партиясы мен Алаш Орда үкіметі жөніндегі мәліметтерді сынға алған [15]. «...қанша бұрмаланған және көмесқалтырылып отырылған бөліктері болуынан тәуелсіз Әлімжановтың қазақ тарихының түрлі салалары жөнінде жариялаған... драмасын

алдағы тек шындыққа негізделген туындылардың бастапқысы ретінде құттықтауға татиды», - деп өзінің бағасын берген [15, 4-б.].

1978 жылдың 6 сәуірінде радио эфирінде «Көкек айының 11-і Қазақ тарихындағы қайғылы күндердің бірі» деген тақырыпта әңгіме қозғалды [16]. Хасан Оралтай бұл радиохабарда «...халықтың талабына сай ұйымдастырылған Алаш партиясына 1918 жылдың 11 көкегі күні шет елдік басқыншылар жағынан тыйым салынғанды. Сондықтан да, көкек айының 11-і Қазақ халқының ұлттық тарихындағы естен кетпес ауыр күндердің бірі саналуда», - деп хабар таратты [16, 2-б.].

Большевиктердің Алаш қозғалысының басты жауы ретінде қазақ зиялыларын түбегейлі жоюды көздегендігін айтқан Хасан Қалибекұлы: «Билікке таласушы «ақгвардияшылар» да, оның бақталасы совет үкіметі де, Алаш партиясы мен Алаш Ордаға қарсы күресте өзара тізе қосудан тайсалмады. Олардың екеуі де, Алаш партиясы мен Алаш Орда үкіметіне бір ғана шара қолданды. Ол түбегейлі түрде жою еді. Сондықтан «ақгвардияшылдар» да 1918 жылдың қарашасында «Алаш қимылы жойылсын деген указды» шығарды. Бұл деректер «Қазақ ССР тарихи социализм дәуірінде» деген еңбекте мойындалуда. Ал бұл факті, яғни Алаш партиясы мен Алаш Орда үкіметіне КОКП мен совет үкіметінің, сондай-ақ «ақгвардияшылдардың» қарсы шығып, «жойылуы тиіс» деп қаулы қабылдауы, Алаш партиясы мен Алаш Орда үкіметінің Қазақ халқының шын мәніндегі бірден-бір қамқоршысы болғандығын айқындай түсуде», - деді [16, 4-б.].

Алаштың мерзімдік басылымы болып табылатын «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналы Хасан Оралтай назарынан тыс қалған жоқ. Азаттық эфирінде бұл жайлы қатарынан бірнеше күнге созылған тізбекті хабарлар таратылып отырды.

Бұл жерде айта кететіні, идеологиялық бұғауда болған Кеңес Одағында «Қазақ» пен «Айқап» беттерінде жарияланған мақалалардың мазмұнымен танысу мүмкін емес еді. Бұған ұлттың өзекті мәселелерін қозғаған газет-журналдың тек тәуелсіздік алғаннан кейін ғана Ү. Субханбердина тарапынан жинақталып жарияланғаны дәлел болмақ. Дегенмен «Айқап» пен «Қазақ» баспасөзінің кейбір сандарын шетел кітапханаларында кездестіруге болатын. Мәселен Хасан Оралтай «Айқап» журналының мазмұнымен Финляндия астанасы Хельсинки қаласындағы кітапханада танысқан [17, 1-б.].

1978 жылдың тамыз айында (3, 10, 17, 24, 31 күндері) радио эфирінде таратылған хабарлардың бірінде Хасан Оралтайдың «Айқап» журналын оқығанда» атты мақаласы оқылды. Бағдарлама барысында «Айқап» журналының «басқарушысы және бастырушысы» Мұхамеджан Сералиннің өмір жолы, қызметі мен журналдың неге «Айқап» аталғандығы және журнал беттерінде қозғалған өзекті мәселелерге тоқталған [17].

Хасан Оралтай «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің ортақ мүддеге қызмет еткендігін тілге тиек етіп, КСРО-да орын алған ««Айқап» журналы Алаш Орда қозғалысына қатысы жоқ... «Айқап» журналы «Қазақ» газетіне қарсы күрес жүргізіп отырды» деген жалған ақпаратты сынға алып әшкерелеген. Ол екі басылымның беттеріндегі мақалаларды талдап, «Айқап» журналында қозғалған мәселелердің «Қазақ» газетінде де сондай мазмұнда келтіріп отырғандығын дәлелдейді. ««Айқап» журналының тілшілері мен авторларының басым көпшілігі де кейін «Қазақ» газетінде істеді», - дейді Х. Оралтай [18, 2-б.].

Х. Оралтай: «Совет үкіметі мен коммунистік партияның Алаш қимылы тарихын бұрмалау немесе мүлдем жұртшылықтан жалтару барысындағы айла-шарғылары толық табысты болып отырған жоқ. Дегенмен, олардың барлық зымияндылығына қарамастан, сол Алаш қимылы жөніндегі бір қатар фактілер шет елдерде жеке кітап және қомақты мақала ретінде сан рет жарияланып та отыр» [19, 3-б.].

1984 жылдың 8 желтоқсанында сол кездегі Батыс Германияның Мюнхен қаласында

«Түркелі» комитеті жағынан ұйымдастырылған Алаш Орда мен Қоқан Мұхтариятының және Шығыс Түркістан Республикасының құрылған күндерін атап өтуге арналған салтанатты жиналыс өтті. Жиналыс барысында «Түркелі» комитетінің бастығы Исмаил Пинар Алаш Орданың құрылғанына 67 жыл толуымен байланысты баяндама жасады.

Жиналысқа қатысқан түркістандық жастардың арасынан Нәби Улсу Қоқан Мұхтарияты жөнінде, ал Мәриям Хакім Шығыс Түркістан Республикасы жайында баяндамалары тыңдалды. Сонымен қатар, аталған жиналыста Алаш зиялыларының өлең-жыр шумақтары жастар тарапынан үлкен тебіреніспен орындалған. Бұл жайында Хасан Оралтай: «...отыздан төмен ер-әйел жағынан орындалған өлең-жырдың бәрінде де, «Отан», «ұлт», «ұлттық тәуелсіздік» және басқыншылардың зомбылығы деген сияқты тақырыптар молырақ тілге тиек етілді» [20, 3-б.].

Хасан Оралтайдың «Азаттық» радиосында қызмет еткен жылдары әріптесі Чарльз Карлсонмен бірігіп ағылшын тіліндегі беделді «Central Asian Survey» ғылыми журналында «Күлтегін: болашаққа қатысты кеңестер?» тақырыбында мақаласын шығарады [21]. 1983 жылы шыққан бұл мақалада әйгілі Түрік қағанатының қолбасшысы Күлтегін және оған арналған ескерткіш-таста жазылған түркі халқының бостандығына қатысты өзекті деректер жайлы жазылған. Авторлар Күлтегін ескерткішінде жазылған сөздердің қазіргі түркі халықтарының басындағы өзекті мәселелермен салыстырып, мұны қолбасшының ұрпағының болашағына арнаған кеңестері ретінде бағалайды. Аталған мақала КСРО құрамындағы Қазақстанның Ресейге «өз еркімен қосылуының» 250 жылдығына байланысты еліміздің мерзімді басылымдарында позитивті қырынан жазылған мақалаларға жауап ретінде жазылған сыңай танытады.

Ұлы Британияның «The Society for Central Asian Studies» ғылыми зерттеу орталығының «Central Asian Survey» журналында Қазақстанға қатысты бірталай зерттеу жұмыстары жарық көріп тұрды. Сонымен қатар, Кеңес Одағында тыйым салынған ұлт зиялыларының жазған еңбектерін қайта басып шығару ісімен де шұғылданған. Мәселен, аталған журналда Алаш партиясының бағдарламасы, А.Бөкейханұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлының сынды зиялыларымыздың мақалалары қайта басылып, әлем назарына ұсынылған еді [22, 1-б.].

Ағылшын тілінде шығып отырған бұл журналда 1985 жылы Хасан Оралтайдың «Түркістандағы Алаш қозғалысы (The Alash movement in Turkestan)» тақырыбындағы мақаласы жарияланды [23]. Мақалада автор «Алаш» түсінігінің шығу тарихы мен соған байланысты Алаша хан туралы аңыздар және Алаш қозғалысы мен оның өкілдері жайлы баяндайды. Сонымен қатар, Кеңес үкіметі мен коммунистік партияның Алаш қозғалысына ұдайы жала жабуды дағдыға айналдырып отырғандығын және қазақ халқының басынан өткізіп жатқан коммунистердің сорақыл саясаты жайлы хабарлаған. Мақаланың деректік базасын Мұстафа Шоқай, Алихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Заки Валиди Тоған сынды ұлт-азаттық қозғалыстың зиялылары еңбектері мен Кеңес Одағында басылған «Большая Советская энциклопедия» және басқа да кеңестік және шетелдік дерек көздері пайдаланылған.

«...Алаш партиясының программасын неге жариялатпайды? Егер де ол коммунистік пропагандада сипатталып отырғандай, шынында да халықтың мүддесіне қайшы келетін болса, халықтың оны өзі оқып-көріп, одан өзі жеруін неге қамтамасыз етпейді?» деген сауалды қоя отырып Хасан Оралтай Алашқа таңылған айыптардың бәрі «коммунистік өтірік және жала» деп түйіндейді [23, 3-б.].

Қорыта айтқанда, Хасан Оралтайдың еңбектерінде қазақ тарихына қатысты құнды деректер қамтылған. Ғалымның еңбектері «Қырғиқабақ соғыс» кезінде жазылғандықтан жоғары құнға ие. Оның еңбектерін сараптап, оған лайықты тарихи бағасын беру қажетті зерттеу бағыттарының бірі. Қазақ халқының «Алаш» ұранды ұлт-азаттық қозғалысын жан-

жақты зерттеу қажеттілігі бар. Қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы қазақтың Ресейге бодан болған күнінен бастау алған [2, 35-б.]. Азаттық, еркіндікке деген құштарлық қазақтың әрбір азаматына тән қасиет. Себебі «қазақ» - еркін, азат жаратылыс иесі. Мұндай сипатты шетелдегі қандастарымыздың арасынан да байқаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. - Алматы: Санат, 1994. - 413 б.
2. Қозыбаев М. Өркениет және ұлт. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. – 369 б.
3. Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір. – Алматы: Білім, 2005. – 632 б.
4. Oraltay H., Yüce N., Pinar S. KazakTürkçesisözlüğü. – İstanbul, 1984. – 327 б.
5. Oraltay H. EsirMilletlerHaftası//Komünizmesavaşı. 1965. - №2. – 2 б.
6. Oraltay H. BüyüktürkçüMağcanCumabayoğlu. – Izmir, 1965. – 40 б.
7. Медушевская О.М. Собрание сочинений в 4 т. Т. 2. Источниковедение: теория, история, метод / под общ. ред. А.Н. Медушевского. – Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2017. – 880 с.
8. Оралтай Х. «Түркістан ұлттық үкіметтерінің 50 жылдығының туысқан Түркияның баспасөзінде білдіруі» // Азаттық радиосы, Түркістан басқармасы. - 19.12.1967. – 3 б.
9. Оралтай Х. «Түркістан халқының ұлттық үкіметі Алаш Ордаға қарсы шабуыл ұласуда» // Азаттық радиосы, Түркістан басқармасы. - 10.10.1969. – 3 б.
10. Оралтай Х. «Түркістан халқының ұлттық тәуелсіз үкіметтері Алаш Орда мен Қоқан Мұхтариятының құрылғанына 55 жыл толуы» // Азаттық радиосы, Түркістан басқармасы. - 10.12.1972. – 6 б.
11. Оралтай Х. «Алашқа тіл тигізу ата тегін танымағандық» // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. - 31.12.1972. – 3 б.
12. Oraltay H. Alaş. Türkistan türklerinin millî istiklal Parolası. – İstanbul, 1973. – 200 б.;
13. Оралтай Х. «Алаш Орда жөніндегі драма және кейбір тарихи шындық» // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. - 1.7.1977. – 4 б.
14. Oraltay H. Doğu Türkistan tarihindeki bazı meseleler ve ithamlara cevaplar. – İstanbul, 1975. – 45.
15. Оралтай Х. «Алаш Орда жөніндегі драма және кейбір тарихи шындық» // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. - 1.7.1977. – 4 б.
16. Оралтай Х. «Көкек айының 11-і Қазақ тарихындағы қайғылы күндердің бірі» // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. - 6.4.1978. – 4 б.;
17. Оралтай Х. «Айқап» журналын оқығанда» // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. - 3.08.1978. – 4 б.
18. Оралтай Х. «Айқап» журналын оқығанда-2» // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. - 10.08.1978. – 4 б.
19. Оралтай Х. «Алаш қимылы тарихына байланысты кей деректер жөнінде» // Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. - 8.12.1983. – 4 б.
20. Оралтай Х. «Шеттегі түркістандықтардың Алаш Орда мен Қоқан Мұхтарияттарының және Шығыс Түркістан Республикасының құрылған күнін белгілегендіктері жөнінде» – Азаттық радиосы, Түркістан редакциясы. - 11.12.1984. – 4 б.
21. Carlson C., Oraltay. H. KülTegin: Adviceforthefuture? // CentralAsianSurvey. Vol.2, №2, 1983. – 121-138 бб.
22. Хасан Оралтай. «Англияда жарияланған ағылшын тіліндегі «Central Asian Survey» журналында басылған Алаш қимылы жайындағы мақала» // Азаттық радиосы, Түркістан

редакциясы. - 30.01.1986. – 3 б.

23. Oraltay H. The Alash movement in Turkestan // Central Asian Survey, Vol.4, №2, 1985. – 41-58 бб.

REFERENCES

1. Bekmahanov E. Qazaqstan XIX gasyrdyn 20-40 jylдарында. – Almaty: Sanat, 1994. – 413 б.
2. Qozybaev M. Orkenietjane ult. – Almaty: Cozdik-Clovar, 2001. – 369 б.
3. Oraltay H. Elim-ailapotkenomir. – Almaty: Bilim, 2005. – 632 б.
4. Oraltay H., Yüce N., Pınar S. Kazak Türkçesi sözlüğü. – İstanbul, 1984. – 327 б.
5. Oraltay H. Esir Milletler Haftası // Komünizmlesavaş. 1965. - №2. – 2 б.
6. Oraltay H. Büyüktürkçü Mağcan Cumabayoğlu. – İzmir, 1965. – 40 б.
7. Medushevskaya O.M. Sobranie sochinenii v 4 t. T. 2. Istochnikovedenie: teoria, istoria, metod / pod. obsh. red. A.N. Medushevskogo. – Moskva-Berlin: Direkt-Media, 2017. – 880 s.
8. Oraltay H. “Turkistan ulttyq ukimetterinin 50 jylдыgynyn tuysqan Turkianyn baspasozinde bildirui” // Azattyq radiosy, Turkistan basqarmasy. - 19.12.1967. – 3 б.
9. Oraltay H. “Turkistan halqynyn ulttyq ukimeti Alash Ordaga qarsy shabuyl ulasuda” // Azattyq radiosy, Turkistan basqarmasy. - 10.10.1969. – 3 б.
10. Oraltay H. “Turkistan halqynyn ulttyq tauelsiz ukimetteri Alash Orda men Qoqan muhtariatynyn qurylganyna 55 jyl toluy” // Azattyq radiosy, Turkistan basqarmasy. - 10.12.1972. - 6 б.;
11. Oraltay H. “Alashqa til tizy atategin tanymagandyq” // Azattyq radiosy, Turkistan redaksiasy. - 31.12.1972. – 3 б.
12. Oraltay H. Alaş. Türkistan türklerinin millî istiklal Parolası. – İstanbul, 1973. – 200 б.;
13. Oraltay H. “Alash Orda jonindegi drama jane keibir tarihi shyndyq” // Azattyq radiosy, Turkistan redaksiasy. - 1.7.1977. – 4 б.
14. Oraltay H. Doğu Türkistan tarihindeki bazı meseleler ve ithamlara cevaplar. – İstanbul, 1975. - 45.
15. Oraltay H. “Alash Orda jonindegi drama jane keibir tarihi shyndyq” // Azattyq radiosy, Turkistan redaksiasy. - 1.7.1977. – 4 б.;
16. Oraltay H. “Kokekaiynyn 11 Qazaqtarihindagyqaigylykunderininbiri” // Azattyq radiosy, Turkistan redaksiasy. - 6.4.1978. – 4 б.
17. Oraltay H. “Aiqap” jurnalynoqyganda” // Azattyq radiosy, Turkistan redaksiasy. - 3.08.1978. - 4 б.
18. Oraltay H. “Aiqap” jurnalyn oqyganda-2” // Azattyq radiosy, Turkistan redaksiasy. - 10.08.1978. - 4 б.
19. Oraltay H. “Alashqimylytarihynabailanystykeiderekterjoninde” // Azattyq radiosy, Turkistan redaksiasy. - 8.12.1983. – 4 б.
20. Oraltay H. “Shettegi turkistandyqtardyn Alash Orda men Qoqan muhtariattarynyn jane Shygys Turkistan Respublikasynyn qurylgan kuninbelgilegendigijoninde” // Azattyq radiosy, Turkistan redaksiasy. - 11.12.1984. – 4 б.
21. Carlson C., Oraltay. H. KülTegin: Adviceforthefuture? // CentralAsianSurvey. Vol.2, №2, 1983. - 121-138 bb.
22. Oraltay H. “Angliada jarialangan agylshyn tilindegi “Central Asian Survey” jurnalında basylgan Alash qimyly jaiyndagy maqala” // Azattyq radiosy, Turkistan redaksiasy. - 30.01.1986. – 3 б.
23. Oraltay H. The Alash movement in Turkestan // Central Asian Survey, Vol.4, №2, 1985. – 41-58 bb.

О.НҰСҚАБАЕВ¹, Г.О.НҰСҚАБАЕВА², Р.И.ТӘЖІБАЕВ³

¹социология ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.)

²медицина ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: nuskabayeva.gulnaz@ayu.edu.kz

³PhD доктор, аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: rashid.tazhibayev@ayu.edu.kz

**КЕҢЕС ӨКІМЕТІ КЕЗІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ САЯСАТЫ:
ЗОБАЛАҢ, АШАРШЫЛЫҚ, БОСҚЫНДАУ, ЭТНОЦИД
(Этносоциологиялық сараптама)**

Осы мақалада Кеңестік тоталитарлық жүйенің алдын-ала ешқандай дайындық жасалмай зорлық-зомбылықпен күштеп ұжымдастыруда ұстанған сұрқия саясаты мен қатыгез террорлық өктемдікпен жүзеге асырған демографиялық апат зерделенеді. Өйткені, ұжымдастыру барысында қырылған халықтың саны нацистердің Еуропадағы еврейлерге жасаған сойқанымен пара-пар келіп, Кампучиядағы «Қызыл кхмерлер» зардабынан асып түсті. Бұл ХХ ғасырда адам баласына жасалған ең үлкен қатігездік әрі зұлымдық болып тарихта қалған оқиға. Ресей, аз ұлттар мен өзге халықтарды жұтып жіберу әрі ассимиляциялауда қолданатын құрал ретінде этноцидті жүзеге асырған. Ресей патшалығының империялық саясаты мен Кеңес өкіметінің ұлт саясаты арасындағы сабақтастық айқын көрінеді.

Осыған байланысты, мақалада Кеңес өкіметінің қазақ шаруаларын зорлық-зомбылықпен ұжымдастыру саясатымен жүргізген этноцидтің мақсаты мұрағаттық және нақты статистикалық мәліметтер аясында екшеленеді.

Кілт сөздер: ұжымдастыру, Ресей, қазақ халқы, тәркілеу, террор, ашаршылық, жер аудару, көтеріліс, мал қырғыны, босқындау, этноцид.

O.Nuskabayev¹, G.O.Nuskabayeva², R.I.Tazhibayev³

¹Doctor of Sociological Sciens, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan)

² Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: nuskabayeva.gulnaz@ayu.edu.kz

³PhD, Senior Lecturer, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: rashid.tazhibayev@ayu.edu.kz

**THE POLICY OF COLLECTIVIZATION IN KAZAKHSTAN DURING THE
SOVIET PERIOD: PERSECUTION, POVERTY, REFUGEES AND ETHNOCIDE
(Ethnosociological analysis)**

This article analyzes the demographic catastrophe that was committed by brutal politics and brutal terrorist acts committed in conditions of forced collectivism without any prior preparation by the Soviet totalitarian system. As a result, during collectivization, the death toll exceeded the Nazi genocide against the Jews in Europe and surpassed the violence of the Khmer Rouge in Cambodia. It was the most cruel and evil history of mankind of the 20th Century. Soviet Russia implemented the idea of ethnocide as a means of absorption and assimilation of national minorities and peoples. As a result, the continuity between imperial policy of Tsarist Russia and the national policy of the Soviet authorities is obvious.

In this regard, within the framework of specific statistical and archival data, the article examines a

forced collectivization policy, the goal of which was an ethnocide committed by the Soviet authorities to the Kazakh people.

Keywords: collectivization, Russia, Kazakh people, confiscation, terrorism, poverty, deportation, uprising, death of cattle, refugees, ethnocide.

О.Нускабаев¹, Г.О.Нускабаева², Р.И.Тажибаев³

¹доктор социологических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан)

²кандидат медицинских наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан) E-mail: nuskabayeva.gulnaz@ayu.edu.kz

³PhD, старший преподаватель, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан) E-mail: rashid.tazhibayev@ayu.edu.kz

ПОЛИТИКА КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЙ В КАЗАХСТАНЕ В ПЕРИОД СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ: ГОНЕНИЯ, ГОЛОД, БЕЖЕНЦЫ И ЭТНОЦИД (Этносоциологический анализ)

В этой статье анализируется демографическая катастрофа, которая была совершена жестокой политикой и жестокими террористическими актами, совершенными в условиях насильственного коллективизма без какой-либо предварительной подготовки советской тоталитарной системой. В итоге, во время коллективизации число погибших превысило гитлеровский геноцид против евреев в Европе и превзошло насильство «красных кхмеров» в Кампучии. Это была самая жестокая и злая история человечества 20-го века. Советская Россия осуществила идею этноцида как средство поглощения и ассимиляции национальных меньшинств и народов. В результате очевидна преемственность между имперской политикой Царской Россией и национальной политики советских властей.

В связи с этим в рамках конкретных статистических и архивных данных, в статье исследуется насильственная коллективизационная политика, целью которой был этноцид совершенный Советскими властями казахскому народу.

Ключевые слова: коллективизация, Россия, казахский народ, конфискация, терроризм, голод, депортация, восстание, падеж скота, беженцы, этноцид.

Орыс езгісінен құтылып, өз егемендігіне ие болған 1991 жылы Қазақстанда 16 793 000 адам өмір сүрсе, соның бар-жоғы 6534 616-сы ғана қазақ болған.

Өз отанында қазақтардың осыншалықты аз санда көріністенуі оны өз бодандығында ұстаған империяның әрқилы пішімде тізбелеп, арнайы жоспары бойынша жүзеге асырған арам пиғылды іс-әрекетінен туындаған құбылыс.

Айталық, Ресей империясына тәуелденгенге дейінгі кезеңде қазақ жері мен оған жапсарлас өңірлерде қоныстанған қазақтардың жалпы саны 6030000 болған [1, 75 б.].

Империя тарапынан өз бодандығындағы қазақтардың жерін иелену үшін оларды қырып-жою немесе орыстандыру мақсатымен жүргізілген іс-шаралардың нәтижесінде 1917 жылғы Октябрь төңкерісі алдындағы санақта қазақтардың саны бар-жоғы 3393000 деп санамаланған. Нақтылап айтқанда, Ресей империясы билігіне тәуелденген жылдарда оған дейінгі 6030000 қазақтың саны тең жартысына дейін кеміген.

Кеңес өкіметі орныққаннан кейін де қазақ халқы одан айтса нанғысыз не бір қасіретті зорлық-зомбылықты, өктемдіктерді басынан өткерді. Оның бірі 1918-1922 жылдары аралығында елді шарпыған азамат соғысы кезінде орын алды. Күнделікті ас-ауқатына жарап отырған қолындағы бар малын өзара соғысып жатқан не ақ әскерінің, не қызыл әскердің зорлықпен тартып алып кетуінің ақыры қазақтарды сұмдық ашттыққа апарып соқтырды. Сол

жылдардағы жинақталған ақпарат көздеріне қарағанда, 1918-1922 жылдар аралығында Орынбор губерниясында 445000, Қостанай губерниясында 225000, Орал облысында 400000, Ақтөбе өлкесінде 360000, Бөкей ордасында 100000 қазақ аштықтан өлген. Жалпы 1914 жылғы санақта Ресей империясында тіркелген 4 811 662 қазақтан 1923 жылы бар-жоғы 3 795 963 қазақ қана қалған [2, 315-б.].

Ал, қазақ халқын жаппай ашаршылыққа ұрындырып, қырғынға соқтырған нәубет кеңестік билік тұсында орын алды. Оған себеп, ел билігін толық иеленіп, әбден орнығып алған коммунистер деревня халқын уысында ұстап, айтқандарынан шықпайтындай ету үшін оларды казармалық өмір салтына бас білдіру жолдарын іздестірді. Осыған орайластыра ой білдірген И.Сталиннің ұсынысына ұйыған БК/Б/п XV съезі (1927 жылы болған) деревняны ұжымдастырып (коллективтендіріп), колхоздастыратын уақыт жетті деген шешім қабылдады. Осы шешімге орай қазақ шаруалары да отырықшыландырылып, ұжымдастырыла бастады. Дегенмен, күштеп жасалған колхоздастыру шаралары бірден өз жемісін бере қоймады. Ауыл халқы ұжымдасуға қарсылық білдіріп, қонысты жерлерін тастап көшіп кете бастады. Себебі «аша тұяқ қалмасын, асыра сілтеу болмасын» деген субъективті ұранмен басталған айдамал науқан миллиондаған адамдардың күнелтіс көзі болып саналатын қалыптасқан шаруашылық үрдісін түбірінен қопарып, шайқалтып жіберді.

Қоғамның әртүрлі типтері өздерінің сипатына тән ұжымдасып, өмір сүрудің формаларын туындататындығы анық. Өйткені, дамудың нақтылы бір жолын таңдаған қоғам адамдарды дұрыс ұжымдастырып бірлестіре, жасампаз еңбекке жұмылдыра білсе, сол қоғам гүлденіп, өркендейді. Бұл терең өмірлік мәні бар философиялық тұжырым, аксиома. Әрі таза социологиялық мәнді зерттеу пәні. Дей тұрғанмен кеңестік ұжымдастырып, колхоздастыру моделі коммунистердің шолақ ойлауларын туындаған ұлттық түр сипаттан ада, ешқандай да әлеуметтік топқа жатқызуға келмейтін бұлыңғыр, тұлғалардың жеке бастық қадір-қасиеттері мен өзіндік бітім-болмысын, ақыл-өрісін, ерік-жігерін көрсетпейтін біркелкі сипаттағы тобырын құрылымдайтын бар-жоғы ұжымдық бірлестікті нұсқалайтын. Осыған қарап прогресшіл тұлғалар ұжымдастырып, колхоздастырудың кеңестік типін таза орыстың тұрпайы шовинстік ойлау мен өркөкіректік мінез-құлық ақылға сыйымсыз (порационалды), өңі айналдырылған, аса жауапсыз әрі баянсыз түрі деп бағалайтын. Орыстардан басқа халықтарды тұншықтыруға, олардың өзіндік менталитетін жоюға, тіпті қала берді, реті келсе жойып жіберуге (геноцид) ұмтылушылық құралы болғалы тұр деп санайтын. Ресей империясының бұратана халықтарды орыстандыруға бағдарланған арам пиғылды саясатының түрлендіріліп боямаланған жаңа нұсқасы деп есептейтін. Осындай ой-сана жемістерін тілге тиек ете келіп, прогресшіл тұлғалар кеңестік биліктің практикалық іс-әрекеттері барысында гуманистік принциптік қағидаттарға жат жүгенсіздіктерінің қалай көріністенетіндіктерін болжамдап суреттеп те беретін. Және де олардың суреттемелік болжамдары ауыл халқын ұжымдастырып, колхоздастыру практикасында айна-қатесіз көріністенді де. Өйткені, басқаларға деген сүйіспешілікке толы гуманистік принциптерді сырып тастаған кеңестік билік «ұжымдасу» ұғымының мәнін өздерінің түпкі мақсат-мұраттарына тән идеялық қағидаттармен толықтырды. Оның бірі мемлекет территориясында мекендейтін орыстардан басқа ұлттарды орыстандыру мүддесі болса, екіншісі барлық ұлттарды біріктіріп біртұтас кеңес халқына айналдыру идеясы тұғынды.

Бірінші мүддені іске асыру үшін «жақындастыру» (сближение) термині қолданылды. Екінші идеяны бекіту үшін «бірігу» (слияние) термині пайдаланылды.

Орыстардан өзге ұлт өкілдерін ділінен, дінінен, тілінен, ұлтықтың өзгешеліктері мен шаруашылық жүргізу амалдарынан айырып ұжымдастырып орыстандыру, басқа халықтарды ұлт ретінде жою саясаты осылай аяқтанды.

Қазақстанда халықты ұжымдастырып, колхоздастыру жұмыстары 1928 жылдан бастап

жүзеге асырыла бастады. Жан-жақты ойластырылып, жоспарланған бұл үрдіс жергілікті халықтың күнкөріс көзі – малы мен астығын тәркілеумен (конфискация) басталды. Бұл зорлық актісі «ірі байлар мен кулактарды тап ретінде жою науқаны деп аталғанымен оның зобалаңына бүкіл халық ілікті. Себебі «байлар мен кулактарды тап ретінде жоюдың» түпкі мақсатының өзі саны ел халқының 70 пайызынан астамын құрайтын шаруаларды жусатып, айтқандарынан шықпайтындай етіп ұстау үшін оларды казармалық (кеңестік қолданыста «құжымдар») өмір салтын қабылдауға мәжбүрлеу болатын. Өйткені, азамат соғысы аяқталғаннан кейін қолға алынған жаңа экономикалық саясат аясында біршама қорланып алған кеңес үкіметіне 1920 жылдың аяғына қарай елді тез қарқынмен индустрияландыруға мүмкіндік туды.

Бірақ жаңа экономикалық саясат жетістіктері ауыр салық-салымдармен тұншықтырылып, жоққа бара-барланғандықтан өкімет қазынасына құйылатын қаражат сұйыла бастады. Ал, индустрияландыруға қажетті құрал-жабдықтар шет елдерден сатып алынатындықтан, қаражатты көп қажетсінді. Бір жағынан осыны ескерген кеңес өкіметі «байлар мен кулактарды тап ретінде жою» науқанын қыздыра түсіп, мал-мүлкін тәркілеу арқылы біршама қаражат жинақтауды да мақсат тұтты.

Азамат соғысы зобалаңынан, одан қалса жаңа экономикалық саясат тұсындағы бас көтертпес салық-салымнан жұтаған байлар мен кулак дегендердің қолында анау айтқандай шаш етектен тасып, шалқып жатқан байлық болмады. Қолдарында бірер мың малы бар деген байлардың немесе қоймасында бірнеше мың пұт астығы бар деген кулактардың өздері де саусақпен санарлықтай ғана болды. Оның есесіне «қазақ байларын тап ретінде жою» мәселесі көтерілерден сәл ғана бұрын Қазақ Автономиялық Кеңес Социалистік Республикасы Орталық Атқару Комитеті республиканың әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштері туралы жариялаған статистикалық мәліметтерде халықтың 5 басқа дейін малы барлары 56,1; 5-тен 20 басқа дейін малы барлары - 37,0; 20-дан 50 басқа дейін малы барлары- 5,6; 50 - бастан малы жоғарылары 1,3 пайызды құрайтындығы көрсетілгенін мысалдауға болады [3, 82-б.].

Осыны біле тұра республика билігін қолдарында мықтап ұстап отырған БК(б)п Қазақ өлкелік комитеті индустрияландыруды қаржылай қамтамасыз етуге септеседі деген есеппен, жер-жаһанға жар сала «қазақ байларын кәмпескелеуді» бастадық деп науқандатып, бай демей, барлық қазақтардың қолындағы малын күштеп, зорлық-зомбылықпен тартып ала бастады. Өйткені, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде (бұдан былай ҚР ОМА) Оралыққа жөнелтілген құпия жедел хат (телеграмма) көшірмесінде ірі бай ретінде - 562, ауқаттылар қатарында - 134 қазақ отбасының мал-мүлкі тәркіленген. Саны көрсетілген осы отбасылардан кәмпескеленген мал саны (ірі қараға шаққанда) 144474 бас болған. Ал, есептеліп, тәркіленген мүлік төмендегіше тізбеленген. Киіз үй, жер үй, кілем, текемет және т.б. барлығы 1327 дана, соқа - 108; тырма - 113; буккер - 29; пішен шабатын машина - 25; тегістегіш - 6; шанақты және үлкен арбалар - 1376; ат әбзелдері - 329; сүт тартатын машина - 19. Барлығы 3779 мүлік [4].

Өз шалағайлықтығын ескерген коммунистік билік өзінің кезекті партиялық конференциясында бұл науқанның кеңес өкіметіне қарсы «байлар мен ауқаттыларды тап ретінде жою» мақсатында жүргізіліп жатқандығын одан әрі нығыздай түсті. Сондықтан байлар мен ауқаттыларға болысып, олардың малын тығып тастауға немесе сойып алуға қолқабыс көрсеткендер қатаң жазаға тартылатындықтарын ескертті.

Осыны арқалаған жергілікті биліктегілер, шала сауатты коммунистер мен комсомол мүшелері, атқа мінген «шолақ белсенділер», әсіресе Қазақ АКСР ОАК-нің уәкілдері мен жергілікті жерлердегі партия комитеттері жанынан құрылған «үштік» комиссия мүшелері, ОГПУ-дің жергілікті бөлімшелердегі қызметкерлері білгенін істеді. Бай демей, кедей демей

шаруалардың малының көбісін күштеп тартып ала бастады.

Мысалы, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті (бұдан былай - ҚРҰҚКА) архивіндегі жоғары билікке жолданған бір мәлімдемелік жедел хатта тек 1928 жылдың өзінде-ақ, қара шаруа отбасылары ауқаттылар, яғни орта шаруалар қатарына жатқызылып, мысалы Ақтөбе облысы бойынша 15558, Алматы облысы бойынша 15853,

Қостанай облысы бойынша 13187, Сырдария облысы бойынша 24000, Қарқаралы уезінен 19252 бас мал тәркіленгендігі айтылған. Әйтсе де жоғарыда аталған өңір тұрғындарынан түскен арыз-шағымдардан кейінгі тексеру барысында анықталғандай, малынан айырылғандардың басым көпшілігі бай немесе ауқатты болмақ түгілі, орташалар тізіміне ілікпеген кедейлер мен батырақтар болып шыққан [5].

Осыны біліп әрі бұлай жалғаса берсе, тәртіпсіздіктің белең алып кетуінен сескенген жоғары билік жалаң нұсқауларымен орта шаруаларға, кедейлерге тиісіп, олардың малын күштеп, зорлық-зомбылықпен тартып алуды тоқтатуды емес, азайтуды тапсырған.

Себебі, қара шаруалардың қолдарындағы азын-ауық малды зорлықпен тартып алу лаңы И.Сталиннің 1930 жылдың 21 қаңтарында баспасөзде жарияланған «Кулактарды тап ретінде жою саясаты туралы мәселе жөнінде» атты мақаласынан кейін тіптен үдей түскен-ді.

Айталық, Қазақстанның батысында орналасқан Гурьев облысы Маңғыстау өңірі билігіндегі коммунистер, комсомолдар және «шолақ белсенділер» Адай ауданындағы Бозашы, Қарақұм, Шетпе ауданындағы барлық ауыл тұрғындарының бар малын «тәркілеп» тартып алып, бір орталыққа жинаған. Нәтижесінде шөп-суы таусылған мал қырылып қалған. Оның артын ала малсыз қалып, ішім-жемнен айырылған жоғарыда айтылған ауыл тұрғындары жаппай аштыққа ұрынған. Сасқан жергіліктегі биліктегілер «Аштыққа қарсы күрес» деген кеңес құрып, аш халықты тамақтандыру, оларға медициналық көмек көрсету орындарын ашуға мәжбүрленген. Жергілікті тұрғындарға отырықшылыққа бой алдырып, егіншілікпен айналыстыру керек деген шешім қабылдаған. Сасқан «үйрек артымен суға сүңгісе керек» дегендей, жергілікті биліктегілер жоғарыда аталған ауылдар сусыз тауқыратты жерлерге орналасқандықтан жерлерінің егістікке жарамыз екендігін де ескермеген. Жалпы Гурьев облысында 1926 жылы санаққа іліккен 28404 бас жылқыдан, 192949 бас ірі қарадан, 74651 бас қой мен ешкіден, 61321 бас түйеден 1931 жылдың басында бар-жоғы үштен бірдейі-ақ қалған [6].

Қазақстанның солтүстік, орталық шығыс және оңтүстік өңірлерінде де мұндай келеңсіз жағдайлар көптеп орын алған. Оған архивтерде сақталған партиялық есептік ақпараттар және шағым-арыздар бойынша тексеріс хаттамалары куәлік ете алады.

Айталық, Қостанай облысының «Красноармейский» деревнясында «бакуаты» делініп, 496 қара шаруа отбасының мал-мүлік жөнсіз тәркіленген. Ал, осы облыстың Боровский ауданындағы бір ғана ауылдан 37 шаруа отбасының мал-мүлкі түгелдей тәркіленіп, өздері басқа аймаққа жер аударылған [7].

Жалпы кәмпелескелеу шаралары шаруаларды ұжымдастыру науқанының құрамдас бір, онда да жоспарланған жобаны жүзеге асырудың болжамдық алғы шарттарын сынақтан өткізудің эксперименттік бөлігі сияқтанып көріністенетін. Себебі, ел халқының 70 пайызынан астамын құрылымдап отырған шаруаларды уысынан шығармай, дегендеріне көндіріп, басқа топтарға айдап салып айыру кеңестік билік үшін мәңгіліктің кілті іспеттес саналатын.

Сонымен қатар, шаруаларды ұжымдастырып, мемлекеттен қаражат шығаруды талап етпейтін өнімді еңбек үрдісіне ұйыстыру кеңес өкіметі үшін қаланы азық-түлікпен және өндірісті тиісті техникалық жарақтандырудың көзі - шет елдерге саудаланатын астық, ет және басқа да ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірту құралы ретінде де қарастырылатын.

Одан қалса ұжымдастырудың да, байлар мен кулактарды кәмпескелеудің де найзасы-

ның өткір ұшы шаруаларды лагерлерге қамаумен қорқытып, кеңес өкіметінің пайдалы іс-әрекетіне «қарсылық білдірдің» немесе «тәркілеу кезінде ауқаттыларға жанашырлық таныттың» дегендей желеулермен оларды не жекелей, не жаппай жер аудартып, тегін еңбек күшіне айдатып жіберетін.

Осылайша «биік» мақсаттарға қол жеткізіп, масаттану үшін жоғары билік тарапынан арнайы жасақталып, не істелуі және қалай істелуі керектігі көрсетіліп жергілікті жерлерге жөнелтілген нұсқаулардың шектен тыс сұрқиялығына, адамгершілік қасиеттерден жұрдайлығына қарамастан ұжымдастырудың алғашқы жылы табысқа жеткізе қоймады. Мысалы, бұл үдеріс басталған жылы өте мардамсыз жүргізіліп, Қазақстан бойынша 7,1 пайыздық көрсеткішті ғана құраған. Осыны біліп, жергілікті билікті қатаң сөккен И.Сталин Қазақстан өлкелік партия комитетін басқаруға 1928 жылы революционер, еврей ұлтының өкілі Филипп Исаевич Голощекинді сайлаттыртқан. Ол келе «Қазақ халқы әлі қазан революциясының дауылды лебін сезбеген. Тап күресінің жүргізілетіндігінен мүлдем бейхабар. Сондықтан мұндағыларға қазан төңкерісінің дауылды лебін, тап күресінің мәнін ұжымдастыру, яғни колхоздастыру практикасында сезіндіріп, ұғындырамыз. Қазақ даласында кіші қазан төңкерісін жасайтын уақыт жетті» деп ұрандатты.

Сөйтіп, қақаған қыстың қақ ортасында ауыл халқын отырықшыландырып, колхоздастыруды бастап жіберді. Бұл шараларды жүзеге асыруды басқарту үшін Ресейдің орталық аймақтарынан мыңдаған коммунистер мен комсомолдар шақырылды. Мысалы осындай басқарушылық жұмыстарды атқару үшін тек Мәскеу қаласынан 25 мың жұмысшы коммунист пен комсомол мүшелері шақыртылып алғызылған [8, 87-б.].

Жергілікті «шолақ белсенділер» де, шақыртылып алынған жұмысшы коммунистер мен комсомолдар да колхоздастырудың пайдалылығын ауыл халқына түсіндіріп бере алмады. Себебі олардың өздері де колхоз деген не, қандай құрылым, ұжымдасқан халық немен айналысады деген сұрақтардың жауабын мүлдем білмейтін. Сондықтан, олар жоғарыдан жіберілген бұйрықтарды орындаушы болды. Олар колхоздастыруды ауыл халқын күштеп, қорқытып, үркіту арқылы жүргізді. Халықтың қолындағы малын тартып алып, бір орталыққа жиыстырды. Жалаң жазық жерлерге орыс деревнясына ұқсастырып қара үйлерді қаз-қатар тіктірген. Жинастырылған мал қорасыз жел өтінде, шөп-суыз әрі қараусыз қалғандықтан қырылды. Осылайша күштеумен, зорлық-зомбылықпен 1929 жыл эксперименттік сынақтау делініп, Орал және Петропавл облыстары аумағындағы ауыл, деревня халқының 80 пайызы, Семей өңірі ауыл тұрғындарының 70 пайызы колхоздастырылды. Қазақстанның басқа өңірлерінде де күштеп колхоздастыру шаралары екпіндетіле бастады. Ал жаңадан құрылған колхоздардың бірден аяқтанып, экономикалық тұрғыдан өсімденуі қиын-ды. Себебі шаруашылықтың патриархалдық-отбасылық деңгейінен жаңа, ұжымдық шаруашылық жүргізу деңгейіне ауысу көп дайындықты қажет ететін. Нақтылап айтқанда, ескі укладты шаруашылық жүргізу амалдарын эволюциялық жолмен бірте-бірте өсіре отырып, реформалауды талап ететін. Тіптен, тым болмағанда, ауыл халқының саны қанша екендігі негізделіп, колхоздастыруға жұмсалатын қаражат көзі есепке алынуы керек-ті. Бірақ бұлардың бірі де қаперге алынбады. Тек күштеп, зорлап, қорқытып, үркітіп, ұжымдастыру жолы таңдап алынды. Тоталитарлық режим билік құрып тұрған шақта басқалай, халыққа жайлы жол іздеу мүмкін де емес-тін. Жергілікті биліктің міндеті тек жоғарыдан түскен бұйрықты тез әрі мүлтіксіз орындауға ғана жұмылдырылатын. Осыған әдеттенген қазақстандық атқа мінерлер колхоздастыруға қатысты орталықтан нұсқаланып жіберілген бұйрықтар мен қаулы-қарарларды қазақы шаруашылық жүргізу амалдарына келе бермейтіндігін біле тұрсада, бұлжытпай орындап отырды. Нәтижесінде 1930 жылы - 87136, 1931 жылы - 11508, 1932 жылы - 77674, 1933 жылы - 242208 қазақ отбасы колхоздастырылды деген «қуанышты» мәлімдеме орталыққа жіберілді [9].

Дей тұрғанмен күштеп, зорлық-зомбылықпен ұйымдастырылған колхоздардың көпшілігі көп ұзамай тарап, халқы босып кетті. Себебі ауыл халқын колхоздастыру негізінен олар қоныстанған далалық шөл-шөлейтті, сусыз, желді жерлерде ұжымдастырылғандықтан және де олардан тәркіленген малдың басым бөлігі ет салығын өтеу үшін сойылып кеткендіктен азық-түліксіз жапан далада қалған халық аштыққа ұрынды. Мысалы, 1932 жылдың ақпан айында Орталыққа жіберілген жасырын ақпаратта Қазақстанда күштеп ұжымдастырылған халықтың 51,8%, ал малдың жартысынан астам пайызы қырылып қалғандығы мәлімделген [10]. Осының анық-қанығын түсіндіруді талап еткен И.Сталиннің алдында Ф.Голошекин былайша ақталған. «Қазақ ауылдары түгелдей аштыққа ұрынып, қырылып қалды дегендері бекер. Бірнеше аудандардағы қазақ ауылдарының тұрмысы жақсы. Ал, жағдайы нашар ауылдардың саны Қазақстан бойынша бар-жоғы 25-30-дай ғана» [9]. Осылай ақталған Ф.Голошекин қазақ ауылдарын колхоздастырудың дұрыс жүргізілмегендігі, көшпелі халықтың бар малының күш көрсетіліп, зорлықпен тартып алынғандығы, содан халықтың жаппай ашаршылыққа ұрынғандығы туралы бір ауыз сөз де айтпады. Оны жасырды.

Әрі ауыл қазақтарының бірден-бір тұтыну қажеттіліктері негізінен мал шаруашылығы өнімдерінен өтелетіндігін білсе де білмеген бола салды. Орталық биліктің алдында «көшпелі халықты социализм жолына түсіру құрбандықсыз болмайды». Экстенсивтік мал шаруашылығын жоғары сатыға көтергенде, мал басының кемуі заңды құбылыс», «патриархалдық қатынастарды қирату үдерісінде тап тартысы шиеленісе түседі (өзінше Сталинше пайымдағаны). Бұл тартыс, әсіресе, ауылда күшейе бермек», деп ақталды [9].

Қазақ халқын жаппай аштыққа ұрындырған сталиндік голошекиндік шаруалардың мал-мүлкін тәркілеу, бас көтертпес астық, т.б. ауыл шаруашылығы өнімдері салықтары, көшпелі халыққа ұжымдастырудың мән-мағынасын түсіндірмей бірден күштеп, зорлық-зомбылықпен колхоздастыру науқандары сонау патшалық Ресей тұсынан бері қарай бұратана халықтарды біржола орыстандыру, ол қолдан келмесе олардың санын азайтып жерін иелену үшін жоспарланып, жүзеге асырылып келе жатқан сұрқия саясаттың кезекті көріністерінің бірі болатын. Мысалға, 1927 жылы егіншілік халық комиссары Я.А.Яковлев БК/б/п XV съезінің мінберінен былай деп алып, күрсінгендігін еске түсірсек те жеткілікті.

«...Патшалық Ресей тұсындағы анықтауларға қарағанда, қазақтар мекендейтін өңірлерде егін егуге жарамды 50 миллион гектардан 55 миллион гектарға дейін жер бар, соның 36 миллион гектардайы солтүстік округтерде...» [11, 101-107-б].

Міне, осыншама жерді босатып алу үшін, алдымен ет салығы күшіне енгізілді. Қазақ шаруаларынан ет салығының өтеуі деген желеумен қолдарындағы күнделікті күнкөрісіне жарап отырған малы тартып алынды. Ол жаппай сойылып, еті Ресейдің орталық өңірлеріне жіберіліп жатты. Ет салығынан есін жия алмай жатқан ауыл халқын отырықшы етіп, егін ектіреміз деген желеумен ұжымдастырып, колхоздастыру науқанын бастап жіберді. Бұл, жоғарыда айтылғандай, колхоздастыру іс-шаралары билік тарапынан ауыл халқын қорқытып, күш қолданумен, қысым көрсетумен, зорлық-зомбылықпен жүзеге асырылды. Колхоздың қызметтенудің ерекшеліктері, жарғы ережелері, тәртібі қалай екендігі түсіндірілмеді. Ет салығы өтелімінен аман қалған мал жаңадан ұйымдастырылған колхоздарға үлестіріліп беріліп, жинақталды. Бірақ ұжымдарға бөлініп берілген малға қыс айларында берілуге тиісті жем-шөпті жаз айларында дайындату жұмыстары қолға алынбағандықтан мал қырыла бастаған. Қазақстанда мал басының күрт кеміп кетуіне ет салығы үшін сойылып кеткендерімен қатар, колхоздастыру ісіндегі осындай шалағайлықтар да әсер етті.

Жалпы кеңестік билік тарапынан жөн-жосықсыз солақай амалдармен жүзеге асырылған жергілікті шаруа отбасыларының мал-мүлік тәркілеу, ет, астық, т.б. ауыл шаруашылығы

өнімдері салықтарының өтелімдері, көшпелі қазақ шаруаларын жаппай отырықшыландыру науқандары Қазақстандағы тақыр жерге отырғызды. Экономикасына ірі зиян келтірді. Мысалы, ұжымдастыру жұмыстары басталған 1928 жылғы статистикалық мәліметтерде, қазақтардың қолында 40 миллионға жуық мал басы бар болғандығы мәлімделсе, соншалықты мал басынан 1933 жылы бар-жоғы 4 миллиондайы ғана қалған [12].

Мал басының бұлайша көп шығындануына малды орынсыз тәркілеу, ет салығы және колхоздастыру кезіндегі солақайлықтармен қатар өнеркәсіпті өркендетуге қажетті технологиялық құрал-жабдықтарды шетелдерден сатып алу үшін ет өнімдерін экспорттап, сатудың да әсері тиді. Себебі, осы аталған шаралардың бәрі жергілікті халықтың хал-ахуалын ескермей, шектен асқан зорлық-зомбалаңмен жүзеге асырылды. Қазақстанда жайлаған ашаршылыққа қарамастан ет және өзге де ауыл шаруашылығы өнімдері жинап алынып, орталыққа тоқтаусыз жіберіліп жатты.

Әсіресе, етке сұраныс өте жоғары болды. Оны қанағаттандыруды БК/б/ ОК тікелей Бүкіл одақтық «Союзмясопродукт», «Животновод союз», «потреб кооператив», «Ленмясопродукт» және «Мосмясопродукт» мекемелеріне табыстағандықтан, бұлардың жергілікті бөлімшелері Қазақстанның барлық, соның ішінде әсіресе, негізінен қазақтар мекендеген шеткерідегі және шалғай далалық аудандарында өріп жүрді. Олар алғашында етке сойылу үшін сатып алынатын бір бас ірі қараға 40, әр қойға 8 сомнан төлесе, бертін келе бұл ақылардың сомасын тым төмендетіп жіберді.

Бір шетінен ұжымдастыру науқанының екпінімен шаруалардың қолындағы малының басым бөлігі күштеумен, зорлық-зомбылықпен тартып алынып жатса, екінші шетінен етке өткізілетін мал құнының тым арзандатылуы мал иелерін ашындыра түсті. Олар қолдарындағы малдарын жаппай сойып ала бастады. Немесе мал-жанымен өзге өңірлерге жер ауды. Осыны тоқтату үшін КСРО ОАК мен ХКК 1930 жылдың 16 қаңтарында бірлесіп «Малды жыртқыштықпен сойып тастауға қарсы күресу шаралары туралы» қаулы қабылдады. Қаулыда жеке меншіктегі малдарын не жасырып отырған, не себепсіз сойып алып жатқандар немесе осыған арандатушылардың жері, мал-мүлкі тәркіленіп, 2 жылға бас еріктерінен айырылатындығы және өзге өңірлерге жер аударылатындығы қатаң ескертілді. Әрі жас, әлі нығаймаған колхоздардың ет телімін орындауға шамалары келмейтінді нығыздалып, ет дайындау жоспары тек жекешелер есебінен орындалуы тиістілігі де ап-анық етіліп нұсқаланды [11, 260-б.]. Қазақстанның одақтың өзге өңірлерін етпен қамтамасыз етуі төмендегіше бөлінді.

Ресейдің орталық және екінші қатардағы өнеркәсіпті аудандарына мал тірідей немесе мұздатылған ет және консерві түріндегісі Қазақстанның солтүстік аудандарында дайындалып, жіберіліп жатты. Әрі тірідей жүк вагондарымен жөнелтіліп жатқан малдың жем-шөбінің, суының болуы қазақстандықтарға жүктелді. Орта Азияның мақта өсіретін аудандарына мал негізінен Оңтүстік Қазақстаннан, ал ұсақ мал Ақтөбе және Семей губернияларынан жіберілді. Кавказ өңірлеріне мал Адай, Бөкей уездерінен Каспий теңізінің Астрахань және Урицкий порттарынан жөнелтілді [3, 77-б.]. Етке сұраныстың жоғарылығы осыған байланысты етке сойылып кеткен мал санынан есепсіздігі түп-түбінде ауқаттылар санына қосып кез-келген қара шаруаны да болымсыз бір нәрсеге айыптатып, мал-мүлкін тәркілетіп, өзін жер аудартып жіберуге апарып соқтырды. Тіптен қара шаруалар ғана емес, оларға жанашырлық білдірді дегендей қаралаулармен елдегі онсыз да саны аз агрономдар, дәрігерлер, мұғалімдер де қуғындалып, жауапталды. Кеңес өкіметіне қарсы насихат жүргізді деп жала жабылған бір адам жауапталса, оны тыңдады деп айыпталып кем дегенде 10 адам бірге сотталды. Ал, контрреволюциялық топтар құрды деп айыпталғандар дәлелдемелік айғақтар жоқтығына қарамастан қылмыстық кодекстің 58-і 11-тармағымен жазаланып, бірдей ату жазаларына кесілді [15].

Мұндай болымсыздықтардан БК/б/П ОК-і де, И.Сталиннің өзі де хабардар болып отырды. Бірақ ел билігіндегілер тарапынан «жалған айыптауларды, жүгенсіздіктерді тоқтатындар дегендей» нұсқаулар болмады. Керісінше, «айыпталып, сотталғандардың саны көп болған сайын, ел экономикасын өркендету үшін құрылыстанып жатқан өндіріс кешендерінде жұмыстанатын тегін еңбек күші көбейе түседі» дегендей емеруіндер білдірілді. Себебі, кеңес үкіметінің 1929 жылғы 27 июньде қабылдаған «кулактарды тап ретінде жою» қаулысында айыпталып, жер аударылғандарды күштеп еңбекке тарту» шаралары да нұсқаланған болатын. Қаулыда, сан мәрте айыпталып, 3 жылдан артық мерзімге кесілгендер елдің солтүстік және шығыс өңірлеріне жер аударылып (депортацияланып), сол өңірлердің табиғи байлықтарын игеруге жегілуі тиістілігі ап-анық етіліп көрсетілген-ді. Өйткені, елді дамытудың кезекті 5-жылдық жоспары еңбек күшіне сұранысты арттыра түсті. Осыған байланысты ОГПУ 1929 жылы-ақ «күштеп еңбекке тартылғандарды» жер-жерге бөлу жоспарын түзіп, сотталғандарды жетуі қиын өңірлерге аудандыруды бастап жіберген-ді. Ондағы мақсат: біріншіден, шаруалардың ұжымдастыруға қарсылық көрсету мүмкіндіктерінің алдын алу болса, екіншіден оларды лагерлерге қамаумен қорқытып, тегін еңбек күшіне айналдырып, игерілуі қиын алыс өңірлерге жер аудару мақсаты тұтылған болатын. Әрі, ақиқатын айтқан кеңес өкіметі шаруаларды ғана емес, тұтас бір ұлттарды туып өскен жерлерінен жер аударып, жетуі қиын шет өңірлерге қоныстандырып, тегін еңбек күшіне айналдырудан, анау айтқандай, табыстанды да. Оның растамасына жер аударылған шаруалар мен бұратана ұлттардың нәтижесінде Солтүстіктегі, Сібірдегі, Қыыр Шығыстағы, Орта Азиядағы бұрындары бос жатқан өңірлердің гүлденіп шыға келгендігін мысалдауға болады.

Міне осыдан да болар, архивтерде сақталған құжаттарда жаппай ауқаттылар қатарына жатқызылып жер аударылған шаруалардың саны мың-мыңдап саналады. Әрі олар санат-санатқа/категориялық топтарға/ бөліндіріліп, қашуға қиын шет аймақтарға айдалып, жерсіндірілген. Бұл жұмыстармен ОГПУ-дің арнайы бөлімшелері айналысқан. Өйткені, Кеңес өкіметі қызыл әскердің дені шаруа балаларынан құрылымдалғандықтан оларға сенбеген [16, 63-б.].

Аштықтан күйзелген қоныс аударылғандар барған жерлерде қашу жолдарын ойластырған, ерекше жағдайларда өз-өзіне қол жұмсауға дейін барған. Эпидемиялық аурулардың тез таралуы мен оған байланысты адам өлімінің, әсіресе балалар арасында жоғары болуы ең күрделі мәселе болған. Мысалы, Оңтүстік Қазақстанның шөл далалық өңірі – Жетісай аймағындағы мақта шаруашылықтарында жұмыс істеу үшін жер аударылып, арнайы қоныстандырылған (спецпереселенц) 10766 адамнан 1933 жылдың қаңтарында 40 пайызы аштықтан туындаған аурудан қайтыс болып, 20 пайызы қашып кетуге әрекеттенген [16, 96-б.].

Жалпы кейбір мәліметтерде хаттамаланып қалғандай, тек Қазақстанның өз ішінде 6765 шаруа отбасы жер аударылып (депортацияланып), оның 5500 республикадан тысқары жерлерге шығарылған. 1928/1929 жылдары ғана Қазақстан аумағында 8936 шаруа отбасының мал-мүлкі тәркіленіп, 1 230 013 сомдық мүлік тартып алынып, 4721474 сом айыппұл салынған. 540035 пұт астық, 4563 мал басы тартып алынған. 55 жеке үй мен қосалқы шаруашылық орындары тәркіленген. 3128 шаруа қожалығына әкімшілік айып тағылып, 1225583 сом айып пұл алынған. 1929/1930 жылдары 19239 адамға әкімшілік жаза қолданып, 6485 адам сотталған, 13208699 сом айыппұл, 82799 пұт астық күштеп, зорлық-зомбылықпен тыртып алынған [17, 27-б.].

Бұлар ОГПУ-дің жергілікті бөлімшелерінде есепке алынып, жоғарыға мәлімделгендерді ғана, есепке алынбағандары қаншама десеңізші. Ал 1930-1933 жылдар аралығында Қазақстанға күштеп жер аударылғандар саны – 317 мың адамды құраса, шекаралас аудандар-

Қазақстанда қанша адамның аштықтан өлгендігі көрініс береді: 3380 000 – 1149 000= 2231 000 адам.

Ал тарихшылар Ж.Әбілқожин мен Қ.Алдажұмановтың есептеулері бойынша, 1930-1933 жылдар аралығында Қазақстанда аштықтан өлген қазақтар саны – 3000 000, қырғыздар - 5042, дұңғандар - 1438, мордовалар - 91511, ұйғырлар - 18821, өзбектер - 103820 адам болған [20].

Ұжымдастыру жылдары орын алған қуғын сүргін мен аштықтан қашып, Қазақстаннан өзге өңірлерге жер ауғандар болды.

Әсіресе, Қазақстаннан шет елдерге – Қытайға, Иранға, Түркияға және Ауғанстанға жер ауған қазақтардың санының жоғарылығы кеңестік билікті, оның жандайшабы – ОГПУ-ді қатты састырды. Бұған қарап, олар қазақтардың және өзге де ұлттардың азапты тағдырларына жаны ашып, не істеу керектігін білмей сасқан екен деп ойлап қалмаңыз. Оларды састырған елде істеп жатқан бассыздықтарын әлем жұртшылығы білсе, жүгенсіздіктеріне қарсы наразылықтар мен айыптаулардың салмақты болатындығы тұғын. Себебі наразылықтар мен айыптаулардың арты экономикалық санкцияларға апарып ұрындыратын. Ал, бұл өз кезегінде кеңес билігі үшін аса қымбатты – қару-жарақ жасайтын зауыттардың жаңа техникалық құралдармен жабдықталуының жолының жабылып қалуына апарып соқтыруы мүмкіндігін арттыра түсетін.

Міне, осыны сезініп, түсінгендіктен болар, қазақтардың да, өзге ұлт өкілдерінің де қуғын-сүргін мен аштықтан қашып шетелдерге асуы орталық билікті, оның басшысы И.Сталинді алаңдатып, бұл мәселеге жіті назар аудартты. Олар шекара асқандардың санының қанша екендігін және де өздерімен бірге қанша мал басын айдап кеткендігін біліп отыру үшін ОГПУ-ге тиісті мағлұматтарды тоқтатпай хабарлап отыруды тапсырған. Осыған орай ОГПУ-дің жоғары билікке жолдаған жедел хаттың /телеграмма/ бірінде Қытай асқан қазақтардың саны 1929 жылдан көбейе түсіп, сол жылы 416, 1930 жылы – 3478, 1931 жылы – 2009 қазақ отбасының өздерімен бірге 893074 мал басын алып кеткендігі мәлімделген [21].

ОГПУ-дің жоғары билікке жолдаған келесі бір мәлімдемесінде 1931-1933 жылдар аралығында Қазақстаннан Қытайға, Монғолияға, Ауғанстанға және Иранға өткен босқын қазақтардың саны 1031000-ға жеткендігі және олардың 3000 000-ға жуық мал басын өздерімен бірге алып кеткендігі хабарланған [22].

Мазасызданған И.Сталин жоғарыда аты аталған елдердегі Кеңес консулдарына арнайы тапсырма жолдаған. Олардан ол шекара асқан босқын қазақтарды мүмкіндігі келгенше қолдарындағы малдарымен кері қайтару жолдарын іздестіруді талап еткен. Әрі оларға бұл мәселелерді сол кездегі Қазақстан билігіндегі жолдастарымен ақылдаса отырып, тез шешуді бұйырған [23].

Халық санасы мен ұғымында, сондай-ақ, әлеуметтік-тарихи ғылыми жазбаларда «әлеуметтік апат», «нәубет», «зұлмат», «зобалаң», сталиндік-голощекиндік геноцид тәрізді түсініктермен сипатталып жүрген осынау жан түршігерлік «этноцид» қайғы-қасіретін естігенде кімнің де болмасын сай-сүйегі сырқырап, жүрегі сыздайтыны анық.

Бұл нәубеттің себебі - Қазақстанда зорлық-зомбылықты, күштеп жүргізіліп жатқан сталиндік-голощекиндік реформа, содан туындаған шаруалардың жекеменшігін тәркілеу мен жою, бас көтертпес ет, астық, тағы да басқа көптеген ауыл шаруашылығы өнімдері салықтары, ең негізгісі – көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруаларын жаппай және күшпен отырықшыландырып, ұжымдастыру, яғни колхоздастыру науқаны болды. Әзірге, әлі де болса толық емес деректердегі статистикалық мәліметтерді санамалап, қосындысын шығарғанның өзінде Қазақстан халқы 1930 жылдың 1 маусымы мен 1933 жылдың 1 маусымы аралығында 3 млн. 380 мың адамға кеміп кеткендігі анық байқалады.

Ал, осы статистикалық мәліметтерден ішер ас іздеп, атажұртынан безіп, көрші мемле-

кеттерге ауып кетті делінетін 1 млн. 149 мың босқынды шығарып тастасақ, 1930-1933 жылдар аралығында ашаршылық құрбандарының 2 млн. 231 мың адам болғандығын аңғарамыз. Бұл Қазақстан сол кездегі бар барлық жанының 48 пайызынан айырылды деген тұжырымды шегелеп берді. Жалпы осы ашаршылықта Қазақстанда қазақтардың үштен бірі ғана қалды. Әрі, негізінен жас балалар мен әйелдер қырылғандықтан, оның демографиялық зардабы ауыр болды. Қазақтардың сан жағынан өсуі қатты тежелді.

Қорытындылай айтқанда, елді коллективтендіру жылдары Кеңес өкіметінің қазақ халқының басына тудырған зобалаңының шығыны процентке шаққанда нацистердің Еуропадағы еврейлерге жасаған сойқанының шығынымен пара-пар келеді. Кеңестік тоталитарлық бұйрықшыл-әміршіл жүйенің көшпелі халықты алдын ала ешқандай дайындық жасамай, зорлық-зомбылықпен күштеп коллективтендіруде ұстанған сұрқия саясаты мен оны аса қатігез террорлық өктемдікпен жүзеге асырған практикасы кейіннен айыпталды. БҰҰ-ның және басқада жоғары дәрежелі мінберлерден бұл қазақ халқын ұлт ретінде жер бетінен жойып жіберу үшін арнайы жоспарланған, әрі жасалған қылмыс деп бағаланды. XX ғасырдағы адамзат баласына қарсы жасалған ең өрескел, тіпті Кампучиядағы «қызыл кхмерлер» сойқанынан асып түскен зұлмат ретінде аталды. Әлем тарихына «коммунистік геноцид» деген атпен енді [24].

Әрине, бұған қарап, қазақтардың қайғы-қасіреті тек кеңестік билік тұсында ғана көріністенген екен дегендей шолақ ойлы пікір тумасы анық. Қазақтардың адам айтса нанғысыз зорлық-зомбылыққа толы қасіретті өмірінің алғы шарттары Патшалы Ресей жерін отарлап, өздерін билеп-төстей бастаған замандарда-ақ қалыптасқан болатын. Сол замандарда-ақ ресейлік билік орыс халқының табиғи артықшылығы мен үстемдігін білдіретін идеологиялық тұжырымдарды бұратана халықтардың құлағына сіңдіре насихаттап, реті келсе оларды орыстандыруды, реті келмесе тұншықтырып, жусатып ұстауды мақсат тұтқан болатын. Бұған растамалық дәлелдемелер де жетіп артылады. Солардың бірі арнайы жоспарланып, патша бұйрығымен бекітіріліп, 1868 жылдан бастап іске асырылған қазақтарды шоқындыру, сол арқылы біртіндеп орыстандыру саясаты болды. Бұл жоба 1892, 1898, 1902, 1916 жылдары кезең кезеңімен жүзеге асыру жоспары аясында жұмыс істеді. Бағдарлама кіріспесінде «бұратаналарға жан-жаққа жалтақтайтын саңлау қалдырмау қажет. Жер бөлінісі барысында олардың біразы көрге жөнелтіледі, құртылады...» деп нақты атап көрсетілді. Патшаның жарлығымен қазақтарды шоқындыру орны Верный (қазіргі Алматы) қаласында архиерей кафедралық соборы ашылды. Шоқындырудан бас тартқандарды жазалайтын жасақтар да үйретіп, дайындатылды. Бірақ, бұл жобаның толық іске асырылуына 1905 жылғы орыс-жапон соғысы, 1914 жылғы 1-ші дүниежүзілік соғыс кедергі болды.

Жоғарыда айтылғандардың бәрін салыстыра қарастырғанда, патшалық Ресейдің империялық саясаты мен Кеңес өкіметі ұлы саясаты арасындағы жібі үзілмей жалғасып жатқан сабақтастық бары айқын білінеді.

Міне, сондықтан да ұлт тарихына, оның зейін-зердесі мен бауыр басқан жерінде зорлық-зомбылықты қатігездікпен жүргізілген тоталитарлық жүйелердің бассыздықтарына еш уақыттарда да жүрдім-бардым қарауға болмайды. Бұл саяси тұрғыда ғана айтылып қоймай, ғылыми тұрғыда да зерделеніп, айыпталуы тиіс проблема [25, 5-б.].

Қазақстандық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымның корифейлерінің бірі тарихшы М.Қ.Қозыбаев тұжырымдап берген осы методологиялық алғышарттық негіздерді басшылыққа ала отырып, патшалық Ресейдің, онан кейін оның заңды мұрагері болып саналатын кеңестік тоталитарлық биліктің қол астында кіріптар болып, қапастықта өмір кешкен қазақ елінің зорлық пен қорлықтың, не бір адам төзгісіз сәттерінің ең ауыр кезеңі – XX ғасырдың 30-шы жылдары басынан өткерген нәубет – күштеп, қанқұйлы зорлықпен

отырықшыландырып, ұжымдастыру сойқанының себептері мен зардаптарын зерделеу объектісі ретінде қарастырып зерттеудің маңызы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тынышбаев М. Великое бедствие... (Ақтабан шұбырынды). - Алматы: Жалын, 1991. - 152 с.
2. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы, 1-том. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1998. - 582 бет.
3. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: Санат, 1997. - 250 б.
4. ҚР ОМА. – 5 с-қ., 15-іс, 46, 54, 59 папкалар
5. ҚР ҰҚКА. – 106-қатар, 45-іс, 2, 22, 549, 568-беттер.
6. ҚР ҰҚКА. – 141-қатар, 1-тізім, 4577-іс, 1-2-беттер.
7. Коллективизация сельского хозяйства и оседание кочевого и полукочевого казахского населения на территории Кустанайской области, 1927-1938 гг. Сборник документов. / Составители: Н.И.Здоровцев, С.Н.Ташанова, Ю.В.Яремин. – Костанай, 2004. - 412 с.
8. Материалы к отчету Казахского краевого комитета ВКП(б) на VII Всеказахстанской партконференции. – Алма-Ата, 1930.
9. Ф.Голощекиннің И.Сталинге және БК/б/П Орталық комитетіне жіберген хаттары мен мәлімдемелері. Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (бұдан былай-ҚРПА/-141-қор, 1-тізбе, 2948-іс 44-47-парақтар; сонда 108-11-п; сонда 17 т; 605-іс, 107-113-п; сонда, 69-81-п.
10. ҚРПА. -141 қор, 1-тізбе, 2948-іс, 44-47 парақтар; сонда, 17-т, 605-іс, 107-113 п., сонда, 69-81 п.
11. ҚР ОМА. -1249-қор, 1837-тізбе, 158-іс, 27-бет.
12. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935. – Москва, 1957. – С.103-105.
13. ҚРПА. -141-қ., 1-т., 6366-іс, 337-338-п.
14. ҚРПА. -141-қ., 1-т., 6366-іс, 337-338-п.
15. РФМА. –Р6985-қ., 1-т., 4-іс, 154-п.
16. ҚР ОМА. -1380-қ., 2-т., 297-іс, 73, 77, 16, 25-п.
17. История Сталинского Гулага. Конец 1920-первая половина 1950-х годов. Собрания документов в 7-ми томах/Т.1. Массовые репрессии в СССР/От. Ред. Н.Верт, С.В.Мироненко, отв., сост. И.А.Зюзина. – Москва: Российская политическая энциклопедия(РОССПЭН), 2004.
18. Из истории депортаций. Казахстан 1930-1935 гг. Сборников документов. – Алматы: ЛЕМ, 2012.
19. Төлепбаев Б.А., Осипов В.П. Асырмай да, жасырмай да айтайық шындықты. // Егемен Қазақстан, 1990, 24 желтоқсан.
20. Әбілқожин Ж., Алдажұманов Қ., Этноцид қазақ халқына жасалған қастандық хақында. // Егемен Қазақстан, 1992, 17 мамыр.
21. ҚР ҰҚКА. – 141-қатар, 1-тізім, 5192-іс, 1-2-беттер.
22. ҚР ОМА. -14-қор, 17-тізбе, 471-іс, 305-бет.
23. ҚРПА. -141-қ., 1-т., 4577-іс, 4-5-п.
24. ҚРПА. -141-қатар, 1-том, 479 «А»-іс, 1-2 п.п.
25. Козыбаев М. Насильственная коллективизация и голод в Казахстане, – Алматы: Фонд XXI века, 1998.

REFERENCES

1. Tynyshbaev M., Velikoe bedstvie...(Aqtaban shubyryndy). – Almaty: Jalyn, 1991. - 152 s.
2. Qazaqstan Ulttyq ansiklopediasy. 1-Tom. – Almaty: «Qazaq ansiklopediasynyn» Bas redaksiasy, 1998. -582 bet.
3. Omarbekov T. 20-30 jyldardaǵy Qazaqstan qasireti. – Almaty: Sanat, 1997. -250 b.
4. QR OMA. – 5 s-q., 15-is, 46, 54, 59 papkalar
5. QR UQKA. – 106-qatar, 45-is, 2, 22, 549, 568-better.
6. QR UQKA. – 141-qatar, 1-tizim, 4577-is, 1-2-better.
7. Kollektivizatsia sel'skogo hozaistva i osedanie kochevogo i polykochevogo kazahskogo naselenia na territorii Kostanaiskoi oblasti, 1927-1938 gg. Sbornik dokumentov. / Sostaviteli: N.I.Zdorovsev, S.N.Tashanova, Yu.V.Aremin. – Kostanai, 2004. -412 s.
8. Materialy k otchety Kazahskogo kraevogo komiteta VKP(b) na VII Vsekazahstankoi partkonferentsii. – Alma Ata, 1930.
9. F.Goloshhekinin I.Stalinge jane BK/b/P Ortalyq komitetine jibergen hattar men malimdemeleri. Qazaqstan Respyblikasy Prezidentinin arhivi (budan bylai-QRPA/-141-qor, 1-tizbe, 2948-is 44-47-paraqtar; sonda 108-11-p; sonda 17 T; 605-is, 107-113-p; sonda, 69-81-p.
10. QRPA. -141 qor, 1-Tizbe, 2948-is, 44-47 paraqtar; sonda, 17-T, 605-is, 107-113 p., sonda, 69-81 p.
11. QR OMA. -1249-qor, 1837-Tizbe, 158-is, 27-bet.
12. Kollektivizatsia sel'skogo hozaistva. Vajneishie postanovlenia Kommynisticheskoi partii i Sovetskogo pravitel'stva. 1927-1935. – Moskva, 1957. – S.103-105.
13. QRPA. -141-q., 1-T., 6366-is, 337-338-p.
14. QRPA. -141-q., 1-T., 6366-is, 337-338-p.
15. RFMA. –R6985-q., 1-T., 4-is, 154-p.
16. QR OMA. -1380-q., 2-T., 297-is, 73, 77, 16, 25-p.
17. Istoria Stalinskogo Gylaga. Kones 1920-pervaa polovina 1950-h godov. Sobrania dokumentov v 7-mi Tomah/T.1. Massovye repressii v SSSR/Ot. Red. N.Vert, S.V.Mironenko, otv., sost. I.A.Zyuzina. – Moskva: Rossiiskaa politicheskai ansiklopedia(ROSSPAN), 2004.
18. Iz istorii deportatsii. Kazahstan 1930-1935 gg. Sbornikov dokumentov. – Almaty: LEM, 2012.
19. Tolepbaev B.A., Osipov V.P., Asyrmai da jasyrmai da aitayq shyndyqty. // Egemen Qazaqstan, 1990, 24 jeltoqsan.
20. Abilqojin J., Aldajumanov Q., Etnosid qazaq halqyna jasalǵan qastandyq haqynda. // Egemen Qazaqstan, 1992, 17 mamyr.
21. QR UQKA. – 141-qatar, 1-Tizim, 5192-is, 1-2-better.
22. QR OMA. -14-qor, 17-tizbe, 471-is, 305-bet.
23. QRPA. -141-q., 1-T., 4577-is, 4-5-p.
24. QRPA. -141-qatar, 1-Tom, 479 «A»-is, 1-2 p.p.
25. Kozybaev M. Nasil'stvennaa kollektivizatsia i golod v Kazahstane, – Almaty: Fond XXI veka, 1998.

К.К.БАЗАРБАЕВ¹, Е.Е.ТИЛЕУБЕРГЕНОВ²

¹*PhD, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz*

²*Teacher of IT-school №23 (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: Erbolat_gimnaz@mail.ru*

THE POLITICAL AND IDEOLOGICAL JADIDS MOVEMENT OF CENTRAL ASIA

This article deals with the shining history of national-progressive movement of the late 19th and early 20th centuries, as “Jadidism”. The history of Jadidism and its evolution from enlightenment before powerful political movement are tracked here. Jadidism is considered as the phenomenal public events in the history. It arouse in bowels of the Central Asian society on the basis of a harmonious combination of a rich spiritual heritage and as the comprehension of the place in realities of that time and necessity of its reforming for successful prosperity in the future.

Today, there appears the possibility of restoration of historical truth in the conditions of cardinal changes in the historical science. Requirement for resolute revision of former installations about role and place in historical process of national-progressive movement has ripened as the unique political phenomenon in the early 20th century. This phenomenon promoted national consciousness growth and played an essential role in formation and development of national-liberation ideology, in struggle for independence.

Keywords: Turkestan, European, Russia, Muslims, Central Asia, Jadidism, National progressionist.

Қ.Қ.Базарбаев¹, Е.Е.Тилеубергенов²

¹*PhD доктор, доцент, Қожас Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz*

²*№23 IT мектеп-лицейінің мұғалімі (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: Erbolat_Lisey@mail.ru*

ОРТА АЗИЯДАҒЫ ЖӘДИТШІЛЕРДІҢ САЯСИ-ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ

Мақала XIX ғасырдың соңы - XX ғасырдың басындағы «жәдитшілік» қозғалысының тарихын қарастырады. Зерттеуде жәдитшілік саяси қозғалысының қуатты ағартушылық қозғалысқа ұласқандығы көрініс тапқан. Жәдитшілік тарихта феноменальдық саяси оқиға ретінде қарастырылады. Ол Орталық Азия қоғамының бай рухани мұрасына негізделген және болашақта табысты өркендеу үшін реформалау қажеттілігі негізінде пайда болды.

Бүгінгі күні тарихи ғылымның түбегейлі өзгеруіне тарихи шындықты қалпына келтіруге мүмкіндік берілді. XX ғасырдың басында ұлттық прогрессивті қозғалыстың тарихи үдерісіндегі рөлі мен орны туралы бұрынғы көзқарастарды түбегейлі қайта қарастыру талабы бірегей саяси феномен ретінде қалыптасты. Бұл құбылыс ұлттық ерекшеліктің өсуіне ықпал етті және тәуелсіздік үшін күресте ұлт-азаттық идеологияның қалыптасуы мен дамуында маңызды рөл атқарды.

Кілт сөздер: Түркістан, Еуропа, Ресей, мұсылмандар, Орталық Азия, жәдитшілік, ұлттық прогресшіл.

К.К.Базарбаев¹, Е.Е.Тилеубергенов²

¹*PhD доктор, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи (Казахстан, г.Туркестан) E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz*

²*преподаватель IT-школы №23 (Казахстан, г.Туркестан)*

E-mail: Erbolat_Lisey@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКОЕ-ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ ДЖАДИДОВ В СРЕДНЕЙ АЗИИ

В статье рассматривается яркая история национально-прогрессивного движения конца XIX - начала XX веков как «джадидизм». Здесь прослеживается история джадидизма и его эволюция от просвещения до мощного политического движения. Джадидизм рассматривается как феноменальное общественное событие в истории. Оно возникло в центре центральноазиатского общества на основе гармоничного сочетания богатого духовного наследия и осознания места в реалиях того времени и необходимости его реформирования для успешного процветания в будущем.

На сегодняшний день появилась возможность восстановления исторической правды в условиях кардинальных изменений в исторической науке. Требование решительного пересмотра прежних установок о роли и месте в историческом процессе национально-прогрессивного движения созрело как уникальное политическое явление в начале XX века. Это явление способствовало росту национального самосознания и сыграло существенную роль в формировании и развитии национально-освободительной идеологии, в борьбе за независимость.

Ключевые слова: Туркестан, Европа, Россия, мусульмане, Средняя Азия, джадидизм, национальный прогрессист.

Jadidism passed a difficult way of development in dynamics from enlightenment till powerful political movement. Grave economic situation of broad masses caused by an imperial politics and local despotism, menacing backlog from economically developed countries of the world, cultural recourse, stagnation of thought induced Jadids to search for effective means for an overcoming the crisis.

The land of Turkestan of that time represented a colony of the Russian empire which has become by its raw appendage, gratuitously feeding mother country with its natural riches, in particular, a cotton and silk. Later the program of extraction of other natural resources and their refining was developed, and only serving these purposes of branch developed. Penetration of Russian capital into Turkestan got, of course, stimulus to banks development, to railways building etc. But development of the usurious capital appreciably increased the number of ruined peasants. By November, 1912 the population debts to the credit organizations had reached 157 million roubles that led to increase number of the landless. By 1917 landless made 30 percent in separate districts of Fergana area, 40-50 percent in Tashkent and Andizhan areas of all economy.

While First World War years over 59 million poods of cotton, 8,5 million poods of oil cotton, 950 thousand poods of silk cocoons, 2925 thousand poods of wool were taken out of Turkestan land [1] and 70 thousand horses, over 12 thousand camels etc. were sent to Russia [2].

On the other hand, the new European culture with enough wide experience and the technological achievements, the developed educational system, connected as a whole with the European world entered here. And, of course it should affect minds of progressively conceiving intelligence of the land. At this juncture it was obvious that the main reason of social and colonial oppression, backwardness of the country in ignorance and the ignorance of the people supported by ruling circles. Therefore the decision of the ripened problems was seen in the

beginning only through enlightenment.

Why this question was asked? Because Jadids or as they named themselves national progressionists were highly educated people of time. They studied, learned and aspired to seize both east and the western culture, visited Russia and other countries of Europe and Asia. They could see, and compare a development level of education and culture in the various countries and, being intellectuals, were lit up with dream to extend world civilization achievement in Turkestan. Enlightenment in Turkestan had deep genetic roots. Strengthening of education in the 19th century was connected with the objective reasons. They were lag of the Central Asian khanates from development in connection with weakening of Great silk way role in the 16th century, opening of shipping routes and rapid technological development of the European countries in the 18-19th centuries. The subjective reasons were the internal wars hurting a national economy and the general development.

After a Russian conquest of Turkestan land, possibilities for penetration of democratic ideas opened both from Europe, and from Asia, and dialogue with the world promoted development of emancipating ideas in region. They were the first steps in formation of philosophy of the national freedom and the main postulate which was enlightenment. Its supporters were far from heading, organizing or supporting the popular uprisings flashing in different sites of region, but they well realized their reasons. And their critical relation to an existing system, and understanding of necessity of reforms was the big achievement of that time.

Political, social and philosophical views of Akhmad Donish found the fullest reflection in his work “Navodir ul-vakoe” (“Rare incidents”) [3].

As well as the Egyptian reformists of that time, he opposed fatalism, considering that the person should operate actively for improvement of the position, instead of in an expectations’ position. The state, in his opinion, was created not for group of people’s interest satisfaction, and for the people, and its leaders should care of well-being of nations and societies. His one more position became a basis of Jadids doctrine: to follow an example the progressive countries, irrespective of religious and a national identity of their people. Thus, it was generated Jadid movement on educational ideas of national-progressive intelligence of Central Asia which had wider spectrum of problems in development of a society.

It is possible to regard Jadidism as one of branches and versions of reformatory movement of the national-progressive intelligence in Central Asia which had arisen and had been developing in many countries of the East in the late 19th and the early 20th centuries. The term “Jadid” means “*usul-and-dzhadid*” (“a new method”) which also joined new methods of training on the European samples.

Further, the maintenance of this term had also essentially extended in process of expansion of Jadid movements’ problems. Along with enlightenment Jadids aspired to change old system of social and political statuses to progressive forms of development. But it was already the second stage of movement.

What is the phenomenon of Jadidism? First of all, the phenomenon of it is in the extremely highly developed intelligence defined by knowledge both east, and European cultures. Almost all of them, after trained religious education, brought up on poetry of A.Navoi, A.Dzhami, M.Fizuli, on philosophical treatises of medieval east thinkers, enriched with its achievements of foreign culture, both east, and European. It defined also features of Jadid philosophical outlook which was reflected in their activity on education reform and as whole enlightenment.

Jadids proved theoretically not only necessity of its realization, but also made the big efforts for education realization in practice, opening new methodical schools, libraries, reading rooms, publishing textbooks and newspapers, creating the first theater [4].

For the first time Jadid schools were opened in 1898 in Kokand by Salohuddin domla, and in

1899 it was supported in Tashkent by Mannon kary and in Andizhan by Shamsiddin domla.

By 1911 there were 63 new methodical schools in total, in Turkestan, 4106 children studied there; 30 schools operated in the Fergana area, 12 schools in Semirech'e (also Dzhetyusu; from Kazakh *zheti* ["seven"] and *su* ["water"]), the southeastern part of the Kazakh SSR, located between Lake Balkhash in the north, lakes Sasykol' and Alakol' in the northeast, the Dzungarian Alatau in the southeast, and the northern Tien-Shan mountain system in the south. Dzhetyusu and 5 schools in Samarkand. Tashkent, certainly, differed with considerable quantity and quality of schools training, there were 24 schools there [5].

Of course, it is truly impossible to name these educational institutions as schools of the European standards though they were approached to this type not only by set of subject studies and devices, but also, the most important thing, by teaching method. Unlike old maktab children became competent for 40 days here. Therefore in rather fast term these schools found trust and popularity among the population. Besides teachers were, basically, young men whose ages were under 25 years, and training with "baculine method" had no place. Among them firstly there were many teachers of Tatar nationality. Later imperial administration, being afraid of distribution of ideas "Pan-Turkism" and "Pan-Islamism", had forbidden to be engaged in teaching activity. As A.Hudaikulov marked in details, exemplary new method schools were school of Dzhurabaev and A.Shakuri in Samarkand; school of Abdul Vakhab in Fergana, school of Mazitov in Beshkovak settlement of the Fergana area; school of Ishanhodzha Hanhodzhaev in Tashkent, school of Sabirdzhan Rakhimov and Munavvar Kary Abdurashidhanov. The authorities marked school of Munavvar kary as the best one. In due time M.Uigun, Hamza, K.Ramazan and Oibek were its school-leavers. Firstly training at schools was conducted on Russian, in particular, in Tatar textbooks. But later, the teachers needing necessity of teaching in a native language became authors of textbooks.

M.Behbudi and Munavvar kary Abdurashidhanov wrote more than 15 grants and textbooks [6]. The imperial administration of Turkestan firstly took a positive view of activity of new method schools, realizing that they were training certain level of general educational knowledge in comparison with old Maktab. However eventually there was a tendency encouragement of organizations and their distributions, and even closings of some the authorities saw inculcation to Muslim children of ability to "perception of any tendencies", meaning antigovernmental moods in them. Inspector of national schools of Turkestan general governorship N.P. Ostroumov played the leading part in definition of this policy. As A.Hudaikulov correctly wrote, negative attitude of the authorities to new schools "was dictated by fear of development of national consciousness at land indigenous population. Therefore they interfered with development and distribution of Jadid schools in every possible way. For the specified reasons the rate was staked on politically reliable. But ineffective, not meeting the cases of time old method maktab of confessional type, which were under complete control of "kadimists", who absolutely were not interested in strengthening of influence of new method system of education on the whole conservatively-minded clergy". Finally, opposition of Kadimists and Jadids suited imperial regional administration. Nevertheless, Jadids weren't tired to achieve opening of new schools in exchange of closed. As a result by 1917 there already were about 100 schools in Turkestan [7]. Regeneration processes in the education system extended also in Bukhara Emirates and in the Khiva Khanate. The first new method school with the Tadjik language of training was opened by Abdulvahid Munzim in Bukhara in 1908. However, opposition of conservatively-minded clergy was stronger and effective that quite often led to pogrom of schools by the crowd which had been adjusted by mullahs. So A.Munzima's school had suffered also. He, being afraid of punishment himself, was compelled to leave Karshi. S.Aini, the passionate initiator of Jadid schools, concealed at friends for three weeks. As a result A.Munzim's school had already been closed in 1909, and for people of Bukhara it was forbidden to let children study even in Tatar new method schools. However the new school already "made much noise" and

the population continued to let their children study there. When they were 50 persons, according to S.Aini's marks, they were directed to the Tatar school near Gavkushan madrasah. In the beginning of December, 1910, Jadids of Bukhara organized a secret society "Tarbiai-atfol" ("Education of children") which was engaged in opening initial illegal new method schools. Between 1911-1912 about 57 schools operated in Bukhara Emirate [8]. Among these schools were Mukomil Burhanov, Usmanhodzha Pulathodzhaev, Halidhodzhi Mehri (1913), they were the best. At school of Mullah Vafo in Bukhara the main attention was given to Russian language. Trying to create a new education system and enlightenment, national progressionists leaned against a cultural heritage of the people of the Central Asia. They reminded readers of it quite often in the works, resulting as examples of Ibn Sina, Farabi, Ulugbek as actual ancestors of social and scientific reforms in Central Asia. In opinion of Jadids, studying of their works can advance progressive development of the land, lift national consciousness of the people. The crucial question which had defined world outlook paradigms of Jadidism was the theme of "West-east".

Jadids were inclined to draw conclusions about historical links of Central Asia to the Western Europe, focusing them on the present. Propagandizing education, they quite often remembered European medieval renaissance, understanding that the reasons of development of the European powers is the education system and development of new technologies. New method education extended also in other cities of emirates as Karshi, Shahrasiabze, Karakul, Gizhduvane. But in July, 1914, under the influence of the higher clergy of Bukhara and not without approval of political agency, they were closed by the order of emir Alimhan. In consciousness of the population, especially of intelligence, the opinion on efficiency of new method schools was already created, therefore, in spite of interdictions, their quantity more and more increased. "Views of liberals and new method of training took roots among higher classes of Bukhara" [9]. Therefore their children continued to take lessons from Jadid teachers.

The anonymous reference of representatives of merchant class in Political agency in July, 1914 with the request for rendering of assistance in opening of schools is indicative. It said: "... new method schools where our children in a short space of time learnt reading and writing, on command of its majesty of the emir under the complaint of 2-3 mullahs, were nowadays closed. About one month time has already passed as our children haven't been studying, and wandering on streets. It is well-known that we, Bukhara citizens, are generally dealers and handicraftsmen, between us there are not enough people competent owing to what it is rather desirable for us that our children have learned reading and writing quickly and could conduct our trading records and accounts. We were trained in old method in school within 7-8 years and remained, however, illiterate; any advantage from them hasn't taken. Therefore we ask you much indeed about opening of the closed schools" [10]. Similar letters didn't cause reaction of the authorities. But nevertheless, despite severe constraints in which existed Jadid schools, they made, perhaps, the most important thing was shifting consciousness of the population from the settled backward representations towards the open world. In Khivan khanate the problem of an education system reform were solved much easier. It was caused by that Khiva khan Muhammad Rakhim II (Feruz) was the known patron of art of culture approvingly concerning technological innovations. In 1874 under its initiative to Khiva from Russia brought lithographic machine tool [11]. Opening new method schools in khanate didn't get any resistance of the authorities, as in Bukhara. Feruz supported the organization of schools, and its example was followed by many high dignitaries. In 1906 under his permission in Urgench the school for girls which he visited was opened and familiarized with its works [12]. Moreover, the vigorous activity on education reform the main vizier of khanate Islom Hodzha, known for the progressive sights, supporting, as a whole, Jadid spent movement in Khiva.

Because of efforts of Khiva educators and heads of movement, in particular, Boboohun Salimov, P.Yusupov, schools were opened in New Urgench, Kungrad, Gurlen, Shavat. In many

respects it was promoted also by a society “Zhamiati Hairia” which collected means for the organization of the new method schools. B.Salimov and B.Rakhimov created the first textbooks on reading for initial classes.

On the basis of a new wave of enlightenment in 1913-1915 there were such newspapers and magazines, as “Samarkand”, “Sadoi Turkiston”, “Sadoi Fargona”, “El bairogi”, “Kengash”, “Turon” and “Oina”, and in 1917 such publications as “Hurriat”, “Nazhot”, “Kengash”, “Turon”, “Ulug Turkiston”, etc. Because of businessman Saidkarim Saidazimbaev the newspaper “Tuzhzhor” was edited which, being a tribune of Jadids, gave even more ample opportunities of propagation of their reformatory ideas, than schools. In total them was more than 15, and it was already big ideological force. The range that was very wide, from educational to the political. Started to be formed the national press has visually shown presence in edge of new type of the person with the progressive thinking, caring of the nation blessing.

In a number of the reasons interfering advancement to progress, Jadids saw unnecessary and harmful traditions (excessive ceremonies, magnificent weddings and funeral), extended in household life of Turkestan population, but actually alien to the Muslim canons, burdening and so hard life of people. Ethics of the Moslem were one of vital topics to which the large quantity of articles and performances had been devoted. Jadids tried to answer such questions, as, what way of life the Moslem should conduct how to concern associates and, to other people and religions, to women, children.

Ethics questions were always characteristic for east philosophy. In frameworks of Jadidism in the most developed form they found the reflection in Abdulla Avloni's (1878-1934) creativity, and, first of all, in his work as “Turki Guliston Yohud Ahloq” (it is literally “the Turkic flower bed or morals”)[13].

Ethics means, first of all, a practical-pedagogical orientation for Avloni. It is “a science calling people to kind fulfillments and warning them from bad acts”, on the basis of proofs and examples it should state what is kindness, and angry and to describe good and bad tempers.

Without education of moral person Avloni didn't see and the prospering future. Therefore he considered various kinds of human activity and line of human character through a prism of ethical categories. So, the knowledge and ignorance aren't simple phenomena of informative activity and concept of gnoseology for him. Knowledge “allows us to distinguish unmistakably the good from the bad, the kind from the worth, permitted from unlawful, pure from dirty”, while ignorance means “the beginning of bad customs”, “egoism and harm”.

According to Avloni, the morals for the Moslem should be based on universal humanistic values, have a practical orientation and rationally serve progress. Jadids considered that Turkestan population should possess such qualities as tolerance, fidelity, bravery, composure, discipline, conscientiousness, justice, and to struggle with such lacks, as laziness, idleness, egoism, etc. The analysis of these categories was carried out by A.Avloni through questions of education of young generation that met requirements of a society.

So, speaking about discipline, A.Avloni considered it not as quality of the separate person, but, much wider from a position of a state of affairs in a society. He considered that “nation development, its spiritual growth, perfection depend on many respects on timely and qualitative performance of affairs and duties which face people”.

The leading part in formation of person A.Avloni gave to education. From his point of view the person is created talented and presented, capable to distinguish good and harm, but these qualities develop in the course of education in which the important role is played by ethics. Thus, ethics and morals questions were one of sides of educational work and were the focus of attention of Jadids. They represented also were representatives of “new Muslim ethics”, incorporated elements of world experience in this area. Trips and dialogue with educators from

other regions of the Russian empire helped development of it and many other aspects of the educational program of progressionists.

In 1905, Abdurashid Ibragimov, the member of bureau of the Central committee of the Russian Moslems worked in this direction in Tashkent. In 1908 before the trip to Cairo the founder of Jadidism, the friend and the teacher M.Behbudi of Ismail Gasprinsky who familiarized with work of Samarkand new method schools again visited Turkestan. In 1910 he had gone round all Turkestan edge known as Tatar Jadid Sadri Maksudi [14]. Tashkent, being the administrative and cultural center of the Central Asian region, was also the basis for meetings of representatives of reformatory movements.

Founded after the February Revolution of 1917, the regional representative body “Shuroi Islamia”, the Organization of the Muslim Council was created under the influence of All-Russian Muslim movement at the suggestion of the Jadids of Turkestan. This name was chosen to highlight this political organization among the other organizations, established on the European model. The political activities of the Muslim Council in Turkestan were so intensive and influential, that the Bolsheviks, who came to power, had to abide by it.

Therefore, Soviet historians accused the Jadids of being nationalists, of fostering feelings of hostility towards the Russian people, of being isolated from the people, of the striving to please the national bourgeoisie. If it were true, there would have been neither a Russian nor a Jewish, nor a Polish, nor a Kazakh in the Turkestan Autonomous Government and Munawwar Qari Abdurashidkhanov, Salimkhan Tillyakhanov, Fitrat, Chulpan, Batu and others would not have married Russian women, M.Behbudi would not have advanced the slogan “Speak not only two, but four languages!”, meaning the Russian and one of the European languages besides the Uzbek and Persian ones.

M.Behbudi, who traveled a lot about the countries of the world, studied the structure of the state not only in eastern countries, but also in European ones, gave brief information about them in his textbooks and, based on their political system, specified three groups: 1) monarchical, 2) constitutional and parliamentary, and 3) republican. He being a citizen of the Emirate of Bukhara, knew perfectly that a monarchical state cannot give people happiness and freedom, therefore he wholeheartedly supported his colleagues in their aspiration to see Turkestan as a constitutional and parliamentary state. A policy of violence, pursued by the colonial administration in the territory, faced to the strong pioneering movement of the Jadids of Turkestan that had intellectual, cultural and humane nature. A new, educated generation of Turkestan merchants, intellectuals and religious figures looked at the colonial power with doubt of its “legitimacy” for the first time. Mahmudkhoja Behbudi volunteered to arouse the hidden forces of the people in order to restore the national statehood and achieve freedom, and his multilateral social and political activities resulted in his becoming a real “father” of the Jadids of Turkestan.

The question: “What was Behbudi’s view of the political situation in Turkestan?” can be answered the following words. He linked the progress of the people with enlightenment, with a radical change in its political status and gaining independence. In his numerous articles, he denounced the colonial policy of the tsarist government and mercilessly criticized the Russian Provisional Government and its laws.

He knew that the people would not be able to achieve independence without fight. In the article “The presentation of the truth”, he said that in history there were many examples of winning of own rights, that is to say: “The rights have to be won, no one will give them to anyone, peoples and nations can achieve their rights only united around a political movement ... We, Muslims, especially Turkestan Muslims do not want anyone or anything to restrict or put pressure on our religion and nation, we have neither a desire nor an aspiration to threaten someone's independence.”. In this regard, he supports Munawwar Qari’s idea: “Freedom is not given, it has to

be taken” [15]. However, he does not support Munawwar Qari’s thought that freedom can be won with blood and sacrifice. Behbudi, like most of the Jadids, was on the side of bloodless fight against colonialism, so he was against the revolution. He thought that it was possible to achieve much, carefully following the activities of the State Duma and carrying on parliamentary struggle. Despite the fact that he was a supporter of the movement for autonomy, he thought the way of evolution to be the best in order to make progress. He believed that if Turkestan was a part of Russia, it would achieve independence.

On the debate over the state system at the congress, held in Turkestan after the February Revolution, Behbudi proposed that Turkestan take a special place in the structure of federal Russia: “In Tashkent there will be Centres and Medjlises consisting of a few people from each city and county of five provinces of Turkestan. They will engage in the legislative and executive activities, and tax collection. The Medjlis will mediate between Russian government and Muslims ... Naturally, it is necessary that the most of the representatives were Muslims, and least of them were Russians, the work should be carried out not by fiat or by force, but on the basis of compromise”[16]. These ideas were reinforced by a policy document “The Project of Autonomy” adopted by the party of “Turk Adami markaziyati” (Turkic Federalists), founded in Skobelev city on July 12-14, 1917. M.Shokay writes about the preparation of this document: “National Center” prepared and entrusted to Shaislam Shaahmetbek to provide the documents necessary for the autonomy of Turkestan. He received all possible assistance in it from Mahmudkozha Behbudi, Ubaidullah Koja and me” [17].

The Jadids, who wholeheartedly supported the ideas of the All-Russian Muslim movement, emphasized the autonomous self-dependency in the federal state structure of Russia, stated in this document. Behbudi advocates unity in the struggle for national liberation with his words: “We must make possible the creation of Russian Muslim federation without breaking ties with Russia, moreover, we, Turkestan Muslims must reject the positions of “old method adherents” and “the Jadids” and create a united alliance”.

Of course, Behbudi understood that the division of the national liberation movement into the groups, based on religion or ethnicity, weakens the struggle against the colonial system, and he believed that it was necessary to prevent bloodshed, the division of land and wealth on the way of the consolidation of Turkestan, because only a peaceful, bloodless way could bring to social and economic progress. Behbudi participated actively in the establishment of Turkestan mukhtariat, was the ideological inspirer of this process, and was elected a member of the Provisional Government of Turkestan muhtariat. In the early years, speaking about autonomy in his speeches and articles he meant a federation. Later, the concept of “mukhtariat” was processed politically, and in accordance with the Congress’s decision got a new concept, “autonomy”. The declaration of the autonomy of Turkestan, which became the first victory of the national-democratic forces in the region, was not supported by “Shuroi Ulema”. This movement united by the struggle against the colonial government, divided into groups, as the “father” of the Jadids, Behbudi said with regret: “Our differences in beliefs have destroyed the unity, these troubles are our misfortune. If Turkestan joined, it would be the owner of the power of 15 million people that would be capable of shaking the earth”.

The hostility within the national liberation movement of Turkestan, due to differences in religious beliefs, was particularly noticeable in the solution of many matters arisen. For example, although the equality of women found support among “Shuroi Islamia”, Muslim ulema held the opposite view in this matter. According to Behbudi, despite the fact that the ulema of Tashkent were asked to settle the matter of participation “of women in elections to the women’s commission in yashmak, without men” many times, all these requests were not honored. National interests occupied a priority position in Behbudi’s activity, that is, he supported the unification of all

political forces, which were the supporters of the ideas of the national movement.

According to Zaki Ahmed Wali, he did not like the Bolsheviks. Munawwar Qari, Behbudi and the rest of the Jadids spoke out against the Cadets and the socialists. The article “The best in any business is the golden mean” written by Behbudi in 1906, provided an appraisal of the four parties that had a wide spread occurrence in the metropolis. He called the first party a bureaucratic-despotic one, and the order, which it established, totally unfit for the free development of Turkestan. In his opinion, the program of the Social-Democratic Party would be harmful to the Muslims, the financial paragraphs of the programme were invariable, and the human’s views on the family were not harmonious and “absolutely unsuited” for the rules of sharia. He did not find warm words about the Cadet party either, and in 1917 at the April congress, being disillusioned with the party because of its great-power ideas, subjected its positions to harsh criticism. The programme of the “Union of Russian Muslims” was similar to the one of the Cadets’, but the party united Muslims with the religious, economic, and ideological points of view, so it was considered to be the most acceptable for the conditions of Turkestan. The elite, supported the Jadids’ views, took these ideas of Behbudi as policy tasks for the political unification and created the ideological foundation for the establishment of the “Shuroi Islamia” party in the territory after the February Revolution. Beginning with 1918-1919, the Bolshevik cadres were constantly sent to Turkestan from central Russia, in the mid 20s they flooded all the governmental agencies. Turkestan, in the full sense of the word, became a colony of the Soviet empire. The Jadids didn’t want to put up with this situation. It was the time when a few of the former Jadids, who held high positions at top echelons of Soviet power, raised the issue of indigenization of the state apparatus. The Bolsheviks, stroke a blow on this few of the ex-Jadids, declared them nationalists and isolated from the society.

The Bolshevik leaders tightened the supervision of the activities of the ex-Jadids. For example, in 1919 Mahmudkhodja Behbudi with his friend Mardonkuli went abroad to participate in the peace conference in Paris. However, in the territory of the Emirate of Bukhara they were captured and brutally killed by the emir’s executioners, and according to contemporaries, it was done with the help of the Bolshevik agents. The other members of the autonomy Ubaidullah Khodjaev, Saidnasyr Mirdjalilov and the leader of the underground organization “Milly ittihad” Munavvar Qari Abdurashidkhanov, and the others were subjected to repression since 1923. Ubaidullah Khodjaev languished in a cell of Butyrskaya prison with a Tatar politician Ilias Alkyn more than a year.

At the end of 1929, Munavvar Qari Abdurashidkhanov was charged as one of the leaders of the counterrevolutionary organization “Milly ittihad”, in 1930 he was shot and secretly buried in Vagankovskoye Cemetery with his comrades-in-arms Salimkhan Tillyakhanov, Said Ahrori from Uzbekistan, as well as the fighters for independence Zhusubek Aymautov, Abdurahman Baydildin from Kazakhstan and others. At the end of 1937, all the former prominent Uzbek, Kazakh, Tatar scientists and writers such as Abdurauf Fitrat, Gazi Alim Yunusov, Abdullah Qadiri, Chulpan, Bulat Saliev, as well as the state leaders of Uzbekistan and Kazakhstan Faizullo Khodjaev, Turar Ryskulov, Alikhon Buklikhanov and others were shot as the agents of foreign intelligence services, ardent nationalists, Pan-Turkists, fighting against the policy of the Soviet power.

Thus, by the end of the thirties no figure of Turkestan Jadid movement escaped his life of execution by a firing squad. In 1937, all the former Jadids were destroyed. And even after their killing, until the mid-80s Jadidism was a taboo subject, and the names of the great representatives of this movement, such as Behbudi, Chulpan, Fitrat and others were impossible to mention without the label of “the enemy of the people” or “a nationalist”. The political and ethnic processes, occurred in the first quarter of the twentieth century in Turkestan, determined the areas of socio-political development. If the Jadids had not had the ideas to substantiate the nature and content of this development, as well as the political movement of the masses that had realized these ideas, the

totalitarian power would not have met with strong resistance and it would not have reckoned with the national interests of the local people, and as a result, today's independent Central Asian states would get a completely different look.

Jadids understood that the colonial system of board of the Russian administration not only doesn't meet national needs in Turkestan, but also the enormous social and economic damage causes to the country. Therefore their struggle for new method high education, strengthening of the best parties of national originality, intensive development of culture poured out finally in struggle for the political independence and the democratic forms of government.

The socio-economic and political pressure of colonial authorities caused the beginning of movement in 1916. This movement was fired with the famous decree dated on June 25, 1916 by Tsar Nicholai, forced to change the limit of the age of labourers between 19-31 ages. The requirements of the decree by the authorities such "easing" did not interfere with agitation of the population.

In accordance with this decree, if it was necessary to call 7 million people from Tashkent city to serve on the home front, later this number increased to 12600 people, the 12000 of them should be taken from the old city parts [18]. On July 7, 1916, the head of Tashkent city declared the decree to Sheykhantaur mosque imams and obliged them to collect the people. On July 11, 1916 insurgents made an attempt to attract persons from military offices and people who were in a conflict of civilian people in the police departments and against the Tsar ruling. On July 16, 1916 the regional governor-general wrote a letter to the military minister: "In the 16th (July) local native was arrested around the sapper camp near Tashkent while offering Serbian volunteers living in that camp to take part in Sarvat disturbance, where, by his words, Tashkent prisoners and Afghan people were also arrested". This data shows that foreign military prisoners were also involved in 1916 years national liberation movement in Turkistan. If we take into consideration the presence of Turkish soldiers among military prisoners, we cannot avoid the possibility that they hang together with locals people. The movement in the city was quickly spread among other regions and Kazakh insurgents stir up the mutiny in more than 20 places of Syrdarya region [19].

Because of the 1916 national liberation movement was upraised spontaneously, it was ruthlessly crushed. At the request of local residents, State Duma delegation arrived in Tashkent at the end of August. Q.Qojoyqov, the Chairman of Ministers Cabinet of Russia wrote a petition to S.Vitte pleading to give a right to decide themselves the internal controls for Turkestan region. He wrote as: "I wrote to General Kuropatkin reporting brutal and ruthless actions by punitive detachment and Russian muzhiks. In addition, I, agreeing with editorial board proposal, demanded a review of the results of the post-uprising repressions, inviting representatives of Muslims in Turkistan State Duma faction. In this regard, in the autumn Tevkeleev, Kerensky and Shukaev came there. Recently I met at the Chaikin house and handed over documents which I had".

The delegation consisted of the head, A.F.Kerenski M.Shoqai and Q.M.Tevkeleev. They visited Tashkent, Samarkand, Jizzak, Andijan, Kokand and some rural areas.

The head of the delegation, A.F.Kerenski after meeting with the consequences of the bloody events in the region between August 15 and September 2, interviewed for "Turkestan Gazette" newspaper, with the exception of Zhetisu region as "the calm down period in region has began". A.F.Kerenski trained in the Tashkent gymnasium for boys and should be able to know the status of the region, but he showed his opinion saying the unknown reason of inequality of European and "labourer" people of the city. However, even A.F.Kerenski touched the problem about Turkestan in one of the meetings of the State Duma, his speech at the region could not help to change the situation in favor of the local population.

February revolution caused not only the Russian liberals, but it also affected local population representatives to active political action. The first national political organizations and movements

began to appear which began to establish a close relationship with the region parties, political organizations, especially the Muslim group of European Russia. In the early days of the revolution, the organizations such “Ozod Halk” (Free People), “Khurriyat”, “Gulistan”, “Jamiat Islamiya” (Islamic community) were established. Among them, in March of 1917 the “Shuroi Islamiya” organization has become an influential political force in the socio-political development of the region.

The main efficient achievement of political enlightenment by Jadids in Edil (Volga) was to improve the national language by press among the Turkic peoples. There were newspapers as “Tarzhiman”, “Uaqyt”, “Ulfat” which highlighted political national liberation movement by enlightening Turkic-Muslim people. The first was in the Kazakh national liberation movement, the ideological core of the body of the press “Kazakh” newspaper. This newspaper based on the publishing practice in the political fight of above mentioned Turkic-language press. Generally it was known for Turkestan people that Jadids made a great contribution and it was the first movement based on enlightening and political fight methods, but not based on armed forced in all-Russian frame; also Mustafa Shokai’s efforts, earlier Jadids revolution, his actions to direct Turkestan people to progress. Jadidism was the national movement, equal for all and does not discriminate people to classes and groups and aimed general political freedom and independence”. Among Turkestan Jadids special attention is given to ethnic, religious issues. And on these matters in determining the future directions of development of the region, Jadids and Young Turks following Egypt reforms in compliance with the national individuality and differences in the footsteps of the Europeans felt the need to rely on the political experience. [20]. Thus Jadids were able to compare the proportion of samples of the social structure principles. Beginning from the use of constitutional monarchy and Islamic Sharia principles in the local management and the choice still living with Islamic standards and people democratic structure disquiet each of patriot who were interested in political and social development of the region [21]. By the growing of colonial oppression, Jadids’ spiritual and cultural orientation got political nature and followed by the establishment of Turkestan “Muslim Council” (Shurai Islamia). The all-Russian ruling of this National liberation organization was directed by such leaders as A. Topchibashy S.Maqsudi Yu.Akchura S.Jantorin, and A.Ibragimov. On this basis various political, educational organizations began to be established in Turkestan area in the 20th century. These clubs as Young Turks in Turkey, Young Persians in Iran and Young Bukhars from Bukhara grew into a powerful movement.

The dominance of these eastern factors in political movement identifies three directions as Jadidism, Muslim and Turkism of national organizations in the region. There were characteristic features of the content depending on the positions they held. For example, the actions which Jadids started under the leadership of Behbudi, Munawar Qary and directed to revise the religious education aimed to renew the public life democratically.

In 1918, M. Behbudi’s work was replaced by the new way. This year he established the society of “Turk Ocagi” (“Centre of Turks”).The purpose of the society was to unite Turkic people “under one flag” to develop national traditions, commerce, regional progress, to strengthen the Turkic national language and its spiritual core among people living in Turkestan region. This idea by Behbudi was made up for the principles held by Jadids for society modernization.

Ubaydulla Xojaev (full name - Ubaydull Khoja Asadulla Xojauli 1879-1938) was one of the Turkestan Jadids leaders, and studied at the School for Russian labourers. He got the higher education of law at the University of Saratov, worked as a lawyer in the city of Tashkent .Ubaydullo Xojaev was actively involved in the Jadids movement. He had a decisive influence on the formation and development of “Tarakiy parvarlar” organization holding a post of editor in the newspaper “Sadoyi Farghona” and working as a reporter in the newspaper “Voice of Turkestan”. After the February revolution, the regional Muslim council member became Chairman of “Shuroi Islamia” of

Tashkent city organization. He was the delegate of the I-II Muslims Congress of Russia, executive member of the all-Russian Muslims committee ("Milli Shuro"). He worked as Minister of Internal Affairs and the military minister of the Provisional Government of Turkestan autonomy and participated in the preparation of the documents of government program.

However educational activity of Jadid initial stage movements wasn't the action of purely cultural enlightenment as at the Russian populism, it also included a problem of increase of national consciousness. Educating, Jadids made reference to history, in former times, great country named Turan, and called for knowledge of the European history to underline that their country as East part had given Europe much things. Jadids were convinced that Turkestan land, being a part of the Muslim world, but representing the independent unique phenomenon in a world history, was obliged to find the worthy place in the difficult and inconsistent future which was opened by the 20th century.

REFERENCES

1. Народное хозяйство Туркестана. 1918. 20 май.
2. «Красный архив», т.1 (44).М.-Л.,1931.174.
3. Историография общественных наук в Узбекистане. Библиографические очерки, Ташкент: ФАН, 1974. с.164.
4. Alimova D.A. History as history, history as science: the Phenomenon of Jadidism. Institute of History. Uzbekistan, 2008.
5. Худайкулов А.М. Просветительское деятельность джадидов Туркестана (конец XIX-начало XX вв.): Автореф. канд. ист. наук. -Ташкент, 1995 с.24
6. Центральный государственный архив Республики Узбекистан, И-47, 1. лист, 955 документ, с. 230.
7. Gafarov N. History of cultural-enlightenment activities of Jadids in Bukhara Emirates (the beginning of the 20th century), Huzhand: 2000. p.73
8. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане, (1865-192). - М: 1960. с. 260.
9. Zenkovsky S.A. Pan-Turkism and Islam in Russia-Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1967. P.88
10. Климович Л. Ислам в царской Российской империи, Москва: 1936. с. 214.
11. Kaiumov M.U. Social-political processes in Khiva khanate (the second part of 19-19th and early 20th centuries), Scientific paper dissertation, Tashkent: 2005. p.15
12. Polvanov N.T. History of social activities and political parties in Horesm (1900-1924), Scientific paper dissertation written on history. Tashkent: 2005. P.15
13. Авлони А. Мораль тюркского Гулистана, Избранные сочинения, вып. 2, -Ташкент: Маневият, 1998. с. 34.
14. Агзамходжаев С. История Туркестанской автономии. -Ташкент: Изд. полигр. объединение «Ташкентский исламский университет», 2006. 268 с. 40
15. Munawwar Q. Jurnal «Hurriyat berilmas, olinur». 1917 «Nadzhod». 26 March.
16. Behbudy M. Muhtoriyati Turkistan. / «Hurriyat». 1917. December 22.
17. Шокай М. Избранное. В 2-х томах. (Избранные произведения, в двух томах). Т-2. Алматы: Кайнар. 1999. С.289
18. Пясковский А.В. Революция 1905-1917 гг. в Туркестане. - Москва, 1958. с.123
19. Chariyev U. Strengthening of colonial policy and national oppression and their consequence in Turkestan at the beginning of the XX century (on the example of mobilization for rear works): abstract PhD. -Tashkent, 1999. p 60.

20. Рустамбекова М.Е., Оспанова А.А. Түркия мен Иран арасындағы серіктестік және бәсекелестік саясат тарихы. // Ясауи университетінің Хабаршысы. №1 (111) Түркістан. 2019. - 48 б.

21. Bazarbayev K.K. National Orientation of Pedagogical ideas in inlightening Central Asia Area. The Sosial Sciences 11(19):4762- 4766,2016. Medwell Journals, 2016.P. 23.

REFERENCES

1. Narodnoe hoziaistvo Týrkeстана. 1918. 20 mai.
2. «Krasny arhiv», t.1 (44).M.-L.,1931.174.
3. Istoriofariia obestvennyh naýk v Ýzbekistane. Bibliograficheskie ocherki, Tashkent: FAN, 1974. s.164.
4. Alimova D.A. History as history, history as science: the Phenomenon of Jadidism. Institute of History. Uzbekistan, 2008.
5. Hýdaikýlov A.M. Prosvetitel'skoe deiatel'nost djadidov Týrkeстана (konets XIX- nachalo XX vv.): Avtoref. kand. ist. naýk. -Tashkent, 1995 s.24.
6. Tsentralny gosýdarstvenny arhiv Respýblikı Ýzbekıstan, I-47, 1. list, 955 dokýment, s. 230.
7. Gafarov N. History of cultural-enlightenment activities of Jadids in Bukhara Emirates (the beginning of the 20th century), Huzhand: 2000. r.73.
8. Bendrikov K.E. Ocherki po istorii narodnogo obrazovanıa v Týrkeстане, (1865-192). -M: 1960. s. 260.
9. Zenkovský S.A. Ran-Turkism and Islam in Russia-Cambriga Massachisetts: Harward University Press, 1967. R.88.
10. Klímovich L. Islam v tsarskoı Rossıskoı imperıı, Moskva: 1936. s. 214.
11. Kaiumov M.U. Social-political processes in Khiva khanate (the second part of 19-19th and early 20th centuries), Scientific paper dissertation, Tashkent: 2005. r.15.
12. Polvanov N.T. History of social activities and political parties in Horesm (1900-1924), Scientific paper dissertation written on history. Tashkent: 2005. R.15.
13. Avlonı A. Moral túrkskogo Gýlhistona, Izbrannye sochineniia, vyp. 2, -Tashkent: Maneviat, 1998. s. 34.
14. Agzamhodjaev S. Istorıa Týrkeстанskoi avtonomıı. -Tashkent: Izd. poligr. obednenıe «Tashkentskii islamskii úniversitet», 2006. 268 s. 40
15. Munawwar Q. Jurnal «Hurriyat berilmas, olinur». 1917 «Nadzhod». 26 March.
16. Behbudy M. Muhtoriyati Turkistan. / «Hurriyat». 1917. December 22.
17. Shokai M. Izbrannoe. V 2-h tomah. (Izbrannye proizvedeniia, v dvýh tomah). T-2. Almaty: Kamar. 1999. S.289.
18. Praskovskii A.V. Revoliýtsıa 1905-1917 gg. v Týrkeстане. - Moskva, 1958.s.123
19. Chariyev U.Strengthening of colonial policy and national oppression and their consequence in Turkestan at the beginning of the XX century (on the example of mobilization for rear works): abstract PhD. -Tashkent, 1999. r 60.
20. Rýstambekova M.E., Ospanova A.A. Túrkıa men Iran arasyndagy seriktestik jáne básekelestik sarıasat tarihy. // Iasaıı úniversitetiniń Habarshısy. №1 (111) Túrkıstan. 2019. - 48 b.
21. Bazarbayev K.K. National Orientation of Pedagogical ideas in inlightening Central Asia Area. The Sosial Sciences 11(19):4762- 4766,2016. Medwell Journals, 2016.R. 23.

ӘОЖ 581.143.6

МҒТАР 31.21.21

А.К.МАМЫРБЕКОВА¹, М.К.КАСЫМОВА², А.К.МАМЫРБЕКОВА¹, А.Д.МАМИТОВА³

¹химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.) E-mail: aigul.mamyrbekova@ayu.edu.kz.

²химия ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті (Қазақстан, Шымкент қ.) E-mail: mahabbat_67@mail.ru

³техника ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті (Қазақстан, Шымкент қ.) E-mail: a-mamitova@mail.ru.

АУЫР МЕТАЛДАРҒА ТӨЗІМДІ PETUNIA HYBRIDA L. ӨСІМДІКТЕРІН АЛУДЫҢ БИОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛІН ЗЕРТТЕУ

Жұмыста *in vitro* жағдайында петуния гибридті (*Petunia hybrida* L.) өсімдіктің культурасын енгізу жағдайлары анықталған және каллус культурасы алынған. Петуния гибридті және каллус дақылдар үшін ауыр металдардың: мырыш, кадмий және қорғасынның салыстырмалы уыттылық әсерінің дәрежесі зерттелген. Петуния гибридті тұқымдарының өнгіштігіне және өсуіне мырыш, кадмий және қорғасын мөлшерінің әсері зерттелген. Өсімдіктерде ауыр металдардың жинақталуы өсімдік түрінің ерекшеліктеріне, металдардың қасиеттеріне және ортаның жағдайларына тәуелді.

Кілт сөздер: *Petunia hybrida* L., культивирлеу, продуцент, каллус, биотехнология, ауыр металдар.

А.К.Мамырбекова¹, М.К.Касымова², А.К.Мамырбекова¹, А.Д.Мамитова³

¹Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan) E-mail: aigul.mamyrbekova@ayu.edu.kz

²Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan State University named after M.Auezov (Kazakhstan, Shimkent) E-mail: mahabbat_67@mail.ru

³Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan State University named after M.Auezov (Kazakhstan, Shimkent) E-mail: a-mamitova@mail.ru

STUDY OF BIOTECHNOLOGICAL METHOD OF PRODUCING PLANTS PETUNIA HYBRIDA L. RESISTANT TO HEAVY METALS

In work conditions for introduction in culture *in vitro* *Petunia hybrida* L. are picked up and the culture is received callus. The degree of toxic action of ions of cadmium, zinc and lead is investigated, including at their joint presence for callus cultures and the whole plants, in particular, petunias hybrid. Influence of concentration of cadmium, lead and zinc on seeds of a plant, growth and survival rate callus cells is studied. It is shown, that accumulation of heavy metals in plants depends on features of a kind, properties of metal and conditions of environment.

Keywords: *Petunia hybrida* L., cultivation, producer, callus, biotechnology, heavy metal.

А.К.Мамырбекова¹, М.К.Касымова², А.К.Мамырбекова¹, А.Д.Мамитова³

¹ кандидат химический науқ, доцент, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан) E-mail: aigul.mamyrbekova@ayu.edu.kz*

² кандидат химический науқ, доцент, *Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова (Казахстан, г.Шымкент) E-mail: mahabbat_67@mail.ru*

³ кандидат технических науқ, доцент, *Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова (Казахстан, г.Шымкент) E-mail: a-mamitova@mail.ru*

ИССЛЕДОВАНИЕ БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО СПОСОБА ПОЛУЧЕНИЯ РАСТЕНИЙ *PETUNIA HYBRIDA L.*, УСТОЙЧИВЫХ К ТЯЖЕЛЫМ МЕТАЛЛАМ

В работе подобраны условия для введения в культуру *in vitro* *Petunia hybrida L.* и получена каллусная культура. Исследована степень токсического действия ионов кадмия, цинка и свинца, в том числе при их совместном присутствии, для каллусных культур и целых растений, в частности, петунии гибридной. Изучено влияние концентрации кадмия, свинца и цинка на всхожесть семян растения, рост и выживаемость каллусных клеток. Показано, что накопление тяжелых металлов в растениях зависит от особенностей вида, свойств металла и условий среды.

Ключевые слова: *Petunia hybrida L.*, культивирование, продуцент, каллус, биотехнология, тяжелые металлы.

Қазіргі кезде биотехнология ғылыми-техникалық үрдістердің негізгі басым бағыттарының бірі болып табылады. Биология және техника ғылымдары, генетикалық және ұлпалық инженерия салаларының жетістіктері негізінде адамзат өмірінің деңгейін айтарлықтай жоғарылату үшін тірі ағзалардың барлық мүмкіншіліктерін пайдалануға болады. Биотехнологиялық өнімдерді өндіру арқылы өндірістік-технологиялық, экологиялық және әлеуметтік-экономикалық өзекті мәселелер жақын аралықтарда және стратегиялық жоспарлар құру арқылы шешіледі [1-3].

Қазақстан облыстарындағы ірі өндіріс орталықтары маңында топырақтағы ауыр металдардың мөлшері (мысалы, Zn, Cd, Pb, Cu, Co, Cr) қалыпты жағдаймен салыстырғанда бірнеше есеге жоғарылаған. Қаладағы ауыр металдардың өсімдіктердегі және топырақтағы концентрациялық мөлшері мен жағдайы аумақтың урбанизациясын көрсетеді. Автокөлік парктерінің өсуі, қаладағы автокөлік жолдарының аймағының дамуы, қаланың ауасының ластануының негізгі фактор болып отыр. Қала топырағындағы мыс, мырыш, кадмий, никель, темір және басқа да металдардың құрамының өсуі, металл концентрацияларының өсімдіктерде де өскендегін көрсетеді. Әсіресе гүлзарлардағы шөптесін өсімдіктерге ауыр металдар күшті әсер етеді. Ауыр металдардың әсерінен қала өсімдіктерінің декоративтік сапасы төмендейді, ергежейлік өсімдіктер пайда болады, жапырақтардың орналасуында аномалиялық белгілер байқалып, тератологиялық өзгерістерге ұшырайды [4,5].

Қазіргі таңда ауыр металдарға төзімді өсімдіктерді алу барысында селекцияның дәстүрлі және дәстүрлі емес әдістерін қолданады. Соның ішінде болашағы зор әдістердің біріне, дәстүрлі селекциялық жұмыстарды жүргізудің мерзімін әлдеқайда қысқартатын және қол еңбегін біршама аз қажет ететін, биотехнологиялық әдістер жатады [6,7]. Селективті факторға тұрақты каллустық линияларды таңдау мен өсімдік-регенеранттарын алу барысында жасушалық селекцияны қолдану өсімдіктер биотехнологиясында маңызды бағыт болып табылады. Осыған орай ауыр металдарға төзімді өсімдіктерді жасушалық селекция негізінде жүргізуге мүмкіндік беретін биотехнология әдістерін өндірістік жағдайға сай жетілдіру ғылыми-тәжірибелік маңызы бар өзекті мәселе болып табылады.

Ауыр металдардың улылығын зерттеу және гибриді петуния алудың биотехнологиялық әдісін жасап шығару теориялық қана емес практикалық қызығушылық танытады, ол іс жүзінде өсімдіктер биотехнология саласында зерттеушілердің білімін жетілдіре және тереңдете қолданылады. Соңғы жылдары өсімдіктердің ұлпаларын және клеткаларын культивирлеу биотехнологияда кеңірек қолданылуда, бірақ қалалық жасылдандыруда қолданылуға болатын декоративті қасиетке ие гибриді петуния өсімдік регенеранттарын алу технологиялары қазіргі уақытта мүлдем зерттелмеген.

Бұл жұмыстың мақсаты – ауыр металдарға төзімді гибриді петунияларды алу жолдарын жасушалық селекция әдісімен зерттеу.

Зерттеу объектісі – петуния гибриді (*Petunia hybrida* L.), қаладағы декоративтік өсімдік.

Каллустық дақылдар үшін экспланттар алу мақсатында, микроклоналды түрде көбейту, гормоналды реттеуді зерттеу үшін тұқымдарды суға немесе қоректік ортаға егеді. Алғашқы каллусты алу үшін және оны өсіру үшін залалсыздандырылған қоректік орта қажет. Өсімдік материалы алдын ала бірнеше рет жуылып, тазаланады. Өсімдік экспланттарын заттардың ерітінділерімен залалсыздайды. Жиі қолданылатын залалсыздайтын заттар, атап айтқанда, мыналар: активті хлоры бар натрий және калий гипохлориттері, хлорамин, хлор әгі; құрамында сынап бар (сулема), диацид, сутегі диоксиді, этанол. Залалсыздайтын заттардың түрі, концентрациясы және аластау мерзімі зерттелген өсімдікке байланысты. Ол заттар барлық микроорганизмдерді құрту, жоюмен қатар өсімдік клеткаларына зиян тигізбеу керек, және де өсірілетін объекіден суға шайқағанда оңай кетуі керек. Осы шарттарға сай келмесе, залалсыздайтын заттан клеткалар мен ұлпалар уланады, содан кейін өсуі тежеледі. Әдебиеттер бойынша, гибриді петуния өсімдіктерінің регенерациялық процестері дақылдың генотиптеріне, залалсыздандыру әдістеріне және де экспланттардың көлемдеріне тығыз байланысты болатындығы анықталды [8].

Біздің жұмыста тәжірибені жүргізудің ең бірінші кезеңі *in vitro* жағдайында залалсыздандырылған өсімдіктерді алу болып табылды. Ол үшін *гибриді петуния* экспланттарын залалсыздандыру жағдайларын тандадық. Өсімдік экспланттарын $KMnO_4$ (0,1%), натрий гипохлоридінде (10%), сутектің асқын тотығы (10%), 96%, 70% этил спирті құрайтын ерітінділермен залалсыздандырдық (1-кесте).

Кесте 1. *Petunia hybrida* L. экспланттарының залалсыздандыру әдістерінің тиімділігі

№	Залалсыздайтын ерітінділердің құрамы	Залалсыздандыру ұзақтығы, мин	Экспланттарды жуу	Залалсыздандыру тиімділігі, %
1	0,1% $KMnO_4$ ерітіндісі	20	Дистилденген су, 3×15 мин	55
2	96% этил спирті	0,5	Дистилденген су, 3×15 мин	30
3	70% этанол ерітіндісі + 10 % натрий гипохлорид ерітіндісі (1:1)	30	Дистилденген су, 3×15 мин	11
4	10% сутегі асқын тотығының ерітіндісі	15	Дистилденген су, 3×15 мин	5
5	Екі сатылы залалсыздандыру: 1) 96 % этил спирті 2) 0,1 %- $KMnO_4$ ерітіндісі	1) 0,5 2) 20	Дистилденген су, 3×15 мин	95

Ең тиімді екі сатылы залалсыздандыру ұзақтығы 0,5 және 20 минут - 96% этил спирты мен 0,1% $KMnO_4$ ерітіндісі болып табылды. Нәтижесінде ең жоғары таза, сау өсімдіктердің саны көп болған. Келесі тәжірибелерді жүргізу кезінде залалсыздандырудың анықталған тиімді жағдайлары қолданылды.

In vitro *Petunia hybrida* L. культураға енгізу кезінде Murashige and Skoog, Uata и Гамборг қоректік орталар қолданылды [9,10].

Жұмыста Мурасиге-Скуга қоректік ортасы қолданылған, бұл ортада каллустың өсуі үшін негізгі компоненттері – минералды тұздар (макро- және микроэлементтер), көміртек тағамдану көзі (сахароза), витаминдер және өсу процесінің реттегіштері болып табылады. Каллусты өсіру $26^{\circ}C$ температурада қараңғы жерде жүргізілген. 6 аптадан кейін эксплант біріншілік каллусты түзіп, ол субкультивирленіп, яғни жаңадан жасалынған қоректік ортаға ауыстырылатын.

Беттік әдіспен өсірілген каллусты ұлпа жасушалардың аморфты массасын түзеді, бұл массаның белгілі құрылымы байқалмайды: борпылдақ, бөлек жасушаларға оңай бөлінеді (ыдырайды), каллусты массаның түсі - ақ түстен ашық сары түске дейін. Пробиркадағы культура үшін өсу уақыты - 20 күннен - 60 күнге дейін, колбадағы культуралар үшін - 30 күннен 90 күнге дейін.

Өсімдік ұлпаларын культивирлеу үшін қоректік орталардың құрамы 2-кестеде көрсетілген.

Тұздардың жоғарғы құрамы бар Мурасиге-Скуга, Гамборг орталарына қарағанда, тек қана микроэлементтерден тұратын тұздардың төменгі құрамы бар Уайт ортасында ұлпалардың этиолирленуі байқалмайды, бірақ экспланттардың өсуі мен дамуы баяу жүреді. Мурасиге-Скуга, Гамборг қоректік орталарда *in vitro* жағдайында өсімдіктердің өмір қабілеттілігіне өте жақсы, өсімдіктер жасыл түсті, өсуі байқалады. Ал Уайт қоректік ортада өсімдіктердің өмір қабілеттілігіне жақсы, өсу процесі байқалмайды.

Гамборг және Мурасиге-Скуга орталары KNO_3 , KH_2PO_4 тұздарының болуымен ерекшеленеді. Гамборг ортасында көрсетілген компоненттер кездеспейді. Анықталғандай, бұл тұздардың ортада болуы экспланттардың өсуі мен өмір сүруіне әсер етеді.

Мурасиге-Скуга бойынша минералдық құрамы бар орталарда өсімдіктерді культивирлеу кезінде өмір сүру қабілетінің (95,50%) жоғарғы пайыздық көрсеткіші байқалған. *Petunia hybrida* L. каллусты ұлпасының өсуі мен иницирленуі үшін әрі қарай зерттеулер жүргізу кезінде қолайлы жағдайлар таңдап алынды, Мурасиге-Скуга қоректік ортасында жүргізілді.

Кесте 2. Өсімдік ұлпаларын культивирлеу үшін қоректік орталардың құрамы

Қоректік орта компоненті	Қоректік орта концентрациясы, г/л		
	Murashige and Skoog	Гамборг (B ₅)	Уайт
Na_2SO_4	-	-	200
$Ca(NO_3)_2$	-	-	200
NH_4NO_3	1650	2500	-
KNO_3	1900	-	-
KCl	-	-	80
$CaCl_2 \cdot H_2O$	440	150	-
$MgSO_4 \cdot 7H_2O$	370	250	360
$(NH_4)_2SO_4$	-	130	-
KH_2PO_4	170	-	16,5
Na_2EDTA	37,3	37,3	37,3

Қоректік орта компоненті	Қоректік орта концентрациясы, г/л		
	Murashige and Skoog	Гамбург (B ₅)	Уайт
FeSO ₄ · 7H ₂ O	27,95	27,95	27,95
NaH ₂ PO ₄ · H ₂ O	-	150	-
H ₃ BO ₃	6,2	3,0	1,5
MnSO ₄ · 4H ₂ O	22,3	10,0	4,5
ZnSO ₄	8,6	2,0	1,5
KI	0,83	0,75	0,75
Fe ₂ (SO ₄) ₃	-	-	2,5
Na ₂ MoO ₄ · 2H ₂ O	0,25	0,25	0,0025
CuSO ₄ · 5H ₂ O	0,025	0,025	0,02
CoCl ₂ · 6 H ₂ O	0,025	0,025	-
Глицин	2	-	3,0
Мезоинозит	100	100	10
Никотин қышқылы	0,5	1,0	0,5
Пиридоксин -HCl	0,5	1,0	0,1
Тиамин-HCl	1	10,0	0,1
Сахароза	30000	30000	20000

In vitro жағдайларында өсімдіктердің өмір қабілеттілігіне және сапалық сипаттамаларына қоректік орталардың минералдық құрамының әсері 3-кестеде көрсетілген.

In vitro *Petunia hybrida* L. культураға енгізу бойынша жүргізілген тәжірибелер нәтижесінде Мурасиге-Скуга қоректік ортасында өсірілген экспланттардың өмір қабілеттілігінің жоғарғы пайызын (97,50 %) көрсетілгендігі анықталды. Сондықтан, келесі зерттеулерді жүргізу кезінде Мурасиге-Скуга қоректік ортасы қолданылды.

Кесте 3. In vitro жағдайларында өсімдіктердің өмір қабілеттілігіне және сапалық сипаттамаларына қоректік орталардың минералдық құрамының әсері

Қоректік орта	Өмірге қабілетті өсімдіктердің саны %	Өсімдіктердің сапалық сипаттамасы
Murashige and Skoog	97,50	өте жақсы, өсімдіктер жасыл түсті, өсуі байқалады
Uata	66,60	жақсы, өсімдіктер жасыл түсті, өсуі байқалмайды
Гамбург	88,00	өте жақсы, өсімдіктер жасыл түсті, өсуі байқалады

Жасушалық селекцияны жүргізу үшін және ауыр металдардың улылығын анықтау үшін каллустық дақылдар мен өсімдіктердің ауыр металдарға сезімталдығын анықтау қажет болды.

Осыған байланысты ауыр металдардың тұздарының петуния тұқымының өсіп шығуына әсерін зерттедік. Мырыш сульфатының концентрациясының тұқымның шығуына әсерін зерттегенде, өсімдікке мырыштың әсері 150 мг/л концентрацияда білінді, ол тұқымның шығуына әлсіз ғана әсер етті. 300 және 400 мг/л тұқым өліп қалды.

Петуния тұқымына кадмийдің әсері сулы ерітіндіде 10 мг/л байқалды. Бұндай концентрацияда тұқымның өсуі 90% болды. 120 мг/л-де тұқым өсуін тоқтатты. Тұқымның өсуіне мырыштың әсері қызығушылық тудырды, себебі қорғасын Шымкент қаласын ластайтын негізгі металл. Әдебиеттерге сүйенсек [11,12] көптеген өсімдіктер қорғасынның әсерінен жойыла бастайды (жапырақ хлорозы, жапырақ бетінің кішіреюі, өсудің тоқтауы). Бұл айтылған белгілер біздің тәжірибелерімізде де кездесті. Біздің тәжірибелерімізде петуниядің тұқымының өсуіне әсер етуші $(PbNO_3)_2$ - 0,2% болды, ал 0,6 %-да өсімдік өлді. Белгілі бір концентрацияда $(PbNO_3)_2$ – каллустың бір бөлігі өліп қалды. Сонымен қатар петуния буданына қорғасын және мырыш, мырыш және кадмий, қорғасын және кадмий тұздарының әсері зерттелді.

Тәжірибелер көрсеткендей, мырыштың әлсіз концентрациясы кадмийдің уыттылық әсерін жоғарылатпайды (4-кесте).

Кесте 4. Petunia hybrida L. тұқымының шығуына мырыш және кадмий тұздары концентрациясының әсері, бақылаудан %

Cd, мг/л	15	30	60	30	60
Zn, мг/л	150	150	150	300	300
Тұқымның шығаруы, % бақылаудан кейін	75,3 ± 5,8	67,0 ± 5,6	22,5 ± 4,0	44,0 ± 3,3	16,5 ± 2,6

Қорғасын мен кадмийді қосып пайдаланғанда екі металдың да уытты әсерінің күшейгендігі байқалды (5-кесте).

Сонымен Petunia hybrida L. тұқымының өсуіне қорғасын және кадмий, оның тұздары уытты болып саналады. Сонымен ауыр металдардың уытты әсерін шектеулі рауалы концентрациясы (ШРК) негізінде бақылау тиімді емес. ШРК-ның негізгі кемшілігі бұл көрсеткіш жекелеген химиялық компоненттердің әсерін ғана есепке алады, экологиялық жағдайды есептемейді.

Тәжірибеден көрінгеніндей металдардың бірлескен әсері олардың жекелеген уыттылығын барлық уақытта көтере бермейді. Қаланың гүлзарлары металдардың бірлескен әсерінен зардап шегеді. Бұларға шыдамды өсімдіктер алу үшін, олардың фитоулылығын және каллустық дақылдарын зерттеу керек. Металдардың бірлескен әсерінің өсімдікке толығымен әсер етуін қорғасын 0,05%, кадмий-7 мг/л және мырыш 150 мг/л болатындығын дәлелдедік. Қорғасын - 0,2%, кадмий - 20 мг/л, мырыш - 350 мг/л болып бірігіп әсер етсе, өсімдік өліп қалады.

Кесте 5. Petunia hybrida L. тұқымының шығуына қорғасын және кадмий тұздары концентрациясының әсері, бақылаудан %

$Pb(NO_3)_2$, %	0,1	0,1	0,2	0,1
Cd, мг/л	20	30	20	60
Тұқымның шығаруы, % бақылаудан кейін	32,0 ± 1,4	18,3 ± 2,6	22,6 ± 1,3	7,8 ± 0,5

Жүргізілген зерттеулер *Petunia hybrida* L. каллустарындағы морфогенетикалық потенциалды МС қоректік ортасындағы 2,4-Д гормон концентрациясын таңдау көмегімен реттеуге бағытталды (6-кесте).

Қоректік орта құрамындағы 2,4-Д гормонының концентрациясын 2,5 тен 3,5 мг/л көбейткенде массаның 114 тен 124 мг белсенді өсуі байқалды. Каллустың азырақ өсуі 2,4-Д ның төмен концентрацияларында: 1,0 мг/л-75 мг; 2,0 мг/л-95 мг және 5,5 мг/л-84 мг байқалды. Каллустық массаның өсуінің төмендеуі қоректік орта құрамында 2,4-Д ауксиннің болуын көрсетеді.

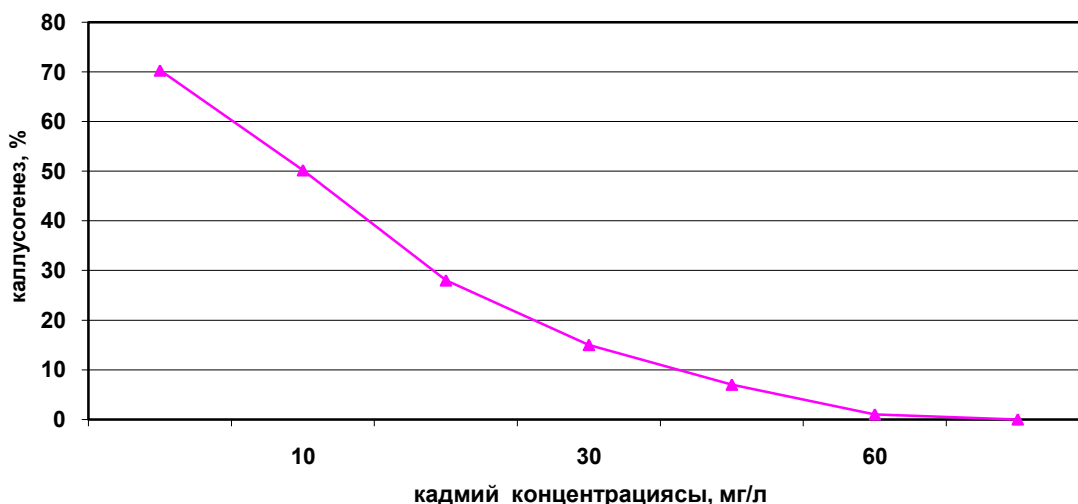
Каллусогенез индукциясы үшін қоректік орта құрамындағы 2,4-Д ауксиннің реттегіш қызметі анықталды. *Petunia hybrida* L. каллусты ұлпалардың белсенді полиферациясы құрамында 2,5; 3,0; 3,5 мг/л концентрациялы 2,4-Д ауксині мен 0,2 мг/л кинетині бар МС қоректік ортасында жүретіндігі байқалды.

Кесте 6. 2,4 - Д Мурасиге-Скуга қоректік ортасында *Petunia hybrida* L. каллусогенез индукциясы

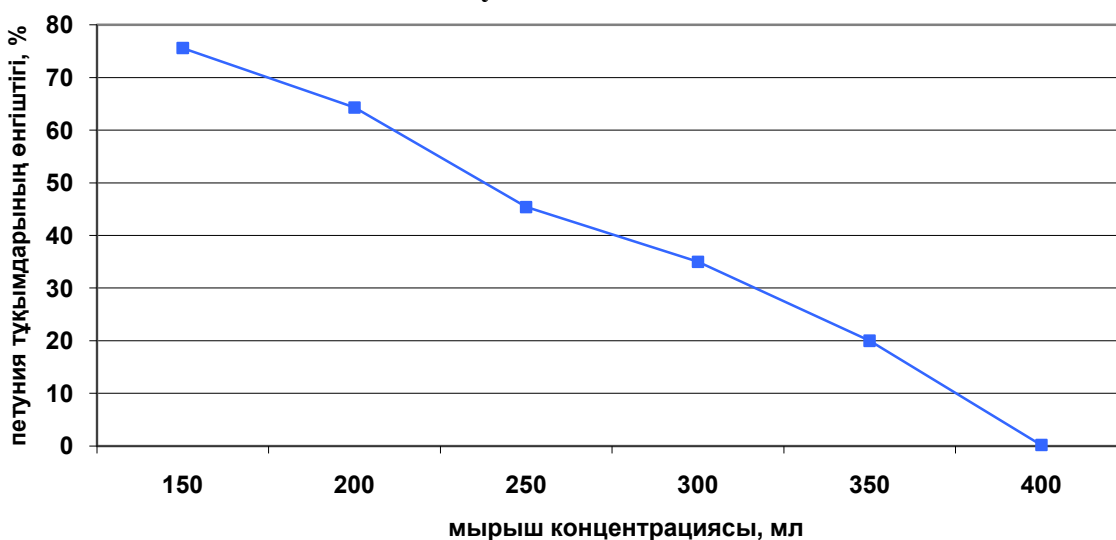
2,4 –Д концентрациясы, мг/л	Каллус ұлпаның салмағы, мг
1,0	75±4,1
2,0	95±4,6
2,5	114±5,2
3,0	126±5,9
3,5	124±5,8
4,0	110±4,8
4,5	93±2,9
5,5	84±3,2

Жұмыста ауыр металдардың каллус ұлпаларға әсері зерттелді. Кадмийдің өсімдіктерге әсері 5 мг/л. Каллустық жасушаларға кадмийдің концентрациясы 10 мг/л, ал 20, 30 мг/л болғанда жасушалар тіршілігін тоқтатады. Сонымен каллустық жасушалар бүтіндей өсімдік жасушаларына қарағанда сезімтал екендігі байқалды. Бұларға шыдамды өсімдіктер алу үшін, олардың фитоулылығын және каллустық дақылдарын зерттеу керек. Бұл жағдай қоректік ортадағы кадмийдің жағдайының оңай болғандығын көрсетеді. Топырақта сіңіруші болғандығын көрсетеді. Петуния үшін кадмий улы зат болып табылады.

1,2,3-суреттерде петуния гибридті каллусогенезге кадмий, мырыш және қорғасын тұздар концентрациясының әсерлері көрсетілген.

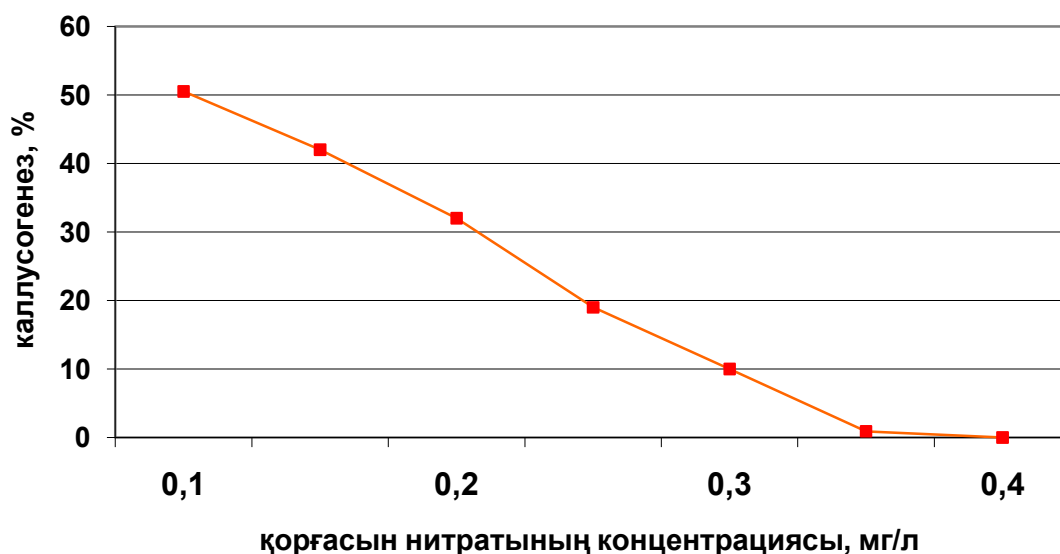

Сурет 1 - Петуния гибридті каллусогенезге кадмий концентрациясының әсері, бақылаудан %

Сурет 2 - Петуния гибридті каллусогенезге мырыш концентрациясының әсері, бақылаудан %.

Қорғасын нитратының 0,1%-да кадмий 10 мг/л, мырыш 200 мг/л болғанда каллустық жасушалар 1 – пассажда өліп қалды, тек жеке түрлері өсуді жалғастырды. Қорғасын 0,2%, кадмий 20 мг/л, мырыш 350 мг/л болғанда каллус жасушаларының 90%-ы қара түске айналды, өлді, тірі қалғандарының бойы өспей қалды. Беріліп отырған концентрациялар өсімдіктің өсуінің бірінші кезеңінде алынды. Бұл жағдайларда алынған каллустар регенерацияға қабілетті, соның нәтижесінде селекцияның келесі сызба-нұсқасы таңдап алынды: каллусты 2-3 пассажды аралығында екті, ондағы кадмий концентрациясы - 7 мг/л, мырыштікі - 150 мг/л, ал қорғасын нитраты - 0,05%, кадмий концентрациясы - 10 мг/л, мырыш - 200 мг/л, ал қорғасын нитраты - 0,1% болды, бұл алу кезеңі және регенерацияланған каллустың тамырлануы болды.

Сурет 3 - Регенерантты каллустағы қорғасын нитратының концентрациясы бақылаудан %

Кадмийдің жасушалар регенерациясына қабілеттілігі 5 мг/л концентрацияда басталды. Сонымен қатар 10 мг/л селекциялық ретінде кадмийдің 20-30 мг/л алынды. Кадмий 60 мг/л болғанда жасушалардың регенерациялық қабілеті толығымен жойылды.

Селективті жағдайда петуния регенеранттарының 50 түрі алынды. Көптеген регенеранттардың морфологиясы қалыпты болып, жақсы өсіп, басқа өсімдіктерден ерекшеленіп тұрады. Қорғасын нитратының 0,1% концентрациясында тірі қалған петуния буданының регенерациялық қабілеттілігі 0,5% болды, ал 0,15%-да 33 % бақылауда болды.

Бұл алынған мәліметтер петуния буданының қорғасынға төзімді екендігін кадмийге төзімділігінің нашар екендігін көрсетті. Мүмкін біздің бақылаған көптеген өсімдіктерімізде кадмий тамырда болған, ал петуния қосжарнақты болғандықтан, кадмийді сабағында жинайды.

Клондардың қорғасын нитратына төзімділігін байқау үшін оларды мына ортада өсірдік. 0,1% -дан және 0,15% ($PbNO_3$)₂. Сұрыптау кезінде тірі қалған экспланттардың өзгерісі байқалды. Ұлпалардың эмбриогенді қабілеттілігі төмендейді, өспей қалған экспланттардың түсі қара болады. Ашық түсті экспланттардың көлемі ұлғайды. Сұрыптап алынған эксплантты қайтадан селекциялық ортаға орналастырды: 0,1% және 0,15% ($PbNO_3$)₂.

Каллустарды 2 пассаж аралы өсіріп алғаннан соң регенерация үшін ортаға ектік.

Төзімді жасушаларды бөліп алу үшін өсіргенде құрамында қорғасыны бар орта пайдаланылды.

Селекцияны «қаталдау» жағдайларда (МС қоректік ортасында 0,15% қорғасын нитраты) жүргізгенде каллустық ұлпалар 2-4 апта ішінде өліп қалды. Экспланттардың көпшілік бөлігі эмбриогендік емес каллустың түрін берді, тек аздаған клондар өзінің регенерациялық қабілеттілігін сақтады және биомассаның өсуіне әсер етті.

Жалпылама алғанда 128 төзімді клон алынды, регенерацияға жарамдысы 40 болды. Тек 14 өсімдік топыраққа тамыр жайды. Өсімдіктердің кадмийге төзімділерін қорғасынға төзімділерімен салыстырғанда төзімділік механизмі 80% болды. Жоғарыда көрсетілген қорғасын концентратында басқа өсімдіктер өсе алмайды.

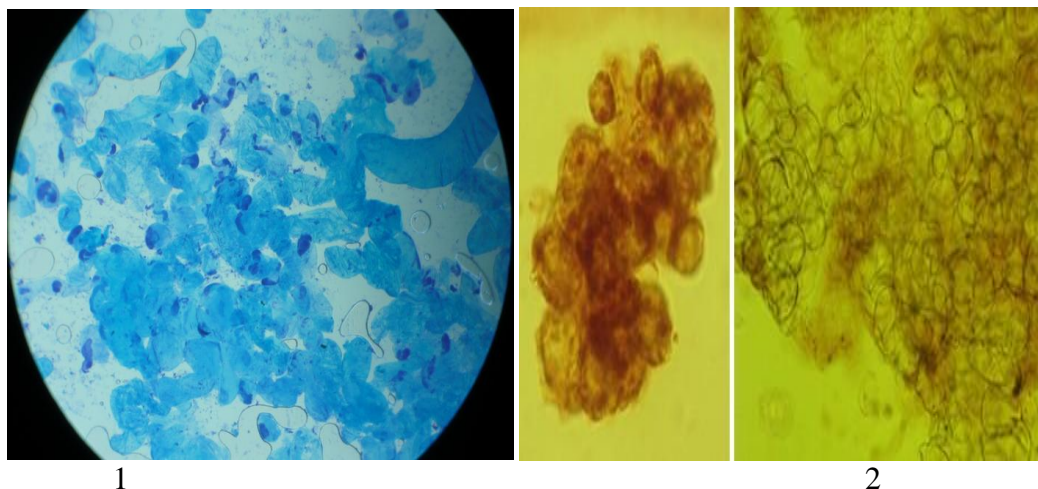
Алынған өсімдік түрі қорғасынға жоғары толерантты болды. Бұл өсімдіктегі кадмийдің өсімдікті қорғасынның жиналуына бөгет болуынан болуы мүмкін. Сонымен қатар қорғасынға төзімді өсімдіктерді алу технологиясы зерттелді, ол үшін селекция пайдаланылды. Бізден алынған шыдамды өсімдіктер ауыр металдардың метаболикалық маңызды органдарға өтіп кетуіне бөгет болады, артық иондардың белсенділігін төмендетеді, оларды физиологиялық инертті формаларға айналдырады. Сонымен, дақылды қысқа мерзімде өсіріп және әрбір егілген кезде бірнеше токсиканттарды қоса отырып, олардың концентрациясын әрбір регенерация кезеңінде көтере отырып және тамырландырып, біздер төзімді өсімдік түрлерін алдық. Сондықтан ұсынылып отырған технологияны ауыр металдарға төзімді өсімдік түрлерін шығару үшін пайдалануға болады. Бұл технология арқылы төзімді өсімдік түрлерін 2 жылда алуға болады, алынған регенеранттардың декоративтік сапалылығы жоғары, қаланы көгалдандыруға пайдалануға болады.

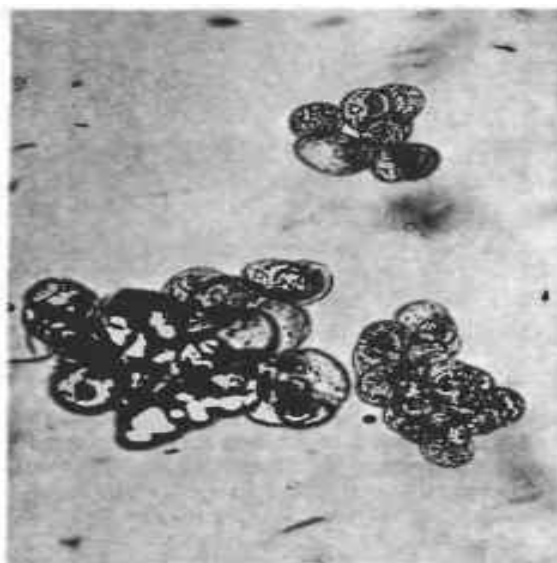
Жарық оптикалық зерттеулер жүргізу кезінде морфогенді және морфогенсіз каллусты ұлпалары өзара жасуша морфологиясы бойынша ажыратылады (4-сурет).

Цитологиялық талдау, *Petunia hybrida* L. морфогенді ұлпалары құрамында негізінен дөңгелек, дөңгелек-овал пішінді паренхималық жасушалар болатынын көрсетті. Сонымен қатар жасушаның ортасында және шет жақтарынан цитоплазманың аздаған мөлшері орналасқан, ірі ядролы, майда, біркелкі меристемалық жасушалардың жинақталуын бақылады. Меристемалық жасушалар белсенді түрде бөлініп отырды.

Одан бөлек ірі ядролы, дөңгелек овал пішінді, ірі жасушалар да кездесті, бұл жасушалардағы цитоплазма қабырғалық жағдайда болды, сонымен қатар майда ядролы ірі жасушалар да кездесті. Бұдан бөлек сабақтардан алынған картоптың каллусты ұлпаларында тамырлы шоғырлар түріндегі трахеидальды элементтер де кездесті.

Морфогенді каллустарда белсенді түрде бөлінетін ірі ядролы майда біркелкі меристемалық жасушалар құрылатындығы анықталды. Морфогенсіз каллустарды түрлі жасушалар кездесті, олар өзара бірлескен түрде болады және кішкентай ядролы бұрыс пішінді ірі жасушалар да кездеседі.

3

1 - меристемалық жасушалар (обх10); 2 - морфогенсіз каллустың жасушалары (обх10); 3 - морфогенді каллустың жасушалары (обх10)

Сурет 4 - *Petunia hybrida* L. каллустық ұлпаларының цитологиялық сипаттамасы.

Белгілі болғандай, *in vitro* жағдайларында биомассаны жинақталуына, өсімдік ұлпасын культивирлеу әдісі көп әсер етеді.

Petunia hybrida L. жасуша ұлпаларының өсу процестеріне культивирлеу әдістерінің әсер етуін анықтау үшін, қоректік ортада ұлпаларды кезеңдер бойынша, сумен шаю арқылы, агарлы және инертті тасымалдағыштарда жоғарғы беттік культивирлеу кезінде өсу динамикасы зерттелді.

Petunia hybrida L. ұлпаларын өсіру үшін инертті тасымалдағыш ретінде пенополиуретанды таңдап алу. Осы материалдың нақты шамадағы артықшылықтарына негізделген.

Бұл оның арзан болуы, өзгертуге қолайлы және көп рет қолданатын тасымалдағыш болып келеді. Бұл материалдық саңлаулылығы ортаның қоректік заттарының жасушаларға жақсы жеткізілуіне негізделеді.

5-суретте пенополиуретан табаншаларында және агарда культивирлеу кезінде *Petunia hybrida* L. каллусты ұлпаларының өсу динамикасы келтірілген.

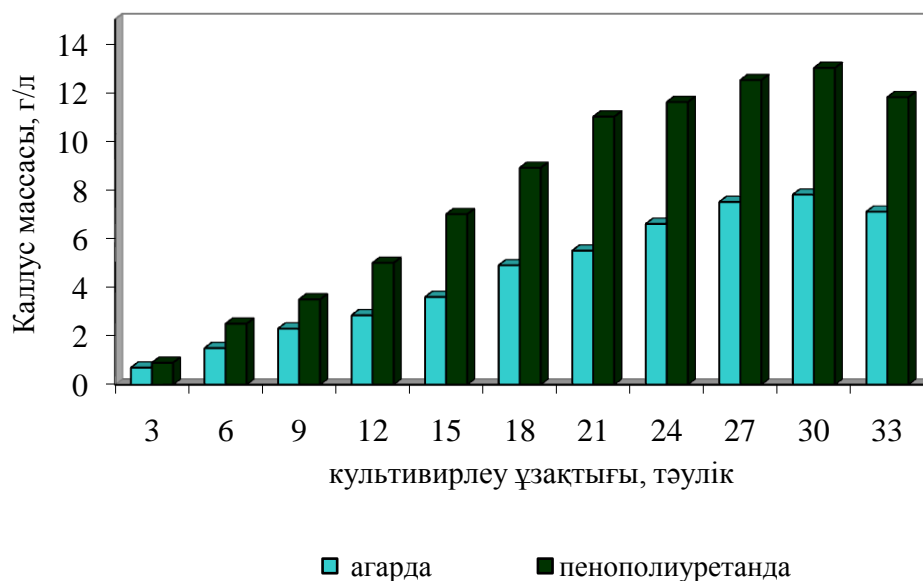
Пенополиуретандағы каллусты ұлпа құрылысы бойынша агарда алынатын каллусты ұлпадан ерекшеленбейді.

Пенополиуретанда агарға қарағанда өсудің қарқынды жүруі байқалады және пенополиуретанда каллусты ұлпаның массасы, агармен салыстырғанда культивирлеудің 12-ші тәулігінен бастап 2 есеге артады.

Пенополиуретанда алынған каллусты ұлпаның массасы культивирлеудің 30-шы тәулігінде 11 г/л-ді құрайды, ал агарда каллус массасы культивирлеудің сол кезеңінде 7 г/л-ге жетеді.

Пенополиуретанды пластинкаларды химиялық бейтарап негізін құраушы ретінде қарастыруға болады, ол процесті арзан ету үшін агарды қолданбауға мүмкіндік береді.

Ауыр металдарға төзімді петуния гибриді алудың биотехнологияның тәсілін зерттеу мақсатында кадмий, мырыш, қорғасын иондарының улылық әсері зерттелген.

Сурет 5 - Пенополиуретанда және агарда культивирлеу кезінде *Petunia hybrida* L. каллусты ұлпаларының өсу динамикасы.

Қорыта айтқанда, зерттеулер нәтижесінде петуния тұқымының өсуіне қорғасын және кадмий, оның тұздары уытты болып саналады. Жұмыста петуния гибридті және каллус дақылдар үшін ауыр металдардың салыстырмалы уыттылығының бағасы көрсетілген. Петуния гибридті тұқымдарының өнгіштігіне және өсуіне мырыш, кадмий және қорғасын мөлшерінің әсері зерттелген. Ауыр металдардың уыттылық дәрежесі анықталды. Өсімдіктерде ауыр металдардың жинақталуы өсімдік түрінің ерекшеліктеріне, металдардың қасиеттеріне және ортаның жағдайларына тәуелді.

Алынған нәтижелер теориялық және практикалық мәліметтерден құралатын банкке елеулі үлесін қосады, бұл жерде каллустық жасушалар және бүтін өсімдік үшін ауыр металдардың фитоулылық әсері зерттеледі.

Алынған регенеранттар өздерінің жоғарғы сапасының декоративті қасиеттерімен қаланы көгалдандыру үшін пайдаланылады. Тәжірибелік мәліметтер, биотехнологиялық әдістерді қолданып ауылшаруашылық өсімдіктерін зерттеуге пайдаланылады.

Толерантты өсімдік - регенеранттарының биотехнологиялық әдістері бойынша алынған көрсеткіште, ауылшаруашылық өсімдіктерін алуға арналған биотехнологиялық әдістерді жасау кезінде қолданылуы мүмкін, технологияны басқа ауыр металдарға төзімді өсімдіктер алу үшін қолдануды ұсынуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Hinesly T.D., Alexander D.E., Redborg K.E., Liegler E.L. Differential accumulations of Cd and Zn by Corn Hybrids Grown on Soil Amended with Sewage Sludge. // *Agronomy Journal*, 2007. V. 74. P. 469-474.
2. Гладков Е.А., Гладкова О.В. Биотехнологические методы получения растений, устойчивых к тяжелым металлам // *Биотехнология*, № 1, 2007. -С.81-85.
3. Растения в экстремальных условиях минерального питания /Под ред. Н.В. Алексеевой-Поповой.- Л.: Наука, 2013.-178 с.
4. Гладков Е.А., Гладкова О.Н., Гладкова О.В. Мир лекарственных растений. -М.: Пасьва, 2004.- 64 с.

5. Ernst W. Physiology of metal resistance in plants // Proc. Int. Conf. On Heavy Metals in the environment.- Toronto, Canada. 2005.- Vol. 11.-P. 121-136.
6. Kitagishi K., Yamane I., Eds. Heavy Metal Pollution in Soil of Japan, Japan Science Society Press, Tokyo, 2011. 302 p.
7. McGrath S.P., Sidoli C.M., Baker A.J.M., Reeves R.D. Using plants to clean up heavy metal in soils.// 15 th World Congr. Soil Sci., Acapulco, July, 1994: Trans. Vol. 4a Commiss. 3 Symp.–Mexico, 2012. p. 362-363.
8. Валиханова Г.Ж., Рахимбаев И.Р., Каржасова А.В., Бишимбаева Н.К. Методическое руководство к практическим занятиям по культуре тканей растений. -Алма-Ата: КазГУ, 1998. – 96 с.
9. Гладков Е.А. Сравнительная оценка токсичности тяжелых металлов для каллусных клеток и целых растений. // Биотехнология, № 3, 2006.- С. 79-82.
10. Murashige T., Skoog F. A revised medium for rapid growth and bioassays with tobacco tissue cultures // *Physiol. plant.*1998. V. 15. №13. P. 473–497.
11. Ильин В.Б. Тяжелые металлы в системе почва-растение. - Новосибирск: Наука, Сиб.отделение, 1991.- 151 с.
12. Thurman D.A. Mechanisms of metal tolerance in higher plants. *Applied Sci. Publ.* 2011. V. 2. P. 239.

REFERENCES

1. Hinesly T.D., Alexander D.E., Redborg K.E., Liegler E.L. Differential accumulations of Cd and Zn by Corn Hybrids Grown on Soil Amended with Sewage Sludge. // *Agronomy Journal*, 2007. V. 74. P. 469-474.
2. Gladkov E.A., Gladkova O.V. Biotekhnologicheskie metody polucheniia rastenii, ustoichivykh k tiazhelym metallam // *Biotekhnologiiia*, № 1, 2007.- S. 81-85.
3. Rasteniia v ekstremal'nykh usloviakh mineral'nogo pitaniia /Pod red. N.V. Alekseevoi-Popovoi. - L.: Nauka, 2013.-178 s.
4. Gladkov E.A., Gladkova O.N., Gladkova O.V. Mir lekarstvennykh rastenii. -M.: Pas'va, 2004.- 64 s.
5. Ernst W. Physiology of metal resistance in plants // Proc. Int. Conf. On Heavy Metals in the environment.- Toronto, Canada. 2005.- Vol. 11.-P. 121-136.
6. Kitagishi K., Yamane I., Eds. Heavy Metal Pollution in Soil of Japan, Japan Science Society Press, Tokyo, 2011. 302 p.
7. McGrath S.P., Sidoli C.M., Baker A.J.M., Reeves R.D. Using plants to clean up heavy metal in soils.// 15 th World Congr. Soil Sci., Acapulco, July, 1994: Trans. Vol. 4a Commiss. 3 Symp.–Mexico, 2012. p. 362-363.
8. Valikhanova G.Zh., Rakhimbaev I.R., Karzhasova A.V., Bishimbaeva N.K. Metodicheskoe rukovodstvo k prakticheskim zaniatiyam po kul'ture tkanei rastenii. -Alma-Ata: KazGU, 1998. -96 s.
9. Gladkov E.A. Sravnitel'naia otsenka toksichnosti tiazhelykh metallov dlia kallusnykh kletok i tselykh rastenii. // *Biotekhnologiiia*, № 3, 2006.- S. 79-82.
10. Murashige T., Skoog F. A revised medium for rapid growth and bioassays with tobacco tissue cultures // *Physiol. plant.*1998. V. 15. №13. P. 473–497.
11. Il'in V.B. Tiazhelye metally v sisteme pochva-rastenie. - Novosibirsk: Nauka, Sib.otdelenie, 1991.- 151 s.
12. Thurman D.A. Mechanisms of metal tolerance in higher plants. *Applied Sci. Publ.* 2011. V. 2. P. 239.

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯ

ЕҢСЕГЕНҰЛЫ Т. ТОҚБОЛАТ С.	
Абайдың «Қара сөзі» қазақтың, шығыстың философиялық ой-пікірлерін толықтырған шығарма	7-18
БАЙБЕКОВ С.Н. БЕРКЕНОВА Р.А. ШОРМАҚОВА С.М.	
Шешендер атынан айтылатын ұлы даланың байырғы көне есептеріндегі мазмұн мен мағына және халықтық көзқарас	19-29
MERKIBAYEV T.A. SAPARKHOJAYEVA N.P. SHORTANBAYEV Sh.A.	
Binary tense system in kazakh, russian and english languages	30-39
ӘБЖЕТ Б.С.	
Қорқыттың шамандық нанымдағы тәңірлік бейнесінің көріністері мен сипаттары	40-50
ШЕРИМБЕТОВА М.А.	
«Тристан мен Изольда» және «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» шығармаларындағы ономастикалық атаулар табиғаты	51-61
НҮРЕКЕШОВА Г.Р.	
Ағылшын-қазақ-қытай шығармаларындағы мифологиялық бейнелердің ұлттық сипаты	62-70
ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ	
БАЛТАБАЕВА А.Ю. КОБЗЕВА О.П. ШАКИРОВ И.	
Трансформация культов и образов божеств на Великом Шелковом Пути в исламский период	71-83
НУРМАТОВ Ж.Е.	
Ханафи ғалымы Бурханиддин әл-Марғинанидің фикх ғылымына қосқан үлесі	84-94
АДЫРБЕК Б.С. ЕРГОбЕК Ш.К.	
Роль и значение прикладного евразийства монгольской империи и тюркских государств в становлении концепции евразийства	95-103

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

АМИРБЕКУЛЫ А. КАДИРБАЕВА Р.И. ДЖАМАНКАРАЕВА М.А. БЕРКИМБАЕВ К.М.	
Критерии сформированности профессиональной компетентности будущего учителя математики	104-113
КАЛИМБЕТОВ Б.Т. ОМАРОВА И.М. ИБРАГИМОВ Р. ТАШПЫНАР М.	
Студенттердің шектер теориясын меңгерудегі жобалау-зерттеу іс-әрекеттерінің педагогикалық шарттары	114-123
АХМЕТОВА Ж.А. ӘТЕМОВА Қ.Т. МИННЕГУЛОВ Х.Ю.	
Алашорданың түркістандық кезеңін жоғары оқу орнында оқытудың бүгінгі таңдағы қажеттілігі	124-133
ТУРМЕТОВА Г.Ж. ЕСЕНТУРЕЕВА Г.Д.	
Оқушылардың энтомофауналық танымын арттыруда экскурсиялық сабақтардың рөлі	134-147
ЖОЛДАСБЕКОВА С.А. БЕРКИМБАЕВ К.М. АШИРОВА Ж.У.	
Колледж студенттерін құқықтық мәдениетке тәрбиелеуде халық педагогикасының рөлі	148-156
TURMAMBEKOV T.A. RAMANKULOV Sh.Zh. DOSYMOV E.	
Modern approaches of teaching physics in english	157-166
TOISHYBEKOVA G. SAMBET Sh. JAILIKHANOVA G.	
The usage of new information technologies (internet apps) in teaching process	167-175
РЫСБЕКОВА А.К. МЕЙРБЕКОВА Г.П. ПИЛТЕН Г. ШАЛАБАЕВА Ж.С.	
Жаңартылған білім мазмұны - жаңашылдыққа бастау	176-187

<p>ТҰРМАХАНОВА С.Ә. БАЙТУРСЫНОВА Н.У. БОРАНБАЕВА А.Р. АҚЙОЛ Х.</p>	<p>Тіл кемістігі бар балалардың сөздік қорын байытудың лингвистикалық негіздері</p>	<p>188-198</p>
ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ		
<p>АҚТАЙЛАҚ Б.Б. САДЫҚОВ Т.С. МЕЙРБЕКОВ Т.П.</p>	<p>Хасан Оралтай еңбектеріндегі Алаш идеясы</p>	<p>199-208</p>
<p>НҰСҚАБАЕВ О. НҰСҚАБАЕВА Г.О. ТӘЖІБАЕВ Р.И.</p>	<p>Кеңес өкіметі кезінде Қазақстандағы ұжымдастыру саясаты: зобалаң, ашаршылық, босқындау, этноцид (Этносоциологиялық сараптама)</p>	<p>209-222</p>
<p>BAZARBAYEV K.K. TILEUBERGENOV E.E.</p>	<p>The political and ideological jadids movement of Central Asia</p>	<p>223-235</p>
ХИМИЯ		
<p>МАМЫРБЕКОВА А.К. КАСЫМОВА М.К. МАМЫРБЕКОВА А.К. МАМИТОВА А.Д.</p>	<p>Ауыр металдарға төзімді <i>petunia hybrida</i> l. өсімдіктерін алудың биотехнологиялық тәсілін зерттеу</p>	<p>236-248</p>
МАЗМҰНЫ		<p>249-260</p>

İÇİNDEKİLER

FİLOLOJİ

ENSEGENULI T.
TOKBOLAT S.

Abay'ın "Kara Sözler"i, Kazakların ve Doğu'nun Felsefi Düşüncelerini
Olgunlaştıran Eser

7-18

BAYBEKOV C.N.
BERKENOVA R.A.
ŞORMAKOVA S.M.

Hatıpler Tarafından Anlatılan Büyük Bozkırın Antik Dönemlerinde
İçerik ile Anlam ve Halkın Bakış Açısı

19-29

MERKİBAYEV T.A.
SAPARHODJAYEVA H.P.
ŞORTANBAYEV Ş.A.

30-39

Kazakça, Rusça ve İngilizcede İkili Zaman Sistemi
ABJET B.S.

Dede Korkut'un Şamanizm İnancında Tanrı Kavramının Ortaya
Çıkması ve Nitelikleri

40-50

ŞERİMBETOVA M.A.

"Tristan ve İzol'da" ve "Kozı Körpeş-Bayan Suluv" Eserlerindeki
Onomastik İsimlerin Tahlili

51-61

NUREKEŞOVA G.R.

İngilizce, Kazakça ve Çince Eserlerdeki Mitolojik İmajların Milli Özellikleri

62-70

FELSEFE, İLAHİYAT

BALTABAYEVA A.Y.
KOBZEVA O.P.
ŞAKİROV İ.

İslâmi Dönemdeki Büyük İpek Yolu Üzerinde Tanrı İnancı ve İbadet Dönüşümü

71-83

NURMATOV J. E.

Hanefî Alim Burhaneddin el-Marginani'nin Fıkıh İlimine Katkısı

84-94

ADIRBEK B.S.
ERGÖBEK Ş.K.

Avrasyacılık Kavramının Oluşumunda Moğol İmparatorluğu ve Türk Devletlerinin Rolü
ve Önemi

95-103

PEDAGOJİ VE ÖĞRETİM TEKNİKLERİ

AMİRBEKULI A.
KADIRBAYEVA R.İ.
JAMANKARAYEVA M.A.
BERKİMBAYEV K.M.

Geleceğin Matematik Öğretmenlerinin Mesleki Yeterliliklerini Geliştirme Kriterleri

104-113

KALİMBETOV B.T. OMAROVA İ.M. İBRAGİMOV R. TAŞPINAR M.	
Öğrencilerin Limit Teorisi Çalışmalarında Tasarım ve Araştırma Etkinliklerinin Pedagojik Şartları	114-123
AHMETOVA J.A. ATEMOVA K. T. MİNNEGULOV H.Yu.	
Alaş Orda'nın Türkistan Dönemini Üniversitelerde Ders Olarak Okutmanın Günümüzdeki Gerekliliği	124-133
TURMETOVA G.J. ESENTUREYEVA G.D.	
Öğrencilerin Entomofizik Bilgisini Arttırmada Gezi Derslerinin Rolü	134-147
JOLDASBEKOVA S.A. BERKİMBAYEV K.M. AŞİROVA J.U.	148-156
Üniversite Öğrencilerinin Hukuk Kültürü Eğitiminde Halk Pedagojisinin Rolü	
TURMAMBEKOV T.A. RAMANKULOV Ş.J. DOSIMOV E.	
İngilizce Fizik Öğretiminde Modern Yaklaşımlar	157-166
TOYŞİBEKOVA K. SAMBET Ş. DJAYLIHANOVA G.	
Eğitim Sürecinde Yeni Bilgi Teknolojilerinin (İnternet Uygulamaları) Kullanımı	167-175
RİSBEKOVA A.K. MEYRBEKOVA G.P. PİLTEN G. ŞALABAYEVA J.S.	176-187
Güncellenmiş İçerik Eğitimi - Yeniliğe Giden Yol	
TURMAHANOVA S.A. BAYTURSİNOVA N.U. BORANBAYEVA A.R. AKYOL H.	
Konuşma Bozukluğu Olan Çocukların Kelime Hazinesinin Zenginleştirilmesinin Linguistik Temelleri	188-198
TARİH, ARKEOLOJİ	
AKTAYLAK B. B. SADIKOV T. S. MEYRBEKOV T. P.	
Hasan Oraltay'ın Eserlerinde Alaş Fikri	199-208

NUSKABAYEV O. NUSKABAYEVA G. O. TAJİBAYEV R. İ.	
Sovyet Döneminde Kazakistan'da Kolektifleştirme Politikası: Zulüm, Kıtılık, Mülteciler ve Etnositeler (Etnososyolojik Analiz)	209-222
BAZARBAYEV K.K. TİLEVBERGENOV E.E.	
Orta Asya'da Yenilikçilerin Siyasî-İdeolojik Hareketleri	223-235
KİMYA	
MAMIRBEKOVA A.K. KASIMOVA M.K. MAMIRBEKOVA A.K. MAMITOVA A.D.	
Ağır Metallerin Enziminde Petunia Hybrida Bitkilerini Yetiştirmede Kullanılan Biyoteknolojik Metodların Araştırılması	236-248
İÇİNDEKİLER	249-260

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОЛОГИЯ

ЕНСЕГЕНУЛЫ Т. ТОКБОЛАТ С.	
Слова назидания Абая - произведение, дополнившее философские мысли казахов и Востока	7-18
БАЙБЕКОВ С.Н. БЕРКЕНОВА Р.А. ШОРМАКОВА С.М.	
Сущность и значение, народный характер в древних задачах великой степи, которые представляют казахские ораторы	19-29
МЕРКИБАЕВ Т.А. САПАРХОДЖАЕВА Н.П. ШОРТАНБАЕВ Ш.А.	
Бинарная система времени на казахском, русском и английском языках	30-39
АБЖЕТ Б.С.	
Облик и характер всевышнего в шаманских убеждениях Коркыта	40-50
ШЕРИМБЕТОВА М.А.	
Анализ ономастических названий в произведениях «Тристан и Изольда» и «Козы Корпеш-Баян Сулу»	51-61
НУРЕКЕШОВА Г.Р.	
Национальный характер мифологических образов в англо-казахско-китайских произведениях	62-70
ФИЛОСОФИЯ, РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ	
БАЛТАБАЕВА А.Ю. КОБЗЕВА О.П. ШАКИРОВ И.	
Трансформация культов и образов божеств на Великом Шелковом Пути в исламский период	71-83
НУРМАТОВ Ж.Е.	
Вклад ханафитского ученого Бурханида аль-Маргинани в науку о фикхе	84-94
АДЫРБЕК Б.С. ЕРГОБЕК Ш.К.	
Роль и значение прикладного евразийства монгольской империи и тюркских государств в становлении концепции евразийства	95-103

ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТА

АМИРБЕКУЛЫ А. КАДИРБАЕВА Р.И. ДЖАМАНКАРАЕВА М.А. БЕРКИМБАЕВ К.М.	
Критерии сформированности профессиональной компетентности будущего учителя математики	104-113
КАЛИМБЕТОВ Б.Т. ОМАРОВА И.М. ИБРАГИМОВ Р. ТАШПЫНАР М.	
Педагогические условия проектно-исследовательской деятельности студентов при изучении теории пределов	114-123
АХМЕТОВА Ж.А. АТЕМОВА К.Т. МИННЕГУЛОВ Х.Ю.	
Современные потребности в преподавании туркестанского периода Алашорды в вузе	124-133
ТУРМЕТОВА Г.Ж. ЕСЕНТУРЕЕВА Г.Д.	
Роль экскурсий в повышении энтомофаунитического познания учащихся	134-147
ЖОЛДАСБЕКОВА С.А. БЕРКИМБАЕВ К.М. АШИРОВА Ж.У.	
Роль народной педагогики в воспитании правовой культуры студентов колледжа	148-156
ТУРМАМБЕКОВ Т.А. РАМАНКУЛОВ Ш.Ж. ДОСЫМОВ Е.	
Современные подходы обучения физики на английском языке	157-166
ТОЙШЫБЕКОВА Г. САМБЕТ Ш. ДЖАЙЛИХАНОВА Г.	
Использование новых информационных технологий (интернет-приложений) в учебном процессе	167-175
РЫСБЕКОВА А.К. МЕЙРБЕКОВА Г.П. ПИЛТЕН Г. ШАЛАБАЕВА Ж.С.	
Обновленное содержание образование - путь к инновации	176-187

ТУРМАХАНОВА С.А. БАЙТУРСЫНОВА Н.У. БОРАНБАЕВА А.Р. АКЙОЛ Х.	188-198
Лингвистические основы обогащения словарного запаса детей с нарушениями речи	
ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ	
АКТАЙЛАК Б.Б. САДЫҚОВ Т.С. МЕЙРБЕКОВ Т.П.	
Идея Алаш в трудах Хасана Оралтая	199-208
НУСКАБАЕВ О. НУСКАБАЕВА Г.О. ТАЖИБАЕВ Р.И.	
Политика коллективизаций в Казахстане в период советской власти: гонения, голод, беженцы и этноцид (Этносоциологический анализ)	209-222
БАЗАРБАЕВ К.К. ТИЛЕУБЕРГЕНОВ Е.Е.	223-235
Политическое-идеологическое движение джадидов в Средней Азии	
ХИМИЯ	
МАМЫРБЕКОВА А.К. КАСЫМОВА М.К. МАМЫРБЕКОВА А.К. МАМИТОВА А.Д.	
Исследование биотехнологического способа получения растений <i>petunia hybrida</i> l. устойчивых к тяжелым металлам	236-248
СОДЕРЖАНИЕ	249-260

CONTENT

PHILOLOGY

ENSEGENULY T. TOKBOLAT S.	
Words of Edification of Abay is a Work Which Complements the Philosophical Thought of the Kazakhs and East	7-18
BAYBEKOV S.N. BERKENOVA R.A. SHORMAKOVA S.M.	
The Content and Significance and Public Opinion of the Ancient Tasks of the Great Steppe, Mentioned From the Names of the Orators	19-29
MERKIBAYEV T.A. SAPARKHOJAYEVA N. P. SHORTANBAYEV Sh.A.	
Binary tense system in kazakh, russian and english languages	30-39
ABZHET B.S.	
The Appearance and Character of the God in Korkyt's Shamanistic Convictions	40-50
SHERYMBETOVA M.A.	
The Nature of the Onomastic Names of Poems «Tristan and Isolde» and «Kozy Korpesh-Bayan Sulu»	51-61
NUREKESHOVA G.R.	
National Character of Mythological Images in English-Kazakh-Chinese Works	62-70
PHILOSOPHY, RELIGIOUS STUDIES	
BALTABAYEVA A.Yu. KOBZEVA O.P. SHAKIROV I.	
Transformation of Cults and Images of Divinems on the Great silk Road in the Islamic Period	71-83
NURMATOV Zh.Y.	
The Contribution of the Hanafi Scholar Burhanid al-Marginani to the Science of Fiqh	84-94
ADYRBEK B. S. YERGOBEK SH.K.	
Role and Importance of Applied Eurasianism of the Turkic States and Mongolian Empire in the Foundation of the Concept of the Eurasianism	95-103
PEDAGOGY AND METHODS OF TEACHING	
AMIRBEKULY A. KADIRBAYEVA R.I. JAMANKARAYEVA M.A. BERKIMBAYEV K.M.	
Criteria of Formation of Professional Competence of the Future Teacher of Mathematics	104-113

KALIMBETOV B.T. OMAROVA I.M. IBRAGIMOV R. TASHPUNAR M.	
Pedagogical Conditions of Design and Research Activities of Students in the Study of the Theory Limits	114-123
AKHMETOVA Zh.A. ATEMOVA K.T. MINNEGULOV Kh.Yu.	124-133
Current needs in the teaching of Turkestan period of Alashorda in high school	
TURMETOVA G.ZH. YESSENTUREEVA G.D.	
The Role of Excursion in the Pursuit of Entomophysical Knowledge of Flight	134-147
ZHOLDASBEKOVA S.A. BERKYMBAYEV K.M. ASHIROVA ZH.U.	148-156
The Role of Folk Pedagogy in the Education of the Legal Culture of the College Students	
TURMAMBEKOV T.A. RAMANKULOV Sh.Zh. DOSYMOV E.	
Modern approaches of teaching physics in english	157-166
SAMBET Sh. TOISHYBEKOVA G. JAILIKHANOVA G.	
The usage of new information technologies (internet apps) in teaching process	167-175
RYSBEKOVA A.K. MEIRBEKOVA G.P. PILTEN G. SHALABAEVA J.S.	
Updated Content of Education as the Way to Theinnovation	176-187
TURMAHANOVA S.A. BAITURSYNOVA N.U. BORANBAYEVA A.R. AKYOL H.	
The Linguistic Basis For the Enrichment of the Vocabulary of Children With Speech Disorders	188-198
HISTORY, ARCHAEOLOGYE	
AKTAILAK B.B. SADYKOV T.S. MEIRBEKOVA T.P.	
Idea of Alash in the Works of Hasan Oraltay	199-208

NUSKABAYEV O. NUSKABAYEVA G.O. TAZHĪBAYEV R.	
The Policy of Collectivization in Kazakhstan During the Soviet Period: Persecution, Poverty, Refugees and Ethnocide (Ethnosociological analysis)	209-222
BAZARBAYEV K.K. TILEUBERGENOV E.E.	
The political and ideological jadids movement of Central Asia	223-235
CHEMISTRY	
MAMYRBEKOVA A.K. KASYMOVA M.K. MAMYRBEKOVA A.K. MAMITOVA A.D.	
Study of Biotechnological Method of Producing Plants Petunia Hybrida l. Resistant to Heavy Metals	236-248
CONTENT	249-260

**ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI**

Редакцияның мекен-жайы
*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, Бас ғимарат, 404-бөлме*
☎(8-725-33) 6-36-36 (1960),
E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

Ғылыми редакторлар: ф.ғ.к., профессор Бекжігіт Сердәлі
Phd доктор Ержан Петек
Аға редактор: Әбілдаева Гүлжан
Редактор: Садыкова Айгүл

Жарияланған мақала авторының пікірі
редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына автор жауап береді.
Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.
«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Журнал Қожса Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.
Басуға 29.09.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 60 X 84 1/8. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 16.3. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 860. ©

Баспахана мекен-жайы:
*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, 2-ші ғимарат*
☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)
E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz